

Teymur Əhmədov

Ədəbi-bədii
fikir
tarixindən

415
236

Teymur ƏHMƏDOV

Ədəbi-bədii
fikir
tarixindən

236114

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Ensiklopediyası

«Azərbaycan Milli Ensiklopediyası»

BAKI - 2001

Elmi redaktoru: Akademik Firudin Köçəri

T33. T.Əhmədov: "Ədəbi-bədii fikir tarixindən"

"Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Nəşriyyatı,
Bakı, 2001, 430 səh.

Bu kitabda Azərbaycan ədəbiyyatında bədii fikrin inkişafında müəyyən təsiri və ya mövqeyi ilə seçilən bir sıra görkəmli şair, nasir və tədqiqatçı alimin—ictimai ədəbi fikir bəhədirlərinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı barədə danışılır. Oçerklərdə müəllifin özünəməxsus müşahidələri, tapıntı və araşdırmaları diqqəti cəlb edir.

Kitab filoloqlar, ali və orta məktəbdə təhsil alan gənclər, eləcə də ədəbi-bədii fikir tarixi ilə maraqlanan oxucular üçün faydalı ola bilər.

T 4502020000 2001.
M657-2001

ISBN - 5 - 89600 - 323 - 4

© T. Əhmədov

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH

Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə istedadlı lirik şair kimi daxil olmuşdur. Onun aşiqanə-lirik, fəlsəfi və satirik şerlərində insanın zəngin mənəvi aləmi və ictimai həyatın ziddiyyətləri əksini tapmışdır.

Maarifçi realist ədəbiyyatın ilkin görkəmli nümayəndələrindən olan mü-təfəkkir şairin nikbin əhval-ruhiyyəli şerləri Qərbi Avropa ölkələrində və Rusiyada geniş yayılmışdır.

Mirzə Məhəmməd Şəfi Vazeh Kərbalayı Sadıq oğlu 1792-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Onun atası öz dövrünün mahir memarı idi. El arasında usta Sadıq adı ilə tanınırdı. Əslən gəncəli olan usta Sadıq Gəncə hakimi Cavad xanın sarayında memarlıq edirdi. O, böyük oğlu Əbdülahiyə də öz sənətini öyrətmişdi. Lakin kiçik oğlu Məhəmməd Şəfinin elmə meylini görüb onu ruhani etmək istəyirdi. Bu məqsədlə onu Şah Abbas məscidi yanında olan mədrəsəyə qoymuşdu. Məhəmməd Şəfi isə molla olmaq fikrində deyildi, ancaq atasının sözündən çıxma bilmədiyindən mədrəsədə oxumaq məcburiyyətində qalmışdı. Burada ərəb, fars dilləri, şəriət elmləri və hüsn-xətt keçilirdi.

Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması Gəncə xanlığına son qoyur. Bu dövrdə usta Sadığın var-yoxu əlindən çıxır, ağır xəstə-lənir, təxminən bir il sonra ölür.

Məhəmməd Şəfi çox çəkmir ki, mədrəsədən uzaqlaşır, Şərq ədəbiyyatı ilə maraqlanır, ilk şerlərini qələmə alır. 1824-cü ildə uzun müddət Bağdad və Təbrizdə yaşayan tacir Hacı Abdulla doğma yurduna qayıdır. Şərq poeziyasına dərin bələd olan, açıqfikirli Hacı Abdulla Şah Abbas məscidində gənc Məhəmməd Şəfi ilə tanış olur: onun hazırcavablığı, ağıllı və səmimi söhbətləri Hacı Abdullanın diqqətini cəlb edir. O, Məhəmməd Şəfinin taleyi ilə maraqlanır, təhsilini başa vurmağı üçün ona maddi yardım göstərir. Eyni zamanda, Mə-

həmməd Şəfidə təbii elmlərə, maarifə, mədəniyyətə coşğun həvəs oyadır.

Hacı Abdulla ilə yaxın dostluq ünsiyyəti onun həyatında dönüş yaradır. Şerqşünas Adolf Berje yazır ki, "Gəncə mədrəsəsinin ruhaniləri gənc Şəfinin fikrindəki dəyişikliyi gördükdə ona dərs deməkdən imtina etdilər və beləliklə, o, mədrəsəni tərk etməyə və öz gələcək taleyinin qayğısını çəkməyə məcbur oldu. Şairin yaradıcılığında ruhaniliyə qarşı nifrət və mənfi münasibətin oyanması da buradan başladı" (Bax: N.K.Yenikolopov. Poet Mirza Şafi. Baku, 1938, səh. 11-12). Onun poemasında ictimai motivlər güclənir.

1820-ci ildə Mirzə Şəfi "Divani-hikmət" (Hikmət evi) ədəbi məclisini təşkil edir. Bura dünyagörüşü və yaradıcılığı cəhətdən bir-birinə yaxın olan Gəncə şairləri, eyni zamanda ədəbiyyat həvəskarları toplaşır, şer və sənət barədə qızğın söhbətlər, mübahisələr olur, yeni şerlər oxunub müzakirə edilir. Ədəbi məclisin Mirzə Məhəmmədağlı, Mirzə Mehti Naci, Şeyx İbrahim Nəseh (Qüdsi), Hacı Abdulla, Hacı Yusif Qane, Ağa İsmayıl Zəbih, Hacı Seyid Ziyadxan zadə və b. kimi fəal üzvləri vardı.

"Divani-hikmət" ədəbi məclisinin üzvləri Azərbaycanın bir sıra əyalət şairləri ilə sıx əlaqə saxlayır, onların şerlərini müzakirə edir, cavab göndərirdilər (Bax: A.A.Seid-zadə. Mirza Şafi Vazex. B., 1929, səh.92).

Bu dövrdə Mirzə Şəfi aşıqanə şerlərlə yanaşı, feodal-patriarxal həyatın ağır, sıxıntılı mühitində din xadimlərinin, hakimlərin, dövlət məmurlarının özbaşınalığını ifşa edən satirik şerlərini çələm ə alır.

1925-ci ildə Hacı Abdullanın məsləhəti ilə Məhəmməd Şəfi Gəncənin son hakimi Cavad xanın qızı Püstə xanımın mülkünü, iki kiçik kəndini idarə etmək və yazı-pozu işlərini görmək üçün onun yanında qulluğa girir. Bu zamandan ona Məhəmməd Şəfi deyil, Mirzə Şəfi deyə müraciət edirlər.

1826-cı ildə İran qoşunları Zaqafqaziyyəyə hücum edir, bir sıra ərazini tutur. Gəncə Cavad xanın böyük oğlu Uğurlu xanın itaətinə verilir. Şəmkir altında Aslanduz döyüşlərində məğlubiyyətə uğrayan İran qoşunları geri çəkilir. Uğurlu xan bacısı Püstə xanımla da özü ilə mühacirətə aparır.

Bundan sonra Mirzə Şəfi işsiz qalır, xəttatlıqla—kitab köçür-

məklə, İran mətbəələri üçün hazırlanan kitabların titullarını səhifələrini yazmaqla güzəran keçirməli olur.

Mirzə Şəfi xoşnəvis xəttat, lirik şair kimi tanınır. O, 1830-cu ildə Şah Abbas məscidi yanında xüsusi məktəb açır, burada nəstəliq xətti ilə yazıb oxumağı, xəttatlıq sənətini təlim edirdi.

1832-ci ildə Mirzə Şəfi Molla Hüseyn Pişnamazzadənin yanında məntiq və fiqh elmlərini öyrədən M.F.Axundova kalliqrafiyadan dərs verir, ona nəstəliq yazısını təlim edirdi. Mirzə Şəfi dərs zamanı iyirmi yaşlı ciddi, zəkalı və mehriban gəncin gözü önündən qəflət pərdəsini götürür, dini fanatizmin mahiyyətini başa salır, onun mənəvi aləmində böyük təbəddülat yaradır.

M.F.Axundov öz tərcümeyi-halında sonralar yazırdı: "Gəncə məscidinin hücrələrinin birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı: bu adam növbənöv elmlərdən başqa, nəstəliq yazısını da çox yaxşı yazırdı. Bu adam Mirzə Şəfidir ki, Almaniya məmləkətində onun həyatı və farsca şerdə malik olduğu fəziləti haqqında məlumat yazılıbdır. Mən ikinci atamın buyuruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib nəstəliq yazısının məşqini edirdim. Belə ki, get-gedə mənəmlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu. Bir gün bu möhtərəm şəxsin mənəndən soruşdu: "Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdə məqsədin nədir?" Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm. Dedi: "Sən də onlar kimi, riyakar və şarlatanı olmaq istəyirsən?" Təəccüb və heyrət etdim ki, bu nə sözdür?.. Mirzə Şəfi mənə halıma baxıb dedi: "Mirzə Fətəli, öz həyatını bu qaragüruhu içərisində puç etmə, başqa bir məşğuliyyət qəbul et!"

Onun ruhanilikdən nifrət etməsinin səbəbini soruşduqda, o günə qədər mənə üçün örtülü qalan mətləbləri açmağa başladı. İkinci atamın Həccdən qayıtmasına qədər Mirzə Şəfi bütün mətəlibi-irfanıyyəni mənə təlqin etdi və gözümün qabağında qəflət pərdəsini qaldırdı" (RƏF, arxiv 2, inv.490).

M.F.Axundov onun gələcək həyat yoluna yeni istiqamət verən Mirzə Şəfinin məsləhəti ilə özünə ayrı bir peşə axtardı; o, hökumət qulluğuna girmək məqsədilə rus-tatar məktəbinə daxil oldu. Burada rus dilini öyrənməyə ciddi diqqət yetirdi. 1834-cü ildə M.F.Axundov atası Hacı Ələsgərin köməyi ilə Tiflisdə Qafqaz canişinliyi dəftərxanasında Şerq dilləri mütərcimliyinə işə düzəldi. Bu müddət

ərzində M.F.Axundov öz müəllimi Mirzə Şəfi ilə əlaqə saxlayırdı. Gəncənin mürtəcə din xadimləri mühitində onun çəkdiyi mənəvi sıxıntıdan xəbərsiz deyildi. Ona görə də M.F.Axundov 1840-cı il martın 20-də Tiflis qəza məktəbində tutduğu Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsindən çıxarkən öz yerinə “qabiliyyətli müəllim kimi” Mirzə Şəfini məsləhət görmüşdü.

Tiflis qəza məktəbinin ştatlı nəzarətçisi, erməni yazıçısı X.Abovyan 1840-cı il mayın 3-də Zaqafqaziya məktəbləri müdirinə yazdığı raportunda “Yelizavetpol müsəlmanlarından” olan Mirzə Şəfinin müəllimlik vəzifəsinə namizədliyini təqdir edir, onun haqqında “yerli yüksək ruhani rütbəli mömin şəxslərin, eləcə də hörmətli tatarların (yəni azərbaycanlıların—T.Ə.) hamısının ən yaxşı fikirlər” söylədiklərini xəbər verirdi. Sonda yazırdı: “Mən özüm şəxsən həmin Mirzənin bu xüsusiyyətlərinə bir neçə dəfə inanaraq və məktəbə və-rə biləcəyi mənfəəti irəlicədən görürək onun ərizəsinə zati-alinizə təqdim etməyi özümə şərəf hesab edir və həmin vəzifəni ona təhvil vermək haqqında sərəncam verməni xahiş edirəm” (Bax: N.K.Yenikolopov, Poet Mirza Şafi, B., 1938, səh.100). Mirzə Şəfi 1840-cı ilin yazında Tiflisə köçsə də, qəza məktəbində müəllimlik vəzifəsinə təyinatı birdən-birə verilməmişdir. O, xüsusi komissiya qarşısında “ərəb, fars və Azərbaycan dillərində tamamilə qənaətləndirici” sınaq imtahanı vermiş, andiçmə mərasimindən keçmiş, nəhayət, 1840-cı il noyabr ayının 24-də öz vəzifəsinə yerinə yetirmək hüququ almışdır.

Mirzə Şəfi Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi idi. O, eyni zamanda fərdi dərslər verirdi.

Tiflis mühiti Mirzə Şəfinin həyatında dönüş yaratdı: dövrün qa-baqcıl ziyalıları—A.Bakıxanov, M.F.Axundov, X.Abovyan, L.Buda-qova, İ.İ.Qriqoryev, Fr.Bodenştedt və başqaları ilə yaxın tanışlıq, sıx dostluq əlaqəsi onun səmərəli yaradıcılıq fəaliyyətinə imkan yaratdı.

Mirzə Şəfinin M.F.Axundovla birlikdə Azərbaycan dilində ədəbiyyat nəşr etmək üçün mətbəə yaratmaq cohdı bu dövrə təsadüf edir (Bax: Ə.Ə.Səidzadə. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin mətbəə açmaq üçün çalışmaları. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1940, 11 oktyabr; A.A.Seidzadə. Mirza Şafi Vaxez. B., 1969, səh. 272-274).

1841-ci ilin yayında Daxili İşlər Nazirliyi mətbəə açmağa icazə versə də, bir sıra ciddi maneə və çətinliklər üzündən bu nəcib, fayda-

lı iş həyata keçmədi.

1840-1841-ci illərdə Mirzə Şəfinin Tiflisdə təşkil etdiyi “Divani-hikmət” ədəbi məclisi Zaqafqaziya yeganə yüksək səviyyəli, beynəlmiləl tərkibli ədəbi cəmiyyət idi. Mirzə Şəfinin rəhbərlik etdiyi bu ədəbi məclisdə—A.Bakıxanov, M.F.Axundov, X.Abovyan, L.S.Budaqov, İ.İ.Qriqoryev, İ.A.Slivski, F.Bodenştedt, Mirzə Yusif Vidadi, Mirzə Həsən Ordubadi, Hacı Yəhya Müzter və b. kimi həmfikir qələm sahibləri toplaşmışdı. Rus, gürcü, erməni, alman, tatar, azərbaycanlı ədəbiyyat xadimləri “Divani-hikmət”də ədəbi, fəlsəfi, ictimai-siyasi problemlər ətrafında zığın mübahisələr aparır, şer oxuyurdular. Bu ədəbi məclisin sorağı Zaqafqaziya hüduqlarını aşmışdı: Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan şairləri “Divani-hikmət”in üzvlərinə şerlər həsr edir, Tiflisə yolu düşəndə cəmiyyətin yığıncağında iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər.

Mələumdür ki, A.Bakıxanov uzun illər axtarışın və böyük zəhmətin bəhrəsi olan, farsca yazdığı tədqiqatını—“Gülüstani-İrəm”i (1841) rus dilində çap etdirmək üçün tez-tez Tiflisə gəldiyi vaxtlarda “Divani-hikmət” ədəbi məclisin yığıncaqlarında fəal iştirak edirdi. Bu görüşlərində Mirzə Şəfi ilə A.Bakıxanov arasında qızgın mübahisə getdiyini F.Bodenştedt “Şərqdə min bir gün” əsərində qələmə almışdır: “Onların arasında cərəyan edən bollu və qızgın mübahisələr hər ikisini sevinclə bir hala gətirirdi. Hər biri Quranndan, Sədidən, Hafizdən, Füzulidən misallar götürərək bunların üzündəki bütün hikmətlərin canlı təmsali olduğunu o birinə isbat etməyə çalışırdı. Heyf ki, onların arasında mübahisə o qədər sürətlə gedirdi ki, mən ondan rəhbərliyi bir şey yazmağı xahiş etdim... O, “Fatma tar çalarkən” şerini yazdı. Mirzə Şəfi şerinin gözəlliyini tərifləyib “bu şer öz müəllifinə yüksək bir şərəf və şöhrət qazandıracaqdır” sözlərini dedi. Abbasqulu xan ayağa qalxdı və özünün tərtib etdiyi “Fars dilinin sərfi” kitabının ertəsi gün gətirəcəyini vəd etdi”.

Mələum olduğu kimi, alman səyyahı və şairi Fridrix fon Bodenştedt 1844-cü ilin fevral ayında Tiflisə gəlir, gimnaziyada fransız dili müəllimi vəzifəsinə işə düzəlir.

1845-ci ilin aprel ayınadək Tiflisdə yaşayan F.Bodenştedt Zaqafqaziya xalqlarının həyatı, məişəti, tarixi keçmişi və mədəniyyəti

ilə ciddi maraqlanır.

“Şərqdə min bir gün” əsəri F.Bodenştedtin aldığı zəngin təəssüratın bəhrəsidir. Burada “şair, nəğməkar və alim” kimi təqdim olunan Mirzə Şəfinin lirik şerləri verilmişdir.

F.Bodenştedt Tiflisdə Mirzə Şəfi ilə tanış olur, ondan Azərbaycan və fars dilini öyrənir. Eyni zamanda “müdrək gəncəli”ni Avropa ədəbiyyatı ilə tanış edir: “Dərs qurtardıqdan sonra Mirzə Şəfini alman şairlərindən Höte, Heyne və Şillerin, ingilis yazıçılarından Tomas Mor və Corc Bayronun əsərləri ilə tanış edirdim. Bayron onun daha artıq xoşuna gəlirdi. O, bunlara heç bir kommentariya tələb etmirdi. Mirzəyə E.Volfun bir gözəl şeri çox gözəl təsir etmişdi. Mirzə onları təfsirsiz başa düşürdü”.

Mirzə Şəfini tanınmış xəttat, incə ruhlı şair, alimlərin rəğbət bəslədiyi “çox təmkinli və sakit adam” kimi səciyyələndirən F.Bodenştedt etiraf edir ki, “müdrək gəncəli” dərs zamanı şagirdlərinə öz şerlərini əzbərdən oxuyardı. Mirzə Şəfi öz əli ilə yazdığı, “Ağlların açarı” adlandırıldığı şer dəftərçəsini F.Bodenştedtdə dostluq xatirəsi olaraq bağışlamışdır. Bu münasibətlə Mirzə Şəfi şerlər məcmuəsinin üstündə yazmışdır: “...Şagirdim və dostum Bodenştedt əfəndinin mükərrər rica və iltimasına görə, mən Mirzə Şəfi ona qəsidə, qəzəl, mürəbbat, müqəttəat və məsnəvilərdən ibarət olan öz məcmucuyi-asarımı hədiyyə edirəm” (Bax: Ə.Ə.Səidzadə. Mirzə Şəfi Vəzəh, B., 1929, səh.14-15).

1846-cı ilin noyabrında Mirzə Şəfi Gəncəyə köçməyə məcbur olur. Din xadimləri “öz laməzhəb şerləri ilə cavanların əxlaqını pozan” şairi hədələyir, insanları həyata, gözəlliyə səsləyən nikbin şerlər və ruhanilərə qarşı çevrilmiş satira yazmağı ona qadağan edirlər. Ehtimal ki, Mirzə Şəfinin Tiflisi tərk etməsinin başlıca səbəbi din xadimlərinin münasibəti olmuşdur.

Mirzə Şəfi farsca yazdığı “Tiflisdə əlvida” şerini bu dövrdə qələmə almışdır. Burada şair Kür vadisində məskən salmış gözəl şəhəri, onun mərd, əməksevər adamlarını vəsf edir. Mirzə Şəfi Susanna adlı gürcü qızı ilə sevimli, ancaq evlənmə bilməmişdir. Lakin onun Tiflisdə Hafizə adlı bir qızla evlənməsi güman edilir. Şairin Susanna və Hafizəyə həsr etdiyi məhəbbət şerləri vardır.

Mirzə Şəfi Gəncədə dostlarının mühitinə düşür. O, 1846-cı il

noyabr ayının 14-dən Gəncə qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləyir. Mirzə Şəfi vaxtını çox zaman dostları—Mirzə Mehdi Nəcəv, Şeyx İbrahim Nəsev və b. ilə bir yerdə keçirir, onlara öz yeni şerlərini oxuyur. Bu dövrdə Seyid Yəhyanın qızı Seyid Nisə ilə evlənir: lakin bu nigah uğurlu olmur. Mirzə Şəfi yenidən Tiflisə qayıtmalı olur. 1850-ci il yanvar ayının 1-dən Tiflis gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyin edilir.

Bu dövrdə Mirzə Şəfi dərsliyə böyük ehtiyacı görüb yaxın həmkarı, Tiflis gimnaziyasının fars dili müəllimi İ.Qriqoryevlə birlikdə müntəxəbat tərtib etməyi qərara alır. Onlar 1852-ci ilin aprelində “Kitabi-türki” (Tatarskaya Xrestomatiya Azerbaydjangskoqo nareçiya) dərsliyinin tərtibini başa çatdırırlar. Müntəxəbatın birinci hissəsinə Azərbaycan, ərəb və fars ədəbiyyatından hikmətli, nəsihətəməz sözlər, lətifə və məzhəkələr, tərbiyəvi təmsillər, hekayələrlə yanaşı, Füzulinin seçmə lirik şerləri (qəzəl, qəsidə), “Leyli və Məcnun” poemasının müəyyən parçalar daxil edirlər. Şərq tarixi, “Qarabağnamə” və “Dərbəndnamə”dən parçalar da müntəxəbatda özünə yer tapır. Bütün materiallar sadə, anlaşılıqlı dildə, şagirdlərin yaşına, bilik səviyyəsinə, zövqünə və marağına uyğun seçilir.

Kitabın ikinci hissəsində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədi ilə “Tatar-rus lüğəti” verilmişdir.

Müntəxəbatın əlyazması Mirzə Şəfinin nəsx, nəstəliq, şikəstə-nəstəliq və şikəstə xətti ilə yazılmışdı. Bu kitab Mirzə Şəfinin sağlığında dərc olunmadı. Mirzə Şəfi 1852-ci il noyabr ayının 16-da Tiflisdə qəflətən vəfat etdi, onu müsəlman qəbiristanlığında dəfn etdilər.

İ.Qriqoryev 1855-ci ildə müntəxəbatın bir hissəsini Təbrizdə dəş basması üsulu ilə çap etdirdi. Kitab Tiflis gimnaziyasının aşağı sinifləri və qəza məktəblərində qiymətli təlim-tədris vəsaiti oldu. “Kitabi-türki”nin tam geniş variantı 1856-cı ilin axırlarında nəşr edilsə də ondan məktəblərdə dərslik kimi istifadə etməyə icazə vermədilər (Bax: N.K.Yenikolopov. Poet Mirza Şafi. Baku, 1938, səh. 72-74).

Lakin buna baxmayaraq “Kitabi-türki” müntəxəbatı keçən əsrdə A.Bakıxanovun, Mirzə Kazımbəyinin və X.Abovyanın dərsliklərini istisna etməklə, Azərbaycan dilində ilk kamil dərs vəsaiti olmuşdur.

Mirzə Şəfinin zəngin ədəbi irsinin taleyi onun şəxsi həyatı kimi keçmiş, mürəkkəb hadisələr burulğanında anlaşılmaz qalmışdır. Bu gün də şairin külliyyatı tapılmamışdır. Fridrix Bodenştedtin arxivində mühafizə olunan Mirzə Şəfinin əlyazmaları hələlik əldə edilmədiyini görə onun poeziyası ilə bağlı mübahisələr davam edir.

Mirzə Şəfinin poetik irsini bütövlükdə tədqiq etmək imkan xaricində olsa da, ayrı-ayrı mənbələrdə şairin əlyazmasının tapılması bəzi mülahizələr söyləməyə imkan verir.

Ədəbiyyatşünas-alim Salman Mümtaz ilk dəfə Mirzə Şəfinin Azərbaycan və fars dillərində yazdığı şerləri aşkara çıxarmış, onun istedadlı lirik şair olduğunu sübut etmişdir. O, "Mirzə Şəfi Vazeh" (1926) kitabçasında müxəmməs, qitə və qəzəlləri əlyazması ilə birlikdə nəşr etdirməklə, şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında dumanlı təsvürü dağıtmışdı.

1964-cü ildə filologiya elmləri doktoru, professor Həmid Məmmədzaadənin "Şer məcmuəsi" adlı cümgdə farsca yeni əlyazmalarını (iki qəzəl, iki beyt və bir lirik poema) aşkara çıxarması Mirzə Şəfinin poetik aləminə bilavasitə nüfuz etməyə imkanı artırdı ("Azərbaycan" N10, 1964, səh. 99-102).

Hələlik əldə olan orijinal əsərlər də Mirzə Şəfini incə təbə və həssas qəlbə malik lirik şair kimi səciyyələndirir. Onun poeziyasının leymotivi məhəbbət lirikasıdır. Mirzə Şəfinin qəzəl, müxəmməs və rübailərində eşq, hicran əzabı, məşuqun gözəlliyi, vüsal həsrəti başlıca yer tutur. Şairin "Var" rədifli qəzəlində lirik qəhrəmanın saf məhəbbəti, hicran möhnəti, eşq yolunda çəkdiyi əzablar ənənəvi klassik formada qələmə alınmışdır:

*Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəməzən oxunun yarəsi var.
Deyil əllakda kövkəb görünən çərxi-bülənd,
Oluban didə, sərəpə sənə nəzzərəsi var.
Ruzigarı qara, daim gecəsi tar keçir,
Hər kimin eşqdə bir yarı-sitəmkarəsi var.
Necə qan çuşə gəlib, eyləməsin ahu-foğan?
Könlümün didəyi-giryan kimi fəvvarəsi var.
Ol qəzəldir ki, bu, Vazeh dedi, bir dərd əhli,
Zahirən lələ otağında qonaq-qarəsi var.*

"Süsəni" rədifli müxəmməsində şair gürcü qızı Susannaya dərin məhəbbətini təsvir edir. Mirzə Şəfi klassik şerin ənənəvi şəkildən, bədii təsvir vasitələrindən (məcaz, təşbeh, cinas, istiare və s.) istifadə edərək, gözəlin romantik dumana bürünmüş heyranedicisi, canlı surətini yaratmışdır.

Süsəni—gözəllər sultanı, bir baxışla yüz can alır, onun davranışı, "türreyi-zülfü", ətri aşiqini məst edir. Şair Süsəninin gözəlliyini müsəlman fanatizminə, dini etiqada qarşı qoyur:

*Ey mələk, əbr yüzün gündümü, ya bədri-tamam?
Kim ki, ruyindən olur məst, ona bədə həram,
Pərdəsiz cülvədənib, naz ilə ver qəddə qiyam,
Küfri-zülfün dağdıb, məst çıxıb, cəylə xüram.
Bilələr ta ki, nədir küfr ilə iman, Süsəni.*

(Mirzə Şəfi Vazeh, Bakı, 1926, səh.20).

Şair həyatverici sözü-söhbəti, xoş ülfəti və gözəlliyi ilə hamını heyran edən Süsəni hər cür xoşbəxtliyə, səadətə layiq bilir. Məsum, lətafətli gözəlin ülvə məhəbbəti, eşqi sevdalı aşiqin qəlbində insanları bir-birindən ayrı salan dini baxışlara, qaydalara qarşı kəskin etiraz, üsyankarlıq hissi oyadır:

*Gün ki, hər gün ki çıxar, dərğəhinə səcdə edər,
Sora rəftara gəlür, qılsə qədin bağəgüzər,
Qönçə ger ağzın ilə qarşu dura, boynun əyər,
Küfri-əşqin yetişib bir yerə kim, ey kafər,
Desələr Vazehə böhtandı, müsəlman Süsəni.*

Akademik Feyzulla Qasımzadənin mülahizəsinə görə Mirzə Şəfinin Azərbaycan və fars dillərində nəzm və nəsrə yazdığı aşiqanə məktubu—"Həsb-hal" da xristian qızına—Susannaya həsr edilmişdir. (Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974, səh. 174-175).

Susannanı öz istəklisindən ayırıb zorla varlı bir adama ərə verəndən sonra aşiqin qəlbini sıxan hicran möhnəti və vüsal həsrəti aşiqanə məktubda əksini tapmışdır. "Həsb-hal" farsca lirik beyt və mənsur şərlə (səcili-qafiyəli nəsrə) başlayır.

Aşiq Hicran fəraqında çırpınır. Onun ay üzlüsü səfərə çıxdığına görə aşiqin ürəyi dərddi, gözü yaşlıdır. Lakin o, vüsal həsrətindədir. Ömrün səadətini istəklisi ilə qovuşmaqda görür. Bu ülvə, nəcib bəşə-

ri duyğunu, eşq-məhəbbəti, vüsal zövqünü dini ofsanədən, şəriətdən üstün tutur:

*Hicran gecəsin möhnətini gər görö kafir,
Şək yoxdu ki, inkar cləməz ruzi-qiyamət.
Gər zahidi xudbin bilə zövqünü vüsalin
Cənnət tələbindən nə bulur qeyri-nidamət?*

Aşiq öz məşuqəsinin—"Bədrələnmiş ay"ın xəbərsiz uzaqlaşmasından "Hilalə" dönməsindən gileylənsə də, xəyalən ondan ayrılmazdır. Onu düşünür: "O hansı yolun torpağıdır ki, sənin atının nalının tozundan başını göylərə qaldırmış, o hansı mənzildir ki, müşkin saçları-nın nəsimi ilə Çin səhrasını qısqanmış?"

*...Göz ağlar kim, səni görməz, könül xud səndən ayrılmaz
Məgər cismi-lətifin nazəninim, sərbəşər candır?*

Aşiqin könlünə hakim kesilən gözəlin sehrkar hüsnü, camalı, vüqarı qarşısında aləm səcdə edir: Fələk cəlvələnen gözəlliyin önündə "qulağı halqalı qul" olur. Hicrana dözə bilməyən aşiq heç bir şeylə təsəlli tapa bilmir. Onun "xəyal qasidi" belə məşuqənin "vəsl otağına" yol tapmaqda acizdir. Səbri-qərarı tükənmiş aşiqin canı dodaqda, gözü yolda qalmışdır. Ona həyat bəxş etmək üçün istəklisi qayıtmalıdır: "Qayıt gəl, qayıt gəl, günəş üzünü göstər, camalını pərdədən çıxart, ariflərin məclisini zinetləndir".

Göründüyü kimi, "Həsb-hal" də ulvi məhəbbət, qadın azadlığı dini fanatizmə, şəriət qayda-qanunlarına qarşı qoyulmuşdur.

A.Bakıxanovun "Göstərir" redifli qəzəli əsasında Naci və Nəsehlə keçirdiyi şərləşmədə də Mirzə Şəfi eşqi, məhəbbəti hər cür dini təsəvvürdən yüksək tutur:

*Səbzpuş olmuş qədin rüxsari-atəşgunilə,
Musiyi-İmrane guya, Tur şəklın göstərür.*

Məşuqun sərv qəddi, gözəl camalı onun od saçan yanaqlarının şövqündən, müqəddəs haləsindən al-yaşılı rəngə boyanmışdır. Bu da şairə bir hədisi-dini rəvayəti xatırladır: guya, peyğəmbər Turisina dağında danışıq zamanı Allahı od şəklində görmüşdür. Bu müqayisə, dini təsəvvürə, etiqada qarşı çevrilmişdir.

Mirzə Şəfi ayrı-ayrı beytlərində də şəriət ehkamlarının puçluğunu, din xadimlərinin riyakarlığını və özbaşınalığını ifşa edir:

*Min ev yıxıb, tikirsiniz bir boş minarə,
Ərşə çıxıb, yetmək üçün pərvərdigərə.*

Mirzə Şəfinin fars dilində əldə olan aşiqanə lirik poeması, qəzəl və rübailəri də ictimai-fəlsəfi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsər də klassik şerin mütərəqqi ənənələrinin davamı olmaqla yanaşı, ideya və bədii üslub xüsusiyyətləri cəhətdən yeni və tərəvətlidir. Mirzə Şəfi yüksək sənətkarlıq bacarığı ilə yaratdığı poeziyasında saf məhəbbəti, dünyəvi eşqi dövrün hakim qayda-qanunlarına, şəriət ehkamlarına və dini təsəvvürlərə qarşı qoyur.

Mirzə Şəfinin poeziyası ənənəyə sıx bağlıdır. Füzuli yaradıcılığının təsiri onun qəzəllərində daha aydın nəzərə çarpır. Mirzə Şəfinin dolğun məzmunlu lirik şeirlərində eşq, məhəbbət tərənnüm olunur. Bu əsərlərin lirik qəhrəmanı romantik şairin insan münasibətləri haqqında fikir və düşüncələrini, arzularını ifadə edir. Onun ideya-estetik amalı azadlıq, səadət, ulvi məhəbbətdir. Mirzə Şəfinin poetik əsərlərində dünyəvi eşq, məhəbbət dövrün etik qayda-qanunlarına, dini baxışlara qarşı çevrilmişdir.

Şair "Xoş olsun ol könül, eşqə məkandır" misrası ilə başlayan qəzəlində eşq sevdasını ön ulvi, nəcib hiss kimi hər şeydən yüksək tutur.

Gül üzülü yarın bir baxışına "iki dünya"dan keçən aşiqin fikrinə, eşqin qəm-qüssə və iztirablarından uzaq olan ürək "kor quyu"nu—susuz çəşməni xatırladır. O, ülfəti eşqin şeydası olan pərvanə və bül-büldən öyrənməyi tövsiyə edir. Sevdalı fikri, "eşqin məkanı" olan könlü alqışlayır. Mirzə Şəfi qəzəllərindən birində xeymədə əyləşmiş nazənin gözəlin qara zülfünü üzündən çəkməsi ilə "həqiqət nuru parla"masını, məşuqla aşiqin xoş ülfətini təsvir edir.

"Düşər" redifli qəzəlində isə şair vüsal fəraqında olan aşiqin mənəvi aləmini açır: "Qədd-qamətli"—sərv boylu yarın xatırlayanda aşiqin könlü pərişan olur. O, şeyxə müraciətlə deyir ki, gül üzülü yarın görməyi mənə qadağan etmə. Çünki "sən bəsirət əhlinin gözünə nələr göründüyünü" bilməzsən. Bir qəzəlində isə həqiqi aşiq həmhücrə olan dostuna məsləhət edir ki, zahidlikdən əl çəksin, eşq, məhəbbət yolunu tutsun. O deyir: "qəmli aşiqdən yarın məhəbbətindən ayrı bir şey sorma". Çünki könlü eşqə giriftar olalı hara baxırsa, məşuqunu görür:

*O zamandan ki, mənim qəlbimə yol tapdı o yar,
Unuda bilməyirəm mən onu bir an da belə.
Bu fələk kim sənə ulduzla bəzənmiş görünür,
Bəlkə aşiqdir o da, sirrini fəş etməz hələ?
İndi gül fəslidi, çöllərdə tamaşa demidir,
Çıx çəmən seyrinə, mey məclisi qur, şadlıq elə,
Yardan versə xəbər Vazehə o badi-səhər,
Qəbrdə olsa əgər bil ki, gələr bir də dilə.*

Göründüyü kimi, Mirzə Şəfinin qəzəllərində vüsal ümidi, eşq sədaqət hissi güclüdür. Ona görə də, aşiqin əhval-ruhiyyəsi nikbindir. Lakin vüsal həsrətində dözə bilməyən aşiqin qəlbində sevinc və kədər hissi bəzən anlaşılmaz duyğular oyadır, yara qovuşmaq inamını azaldır, həyəcanlandırır. Buna baxmayaraq aşiq eşq sədaqətlidir. Mirzə Şəfi “Gəl ey canım ki, hicrində dodağa çatdı bu canım” misrası ilə başlayan qəzəlində aşiqin ayrılığa tab gətirə bilmədiyini, vüsal həsrətinin iztirabını açıb göstərir. Burada ülvü məhəbbətin fəraqından odlanıb yanan, ürəni eşq, “tacı ah, göz yaş tət, ləşkəri dərd, məmləkəti qəm” olan aşiq fənaya uğrasa əbədi yaşayacağına qəti əmindir. Çünki eşq əhli ölmür. Onun bütün həyatı rahatlığını əlindən alan məşuqun iltifatına bağlıdır:

*Nigarım, vaxt gəlib çatdı, bu xəstə aşiqi yad et,
Mən öylə xəstəyəm ancaq, sənin vəslində dərmanım.
Kim eşqin dərdinə yansa, o nalə eyləyər hər dəm,
Mən öylə gizli yannam ki, nə naləm var, nə ofqanım.
O mişkin zülflərin şövqü, o ay tək cöhrənin mehri
Gecəylə gündüzü almış əlimdən mahi-tabanım...*

Mirzə Şəfi farsca rübailərində də aşiqin vüsal həsrətini, hicran kədərini və ülfətini ifadə edir. O, “Xoşdur” rədifli bir rübaisində iki sevgilinin görüşünün miniatür lövhəsini yaradır. Rübailərin birində isə şair sevil-sevilməkdə qadının hüquqsuz olmasını, əsarətini cəmiyyətdə kişinin tutduğu mövqeyə—sərbəstliyə, mənəvi azadlığa qarşı qoyur, hər ikisini eyni hüquqda görmək istəyir. Mirzə Şəfi yazır: “Əgər biz kişilərdən biri bir qadını seversə, xeyirxah yar sayılır, ona eyib tutmazlar. Amma nəyə görə, qadın bir kişini seversə, dünya ələmin gözündə pis və pozğun görünür?”

Mirzə Şəfi “Məktubun intizarında” aşiqənə-lirik poemasını 1821-ci ildə, 29 yaşında ikən, Gəncədə məsnəvi şəklində qələmə almışdır. Poemada ülvü məhəbbətə sevon aşiqin mənəvi iztirabları və eşq sədaqəti inikasını tapmışdı. Aşiqin dili ilə söylənən poema gözəlin tərifi ilə başlayır:

*Məhəbbət bağının səvi-rəvani,
Mələhət bağının tazə fidanı,
Ucaboylular içrə fəxri-dövrən,
Şikəstə qəlblərə munisi-dərman
Zamanın ən seçilmiş nocəvani,
Gözəllərin gözəli, mehribani,
Şəfəqdə mehrdə göylərdə bir ay,
Vəfada, əhdidə yoxdur sənə tay.
Xoşəndamsan, xoşiqbal, xoşəməlsən,
Zəmanə görməmiş nazlı gözəlsən.*

(“Azərbaycan” jurnalı, 1964, N10, səh.99.
(tərcümə Balaş Azəroğlunundur).

Aşiq öz istekli yarını həmişə qönçətək etirli, tərəvətli, başı sövdalı görmək istəyir, həyatını onsuz təsəvvür etmir. O, “ilahi, sən uzaq et bədnəzərdən” deyər Allaha yalvarır ki, sevgilisini bəlalardan hiyf etsin, ona könül aydınlığı, sağlamlıq və “əbədi həyat bağışlasın”. Məhz xeyir-duadan sonra aşiq eşqin yolunda çəkdiyi cövri-şitəmdən, müsi-bətdən danışır. “Ərzi-hal”dan aydın olur ki, hicran dərdinə dözə bilməyən aşiqin xəstə qəlbinin ah-naləsi ərşə qalxır, ürəyinin qanı göz-lərindən “gürşad yağıştək” axır. O, Bağdad Dəcləsinə dönon göz yaş-larından imdad istəyir ki, himmət edib nazlı nigarın məskəninə axsın, onun ayağına düşüb qərsız aşiqin ərzi-halını ona yetirsin. Lakin cidd-cəhdlər əbəsdir: istekli yardan soraq verən tapılmır. Aşiq taleyin dönüklüyündən, amansızlığından şikayətlənir, qəlbini “hər an dərldə didən” çərxi-fələyin, zəmanənin amansızlığına qarşı etirazını bildirir:

*Mənə min dərđi verdin, yoxdur dərman;
Bir anlıq vəsl üçün bu qədri hicran?
Nəçə min sinəyə dağlar çəkibəsən.
Usanmazsan məğər bu cövriddən sən?
Nə olardı, məhəbbət olmayaydı.
Olurdu kaş bu möhnət olmayaydı.*

*Üzünü görməyə yox əldə imkan,
Nə də gül dərmədim vəslin bağından.
Nə bir kəs var ki, həməsrarım olsun,
Nə bir kəs var mənim qəm-xarım olsun.
Kimə deyim ilahi, vəsfi halım?
Kimə deyim bu dərdim, bu məlalım?
Bu əsrara ilahi, kimdi məhrəm?
De kimdə var bu qədri dərdilə, qəm
Ki, ona söyləyim dərdimi bir dem?
Alım ondan bu dərdə bəlkə məlhəm.*

Poemadan göründüyü kimi, aşiq hicran əzabına dözə bilməyib min dərd verən, sinələrə dağlar çəkən—"bu cövrindən" usanmayan çərxi-fələyə qarşı etiraz etsə də həyatda dərdini, "vəsfı-halı"nı söyləməyə bir sirdaş, "qəm-xar" tapa bilməsə də, eşqinə, ilqarına dönük çıxmır, "tükənməz dərdinə imdad", isteklisinə qovuşmaq üçün yollar arayıb axtarır. Bu ümidlə "ənbər qoxulu sübhün küləyi"nə müraciət edir, yarın intizarı, firqəti "cəfavü möhnəti" yolunda çəkdiyi müsibətlərdən danışır, ondan dərdinə əlac istəyir. O istəyir ki, səba küləyi "aşiqi-zarın" giley-güzəranı, vüsəl həsrətini "günəş camallı"ya yetirsin. Ona xəbər versin ki, fəraqına dözə bilmir, nə gecəsi, nə gündüzü var: ürəyi dərdli, halı pərişandır, həyat bağçasında küləklər əsir, baharı xəzana dönübüdür.

"Səba küləyi"ndən xəbər çıxmadığından qəm-qüssə ölümdən qəlbi dara çəkilən aşiq "cinsi-bəşərdən" uzaqlaşmaq, məcnun kimi səhraya pənah aparmaq qəsdinə düşür. Belə bir vaxtda qasid ona istəklili yardım şəfqət və "lütfi-məhəbbətlə" yazılmış, müşk ətirli məktub gətirir:

*Bu namə dilruba, o yardan idi,
O munis sevgilim dildardan idi...
Baxanda naməyə halım duruldu,
Ürək də namənin ətriylə doldu...
Məgər bu dövrənin rəyi dolandı,
Yatan bəxtim məgər, birdən oyandı?
Nə oldu çövrü-çərx, ol zülmü-dövrən?
O zülmündən məgər oldu peşiman?*

"Gül üzli" yarın məktubu aşiqin qəlbində qəm-qüssəni sevinçə,

gecəni gündüzə çevirir. Çünki "günəş camallı"nın qəlbində mehri, başında sevdası əsgilməmişdir. O, hicrana səbrlə dözməyə, naümid olmamağa çağırır: çünki "naümidlik məşuqlara haramdır". Poemanın sonunda aşiq saqiyyə müraciət edir:

*Gəl ey saqi, gətir bir cami-gülgün,
Ürəkdə pas tutan dərdimi silsin.
Şükür olsun ki, bəxtim də yar oldu,
Nə xoş əyyam, nə xoş ruzigar oldu.
Gəl ey Vəzch, məcazi-əşqidən sən
Həqiqət tap, onunla yüksələrsən.*

Göründüyü kimi, aşıqanə-lirik poemada həqiqi insan eşqi, dünyəvi məhəbbət sufi dünyagörüşünə qarşı qoyulmuşdur. Əsərin məzmunu, ruhu və ideyası açıq-aşkar sübut edir ki, şairin "məcazi eşqdə" axtardığı həqiqət sufi həqiqətindən çox uzaq olub real insan müsibətləri ilə sıx bağlıdır.

Mirzə Şəfi irsinin tərcüməsi, nərsi və dünya şöhrəti alman şairi Fridrix Martin fon Bodenştedtin adı ilə sıx bağlıdır. Mətnşünas-alim Salman Mümtaz haqlı olaraq yazır: "Mirzə Şəfinin də bütün Avropa və bilxassə Almaniyada şöhrət kəsb etməsinə səbəb olanların ən birincisi Mirzə Şəfinin öz şagirdi Fridrix fon Bodenştedtdir".

1946-cı ildə vətəni Almaniyaya qaıydan F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin şerlərini böyük həvəs və zövqlə alman dilinə çevirib "Şərqdə min bir gün" (1850) adlı ikicildlik əsərində çap etdirir. O, beremenli dostuna 28 mart 1851-ci il tarixli məktubunda etiraz edirdi ki, "mənalı anların Mirzə Şəfidən etdiyim tərcümələrlə olmuşdur".

Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti, incə və zərif pocziyası F.Bodenştedtin qəlbində güclü təsir oyatmışdı. O, pərəstişkarlıqla yazır: "Qəlbimdə əbədi yaşayan, hikmətli sözləri, şirin nəğmələri ilə qadın və qızlarımızın dilində əbədiləşmiş, adı isə bütün Avropada ifixarla çəkilən gəncəli söz ustadım Mirzə Şəfi. Sən bu gün xatirəmdə yenidən canlanırsan. Sanki bir çay süfrəsi ətrafında əyləşib, sizin gözəl nəğmələrinizi dinləyirik. İnsanlara sevinc, özünə əbədi şöhrət gətirmək üçün mənə bəxş etdiyən bu tər çiçəklərdən sizə gözəl bir çələng hördüm, qarşıma tökmüş olduğunuz bu zümrüd daşları sapa düzüb zərif bir boyunbağı düzəltdim, ey mənim söz ustadım".

F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsərinə Mirzə Şəfinin se-

vinc və məhəbbəti, gözəllik və yaxşılığı tərənnüm edən şerlərini, hikmətli sözlərini və zamanədən şikayət məzmunlu əsərlərini daxil etmişdi. 1851-ci ildə Berlində "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adlı şerlər toplusu F.Bodenştedtin müqəddiməsi ilə çapdan çıxır. Bu kitab misilsiz ədəbi hadisəyə çevrilir, qısa müddət ərzində bütün Avropa dillərinə—ingilis, fransız, italyan, Norveç, Holland, Danimarka, polyak, çex, bolqar, hətta qədim yəhudi dilinə tərcümə olunub yayılır, böyük müvəffəqiyyət qazanır ("Azərbaycan" jurnalı, 1971, N8, səh.176).

"Mirzə Şəfinin nəğmələri"ndə geniş proloq və şerlərin məzmununa müvafiq bölmələr verilmişdi: Züleyxa haqqında şerlər; şikayət şerləri; şərab və dünya nemətlərinin mədhi; həkimanə şerlər; "Tiflis" və digər şerlər; Mirzə Yusif haqqında; Hafizə haqqında şerlər; həyata inam; müxtəlif şerlər və həkimanə sözlər; nəhayət, sonda "Tiflislə əlvida" şeri. Əlbəttə, kitabda toplanmış əsərlərin hamısını qeyd-şərtsiz Mirzə Şəfinin nəğmələri hesab etmək olmaz.

F.Bodenştedt özü 1850-ci ildə Mirzə Şəfidən etdiyi tərcümələr haqqında yazırdı: "O yerdə ki, müəllifin fikrini vermək mümkündür, mən onları orijinalına əslə xələl yetirmədən alman geyimində verim, bu şərçilərin çoxu mənim öz gözümün qabağında vücudə gəldikləri üçün hafizəmdə qalanların hamısını səbəbləri ilə burada qeyd edirəm".

Mirzə Şəfinin əsərlərinin orijinal əldə olmadığına görə, onun alman tərcümələrinin keyfiyyəti və azərbaycanlı şairə mənsubiyyəti haqqında qəti fikir söyləmək çətindir. Buna baxmayaraq "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin ilk nəşrində toplanan şerlər haqqında söhbət açmaq olar. Çünki 1874-cü ildə F.Bodenştedt "Mirzə Şəfinin irsində" adlı kitabın nəşrində özünü müəllif elan etdikdən sonra şerlərin Mirzə Şəfiyə mənsub olması haqqında əvvəlcə söylədiyi doğru fikirləri təkzib etmişdi. Həmin nəşrə daxil olan əsərlərin əksəriyyəti, istər mövzu, istərsə də ideyaca Mirzə Şəfi poeziyasından fərqlənirdi, eyni zamanda Azərbaycan xalq həyatına, mənəvi-psixoloji aləminə və xarakterinə xas deyildi.

Professor F.Qasımsadə yazırdı: "Bu şerlər Azərbaycan həyatından doğmayan, yerli və milli xüsusiyyətləri əks etdirməyən, klassik Azərbaycan şeri ilə həmahəng olmayan, ancaq alman filisterçiliyinin əhval-ruhiyyəsini oxşayan, Kantın və kantçıların ideyalarını xatırla-

dan əsərlərdir ki, bunlar Mirzə Şəfi yaradıcılığına aid deyildir" (Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1974, səh. 169).

Məhz buna görə də "Şərqdə min bir gün" və "Mirzə Şəfinin nəğmələri" (1951) kitablarında toplanmış şerləri gözənd keçirmək daha məqsədəuyğun olardı. Çünki burada tərcüməçi "müdrək gəncəli"nin şerlərini "orijinalına əslə xələl yetirmədən alman geyimində" verdiyindən, bəzən sərbəstliyə yol versə belə güman ki, şerin ruhu, məzmunu və forması saxlanmışdır. Bu mülahizəyə inamla Mirzə Şəfinin almancaya çevrilmiş şerləri ilə tanışlıq onu təsəvvürümüzə açıqfikirli, maarifçi kimi canlandırmağa imkan verir.

Həyat eşqi, nikbin əhval-ruhiyyə aşılaman Mirzə Şəfi şerinin qaynaqları zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı, klassik şer və Şərq fəlsəfi fikri olmuşdur. Mirzə Şəfi dövrünün ayıq, tələqqipərvər ziyalısı kimi ictimai həyatda olan ziddiyyətləri görür, zülmkar hakimlərin və din xadimlərinin zəhmətkeş xalqın başına gətirdikləri müsibətləri açıb göstərirdi. Şair həyatı, maddi dünya nemətlərini, gözəlliyi islam dininin uydurmalarına qarşı qoyurdu. Mənəvi azadlığı, ulvi məhəbbəti, dünyəviliyi təbliğ edən şair öz əsərlərində dini ehkama, zahidliyi və Şərq istibdadını satirik şerlərində kəskin tənqid atəşinə tuturdu.

Mirzə Şəfinin əşiqanə şerlərində lirik qəhrəman təbiz məhəbbətin, vüsəl eşqinin fəraqı ilə yaşayır. O öz sevgisi ilə xoşbəxtdir, ona qovuşmağa can atır. Onun məhəbbət tərənlərinin sonsuz ümmanında günəş tək nur çiləyən pərinin parlaq cöhrəsinin şövqündən nəğmələri "bərç vurub yanır". Mələhətli, incə, xoş nəfəslı sevgisi onun "ömrünün-gününün baharıdır". Baş sevdalı, qəlbi məhəbbət sevinci ilə dolu lirik qəhrəmana elə gəlir ki, "təbiətdəki bütün gözəlliklər, xoş nəsim, rayihədar çiçəklər, ulduzlar, ağacların pıçltısı, sanki bizim sevgimizi şirnikirmək üçün yaranmışdır".

Mirzə Şəfi öz şerlərinin birində gözəlliyi, məhəbbəti tərənnümü ilə fəxr etdiyini bildirir. O yazır ki, qoy özgələri müharibələri, şahın əsasını və məscidi mədh etsinlər; mən isə şərabi, qızılgülü və sevgini tərənnüm edəcəyəm (Bax: "Russkaya starina", 1887, sentyabr, səh.594). Mirzə Şəfi "Züleyxa"ya həsr etdiyi şerində yazır:

Göy üzünü bəzəyirsə al günəş necə,

Qəlb evimi bəzəyirsən sən də, eləcə.

*Yettimişəm sayəsində mən bu səadətə,
Könlüm bil ki, düşər olar sənsiz zülmətə.
Bəllidir ki, yerə zülmət düşəndə birdən
O, gizlədər hər nə varsa gözdən, nəzərdən.
Amma günəş nur saçanda göylərdən bizə,
Yerin bütün gözəlliyi görünər gözə.*

*(Şerləri alman dilindən şair Aslan Aslanov tərcümə etmişdir.
Bax: Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr, Bakı, Uşaqgəncneşr, 1961).*

Mirzə Şəfi təqlidçi şair Mirzə Yusifi tənqidində şerə, sənətə təbii hissələrin ifadəsi kimi baxır, məzmunuz, ürəkdə həyat eşqi, həvəsi oymayan poeziyanı “başabəla” hesab edirdi. Onun fikrincə, şair söz sənəti olmalıdır. Mirzə Şəfi min cürə uydurma macəraları çeynənmiş qafiyələrlə nəzmə çəkən üzdeyən şairlərə üz tutub deyirdi: sizə min nifrətim var. Sizin tutduğunuz asan yul ancaq axmaq adamlar üçün “ürəkəçandır”. Çünki sizin şeriniz ürəkləri çuşa gətirmir, başabəladır.

Mirzə Şəfinin aşiqanə lirikası onun Züleyxaya və Hafizəyə sevgisi, məhəbbəti ilə bağlı olduğuna görə, nəcib hissələrin, duyğuların real təcəssümü kimi insanı daxilən zənginləşdirir, onun səadətə qovuşmaq inamını artırır. Şairin məhəbbət lirikası nikbin, işıqlı, romantik duyğularla doludur. Mirzə Şəfini insan taleyi, həyat həqiqəti, təbiət gözəlliyi, əməyin qüdrəti və qadın azadlığı məsələləri cəlb edir, düşündürürdü.

Şair həqiqətdə şeriyətə görə. O, öz müasirlərini heç bir çətinlikdən qorxmadan həqiqəti müdafiə etməyə çağırırdı:

*Qoy sən həqiqəti söyləyən zaman,
Qopsun min təhlükə, qopsun min tufan.
Gəl baxma bunlara, ey Mirzə Şəfi.
Uca tut daima arı, şərəfi.*

Mirzə Şəfi bəşərin “ilk töhfəsi” və təsəllisi olan əməyi “müdəriklərin ilk arzusu, ilk istəyi” kimi təənnüm edir. Müasirlərinə əməyə güvənməyi, ömrü mənalı, xoş keçirməyi, nəcib məqsəd, əməl uğrunda mübarizə aparmağı tövsiyə edirdi. Mirzə Şəfi konkret bir fikri sadə dildə, yığcam, məzmunlu və ustalıqla verməyi bacarırdı. Onun bu səpgidə yazdığı ictimai-fəlsəfi əsərlərdə həyatın bəlaları, insanların düşər olduğu fəlakətlər, dini əhkam, zahidlik, Şerq istibdadı maa-

rifçi dünya görüşü mövqeyindən əks olunmuşdur.

Mirzə Şəfinin poetik düşüncələri, həyata münasibəti ictimai mühitin çərçivəsinə sığmırdı. O, köhnə cəmiyyətin həyat tərzinə, islam dini və şəriət qaydalarına qarşı kəskin etirazını bildirir, insan şəxsiyyətinin azadlığı yolunu maarifdə, elmi biliklərin yayılmasında, xeyrixah və səxavətli olmağa, mənəvi yüksəklikdə görürdü. Mirzə Şəfinin Hafizəyə həsr etdiyi şer dini xürafatın mənəvi əsərinə qarşı çevrilmiş pamfletdir. Burada şair Şerq qadınını “zülmət örtüyü” olan çadranı cəsarətlə tullamağa, həyatda qürurla yaşamağa çağırır:

*Tulla gəl çadranı...görünsün üzün
Gül də gizlədəmi de, bağda özün?
Səni qadır Allah, ey incə çiçək,
Yaratmış dünyaya verməkçün bəzək.
De, bunca lətafət, bunca məlahət,
Solsun dar qəfəsdə neyçün, nəhayət.
Tulla gəl çadranı...bilsin ki, dünya
Yoxdur yer üzündə sənə tək afət.
Qoy sənə nəzərin hər yana baxsın,
Baxışın qəlbləri yandırır yaxsın.
Pəmbə dodaqların təbəssümləri
Ətrafa nur yaysın, açsın səhəri.
Sənə, çadra kimi ey incə mələk,
Tək gecə zülməti olsun bürüncək.
Tulla gəl çadranı... hüsnün tək hüsnü
İstambul saltanı görməmiş belə.
Uzun six kirpiklər arasındakı,
O aydın gözlərin-nurlu piyalə.
Aç qara gözünü, çadranı tulla.
Həyatda cəsur ol, yaşa qürurla.*

Mirzə Şəfi feodal cəmiyyətində insanı mənəvi əsərdə və cəhalətdə saxlayan hakimləri və din xadimlərini “Şah Abbas”, “Teymur”, “Dərviş”, “Sədi və şah”, “Sual-cavab” mənzum hekayələrində, İran şahının baş vəziri, qəddar Mirzə Hacı Ağası; şeyxülislam, molla və müfti haqqında satirik şerlərində cəsarətlə ifşa edir. Bu əsərlərdə şair bir tərəfdən ictimai eyibləri, mütləqiyyətin yaramazlığını, hökmdarların müstəbidliyini, özbaşnalığını açıq göstərsə, digər tər-

rəfdən demokratik və humanist ideyaları yaymaqla xalqı ayılmağa çalışırdı. Mirzə Şəfi öz nəğmələrini güzgüyə bənzədir: şairə görə, “cəybinə kor olmayanlar”, “axmaq kəslər” bu güzgüyə baxsa “özünü anlar”. O, xalq həyatından uzaq, mücərrəd dini məzmununda şərlərin yazılmasına qarşı çıxır, o şairləri “başiboş, ağılsız” adlandırır.

“Şah Abbas”, “Sədi və şah”, “Teymur” mənzum hekayələrində kütlələrin narazılığı, zülmkar şah öleyhinə qalxması, xalqın müdrikliyi maraqlı süjetdə, yığcam və təsirli verilmişdir.

Mirzə Şəfi insanı mənən sıxar, qürurunu sındıran ehtiyac və yoxsulluğu pisləyir, ona ictimai bəla kimi baxır. Bu fəlakətin nicatını dözümdə, müdriklikdə, gələcəyə inamda görür. Şair həyatda insanı məsud, sıxıntıdan uzaq, bəxtiyar görmək istəyirdi. O, şəxsiyyət azadlığını sərv ağacı kimi təsəvvür edir, onun əzəmətinə, sərbəstliyinə heyran olurdu. Mirzə Şəfi “Sərv ağacı” şeirində yazır:

*Azadlıq rəmzidir şux sərv ağacı,
Əyilib budağı toxunmaz yero.
Ardınca cəzb edir o nəzərləri
Daima ucalar nurlu göylərə.*

*Fırtınanı qopdu, küləkmi əsdi,
Tökülməz yarpağı, əyilməz qəddi.
Bilməz bu dünyada riyakarlığı,
Ülvidir, nəcibdir onun varlığı.*

*Qarısq həyatın qəmindən uzaq,
Sakit məzarlıqdan göylərə qalxar.
Sərin kölgəsinə kim golsə qonaq
Dalınca göylərə boylanar, baxar.*

*Bir yaşıl qüllədir-ümid qülləsi,
Ucalıb təpəsi orşə dayanar.
Altında gəmiror qurdlar məzarı,
Üstündə ulduzlar sayrısq yanar.*

Mirzə Şəfinin maarifçilik dünyagörüşü ona xalqın azadlıq yolunu inqilabi mübarizədə görmək imkanı vermirdi. Lakin onun öz şərlərində işıqlığa, nurlu sabaha can atması, mühafizəkarlığa, geriliyə, zül-

mə qarşı çıxması, günün ən vacib problemlərinə toxunması ciddi maraqlı oyadırdı. Mirzə Şəfinin yaradıcılığında olan cəsarətli fikirlər, humanizm alman şairi F.Bodenştedtin diqqətini təsadüfən cəlb etməmişdi. “Russkaya starina” jurnalının redaktoru M.Y.Semevski 1866-cı ildə F.Bodenştedtlə görüşündən aldığı təəssüratı belə xatırladı: “Cənab Bodenştedtdə qabaqlar Tiflisdə Şərq dillərindən dərs aldığı müəllimin adına şər məcmuəsi var idi. Onun bizə anlatdığına görə, Almaniyada hələ o vaxt söz azadlığı olmadığına və senzura nəşriyyata yol vermədiyinə görə ona öz həmvətənlərinə fars dilindən etdiyi tərcümələr vasitəsilə çox söz söyləmək daha asan idi”.

Mirzə Şəfi poeziyasının Qərbi Avropada misilsiz şöhrət qazanmasına səbəb də mütəfəkkir şairin toxunduğu həyatı problemlər idi. Alman ədəbiyyatşünası Otto Burger öz tədqiqatında yazır: “...1849-50-ci illərdə F.Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” əsərində Şərq poeziyasından verilən şərlər o qədər gözəl səsləndi ki, onlar ayrıca kitabça halında 1917-ci ilə qədər 264 dəfə çap olundu”.

Akademik N.Y.Maarin təbircə desək, Mirzə Şəfi poeziyası Avropa ədəbi yaradıcılığı üçün əlverişli idi. “Mirzə Şəfinin Bodenştedt tərəfindən Almaniyada, demək olar, xalq şer nümunələrinə çevrilmiş əsərləri isə Avropada Şərqin poeziyası yaradıcılığına yenidən maraqlı oyatmışdı” (“İzvestiya” qəzeti, 17 mart 1937-ci il).

Mirzə Şəfi nəğmələri ilə Rusiyanın tanışlığı görkəmli inqilabçı demokrat M.L.Mixaylovun (1829-1865) tərcüməsi vasitəsilə olmuşdur. M.L.Mixaylov inqilabçı demokrat N.Q.Çernişevskinin yaxın silahdaşı idi. M.L.Mixaylov Mirzə Şəfinin Hafizəyə həsr etdiyi “Tulla gəl çadranı...görünsün üzün” mısrası ilə başlayan şeirini 1862-ci ildə almancadan rus dilinə çevirib Berlində nəşr etdirir. Bundan sonra Rusiyada Mirzə Şəfi yaradıcılığına maraqlı artır. Keçən əsrdən başlayaraq N.İ.Eyfert, V.V.Markov, M.Ramişev (P.F.Yakuboviç), S.Y.Nadson, A.K.Mixaylov, İ.S.Prodan, N.Qrebnev və b. şairin əsərlərini almancadan rus dilinə tərcümə etmişlər. N.İ.Eyfert üç il şairin tərcümələri üzərində işləmiş, 1880-ci ildə Moskvada “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabını çap etdirmişdir. Bu əsər Rusiyada əks-səda doğurmuşdu. Mirzə Şəfinin şərləri böyük rus yazıçısı Lev Tolstoyun da diqqətini cəlb etmişdi. L.Tolstoy A.A.Fetə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “...O, mənə bu günlərdə Mirzə Şəfini (əsərlərini-red.) gətirmişdir. Orada

çox gözəl şeylər var. Siz onlarla tanışsınız mı?"

Qərbi Avropa və Rusiyanın məşhur bəstəkarları da Mirzə Şəfinin nəğmələri ilə ciddi maraqlanmışlar. F.List, Q.Meyerber, E.Qriq, K.Levi, İ.Brams, Kr.Mariner, L.Spor, A.Rubinqşteyn şairin əsərlərinə romans və mahnılar bəstələmişlər. 1870-ci ildə Veymarda yaşayan rus bəstəkarı Anton Rubinqşteyn Mirzə Şəfinin sözlərinə on iki romans yazmışdır. Bu romanslar o dövrün bəstəkarlarını heyratə gətirmişdir. Sonralar romansların mətni rus dilinə tərcümə olunmuşdur, onlardan biri—"Fars mahnısı" bütün Rusiyada geniş yayılmışdır. F.İ.Şalyapın həmin romansları, xüsusən "Fars mahnısı"nı dönə-dönə ifa etmişdir (Bax:Mirza Şafi Vazex. Lirika, Moskva, 1967, səh.5).

Avstriya bəstəkarı Karl Milyagerin "Mirzə Şəfinin şərqləri" adlı operası ilk dəfə 1887-ci ildə noyabrın 5-də Berlin teatrında tamaşa qoyulmuşdur.

Göründüyü kimi, alman şairi F.Bodenştedtin səbəbkarlığı ilə dünyanın mədəni xalqlarının dilində səslənən, Qərbi Avropada və Rusiyada özünə milyonlarla pərəstişkarlar qazanan Mirzə Şəfinin nəğmələri onun ilk alman tərcüməsinə şöhrət çələngi bəxş etmişdir. Bu şer incilərinin inqilabdan əvvəlki niskilli taleyi Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdən nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. Mirzə Şəfinin həyatı, mühiti və ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti tədqiq olunmağa başlanmışdır. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi haqqında qərarından sonra maarifpərvər şair humanist ideyalarla, mütərəqqi fəlsəfi baxışlarla zəngin, həyatsevərlik ruhu ilə aşlanmış əsərlərinə qayğı və diqqət daha da artmışdır.

Mirzə Şəfi irsi böyük məhəbbətlə öyrənilir. Onun aşiqanə-lirik şerləri, mənzum hekayələri və satırları toplanıb dönə-dönə çap olunmuş, həyatı, mühiti və yaradıcılığı haqqında isə elmi monoqrafiyalar, məqalələr, tarixi oçerklər, povest və romanlar, pyeslər yazılmışdır.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV (QÜDSİ)

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü il iyunun 21-də Azərbaycanda, Abşeron yarımadasının Əmircan kəndində əslən Bakı xanlarından olan II Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun ilk qayğısız uşaqlıq çağları burada — atasının tabeliyindəki kəndlərdə — Əmircan, Maštağa, Balaxanı, Ramana, Buzovna və Mərdəkan kəndlərində keçmişdir.

Abbasqulu ağanın təlim-tərbiyəsinə 7 yaşından başlamışlar. Lakin xanların hakimiyyət uğrunda didişmələrinin yaratdığı qarışıqlıq və müharibələr onun ardıcıl və səmərəli təhsil almasını mane olmuş, özü dediyi kimi, "farsca azacıq savaddan başqa bir şey qazana" bilməmişdir.

II Mirzə Məhəmməd xan ailəlikcə Qubaya köçəndən sonra, burada "Ağcaqayın mənzərəli sahilində, şəffaf dağ çayları və füsunkar meyvə bağları" ilə əhatə olunmuş Əmsar kəndində yaşayan vaxtdan Abbasqulu ağanın dini və dünyəvi təhsillə yanaşı ərəb dilini mükəmməl öyrənməsinə imkan yaranmışdır. Beləliklə Firdovsi, Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Sədi Şirazi, Məhəmməd Füzuli kimi Şərqi görkəmli sənətkarları və müfəkkir elm korifeylərinin əsərlərini mütaliə edə bilmişdir. Klassik Şərq ədəbiyyatı ilə tanışlıq onun qəlbində yazıb-yaratmaq həvəsini artırmışdır.

Abbasqulu ağa bədii yaradıcılığa erkən lirik şerlərlə başlamışdır. Onun 26 yaşında Kərbəla müsibətinə həsr etdiyi mərsiyə xarakterli "Riyazül Qüds" ("Müqəddəs gülüstan") əsərinə daxil etdiyi lətafətli şerlər də bunu sübut edir. O, ilk iri həcmli "Riyazül-Qüds" əsərini 1820-ci ildə Hüseyn əl-Vaiz əl-Kaşifinin "Rövzət üş-Şühədə"

("Əzabkeşlərin bağı"), Məhəmməd Füzulinin "Hədiqətüs-süəda" ("Xoşbəxtlərin bağı") və Məhəmməd Bağır Məclisinin "Cila il-Üyün" ("Bəbəklerin parıltısı") əsərlərindən bəhrələnərək qələmə almışdır. Abbasqulu ağa "Riyazül-Qüds" əsərində klassik ədəbiyyata dərin bələdliyini, eyni zamanda Kərbəla müsibətinə doğma ana dilində faciəvi kədər motivləri ilə vəsf edən təsirli, bədii cəhətdən bitkin, qüvvətli lirik şer yazmaq bacarığını nümayiş etdirmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov "Kitabi-Əsgəriyyə" povestini də Qubada qələmə almışdır. Əsərin yazılma tarixi dəqiq məlum olmasa da, onun mövzusunun real həyati hadisələrdən alınması şübhə doğurmur. Əsərin süjeti feodal ictimai mühitində iki gəncin —tələbə Əsgərlə mərsiyəxanın qızı arasında ülvə məhəbbət və vüsəl iztirabları təsvir olunur. Əsər nikbin sonluqla başa çatır. "Riyazül Qüds" əsəri A.Bakıxanovu şair kimi səciyyələndirir, "Kitabi-Əsgəriyyə" nəsrə nəzmin üzvi birləşməsindən ibarət olsa belə, onu milli ədəbiyyat tarixində ilk povest müəllifi, "müasir bədii nəsrin banisi adlandırılmağa" imkan verir. (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Bədii əsərləri. Bakı, Azərənşr, 1973, səh.9). Buna baxmayaraq A.Bakıxanov poetik yaradıcılığını ömrü boyu davam etdirsə də nəsr yaradıcılığına bir daha meyl göstərməmişdir.

A.Bakıxanov Azərbaycan, ərəb, əsasən fars dillərində külli miqdarda şer, mənzum hekayə, qəsidə, qəzəl, qitə, rübai, məsnəvi, müxəmməs yazmışdır. Məkkə ziyarətindən əvvəl Bakıxanov öz şerlər külliyyatını — "Divan"ını tərtib etmiş, ona "Mişkətül-Ənvar" poemasını və "Miratül-cəmal" avtoqrafik şerlər toplusunu daxil etmişdir. 1820-ci ildə Qafqazın baş hakimi general A.P.Yermolovun gənc Abbasqulu ağanı Tiflisə, Zaqafqaziya ölkələri Baş İdarəsinə dövləti vəzifəyə qulluğa dəvət etməsi onun həyat istiqamətini dəyişir. O, ilk aylar A.P.Yermolovun yavəri xidmətində xüsusi hərbi tapşırıqları yerinə yetirir. Onun Gürcüstanın qədim paytaxtı Tiflis mühiti ilə tanışlığı bu dövrdən başlanır. Bütün Zaqafqaziyanın inzibati və mədəniyyət mərkəzi Tiflisdə Şərqi və Avropa üslubunda tikilmiş yarışıqlı, uca inzibati binalar, xəstəxanalar, tədris müəssisələri, məscid və kilsələr, yaşıllığa qərqli olan geniş meydan və bağ-bağatlar, şəhərin səssiz-küylü bazar və karvansaraları, eləcə də əyri-üyrü küçələrdə bir-birinə yapışıqlı alçaq evlər, yastı damlar anlaşılmaz bir təzad yaradırdı.

Şərqi və Qərbin ticarət yolunu birləşdirən bu qaynar şəhər çoxmillətli olsa da, demək olar ki, buraya hər yerdən soyyah, alim və işbazlar axışmış gəlirdilər. Fransız səyyahı Hamba yazır: "Tiflisə həmişə eyni gündə Parisdən böyük tacirlər, Peterburqdan kuryerlər, Konstantinopoldan alverçilər, Kəlküttə və Mədrəsədən ingilislər, Smirnadən və Yezddən ermənilər, Buxaradan özbəklər gəlirdilər, belə ki, bu şəhəri Avropa ilə Asiya arasında əsas birləşdirici məntəqə hesab etmək olar".

Avropa və Şərqi mədəniyyətinin qovuşduğu Tiflisin ictimai mühiti gənc Bakıxanovaya həyat məktəbi oldu. "Gülüstanı-İrəm" əsərində o özü bu barədə yazır: "Tiflisdə rus dili və yazısını öyrəndim, bu dilə tərcümə edilmiş kitablar vasitəsilə cürbəcür elmlər və müxtəlif tayfaların əhvalı ilə tanış oldum".

1820-ci ilin yanvar ayının 1-dən hərbi xidmətə başladığı vaxtdan Abbasqulu ağa Bakıxanov hərbi yürüşlərdə iştirak edir: Azərbaycan və Dağıstan ərazisində Rus imperiyasına tabe olmayan Şirvan və Qazıqumuq xanlarına qarşı göndərilən rus ordusu tərkibində olan Bakıxanovu yerli əhalinin həyatı, tarixi keçmişi cəlb edirdi. O, etiraf edir ki, vəzifə xidməti ilə əlaqədar "Şirvan, Ermənistan, Dağıstan, Çarkevizistan və Gürcüstan vilayətlərinin bir çox yerlərini gəzib" dolanmışdır.

1820-ci il sentyabrın 4-də Bakıxanovaya praporşik—ilk zabit rütəbi verilir.

Sonrakı illərdə A.Bakıxanovun bilik və bacarığından diplomatik işlərdə daha çox istifadə olunur: Qarabağın Sisyan düşərgəsində İranla sərhəd məsələsini müəyyənləşdirən komissiyanın, Qarabağ əyalətinin təsvirini hazırlayan qrupun tərkibində A.Bakıxanov fəal çalışır. 1824-cü ildə onu yenidən Qafqazda rus ordusu tərkibində hərbi yürüşlərə cəlb edirlər. 1826-cı il sentyabrın 18-də A.Bakıxanovaya poruçik-hərbi rütəbi verilir.

1827-ci ilin mart ayında qraf Paskeviçin Qafqaz Baş hakimi təyin edilməsi Bakıxanovun hərbi-diplomatik fəaliyyətində dönüş yaradır. Onun işgüzarlığı, biliyi və qabiliyyəti qraf Paskeviçdə etimad yaratmışdı. Odur ki, qraf Paskeviç şəxsən iştirak etdiyi Rusiya-İran (1826-1828) və Rusiya-Türkiyə (1828-1829) müharibələri ilə bağlı süllh danışıqlarında və yürüşlərdə Bakıxanovu da özü ilə aparır, onun

tərcüməçilik və diplomatik xidmətindən geniş istifadə edirdi. Qraf Paskeviç yazırdı: "Gürcüstana gəlib onun bacarıq və nəcib xüsusiyyətlərini görəndən sonra Abbasqulu ağanın diplomatik xidmətindən tam inamla istifadə etməyi davam etdirdim. İran müharibəsində Abbasqulu ağanın xidmətindən xüsusilə razı idim: fars dilini mükəmməl bilməsi və yorulmadan fəaliyyət göstərməsi çoxlu fayda gətirmişdi. İran hökuməti ilə yazışmaları, demək olar, hamısı onun əlindən keçirdi. Odur ki, İranla bütün əlaqələrimiz və İran siyasətimizin bütün gedişi ona məlum idi".

İran-Rusiya müharibəsində Abbasabadın alınmasında xidmətlərinə görə Bakıxanova 1827-ci il oktyabrın 14-də ştaps-kapitan zabit rütbəsi verilir. Sərdarabad və İrevan uğrunda döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 3-cü dərəcəli bantlı müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunur. Bakıxanov 1827-ci ilin noyabr-dekabr aylarında İran Azərbaycanının Dehxaqanda, 1828-ci ilin fevral ayında Türkmənçayda qraf Paskeviçlə şahzadə Abbas Mirzə arasında sülh danışıqlarında Rusiya nümayəndələri tərkibində mütərcim kimi fəal iştirak etmişdir. Sülh danışıqları qurtarıqdan sonra 1829-cu il aprelin 17-də Bakıxanov kapitan rütbəsi və illik əmək haqqı ilə mükafatlandırılır. İran hökuməti isə onu almazla bəzədilmiş 2-ci dərəcəli Şiri-Xurşid ordeninə layiq bilir. Rusiya-İran müharibəsi dövründə Bakıxanov Cənubi Azərbaycan əyəllərində həyat tərzi ilə ciddi maraqlanır. O yerlərin mədəniyyət abidələrini ziyarət edir, alimlərlə, xid namələri ilə görüşür. Təbriz müctəbidi Ağa Mir Fəttahın və Cənubi Azərbaycan şairi Fazil xan Şeydanın Rusiya ərazisində yaşamasına kömək edir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Rusiya-Türkiyə müharibəsində də şəxsən iştirak edir. Ona 1828-ci il oktyabrın 16-da Qarsın alınmasından sonra 4-cü dərəcəli bantlı müqəddəs Vladimir ordeni, 1829-cu il aprelin 21-də Axalsixin alınmasından sonra isə mayor rütbəsi verilmişdir. Bakıxanov 1829-cu il iyun ayının 19-20-də Saqanluk dağlarında, 24 iyulda Xart, 27 sentyabrda Bayburt ətrafında döyüşlərdə iştirak etdiyinə görə imperator tacı ilə bəzədilmiş 2-ci dərəcəli müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdir.

Çar Rusiyasının Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinə müdaxiləsi, eləcə də İran və Türkiyə ilə apardığı müharibə müsəlman Şərqi ölkələrini öyrənməyi tələb edirdi. Sankt-Peterburq və Moskvada Şərqsü-

nəşliq müəssisələri yaranırdı. Onları nadir kitablar və əlyazmaları ilə təmin etmək zəruri olmuşdu. Ona görə də rus ordusu zəbt etdiyi yerlərdən nadir kitab və əlyazmalarını hərbi qənimət kimi ələ keçirib Rusiyanın paytaxtına göndərirdi. Bakıxanov Zaqafqaziya ölkələri Baş idarəsinin Şərq dilləri mütərcimi işlədiyinə görə bu hadisələrin canlı şahidi olmuşdur. Rus ordusu Ərdəbil şəhərini zəbt edərkən Şeyx Səfi mavzoleyi nəzdində olan, əsası 1608-ci ildə I Şah Abbas tərəfindən qoyulmuş zəngin kitabxanadan Tiflisə göndərdikləri 96 nadir kitab və 166 əlyazmasının bibliografiyasının tərtibində Bakıxanov şəxsən iştirak etmişdir.

Rus ordusu Türkiyənin Axalsix şəhərində Əhməd paşa məscidi nəzdində olan məşhur türk məktəbinin kitabxanasından isə bütün qiymətli kitab və əlyazmalarını qənimət götürmüşdü. A. Bakıxanov zəngin kitabxanadan 153 cildən ibarət 148 adda kitab və 2 nadir Quran seçib rus və ərəb dillərində "Axalsix kitabxanası əlyazmalarının siyahısı"nı tərtib etmişdir. Bayazitdən Mahmud paşa kitabxanasından 8 əlyazması, Ərzurumdan 34 əlyazması və 2 kitab Tiflisə, oradan da Sankt Peterburqa göndərilmişdir. Zaqafqaziya və Dağıstan ərazilərində də bu "əməliyyat" aparılırdı. Hərbi-diplomatik xidmətdə olan A. Bakıxanov bütün bu əlyazmaların və nadir kitabların toplanması, tədqiqi və bibliografiyasının tərtibində fəal çalışmışdır. Ürəyi yazıb-yaratmaq, xalq üçün faydalı bir iş görmək arzusu ilə çırpınan Bakıxanov harada olursa-olsun, ciddi bibliografik axtarışlarını davam etdirirdi. O öz tədqiqatları üçün qiymətli kitab və əlyazmaları toplayıb Qubaya, Əmsar kəndinə göndərirdi. O, məktublarının birində yazırdı: "Üç sandıq kitab göndərdim, əlbəttə... onları yaxşı qoruyub saxlayın. Qoymayın nəm çəksin, siçan yesin" (Əbülfəzl Hüseyini. Abbasqulu ağa Qüdsinin dəst-xətti.—"Azərbaycan" 1968, N7, səh.196). A. Bakıxanovun elmi maraq dairəsi çoxcəhətli idi. O, erudisiyalı, dərin zəkalı bir alim kimi elmin bütün sahələrinə həvəs göstərirdi. Tədqiq etdiyi elm sahələri onun ensiklopedik təfəkkürə malik olması ilə bağlı idi. A. Bakıxanovun bibliografik fəaliyyətində nəzərə çarpan çoxcəhətlik də bu baxımdan səciyyəvidir. Onun öz elmi əsərlərində istifadə etdiyi zəngin bibliografik mənbələr, şəxsi kitabxanasında tərtib etdiyi kataloq, Ərdəbil, Axalsix, Ərzurum və Bayazit Şərq kitab və əlyazmalarının ayrı-ayrı bibliografik ədəbiyyat siyahıları, Şərq şairləri haqqında tərtib etdiyi el-

mi bibliografiya və s. bibliografik fəaliyyəti buna canlı sübutdur.

Bakıxanov "öz şəxsi kitabxanasına Şərqli şairlərinin divanlarından və Şərqli müəlliflərinin elmi əsərlərindən ibarət 270 əlyazması toplaya bilmişdir" (S.M. Yaxya-zadə. "Biblioteka A.Bakıxanova". - Dokladi AN Azerb.SSR, 1949, t.5, N2, səh.19; Bax: F.A.Bayramov. A.Bakıxanovun bibliografik fəaliyyəti. Azərbaycan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər", Kitabxanasınasıqlıq və bibliografiya seriyası, Bakı, 1971, N2, səh. 60).

Məşhur səyyah İ.Berezin Qafqaza səyahəti zamanı Bakıxanovun şəxsi kitabxanasının əlyazmalarının bibliografiyasını tərtib etmiş, özünün "Dağıstana və Zaqafqaziyyəyə səyahət" əsərində bu kitabxanadakı əlyazmaların əhəmiyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Bakıxanovun zəngin kitabxanası ilə tanış olan şərqlişünas akademik V.Bartold "Gülüstanı-İrəm" əsərinin bibliografik cəhətdən zəngin mənbəyə malik olduğuna diqqəti cəlb etmişdir. (Bax: Orada, səh. 60-61).

Buradan göründüyü kimi, Azərbaycan milli bibliografiyasının yaranmasında Bakıxanovun xüsusi mövqeyi, böyük xidməti dənəmləzdir. O, təkə istedadlı kitabşünas, alim-bibliograf deyil, həm də Azərbaycan tarix və ədəbiyyatşünaslığının ilk bibliografi olmuşdur. Rusiya-Türkiyə müharibəsi başa çatdıqdan sonra Bakıxanov 1828-ci ilin payızında Qubaya qayıdır, burada öz təsərrüfatı ilə, eyni zamanda Quba əyalətində idarə-üsulun təsvirini hazırlamaqla məşğul olur. 1828-ci ildə Bakıxanov "Qanuni-Qüdsi" əsərini başa çatdırır, 1831-ci ildə onu Tiflisdə nəşr etdirir. Fars və ərəb dillərinin incəliklərinə dərindən bələd olan Bakıxanov Rusiyada, eləcə də Yaxın Şərqli regionunda fars dilinə ehtiyacın artmasını nəzərə alıb Şərqli elmi ictimaiyyəti və gənclərin təhsili üçün faydalı fars dili və nəhv qaydaları dərsliyini yaradır. "Qanuni-Qüdsi" fars dilinin quruluşu, qayda-qanunu və təlimi üçün ilk mükəmməl kitab kimi "İran dilçiliyi sahəsində irəli atılmış böyük bir addım" idi. (Azərbaycan məktəbi, 1944, N2-3. səh.9).

"Qanuni-Qüdsi"də Bakıxanov istedadlı dilçi-alim kimi fars dilinin ruhunu, xüsusiyyətlərini, canlı danışığı dilini əsas götürmüşdür. Bakıxanov özü yazır ki, fars dilinin "qayda-qanunlarının tərtibində mən dilin öz xüsusiyyətlərini əsas götürdüm; lakin tərtib işində müəyyən dərəcədə ərəb və rus dillərinin sərfləri mənə rəhbər oldular: bi-

ricindən mən qaydaların əsl məzmununu özə etdim, ikincindən isə bir sıra qayda-qanunların təfsilatı işində vəsait xidmətini gördüm" ("Kratkaya qrammatika persidskoqo yazıka", səh.1. Bax: orada səh. 10).

Göründüyü kimi, Bakıxanov ərəb və rus dilinin təlimi prinsiplərini fars dilinin daxilə qanunlarına uyğunlaşdırmışdır. Eyni zamanda bəzi mətləri Şərqli ənənəsi qaydasında atalar sözlərini xatırladan hikmətamiz fikirlər, tərbiyəvi məzmun daşıyan sərflərlə vermişdir. A.Bakıxanov həm də dilçi-pedaqoq kimi fars dili sərflində danışığı asanlaşdırmaq, düzgün yazmaq, beləliklə, dili "səhv və xəta afətindən mühafizə" məqsədi güddüyünü söyləmişdir (Yenə orada). Prof. Ə.Dəmirçizadə "Birinci Azərbaycan dilçisi" məqaləsində Bakıxanovun "Qanuni-Qüdsi" əsərinin Azərbaycan dilçiliyində mövqeyinə yüksək qiymət verir. O, yazır: "... ümumən Bakıxanovun "Qanuni-Qüdsi" əsəri onun bir mükəmməl sərflçi olduğunu, həm də sərfl elmində yeni bir məktəbin banisi olduğunu göstərir. Onun bina etdiyi sərflçilik məktəbi Avropa və ərəb sərflçilərinin nəzəri və əməli əsasları üzərində yaxın Şərqli dillərinə aid sərfl qurma məktəbidir... prof. Kazımbəy, Vəzirov, Məhəmməd Əşrəf və Talıbzadə kimi Azərbaycan dilçiləri bu məktəbin davamçılardır" (Yenə də orada, səh. 11).

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, A.Bakıxanov dilçi alim kimi bir sıra tarixi-filoloji tədqiqlərində, istərsə də tayfa yer adlarının mənşəyinin, izinin müəyyən edilməsində dilçilik elminə, qədim dil materiallarına arxalanmış, inandırıcı elmi mülahizələr söyləmişdir. Bu cəhətdən "Gülüstanı-İrəm" əsəri Bakıxanovun mahir dil tarixçisi olmasını sübut edən faktlarla zəngindir.

Bakıxanov 1829-cu il dekabrın 12-də "Qanuni-Qüdsi" əsərinin əlyazmasını qraf Paskeviçin etimad məktubu ilə Peterburqa göndərir. İmperator I Nikolay "hamı üçün faydalı əsəri" bəyənir, çapını məsləhət görür, müəllifi mükafatlandırır. Bakıxanov dediyi kimi "kitabı imperatorun əmri ilə rus dilinə tərcümə edir. Əsər bir ilə (1831-ci ilin əvvəlindən) tərcümə olunsada onun çap təleyi uğurlu olmur. Nəhayət "Kratkaya qrammatika persidskoqo yazıka" kitabının titull vəreqində yazıldığı kimi 1841-ci il fevral ayının 20-də deyil, 1842-ci ilin əvvəllərində işıqlı üzü görür.

A.Bakıxanov 1830-cu illərdə coğrafiya elmi sahəsində xüsusi tədqiqatla da məşğul olmuşdur: o, fars dilində "Ümumi coğrafiya" və

“Kəşfül-qəraib” kitablarını qələmə almışdır. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazır ki, “Ümumi coğrafiya” dünyanın riyazi, təbii və siyasi əhvalından, cəmiyyətin quruluşundan, nəbatat və heyvanat aləmindən, iqlimindən, yer kürəsinin əhalisindən, hər ölkənin heyət tərzindən, qitə və sərhədlərindən bəhs edir. Bu kitabın əlyazması tapılmadığından onun tam yazılıb sona çatması barədə səhih məlumat yoxdur. Lakin Bakıxanovun şair-alim Mirzə Məhərrəm Mərizlə yeni dünyanın —Amerikanın kəşfindən bəhs edən şərikli “Kəşfül-qəraib” əsərinin əlyazması saxlanır. Burada Xristofor Kolumbun (1451-1506) Amerikaya səfəri zamanı qarşılaşdığı çətinliklər, ayrı-ayrı qəbilələrin vəziyyəti, adət-ənənələri, əxlaq normaları, coğrafi və iqlim şəraiti ətraflı təsvir olunmuşdur.

1835-1836-cı illərdə Bakıxanovun ərəb dilində formal məntiqə dair yazdığı “Eynül-mizan” tədqiqatı onun ciddi fəlsəfi əsərlərindən hesab edilə bilər. 1831-ci ildə Bakıxanov Şimali Dağıstan ekspedisiyasında iştirak edir. Burada yerli əhali ilə bilavasitə uğurlu danışıqlar aparmasına görə, 1832-ci il martın 9-da ona podpolkovnik rütbəsi verilir. Hərbi-diplomatik xidməti ilə yanaşı Bakıxanov səyahət və hərbi yürüşlər zamanı harada olursa-olsun Qafqazın tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası və maddi-mədəni abidələri ilə maraqlanır, zəngin əlyazmaları və kitablar toplayır. Bakıxanov yazır: “Anadolu və Azərbaycan şəhərlərinə də gedib böyük şəxslər və əhalinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlarla görüşdüm. İran və Rus (Osmanlı) dövlətlərilə olan müharibə və barışıq işlərində rus əsgərlərinin fərmanfərməsi (baş komandanı) böyük əmir Paskeviçin yaxın adamlarından biri oldum”.

1832-ci il (fevralın 20-də) Bakıxanov Bakıda müsəlman məktəbi açmaq təşəbbüsü ilə hökumətə rəsmi müraciət edir. A.Bakıxanov yazır: “Maarifə doğru ilk addım məktəb təsis etməkdir. Mən həmvətənlərimin faydası üçün var qüvvəmi bu işə həsr edərim və öz nəzarətim altında məktəb təsis etmək haqqında fikir irəli sürməyə cəsarət edərim”.

Bakıxanovun belə bir məktəb açmasına icazə verilmədi. Lakin sonralar Gəncə, Şamaxı və Naxçıvan şəhərlərində rus-tatar məktəblərinin açılması maarifçi dünyagörüşlü ictimai xadim kimi onu sevindirəməyə bilməzdi. Bakıxanovun gərgin bir şəraitdə “Qanuni-Qüdsi” dərsliyini yaratması və onu nəşr etdirmək arzusu bu baxımdan heç də təsadüfi deyildi. Tiflisin ictimai-siyasi və ədəbi mühiti, səfərə çıxdığı

ölkələrdə dövlət xadimləri, alim və şairlərlə görüşü, kitab və əlyazmaları mütalif etməsi Bakıxanovun dünyagörüşündə ciddi dönüş yaratmışdı. O, əmin olmuşdu ki, “dünyanın yüksək mənəbləri” alçaq, “mal və dövlət” puçdur, gec-tez insanın “ixtiyar və iqtidarı” əldən gedəcəkdir. Ancaq “Ümumun mənfəəti, sülh və əsəyiş üçün yararlı... elm və adab, sərf olunan mərifət və edilən əməl”dir. Bakıxanovla görə, əgər sənətkar öz qələmi ilə “əski rəsm və ayindən” yeni bir əsər yaratmazsa, gələcək nəsələ yadigar bir töhfə qoymazsa, keçmişlərdən “bir nişan və xəbər” verən olmaz. Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazırdı: “Şəxsi ləyaqət olmadan, nəsəb və sülalə şərafəti qürbətə də naməlum, vətəndə isə məzəmmətə müruzdur. Bunlara təkye etmək mənasızdır, etibar ediləcək və arxalanacaq bir dövlət varsa, o da hər bir halda elm və adabdan ibarətdir...” (səh. 222).

Bakıxanovun dövlət qulluğundan tezliklə uzaqlaşb bütün qüvvəsini elmi yaradıcılıq işinə həsr etmək həvəsi bu inam və əqidə ilə bağlı idi. Artıq 1830-cu illərdən sonra Tiflis mühiti Bakıxanovun nərahat qəlbini ovundurmuşdu. Hərbi yürüşlər, rus ordusunun yerli əhaliyə qarşı qəddarlığı və düşmən mövqeyi onu cana gətirmişdi. Bakıxanov ömür-gün yoldaşı Səkinə xanıma “Şirincanım, əzizim, mehribanım” deyə müraciətlə yazdığı bütün məktublarında özünü “vətən ayrısı, qərib” adlandıran, ayrılıqdan, vəzifəsindən şikayətlənir, “öz yurdu, vətəni, sevgilisi fəraqında haray çəkir”. Onun elə bir məktubu yoxdur ki, orada “məhzun bir hicran səsi, narazılıq hissi, feryad və etiraz ahəngi özünü göstərməsin” (Əbülfəzl Hüseyni. “Abbasqulu ağa Qüdsinin dəst-xətti”, “Azərbaycan” 1968, N7, səh. 190).

Bakıxanovun məktublarında ara-sıra təsadüf edilən şerlər də onun əhval-ruhiyyəsinə, qürbətə mənəvi sıxıntı və əzab çəkdiyini göstərir. O, 1826-cı il iyulun 3-də Tiflisdən göndərdiyi məktublarının birində istekli arvadı Səkinə xanıma yazırdı:

*Ayrılıq dağı yenə həsrət ilə canə düşər,
Bilər əhvalımı bir kəs ki, o hicranə düşər
Bir qəribin ki, işi ahu-fəqan oldu müdam
Könlü göz yaşı ilə atəşi-süzanə düşər
Zülm əsiri ola bir kimsə əgər qürbətə
Yad edib gül üzünü, qəmlə biyabanə düşər.*

“Qüdsinin qəmli könül dəftəri”ndə yalnız vüsəl intizarı, hicran

sitəmi deyil, bəlkə doğma ocağın həsrətini çəkən, “vətəndən ayrı düşən qərīb” Abbasqulu ağanın “dövrün namüvafiq” çərx etməsindən narazılığı, etirazı daha güclü səslənir. Bu cəhətdən onun 1824-cü il mayın 15-də Tiflisdən göndərdiyi bir məktub daha sociyyəvidir. Bakıxanov ömür-gün yoldaşına yazırdı:

“Şirininim, əzizim, mehribanım!

*Könlüm o qəder çiyinəm qəmdən yük altdır
Qəddim əyilib, böylə cavankən qocalıbdır
Yazmaq dilədim dərdimi dildarına, ancaq
Gördüm qələmi sözlərim odlərə saltdır”.*

Haray bu köcrəftar fələyin əlindən, haray! Dolanıb hicran qəmi-ni araya saldı. Öz pərişan halımdan nə yazım. Zəif canımda taqət qal-mayıbdır:

*Vermədi möhlət mənə namərd fələk,
Ta ki, doğma torpağımda ömr edəm.*

Hər şeydən artıq məni bu həsrət yandırır ki, vüsala çatarkən hic-ranə düşdük:

*Vəsle çatan zamanda oldum fəraq əsiri,
Çatsam vüsala sanki düşdüm behiştə birdən.*

Müntəzirim ki, görüşənədək məktub yazmaqla öz qərbinin könlünə təsəlli verəson. Qalan şəərəfli günlər arzunuzca olsun... Müş-tağınız Abbasqulu...”

Bakıxanov Sankt-Peterburqa getmək bəhanəsi ilə ona böyük iz-zət-hörməti olan feldmarşal qraf Paskeviçlə görüşməyə, onun köməyi ilə qulluq osarətindən birdəfəlik yaxa qurtarmağa ümid bəsləyirdi. Bu zaman qraf Paskeviç Varşavada Polşadakı rus hərbi birləşmələrinə komandanlıq edirdi. Ona görə də Bakıxanov 1833-cü ilin iyul ayında Qafqazın təzə baş hakimi baron V.Q.Rozenə müraciət edib “Qanuni-Qüdsi” —fars dilinin qrammatikası kitabını nəşr etdirmək, şərqşünas alimlərlə görüşmək niyyəti ilə Sankt-Peterburqa getmək niyyətində olduğunu bildirir. Nəhayət ona birillik məzuniyyətə çıxmağa icazə verilir. Beləliklə, Bakıxanov Avropa mədəni həyatı ilə bilavasitə ta-nış olmaq imkanı öldə edir. O, elmi məlumatını və təcrübəsini zəngin-ləşdirmək məqsədilə Polşaya Şimali Qafqaz, Ukrayna və Belorusiya-da-n keçib gedir. Bu yerlərdə onun diqqətini maddi-mədəniyyət abidə-ləri, kitabxanalar cəlb edir. Varşava şəhərində rus ordusu tərkibində

xüsusi Qafqaz korpusunda hərbi xidmətdə olan dostlarla görüşü onu həddən artıq sevindirir. Polşada rus ordusunun komandanı, feldmarşal qraf Paskeviç onu hüsn-rəğbətlə qarşılayır. Burada 6 ay qayğı ilə əha-tə olunan Bakıxanov Tiflisə qayıtmağa tələsmir. Çünki Qraf Paskeviç onun elmi və təsərrüfat işləri ilə məşğul olması üçün Qubada öz evin-də yaşamasına imkan verilməsindən ötrü ömürlük məzuniyyətə çıx-masına kömək etmək məqsədilə Sankt-Peterburqa xarici işlər naziri K.V.Nesselrodeyə məktub göndərmişdi. Orada qraf Paskeviç yazırdı: “Əgər siz şərq dilləri institutunda onun təcrübə, əmək və elmi axtarış-larından istifadə etmək istəyənsiz, o, (yəni A.Bakıxanov-T.Ə.) bunun sübutu üçün böyük həvəslə cəhd göstərir. Sizin bu işləri etibar edəcə-yiniz adam İrani son dərəcə yaxşı tanıyır və Dağıstanda nüfuza malik-dir, bundan əlavə o, Asiya departamentində hər hansı işi yerinə yetir-məyə qadirdir. Buna baxmayaraq, dostum qraf, xəbərdarlıq etməli-yəm ki, Abbasqulu öz yurduna qayıtmaq üçün bir neçə aydan sonra Sizdən icazə istəyəcək, çünki ailə işləri ilə əlaqədar olaraq o, vətəni-nə getməlidir. Peterburqun iqlimi onun daima orada qalmasına imkan vermir. Beləliklə, mən onun bu xahişinə əvvəlcədən tərəfdar çıxma-ğı özümlə rəva bilirəm” (Bax: AVPR f. Qlavnyı arxiv, P-II, d. 5, l. 23: səh. 65).

1834-cü ilin mayında Bakıxanov Litva və Latviyadan keçib Sankt-Peterburqa çatır. Ona xarici işlər nazirliyində vəzifə və pay-taxtda yaşamağı təklif etsələr də səhhətinin pozulmasını və ailə təsərrüfatının bərbad vəziyyətini bəhanə edib rəziləşmiş. İmperator I.Niko-lay onun xidmətlərini nəzərə alıb “maasının saxlanılması və lazım olanda geri çağırılması şərtilə” ömürlük məzuniyyətə çıxmasına icazə verir. Bakıxanovun Sankt-Peterburqda qaldığı ay yarım ərzində pay-taxtın görməli yerlərini gəzib dolaşması, muzey və teatr tamaşalarına baxması, görkəmli şərqşünas alimlərlə, yazıçılarla və dövlət xadimlə-ri ilə görüşüb söhbət etməsi onda dərin təəssürat oyadır. Bakıxanov rus şairi A.S.Puşkinin ailəsi ilə, prof. Mirzə Cəfər Topçubaşovla da burada görüşüb tanış olur.

1834-cü il iyunun 29-da Bakıxanov Moskva, Odessa, oradan Qara dəniz marşrutu ilə Tiflisə qayıdır. Bu uzun müddətli səfəri bərə-də A.Bakıxanov öz tərcümeyi-halında yazır: “...seyahət qəsdilə səfərə çıxıb, iki il Don ölkəsini, Malorossiyanı, Velikorossiyanı, Liflyandiya-

ni, Litvanı və Lehistanı (Polşanı) gezdim. Avropa ölkələrinin təcrübəli dövlət adamları, məşhur alimləri və bilici sənətkarları ilə görüşdüm. Hər bir ölkədə, hər bir işdə bilik və təcrübəmi artırdım”.

1835-ci ilin əvvəlindən Bakıxanov Qubanın Əmsar kəndində ata-baba malikanəsində yaşayır, burada bağ-bağat içində özünə ev tikdirir, zəngin şəxsi kitabxanasını səlhiyəyə salıb elmi-ədəbi fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Həyatı qayğılar onu bəzən elmi yaradıcılıqdan ayırsa da, Bakıxanov dinclik bilmədən çalışır. Yerli şair və ziyahılarla sıx ünsiyyət yaratmaq, onlara kömək etmək niyyəti ilə Qubada “Gülüstən” ədəbi məclisini təşkil edir. Şöhrəti bütün Azərbaycana yayılan bu ədəbi məclisdə arifanə söhbətlər, elmi və ədəbi mübahisələr olur, şerlər oxunub müzakirələr keçirilir.

Gənc nəslin təlim və tərbiyə problemi Bakıxanovu ömrü boyu düşündürmüşdür. Onun “Təhzibül-əxlaq” və “Nəsihətnamə” əsərlərində gənclərə nəcib əxlaq, gözəl insani cəhətlər təlqin etməsi də bunu sübut edir. “Təhzibül-əxlaq” Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsinə həsr etdiyi əsas fəlsəfi-didaktik əsərdir. 1832-1833-cü illərdə fars dilində yazılmış bu əsərində Bakıxanov müqəddəs dini kitabların, qədim Şərqi və Avropanın görkəmli ədib və filosoflarının əxlaq təliminə əsaslanmış, bir sıra orijinal elmi-fəlsəfi mülahizələr irəli sürmüşdür.

“Təhzibül-əxlaq” əsərinin müqəddiməsində Bakıxanov fəlsəfə-hikmət, onun mahiyyəti və məqsədi barədə belə yazır: “...şeylərin həqiqəti araşdırıldıqda elə bir keyfiyyət əmələ gəlir ki, gözəllik və çirkinlik onun vasitəsilə görünür, beləliklə heç bir şey insana qərribə görünməz və hər bir çətinlikdə təsəlli tapar, təbiətin qaranlığında ümid nuru parıldar, bu vasitə ilə insan elm öyrənə bilər, tələbatını tədqiq edər, insana xas olan ehtirasa aludəçilikdən imkan daxilində özünü xilas edər. Bu cür təfəkkür hikmət deməkdir... Hikmətin məqsədi cisləri təşxiz, xətləri və ulduzları müəyyən etmək deyil, bəlkə elmi təhsil və sərf olunan qüvvələri təhqiq etməkdir” (A.K.Bakıxanov. Söçinənii, zapiski, pisma, Baku, 1983, səh. 61).

Göründüyü kimi, Bakıxanov gənc nəslin tərbiyəsi və təhsili işini yaxşılaşdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoyur. İlk növbədə insanın özünü tanımasını, mənəvi-əxlaqi saflığını bir şert kimi irəli sürür. “Təhzibül-əxlaq” əsərinin ayrı-ayrı fəsilələrində etidali qorumaq, xe-

yirxahlığın fəziləti, sağlamlığı əldə etmək, adətə bağlılıq, şöhrəti bəyan, eşqə malik olmaq, işin (əməyin) faydaları, kef çəkmək (şadlanmaq), nəfsi aşağı tutmaq qaydaları, insafın tərifi, qənaətin lazımlığı, təvəkkül qanunları haqqında danışılır. Burada Bakıxanov öz faydalı məsləhət və nəsihətləri ilə müdrik bir ağısaqqal kimi öz oxucusunu əməyə rəğbətə, dostluqda sədaqətə, böyüklərə hörmət və ehtirama, təvəzökarlığa və ədalətə dəvət edir. “İnsan qəlbini ləkələyən, onu cəmiyyət içərisində xar edən tənbellik, riyə, bəxalət, nankorluq, yalançılıq kimi alçaq sifətlərdən çəkəndirməyə çalışır və öz fikirlərini elmi surətdə, dərin fəlsəfi izah və sübutlarla möhkəmləndirir, bir çox məsələdə realizm və materializm cəhəsinə duraraq maddənin dialektikasını dərk etməyə qədər yüksəlir. Əsərdə yeri gəldikcə, Şərqi Sənai, Əttar, Rumi, Sədi, Hafiz kimi məşhur şairlərinin şerlərindən istifadə edir və əxlaq gözəlliyi ilə ifadə olunmuş bu şer parçaları ilə oxucunun qəlbinə daha çox təsir göstərməyə çalışır (Abbasqulu Bakıxanov Qüdsi. Bədi əsərləri. Bakı, Azərənşr, 1973, səh. 7-8).

Akademik Heydər Hüseynov yazır: “Bakıxanovun etikasi həyat hikməti etikasındır. Lakin həmin etikada fəal mübarizəyə çağırış, qəhrəmanlıq, mübarizə ruhu qətiyyətlə yoxdur”.

“Təhzibül-əxlaq”da feodalizm etikasi müddəalarına bir çox cəhətdən tənqidi mövqedən yanaşan Bakıxanov hələ köhnə etik qaydalardan tam xilas ola bilməmişdi. Bu əsər onun etik dünyagörüşündə ilkin maarifçiliyi səciyyələndirən cəhətləri müəyyən etməyə imkan verir. Başqa sözlə desək, Bakıxanovun əxlaqi—fəlsəfi fikirləri onun feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə yenidən uyuşmaqda olan maarifçilik dünyagörüşünü əks etdirir. Bakıxanov 1836-1837-ci illərdə “Təhzibül-əxlaq” əsərinin yığcam xülasəsi, Şərqi və Avropa alimlərinin müdrik, didaktik səciyyəli fikirləri əsasında fars dilində 103 nəsihətdən ibarət “Nəsayeh” kitabını yazmışdır. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə “Kitabi-nəsihət” və “Nəsihətnamə” adı ilə daxil olan bu əsər də Bakıxanovun maarifçilik idealları ilə sıx bağlıdır. Cəhalət və fanatizm girdabından xilas olmağın yolunu elm və maarifdə görəndən Bakıxanov kiçik yaşlarından uşaqlara əxlaq gözəlliklərini, elm və ədəb öyrətməyin vacibliyini qeyd edirdi. O, Zaqafqaziya məktəblərində uşaqların təlimi və tərbiyəsi üçün asan və anlaşılacaq dildə dərsliyin olması ucubətindən yazdığı “müxtəsər bir kitab”ın uşaqlara faydalı olma-

sına və "onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir" etməsinə ümid-var idi. Kitabın ön sözündə Bakıxanov uşaqlara cəmiyyətdə hörmət qazanmaq üçün bilikli və bacarıqlı olmağı tövsiyə edirdi. O yazırdı: "Ey mənim əzizim!.. İş bilmək və yaxşılıq etmək qaydalarını o adamlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar həyatda təcrübəli və qabiliyyətli olmuşlar. Belə adamların sözləri bizə nəsihətdir..."

1837-ci ilin iyununda Quba əyalətində kəndli uşyanları zamanı baron V.Q.Rozenin "xüsusi tapşırıq" vermək bəhanəsi ilə Bakıxanovu Tiflisə çağırması onda ciddi narazılıq doğurmuşdu, bu səbəbdən 9 ay heç bir xidməti işlə məşğul ola bilməmişdi. Ehtimal ki, bu dövrdə də o, "Gülüstani-İrəm" əsəri üzərində işini davam etdirirdi. 1840-cı ildə Tiflisə xidməti işə çağırılan Bakıxanov baron P. V. Qanla birlikdə Azərbaycanın yeni inzibati bölgüsünün tərtibi üzərində çalışır. Bu münasibətlə həmin ilin dekabrında Dərbənd, Quba, Bakı, Şirvan, Nuxa qəzalarında səfərdə olur, kütlələrin vəziyyətini öyrənir. Bakıxanov 1841-ci ildə isə rus ordusunun Şimali Qafqazda dağlılara qarşı hərbi yürüşündə iştirak edir, burada fərqləndiyinə görə, 1842-ci il yanvarın 1-də ona polkovnik rütbəsi verilir.

Müntəzəm hərbi-diplomatik işə çağırılmasına, aylarla Tiflisdə qalmasına baxmayaraq Bakıxanov əsərləri içərisində öz həcmi və orijinallığı ilə seçilən "Gülüstani-İrəm"i 1841-1842-ci illərdə başa çatdırmışdır. O, fars dilində yazdığı bu əsər üzərində uzun illər ciddi-cəhdlə tədqiqat aparmış, zəngin kitab və əlyazmaları araşdırmış, monumental bir salnamə yaratmışdır. Bakıxanov Azərbaycanın tarixinə həsr etdiyi "Gülüstani-İrəm"də ilk dəfə olaraq pərakəndə halda olan tarixi, coğrafi əsərləri, səyahətnamə, salnamə, fərman və digər yazılı sənədləri toplamış, arxeologiya, epiqrafika, numizmatika, toponimika, maddi mədəniyyət abidələri materiallarından, rəvayət və əfsanələrdən istifadə etmişdir. O, həm də qədim, orta və yeni dövrlərin tarixi məxəzlərindən faydalanmışdır. Herodot, Strabon, Tamsit, Plutarx, Moisey Xorenski, Təbəri, Mirxond, Çələbi, Karamzin kimi bir çox məşhur yunan, ərəb, fars, rus, türk tarixçilərinin əsərlərinə, eləcə də məlum olmayan məxəzlərə istinad edərək Azərbaycan tarixi hadisələrinin geniş mənzərəsini yaratmışdır.

Bakıxanov bu şərəfətlı və xeyirli işin çətinliyini bilirdi. O, bildir-di ki, tarixən ayrı-ayrı "tayfaların gediş-gəlişi və istilası üzündən hə-

mişö iğtişaş və qarışıqlıq meydanı" olan ölkədə "bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət asarı məhv və tələf" olduğuna görə, "əxbar kitabları və asari-ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vəqə olan işləri lazımi tərtib və təfsil ilə ifadə edə bilməz" (A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1951, səh. 11).

Bakıxanov ədəbi-elmi fəaliyyətin bütün əzab-əziyyətinə qatlaşıb qələmə aldığı əsərləri öz dediyi kimi, "fəzilət və şöhrət" xatirinə deyil, "bu ölkəyə (Azərbaycana—T. Ə.) mənsubiyyəti etibarilə fəxr etmək üzündən" yaratmışdır. Ona görə də Bakıxanov hərəratlə sevdiyi vətənin və xalqın oğlu kimi Azərbaycan tarixini yaratmaq yolunda bütün çətinliklərə dözmüş, mümkün olan materialları toplamış, dağınıq, parakəndə məsələləri bir-biri ilə əlaqələndirmiş, mükəmməl və zəngin bir tarix yarada bilmişdir. Bakıxanov özü "Gülüstani-İrəm"ə ön sözündə yazır: "Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurdum. Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, tədricə diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və vətən tərfədarlığından çəkəndim, hər bir mətləbi mötəbər sözlər, cürbəcür ki-tablar və məktublar, sultanların fərmanları, sikkələr, asari-ətiqələrin qalıqları və əhalinin bir məzmunlu müxtəlif təqdir və bəyanları ilə mümkün dərəcədə əsaslandırmağa çalışdım. İxtilafı yerlərdə əlamət və nişanelərə istinad və əqli ehtimallara müraciət etdim" (Yenə orada. səh.11).

Bakıxanov tarixi "mənəvi elmlərin" ən qiymətli hesab edir, maarifçi xadim kimi qəti bir inamla yazırdı: "Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir" (Yenə orada, səh. 10).

Hər bir xalqın ictimai elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii və siyasi fikrinin inkişafında tarixin böyük əhəmiyyətini döənə-döənə xatırladan Bakıxanov yazır: "... keçmişdə vəqə olan bir iş gələcək üçün düsturul" əməldir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payidar olar. Zəmanənin dəyişikliklərindən bixəbər işə başlamaq, yolsuz və qorxulu bir çələ yönəlmək kimidir. Öz qısa ömründə təcrübə edən şəxs, ondan çox böyük mənfəətə çatır. Tarix elmi isə, dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər? Xüsusən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır: çünki tarix ona öz millətinin təbi-

ət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirər, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanan əlaqənin əsas xeyir və zərərini ona məlum edər” (Yenə orada, səh. 10).

Bakıxanov 1843-cü ildə “Gülüstani-İrəm” əsərini rus dilinə çevirir. 1844-cü ilin mayında isə onu “Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi” adı ilə imperator I Nikolaya göndərir. Bu münasibətlə imperatora bildirir ki, öz vətəninin tarixini yazmaq üçün qiymətli materiallar toplamış, istirahət vaxtlarını “mənsub olduğu ölkənin keçmişini yazmaq işinə” sərf etmişdir. İmperator I Nikolay əsərin elmi əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün onu Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərir, müəlif isə mükafatlandırılır. Məşhur rus akademikləri M. Brosse və B. Dorn əsər haqqında öz rəylərində yazmışlar: “Abbasqulu ağanın əsərində bu vaxta qədər Avropa alimlərinə məlum və müyəssər olmayan Şərq mənbələrindən alınmış zəngin məlumat vardır. Bu məlumat həzırda olan məlumatı xeyli tamamlayır, müxtəlif coğrafi yerlər haqqında məlumat verir. Şirvanın və Dağıstanın ən qədim dövründən yeni dövrə qədər olan tarixin ibrətamiz xülasəsini verir. Buna əsasən, biz bu əsəri, Qafqaz ölkələrinin tarix və coğrafiyasına ən faydalı və mühüm bir əlavə kimi hesab etməyə özümüzü haqlı görürək, müəllifin səyinə hörmət və razılığımızı bildiririk” (E. M. Axmedov, A. K. Bakıxanov) epoxa, jizn, deyatelnost), Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1989, səh. 99).

Bakıxanovun Şərq tarixçilərindən fərqli olaraq yeni səpkidə yazdığı ümumi Azərbaycan tarixi—“Gülüstani-İrəm” milli tarixşünaslıqda ilk cığır açmışdır. Ona görə də bu əsər müəllifinə görkəmli tarixçi kimi şöhrət qazandırmış, bu gün də tarixçilərin mötəbər stollüstü kitablarından biri olmuşdur.

1844-1846-cı illərdə Tiflisdə Mirzə Şəfinin yaratdığı “Divani-hikmət” adlı ədəbi məclisdə şairlər, alimlər, müəllimlər də toplaşardılar. “Burada iştirak edənlərin çoxu Mirzə Şəfinin şagirdləri və yaxın dostları idilər. Məclisdə yaxşı şer yazmaq uğrunda yarış, qızğın ədəbi və fəlsəfi mübahisələr gedirdi. “Divani-hikmət”də əvvəlcə şer oxunur, sonra isə oxunan şer haqqında mübahisə açılırdı”. Bakıxanov da ədəbi məclisin fəal üzvü olmuş, şerlərini və poetik tərcümələrini burada oxumuşdur.

Bakıxanov Avropa mədəniyyətinə dərinləndən bələd idi. Lakin

Şərq fenomenini onu həmişə cəlb edir, düşündürürdü. O, Şərq aləmi, alim və yazıçıları ilə yaxından tanış olmaq istəyirdi. 1845-ci ilin yaz-yay ayları Tiflisdə olarkən “səhhətini bərpa etmək və elmi-tədqiqat üçün” bir illiyə xaricə getmək məsələsini qaldırır. 1845-ci il avqustun 7-də Bakıxanov Şərqə getmək üçün bir il məzuniyyət verilir. Lakin Bakıxanov 1846-cı il martın axırlarında İrana yola düşür: Ərdəbil və Təbrizdə, aprelin ortalarında isə Tehranda olur.

Tehranda Məhəmməd şah Bakıxanovu qəbul edib ona almazla bəzədilmiş 2-ci dərəcəli Şiri-Xurşid ordenini təqdim edir. 1846-cı il iyunun 26-da Bakıxanov səfərini Təbriz, Ərzurum, Trabzon istiqamətində davam etdirir. Qara dənizdən keçib 1946-cı il sentyabrın 22-də Konstantinopola (İstanbul) çatır. Bu səfərdə Bakıxanov “Əsrarül-mələküt” (“Kainatın sirləri”) əsərinin ərəbcəyə tərcüməsini də özü ilə götürmüşdü. 1839-1840-cı illərdə farsca yazdığı bu əsərdə Bakıxanov kainatın quruluşunun və günəş sisteminin konsentrik dini nəzəriyyəsinin əksinə olaraq Polşa alimi Kopernik (1473-1543) heliosentrik materialist nəzəriyyəsini müdafiə etmişdir. “Əsrarül-mələküt” elmi traktatında A. Bakıxanov “... əski qaydaları yeni üsul və qanunlara təbii və əqli dəlilləri nəqli rəvayətlərlə təsdiq edərək, Yer kürəsinin və sair əcramın (planetlərin) imkan sahəsində əhvalını, vəziyyətlərini və onların intizamına səbəb olan qanunları söyləməklə bərabər təhqiq edir” (A. Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”, Bakı, 1951, səh. 223-224).

Türkiyə sultanının qəbulunda olarkən “Əsrarül-mələküt” traktatının əlyazmasını Bakıxanov sultan Əbdül-Məcidi təqdim edir. Türkiyə sultanı onu İftixar ordeni ilə təltif edir. Bakıxanov Türkiyə sultanına onun qüdrət və şöhrətini vəsf edən mədhiyyə ilə razılığını bildirir.

Həmin mədhiyyədə Bakıxanov Türkiyə sultanının qüdrətini mədh edir:

*Yer üzündə odur verən fərman
Bir günəşdir işıq salır hər yan.
Hökümünə baş əyir bütün ələm
Kölgəsində nəfəs alır dövrən.
Vəsfini mən soruşdum əqlimdən
Dedi ki, bil odur böyük sultan.
Hünərə nisbətini sordum mən
Dedi: “Fezün ləhüm...” ona şayan,*

*Asiman ondan təstəyə mətləb,
 Belədir şahimizdə şövkəti şan.
 Fəxr edir varlığıyla bu dünya,
 Möhkəm oldu onunla din, iman,
 Fəzli ədli ümid bəxş eylər
 Səltənət işlərində bəpəyan
 Başqalar şahlıq ilə fəxr eylər
 Onun öz surətindədir bu nişan
 Sözlərim hər püxtə kəşf etsə,
 Hamısı vəsfini edər ünvan.
 Mən soruşdum dünən ay-ulduz nə,
 Necədir söylə hali-kəhkəşan?!
 Verdilər tez cavabımı "Dərk et!
 Soltanın ləşkəri olubdur əyan".
 Bu necə oxşayış ki, nisbəti yox,
 Göydəki ulduz ilə yerdəki san?!
 Başqalarla qiyasi tərək eylə,
 Varmı heç burda təşbihə imkan?
 Şübhəsiz rəmzidir bu təşbihlər
 Açdı ərz üstə şah özü meydan
 Möcüz eylər əli əsası, necə
 Mövcüzə etdi Musiyi-İmran
 Təkyəgahi də qüdsdür, bir bax
 Məsnədi-Əhmədə odur bürhan
 Qüdsinin nisbəti bu dərgahədir
 Bir qul olmuş bu yerdə çün Rizvan
 "Sali" fərxəndəfalü ali ovc"
 Tarix olsun bu şöhrətə olan.*

*(Abbasqulu Bakıxanov Qüdsi. Bədii əsərləri.
 Bakı, Azərneşr, 1973, səh. 257-258).*

"Əsrarül-mələküt" əsəri Türkiyənin sədr-əzəmi Rəşid paşanın tapşırığı ilə görkəmli türk alimi Seyid Şərəf Xəlil əfəndi Həyatzadənin türk dilində ön sözü, geniş elmi sərhəi ilə birlikdə "Əfkarül-cəbərüt fi əsrarül-mələküt" adı altında 1848-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir.

1846-cı il oktyabrın axırlarında Bakıxanov yelkənli gəmi ilə Aralıq dənizindən keçib Qahirəyə çatır. 1846-cı il noyabrın 20-də Qır-

mızı dənizlə Məkkəyə yola düşür. 1846-cı il noyabr ayının 27-30-da Məkkədə ziyarət mərasimində iştirak edir. 1846-cı il dekabrın əvvəlində Məkkədən Dəməşqə yola düşən zəvvar karvanı ilə Mədinə, Dəməşq, Bağdad marşrutu ilə vətənə qayıtmaq niyyətində olan Abbasqulu ağa Bakıxanov Mədinə ilə Məkkə arasında Vadeyi-Fatimə dayanacağında vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir.

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI

XIX əsr Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də İsmayıl bəy Qutqaşınlıdır. O, ədəbiyyat tarixində hələlik “Rəşid bəy və Səadət xanım”, “Səfərnamə” əsərlərinin müəllifi kimi tanınır.

İsmayıl bəy 1806-cı ildə Azərbaycanın qədim paytaxtı Qəbələ şəhərinin yerləşdiyi ərazinin şimal-şərqində — Qutqaşın mahalında zadəgan ailəsində doğulmuşdur. O, ilk tərbiyəsini atası Nəsrullah Soltandan almışdır. Nəsrullah Soltan Qutqaşının son hakimi idi. O, sonbeşiyi İsmayıl bəyin rus dilində təhsil almasına xüsusi qayğı göstərmiş, sonralar bu məqsədlə onu Rusiyanın mərkəzi şəhəri Peterburqa göndərmişdir. İsmayıl bəyin ilk gənclik və tələbəlik illəri haqqında əldə heç bir məlumat yoxdur. Buna baxmayaraq, belə güman etmək olar ki, Nəsrullah Soltan öz oğlunun Tiflisdə rəsmi dövlət qulluğunda işləməsinə arzulamış, bu məqsədlə də onun rus dilində təhsil almasına səy göstərmişdir.

Məlum olduğu kimi, İsmayıl bəy hərbi təhsil almış, təxminən 25 il rus ordusunda xidmət etmişdir. Rusiya imperiyasının 1826-1829-cu illərdə İran və Türkiyə ilə apardığı müharibələrdə İsmayıl bəy Qutqaşınlı da fəal iştirak etmişdir.

Avropanın jandarmı olan çar Rusiyası 1830-cu illərdə Polşa üsyanını yatırtmaq üçün oraya göndərdiyi hərbi ordu hissələri arasında Qafqaz alayı da vardı. Qraf Paskeviçin rəhbərliyi altında olan bu Qafqaz alayı tərkibində İsmayıl bəy ilk dəfə Polşaya səfər edir. Bu zaman o, bir müddət Varşavada yaşamışdır.

İsmayıl bəy Varşavada yazdığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini ilk dəfə fransız dilində çap etdirmişdir. Bu əsərin Azərbaycan və ya fransız dilində yazılması hələlik məlum deyildir. Çünki “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərini Azərbaycan dilinə birinci dəfə

Səlim Behbudov (fransızcadan doğma dilinə) tərcümə etmiş, ancaq nədənsə çap etdirə bilməmişdir. Əsər Azərbaycan dilində ilk dəfə 1939-cu ildə “Ədəbiyyat qəzeti” səhifələrində oxuculara çatdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, görkəmli materialist-filosof M.F.Axundov “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərinin fransız nəşri ilə tanış olmuşdur. O, hekayənin axırında İsmayıl bəy Qutqaşınliya müraciətlə yazmışdı: “Mənim qəlbim elə alovlu qəlblərdəndir ki, o nə öz sevincini, nə də öz kədərini gizlədə bilər. Buna görə də mən bugünkü sevincimi Sizə xəbər verməyə bilmərəm. Mənim sadlığımın səbəbi odur ki, başladığımız işin axırına çatması haqqında məndə zərər qədər şübhə qalmamışdır. Bu gün Sizi tamamilə inandıra bilərəm ki, arzularımızın həyata keçirilməsi günü yaxınlaşmışdır. İlahını gələcək münasib bir təsadüfə saxlayıram. 15 mart 1846. Mərzə Fətəli.”

İsmayıl bəy Qutqaşınlı öz dövrünün qabaqcıl ideyali, maarifpərvər ziyahısı idi. O, yalnız M.F.Axundovla deyil, Qasım bəy Zakir, Xasay xan Usmiyev kimi bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərlə yaxın dostluq əlaqəsi saxlamışdır. Maraqlı budur ki, İsmayıl bəy Qutqaşınlı və M.F.Axundov Rusiya-Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvü olmuşlar. Bu cəmiyyət hər iki görkəmli yazıçının yaxın köməyi ilə coğrafiyaşünasların tərtib etdikləri xəritəni öz yığıncağında müzakirə zamanı tədqiqəlayıq, elmi cəhətdən obyektiv və mükəmməl əsər kimi qiymətləndirmişdir.

Görkəmli yazıçının “elmi fəaliyyətinin bu orijinal, naməlum cəhəti” haqqında ilk məlumat verən tədqiqatçı-alim Əziz Mirəhmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, “İ.Qutqaşınlı ilə M.F.Axundovun coğrafiya cəmiyyətindəki işi layiqincə tədqiq edilərsə, elm üçün çox maraqlı nəticələr alınar” (İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.19).

Məlum olduğu kimi, İsmayıl bəy Qutqaşınlı 1850-ci ildə təşkil olunan Rusiya Kənd Təsərrüfatı cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvlüyünə seçilmişdi. Bu, təsadüfi deyildi. İsmayıl bəy Qutqaşınlı kənd təsərrüfatı məsələləri ilə ciddi məşğul olmuşdu. Hələ 1847-ci ilin dekabr ayının 28-də İsmayıl bəy Qutqaşınlının “Kəndli əsasnamələri” üzərində etdiyi qeydlərdən aydın görünür ki, o, “mənsub olduğu iri torpaq sahibləri silkinin mənafeyini müdafiə etmişdir” (İsmayıl bəy

Qutqaşınlı. Əsərləri, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.20).

Əziz Mirəhmədovun Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində aşkara çıxardığı yeni bir sənəddən məlum olur ki, XIX əsrin ikinci yarısında çar hökuməti Azərbaycanda bəylərin torpaq hüquqlarını tənzim edən komissiyalar yaratmışdı. Bu komissiyaları yaratmaqda əsas məqsəd öz nüfuzlarını, imtiyazlarını itirmiş bəylərin əl-qol açmasına imkan vermək, onlarda çar hökumətinə dərin etimad və inam doğurmaq idi.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı 1851-ci ildə Şamaxıda bəylərin torpaq hüquqlarını tənzim edən komissiyanın üzvü olmuşdur. Çünki bu dövrdə İsmayıl bəy Qutqaşınlı Şamaxıda işləyirdi. Lakin onun Qutqaşında böyük torpaq sahəsi və malikanəsi var idi. İsmayıl bəy Qutqaşınlı doğma mahalında üç kəndin sahibi olmuşdur. Bu kəndləri ona hökumət cəbhələrdə hərbi xidmət zamanı göstərdiyi şücaətlərə görə bağışlamışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İsmayıl bəy Qutqaşınlı demokratik meylli bəy idi. Onun xalq arasında böyük nüfuzu var idi. Buna görə də, el şairləri və aşığılar İsmayıl bəy Qutqaşınlının səxavəti, mərdliyi, yoxsul tərəfdarı olması və s. haqda təriflər demişlər.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı 1852-ci ildə arvadı Hacı Biki xanım ilə Məkkəyə ziyarətə getmişdir. Bu səfəri dövründə görkəmli yazıçı öz təəssüratını yol qeydlərində yazmış, beləliklə, "Səfərnəmə" əsəri meydana gəlmişdir. İsmayıl bəy Qutqaşınlı 1869-cu ildə, 63 yaşında vəfat etmiş, Qutqaşın kəndindəki "Soltan baba" qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI VƏ İLK AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olması xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yeni bir inkişaf dövrünün başlanmasına imkan yaratdı. Qabaqcıl rus mədəniyyəti çətinliklə də olsa, Azərbaycana yol tapır, yayılır, beləliklə, mütərəqqi meyllərin genişlənməsinə, mədəniyyətin yeni istiqamətə inkişafına təkan verir.

Məlum olduğu kimi, keçən əsrin birinci yarısında təhkimçi-feodal münasibətləri hökm sürürdü. Ona görə də Azərbaycanda dini təsi-

sat, ruhani təhsili, feodal qayda-qanunları, vərdişləri və s. cynilə qalır-
dı.

Kütlələri itaətkarlıq ruhunda tərbiyə edən molla və mərsiyə-xanlar elmin və mədəniyyətin inkişafına mane olmağa çalışır, xalqı dini əsarətdə saxlamağa səy edirdilər. Mollaxanalarda, mədrəsələrdə gənclər mülkədarların sinfi mənafeyini müdafiə edən, dini əqidələri təbliğ edən fanatik ruhani kimi tərbiyə olunurdular. Bütün bunlar hələ ölkədə mürtəccə meyllərin xeyli güclü olduğunu göstərirdi. Dinin mənəvi təsiri xalq kütlələrinin varlığına hakim kəsilmişdi. Belə bir şəraitdə "İslam fanatizmini təbliğ edən ruhanilər elm, incəsənət və ədəbiyyatdakı hər cür yeniliyin əleyhinə çıxaraq feodal ictimai quruluşunu və onun doğurduğu köhnə qanun-qaydaları mühafizəyə cəhd edirdilər" (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 1960, səh.27).

Azərbaycanda maarifçilik ideyası belə bir konkret tarixi şəraitdə meydana gəlir, feodal qayda-qanunlarına, avamlığa və cəhəllərə qarşı mübarizədə inkişaf edirdi. Hakim feodalizm cəmiyyətinin daxilən sarsıntı keçirməsi və köhnə adət-verdişlərin, dini qaydaların yeni mütərəqqi meylləri, ictimai tərəqqini buxovlaya bilməməsi maarifçiliyin geniş inkişafına səbəb oldu.

Azərbaycanda maarifçiliyin ilk görkəmli nümayəndələri A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı, Q. Zakir, M. Ş. Vəzəh olmuşlar. Onlar geniş xalq kütlələri arasında maarifi, elmi və mədəniyyəti yayır, onları tərəqqi yoluna sövq edir, beləliklə, köhnə cəmiyyətə qarşı onlarda tənqidi münasibət oyatmağa çalışırdılar.

Abbasqulu ağa Bakıxanov elmi hasil etməyin hər şeydən əziz sayılmasını tövsiyə edərək "Təhzi-bi-əxlaq" əsərində yazırdı ki, dünyada olan şeylərin hamısı bütün fəzilətlərin dövləti olan elmə bağlıdır (F. Qasımsadə. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1956, səh.123).

Xalqın gələcək xoşbəxtliyini elm və maariflə bağlılıqda görəndə yazıçı Azərbaycanda məktəb açılmasına xüsusi səy göstərirdi. O, 1832-ci ildə məktəb açmaq haqqında hökumətə təqdim etdiyi layihədə yazırdı: "Maarifə doğru ilk addım məktəb təsis etməkdir. Mən həmvətənlərimin faydası üçün var qüvvəmi bu işə həsr edirəm..." (S.M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, "Əsərləri", ictimai elmlər seriyası, N4, 1957-ci il).

A.Bakıxanov Şərq xalqlarının geriliyini tale və təsadüflərdə deyil, maarifin olmamasında görürdü. Humanist yazıçı maarifçiliyin və demokratik görüşlərin təbliğində tək deyildi. İsmayıl bəy Qutqaşnılı, Mirzə Şəfi Vazeh və Qasım bəy Zakir də doğma xalqın maariflənməsinə çalışır, Avropa mədəniyyətinə dərin rəğbətə yanaşır, öz bədii əsərlərində din xadimlərinə, bəy və xanlara nifrət, sadə adamlara məhəbbət bəsləyirdilər.

Bu dövrün ədəbi mühitində Qasım bəy Zakirin feodal həyatın çirkinliklərini ifşa edən ictimai satirası qüvvətlə səsələnirdi. Q.Zakir M.F.Axundova, Cəfərqulu xana, İsmayıl bəy Qutqaşnılıya göndərdiyi mənzum məktublarında, “Şuşa mollaları haqqında” satirasında, “Qız və dəriş” mənzum hekayəsində və s. haqsızlığı, zülmü kəskin tənqid edirdi. Realist şair ağır fəlakət içərisində müsibətə yaşayan kütlələr arasında dini-mistik görüşləri təbliğ edən, maarifin yayılmasına imkan verməyən ruhanilərin tüfeyli, riyakar və fırıldaqçı olduqlarını açıb göstərirdi. Hər cür yeniliyin düşməni olan din xadimlərindən “sinodağam, sinodağ” deyə şikayətlənir, xalqın şüurunda onlara qəzəb və nifrət hissi oyatmağa çalışırdı. Lakin öz sələfləri kimi Q.Zakir də islam dininə və təhkimçi feodal ictimai quruluşuna qarşı bilavasitə mübarizə etməmişdir. Bu, ilk maarifçilərin dünyagörüşündəki ziddiyyətlə, məhdud cəhətlərlə və dinin təsirindən qurtara bilməmələri ilə əlaqədar idi.

Mirzə Şəfi Vazehin poetik yaradıcılığında da bu məhdud cəhətlər müşahidə edilir. Məlumdur ki, öz əsərləri ilə Azərbaycan klassik ədəbiyyatını zənginləşdirən, ona yeni ideya və məzmun daxil edən Mirzə Şəfi Vazeh bütün istedad və əməli fəaliyyəti ilə maarifçilik ideyasının yayılmasına çalışmışdır. Onun yaradıcılığında dini ehkamlara, ruhaniliyə və mütləqiyyətə qarşı kütlələrdə barışmazlıq ruhu, kin, qəzəb hissi oyadan satirik şeirlər xüsusi yer tutur. Mirzə Şəfi Vazehin “Dəriş”, “Sədi və şah”, “Sual-cavab” poemaları və bir sıra satirik şeirləri köhnə cəmiyyətə, mütləqiyyət üsul-idarəsinə qarşı yazılmış əsərlərdir.

Şair zəhmətkeş kütlələri müstəbid hakimiyyətə qarşı mübarizə ruhunda tərbiyə etmək arzusunda idi. Onun “Sədi və şah” poemasında xalq mütləqiyyətə qarşı qoyulmuşdur. Burada xalq nümayəndəsi Sədi üsyankar zəhmətkeş kütlələrin köməyi ilə şah hakimiyyətinə

qarşı çıxır.

Mirzə Şəfi Vazeh İran şahına qarşı pamfletlərinin birində yazır: “bir dəfə ondan soruşurlar ki, şah haqqında nə fikirdənsən?” O cavab verir ki: “şah ağılsız və axmaqdır, lakin camaat avam olduğu üçün o şahlıq edə bilir” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 1960, səh.96).

Göründüyü kimi, Mirzə Şəfi Vazeh müstəbid şah hakimiyyətini devirmək üçün avamlığın aradan qaldırılmasını başlıca şərt hesab edirdi. Lakin şair zülmkar şah hakimiyyətini devirəcək xalqın azadlığını necə başa düşürdü? Onun poetik yaradıcılığında xalqın azadlığı ideyasının mücərrəd şəkildə tərənnümü bu məsələnin şairin özü üçün anlaşılmaz olduğunu göstərirdi. Maarifçilik ideyasından irəli gələn məhdudluq Mirzə Şəfi Vazehə həqiqi azadlıq yolunu görməyə imkan vermirdi.

İsmayıl bəy Qutqaşnılıın yaradıcılığında da eyni məhdudluq nəzərə çarpır. Azərbaycanın ilk maarifçiləri kimi, İsmayıl bəy Qutqaşnılı da sinfi ziddiyyətləri görə bilmirdi. Lakin xalq kütlələrinin tərəfdarı kimi çıxış edir, onların hüququnu müdafiə edirdi. “Rəşid bəy və Səadət xanım”, “Səfərnama” əsərlərində sadə adamlara dərin məhəbbət öz ifadəsini tapmışdır.

İsmayıl bəy Qutqaşnılı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsində varlı sinfə öz münasibətini Kazım xanın, Tutu xanımın obrazlarında ifadə etmişdir. Bu cəhətdən o, ali rütbəli ruhaniləri; xan və axundları, bəyləri kəskin şəkildə ifşa edən, qırmanclayan A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir kimi tərəqqipərvər yazıçılarla birləşir, bir cəbhədə dayanır.

İsmayıl bəy Qutqaşnılıın öz hekayəsində Şərq qadınının əsərdə saxlanmasına qarşı çıxması da bu baxımdan çox səciyyəvidir.

İstər “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsində, istərsə də “Səfərnama” adlı yol qeydlərində İsmayıl bəy Qutqaşnılı yeni, orijinal məsələlər irəli sürmüşdür. Bu, onun dünya görüşünün xarakterini müəyyənləşdirmək üçün çox maraqlıdır.

"SƏFƏRNAMƏ", ONUN NƏŞRİ TARİXÇƏSİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

"Səfərnamə" əsərinin tapılması ədəbi aləmdə maraqlı hadisədir. Bu, İsmayıl bəy Qutqaşının ədəbi irsi haqqında ehtimalları doğruldur. Eyni zamanda, onun o qədər də aydın olmayan yaradıcılıq siyasını, dünyagörüşünü və mövqeyini tədqiq etməyə kömək edir.

"Səfərnamə" İsmayıl bəy Qutqaşının son zamanlar aşkara çıxarılmış yol qeydlərinə tədqiqatçı-alim Əziz Mirəhmədovun verdiyi şərti addır. Yol qeydlərində İsmayıl bəy Qutqaşının arvadı Bیکə xanım ilə Məkkə ziyarəti səfərindən bəhs olunur. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən əsərə "Səfərnamə" adı verilməsi elmi cəhətdən məqsəduyğundur.

Məlum olduğu kimi, "Səfərnamə"nin aşkara çıxarılıb elm aləminə tanıtılmasında və onun geniş xalq kütlələrinin mənəvi xəzinəsinə təqdim edilməsində görkəmli ədəbiyyatşünas, tədqiqatçı-alim Əziz Mirəhmədovun xidmətləri böyükdür. Hələ bir çox illər bundan əvvəl mərhum ədəbiyyatşünas Həbib Səmədzadə ilə söhbətlərinin birində İsmayıl bəy Qutqaşının naməlum bir əsərinin sorasını almış Əziz Mirəhmədov uzun axtarışlardan sonra onu Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin arxivində tapmışdır. Bu tapıntı haqqında Əziz Mirəhmədov yazır: "1960-cı ildə keçmiş ədəbiyyat müəllimi, hazırda pensiyaçı olan Əli Mücrüm Tağızadənin Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə satdığı kitablar içində bir əlyazmasına da təsadüf etdik. Əli Mücrüm Qutqaşın yaxınlığındakı Həməzəlli kəndinin piriəndən gətirdiyi bu əlyazmasının İ. Qutqaşınla məxsus olduğunu söylədi (o, hətta əlyazmasının birinci səhifəsində belə bir qeyd də yazmışdı: "Əldə etmiş Əli Mücrüm Tağızadə. Həməzəlli. 1 sentyabr 1959. Qutqaşın İsmayıl bəyin əlyazması. "Xatirətdən bir parça"). (İsmayıl bəy Qutqaşın. Əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1957, səh.7).

Əziz Mirəhmədovun İsmayıl bəy Qutqaşının "Əsərləri"ne yazdığı müqəddimədə Əli Mücrüm Tağızadənin nəcib, xeyirxah hərəketini və onun əlyazmasına münasibətini təqdir etməsi heç də təsadüfi deyildir. Əli Mücrüm Tağızadənin əlyazması üzərində etdiyi qeyd Əziz Mirəhmədova düynü açmaq üçün ilgək olmuş, onu uzun axta-

rışların nigarançılığından xilas etmişdir. Lakin bu heç də "Səfərnamə"nin İsmayıl bəy Qutqaşınla məxsus olması haqqında qəti hökmün çıxarılması demək deyildi. Tədqiqatçı-alimin qarşısında həllini gözləyən çətin bir məsələ dururdu. Saralmış kontor dəftərindəndə cırlanmış (bir hissəsi isə adi dəftərdə) kağızda qara mürəkkəblə tələsik, səliqəsiz və qarışıq yazılmış bu yol qeydlərində-avtoqrafda müəllifin adı yoxdur. Bu əsər doğrudanmı İsmayıl bəy Qutqaşının öz əlyazması idi? Bu məsələni həll etmək o qədər də asan deyildi. Əziz Mirəhmədov yazır: "Yeni tapılmış bu avtoqraf üzərində işə, söz yox ki, atributsiyadan başlamaq lazım idi: yəni, hər şeydən əvvəl, onun, doğrudan da, Qutqaşınla aid olub-olmadığı aydınlaşdırılmalı, ancaq bundan sonra əsər təhlil olunmalı, oxucuya Qutqaşınla qələminin məhsulu kimi təqdim edilməli idi" (İsmayıl bəy Qutqaşın. Əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1957, səh.8).

Əlbəttə, bu məsələlərlə əlaqədar "Səfərnamə"nin, ümumiyyətlə, İsmayıl bəy Qutqaşının həyatı və yaradıcılığı ətrafında diqqət və səbirlə tədqiqat aparılmalı idi. Əziz Mirəhmədov "Səfərnamə"nin İsmayıl bəy Qutqaşınla mənsub olub-olmaması probleminin həlli ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs edərək yazır: "...qarşıya tədqiqat tələb edən bir neçə məsələ çıxdı: bəlkə də bu əlyazması elə vaxt ilə H. Səmədzadənin dediyi naməlum əsərin bir hissəsidir? Belədirsə, əlyazmasının qalan hissəsi H. Səmədzadənin şəxsi arxivindədirmi?"

"Səfərnamə"də müəllif Məkkəyə arvadı ilə birlikdə getdiyini göstərir və arvadının adını "Hacı Bیکə" yazır. Məlum mənbələrdə də bu ad belədirmi?

Əlyazmasında müəllif Qutqaşından çıxmaqlarının tarixini, habelə hansı gün harada olduqlarını yerli-yerində qeyd edir. Mənbələrdə İsmayıl bəy Qutqaşının Məkkəyə getməsinin dürüst tarixini axtarmaq və yoxlamaq lazımdır—bu tarixlər düz gəlirmi?

"Səfərnamə" təmiz, aydın Azərbaycan dilində yazılmışdır. Ümumiyyətlə, mənbələrdə Qutqaşının ana dilində əsəri olduğuna dair, kiçik də olsa, işarə varmı?

Atributsiya üçün başlıca şərt olan dəsti-xətti də öyrənmək gərəkdi. Qutqaşının, bir-iki kəlməlik də olsa, dəsti-xətti qalıbmı? "Səfərnamə"ni tutuşdurmağa, kiçik bir kağız parçası da olsa, tapmaq

mümkün olacaqmı?.. Sonra şəxsi arxivini saxlamaqda müstəsna səliqə sahibi olan M.F.Axundovun kağızları arasında onun dostu Qutqaşınlan bir iz varmı?

Nəhayət, general-mayor İ.Qutqaşınlanın həyatı, xüsusilə onun 25 illik xərbi xidməti haqqında arxivlərdə doğrudanmı ancaq indiyədək üzə çıxarılan sənədlər qalmışdır?" (İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1967, s.8-9).

Əziz Mirəhmədov bu cür və bundan xeyli əhəmiyyətli sualları elmi inandırıcılıqla həll etmək məqsədilə Bakıda, Tbilisidə, Moskva və Leninqradda, dövlət arxivlərində axtarışlar aparmış, yazıcının doğma vətəni Qutqaşında olmuş, nəhayət, "Səfərnəmə"nin doğrudan da, İsmayıl bəy Qutqaşınliya məxsus olduğunu sübut etmişdir. Əziz Mirəhmədov belə bir nəticəyə gəlmişdir: "Səfərnəmə" və ümumiyyətlə, Qutqaşınlı ətrafında aparılan tədqiqatlar aydın sübut etdi ki, dövrünün görkəmli ziyalılardan və xadimlərindən biri olan Qutqaşınlı el arasında böyük nüfuz qazanmış, "Rəşid bəy və Səadət xanım"dan əlavə başqa əsərlər, xüsusilə hələlik bizə məlum olmayan şeirlər də yazmışdır. Digər tərəfdən, ədibə aid arxiv sənədləri və başqa mənbələr onun öz arvadı Hacı Bikə ilə həqiqətən 1852-ci ildə Məkkəyə getdiyini, Coğrafiya və Kənd Təsərrüfatı cəmiyyətlərinin üzvü olduğunu, onun Xasay xan Usmiyevlə dostluğunu da təsdiq edir ki, bu son faktlar "Səfərnəmə"nin, doğrudan da, "Rəşid bəy və Səadət xanım" müəllifinə məxsus olduğunu söyləməyə kömək edir. Xüsusilə yeni tapılmış əlyazmaların tədqiq və təhlili bu fikri təsdiq edən bir sıra möhkəm əsaslar verir (İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.21).

Əziz Mirəhmədov irəli sürdüyü elmi mülahizələrini təsdiq edə biləcək faktları əsərin özündən götürür. Tədqiqatçının əsaslandığı dəlillər nədən ibarətdir?

Əziz Mirəhmədov 1967-ci ildə "Azərbaycan" jurnalının birinci nömrəsində, istərsə də İsmayıl bəy Qutqaşınlanın "Əsərləri"ndə çap etdirdiyi "Qərribə tale" məqaləsində "Səfərnəmə"nin əsas xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs edir. O, haqlı olaraq yazır ki, "Səfərnəmə" XIX əsrin əvvəllərində Rusiya mətbuatında geniş yayılmış "yol qeydləri"ni, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərq ölkələrində "dəbdə olan sə-

fərnəmə və ziyarətnamələri" xatırladır. Çünki "Səfərnəmə" müəllifi Qutqaşından Məkkə ziyarətinə doğru gedən yolda rast gəldiyi yerləri son dərəcə diqqət və həssaslıqla müşahidə edib öz təəssüratını kronoloji qaydada, coğrafi ardıcılığı gözləmək şərti ilə yazmışdır. Bütün bunlar əsərin—"Səfərnəmə"nin yazılıqlıq qabiliyyətinə malik, təcrübəli qələm sahibi tərəfindən yazıldığını sübut edir.

Əziz Mirəhmədov "Səfərnəmə" əsəri üzərində apardığı tədqiqat və təhlilini, başqa sözlə desək, əsərin özünə istinad edərək çıxardığı nəticə və mülahizələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

"1. Bioqrafik məlumatlar;

2. Yazıcının dünyagörüşü, ədəbiyyat tarixində mövqeyi və "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri ilə əlaqədar cəhətlər;

3. Tarixi, coğrafi və etnoqrafik məsələlər;

4. Əsərin dili və üslubu haqqında".

(Bax: İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1957, səh. 23-24).

"Səfərnəmə"nin bu baxımdan təhlil və tədqiqi maraqlıdır. Əsərdən çıxan bir sıra yeni nəticələr İsmayıl bəy Qutqaşınlanın XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinə mənsubiyyəti və onun yaradıcılığının ideya-bədii mənbələri haqqında bəzi yeni cəhətləri, yeni xüsusiyyətləri elmi nöqtəyi-nəzərdən dürüstləşdirməyə, təsbit etməyə tədqiqatçıya imkan vermişdir. Biz "Səfərnəmə"nin ümumi təhlili zamanı Əziz Mirəhmədovun əsərdən çıxardığı yeni nəticə və mülahizələrə toxunacağımyı nəzərə alaraq onun üzərində ayrıca dayanmağı lazım bilmədik.

"SƏFƏRNƏMƏ". Əsər İsmayıl bəy Qutqaşınlanın 1852-ci ildə arvadı Hacı Bikə xanımın Məkkəyə getdiyi zaman yazdığı yol qeydlərindən ibarətdir. "Səfərnəmə"nin yazılması Qutqaşından başlanır. Müəllif öz yol qeydlərinin əvvəlində səfərə çıxması haqqında yazır:

"Cəmədiyəlx-axirin iyirmi səkkizindən ta rəcəbin onuna qədər məksi-Qutqaşın.

Əsl vətənimizə daxil olub tikdiyimiz və içində oturmadiğimiz imarətdə və meyvosini yemədiyimiz, saldıığımız bağda bir neçə gün istirahət məramında van ikən conabiden bizi yola salmağa cəm olan qohum və əqrəbə və dost-əşinə və bizə qulluq eyləmiş adamların günəgün sual-cavablarına məşğul olduq. Onların bəziləri bizim bu niyyətimizə şadlıq göstərüb və bəziləri gözyaşlı "bizi belə qoyub nə ye-

rə gedirsən?" deyib, neçə gün bizi öz şüglümüzdə olmağa macal vermirdilər. Lakin biz fikrimizi dəyişməyib, yol tədarükümüzü görüb, burada qalan... dəstəriləməl verib, rəcəbin onunda Qutqaşından azimi-məqsud olduq. Çün bizim məmləkətlərdə az kəs üçün ittifaq düşübdür ki, öz zövcəsi ilə... Həccə getsin, ona binaən biz çıxan günü ünəs və zükür ziyadə cəb olub, bir tərəfdən onların vidalaşmaq avazı və bir tərəfdən çavuşun minacət sədasi və əlim-üləmlərin duası və bizi ötürməyə gələn əyan-əşxasların özlərinin və atalarının sədələri bizim imarətləri əlahiddə rövnoqə salmışdı ki, bu gunagun bizim üçün müyəssər olduğuna kərrat ilə şükr bizim üçün vacib oldu. Bu izdihamlıq ilə günortaya iki saat qalmış yola düşdük.

Zövcəmiz Hacı Bikə düz yol ilə Hacılı qəryəsinə getdi. Mən bir parə xalisə köndlərimi gözib, bir parə nizam verib, axşama dəxi haman kəndə çatdım. Orada iki gecə qalıb, bir parə ətraf cavanıbdə olan xalisələrimin işlərinə əncam verib və özüm öz əlimlə saldıgım bağda bir gün istirahət edib, rəcəbin ön ikisində oradan yola düşdük" (İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.92. Bundan sonra verdiyimiz sitatlarla təkcə əsərin səhifəsi göstəriləcəkdir).

Qutqaşından Mədinəyə səfərin marşrutu əsərdə diqqətlə təsvir edilmişdir. Müəllif Mədinəyə bu istiqamətdə keçib getmişdir: Qutqaşın-Hacallı kəndi-Ağdaş mahalı-Ağcayazı kəndi — Ərəş mahalı-Mingöçevir-Kürəkbasan çaparxanası-Gəncə şəhəri — Şəmkir xərəbəsi-Zəyəm kəndi-Tovus çaparxanası-Salahlı çaparxanası-Tiflis şəhəri-Çalı çaparxanası-Sınıq körpü-Qori şəhəri-Suram çaparxanası-Kartskal çaparxanası-İmeret-Belaqori çaparxanası-Kutais şəhəri-Maran çaparxanası-Oruperi-Çiradid qəryəsi-Qulabə ovaları.

"Səfərnəmə"də Qulabə ovalarından Mədinəyədək olan yol nədənsə təsvir edilməmişdir. Əlyazmasının davamında Mədinədən Qədgəhə-Misir Qapısınaədək olan məsafə əksini tapmışdır. Biz burada "Səfərnəmə" müəllifinin Mədinədən-Misir Qapısına olan marşrut istiqamətində keçib getdiyi yerlərin adlarını sadalamaq niyyətində deyilik. Lakin yeri gəlmişkən demək istəyirik ki, Qutqaşından Qulabə ovalarınadək "Səfərnəmə" müəllifinin keçib getdiyi marşrut bizi daha çox maraqlandırır. Daha dəqiq desək, İsmayıl bəy Qutqaşınlının Zaqafqaziya ərazisindən keçib gedərkən "Səfərnəmə"də etdiyi qeydlər

bir çox cəhətdən nəzərimizi cəlb edir. Bu, hər şeydən əvvəl, yazıcının doğma yurduna, vətəninə möhkəm bağlılığını, Zaqafqaziya xalqlarının tarixinə dərin bələd olmasını aydınlaşdırmaq nöqtəyini-nəzərindən qiymətlidir.

Qərİbədir ki, Mədinədən Misir Qapısınaədək olan yerlərin "Səfərnəmə"dəki təsviri əvvəlkindən fərqlidir. Burada Şərfin bu uzaq ölkələrinin tarixinə müəllifin o qədər də bələd olmadığı aydın hiss edilir. Nədənsə, Əziz Mirəhmədov bu cəhətə diqqət yetirməmişdir. Ona görə də "Səfərnəmə" müəllifinin Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyəti ilə bağlılığı haqqında qeyri-dəqiq mülahizə yürütməyə cəhd etmişdir. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün faktlara müraciət edək: "Kür ilə bu dağın arasında, əvvəla, Gəncəyə tabe olmuş Kürəkbasan və Gəncəbasan və Şəmkir mahalları görünür. Saniyə Şəmşədil mahalı ki, içində vəkilləri oturur imiş. Yolun sağ və solunda qışlaqlar bina edib və köndlər salıb oturdurlar və o vilayətin xalqını əksəri köçəri tərəkəmədirlər, maldar və zirayət əhlidir" (səh.96).

"Sınıq körpüdən keçdikdə sağ tərəfdə Dəmirçi Həsən mahalı və sol tərəfdən Baydar, ondan bir az uzaq Borcalı (Avtoqrafda: Borclu—Ə.M.) mahalının köndləri görünür. Özləri müsəlman olub, içlərində olan sultanları və xanları ilə Gürcüstan valilərinə tabe olubdurlar. Bəzi vaxt Gürcüstandan ayrı olub, gah Osmanlı və İran şahlarına qulluq edibdirlər. ...Marat çaparxanasında İmeret, yəni Başaçıq torpağı qurtarıbdir. Bundan əqdəm İmeret tayfasının əlahiddə xanları olub, Kutais şəhərində oturubdurlar. İndi dövləti-Rusiyyə Kutais qubernası ad qoyub, Axıska vilayətin və Quryel ölkəsin onun üstünə qoyubdur.

İmeret məmləkətinin torpağı və yerləri bir qeyri günədir. Ol sərhəd dağının başına ki, çıxırsan, sağ tərəfdən Qafqazın qarlı dağları və sol tərəfdə Acar və Axıska dağları görünür və qabağında İmeret təmam meşə ilə örtülmüş. Əvvəla, dağdan dərə yolu ilə düşəndə bir çaparxanaya qədər sağ ilə solda qayalar və meşələr və meşələrin içində xırda axar sular və soyuq bulaqlardan başqa yolun konarları İsmayıl Qutqaşınlı "Səfərnəmə"nin ayrı-ayrı səhifələrində yazır: "...Gəncə torpağına ayaq basdıq. Öz vətənimiz hesab olur Şirvan və Şəki. Çün bu iki məmləkətin adətləri və torpağının təbiəti bir-birinə müvafiqdir, özləri də qarışıq olub, Şirvanşahlara qulluq edibdirlər və bir əyyam ərblərə və İrana və Osmanlıya tabe olan vaxt Şamaxı şəhərində on-

ların əmirləri və bəylərbəyisi yanki sərəsgərləri Şamaxı şəhərində oturub, hökumət edibdirilər və hər vilayətdə nəslən bəd nəsl sultanları və mülkləri olub, qulluq edibdirilər. Şirvan neçə böyük imiş və Şəki üç böyük: əvvəla, ölkeyi-Şəki, saniyon, Qəbələ, salis Ərəş. Sonra dövləti -əliyyəyi-rus ol vilayətləri zəbt edib, yenə bir-birindən ayırmayıb, bir quberniya, yəni əyalət edib, Şamaxıda hakim təyin edibdir” (səh.94-95).

“Gəncə bir qədim şəhərdir. Xarabələrindən bəyan olur, görünür ki, bir vaxt çox gur şəhər imiş. İndi bir qədər xərəbədir. Əlhəl böyük-lüyündən iki asar qalıbdır: biri Şah Abbas təmir etdirən meydan kənarında əkdiren çinar ağacları (ehtimal etmək olar ki, burada yazıçı Gəncənin tarixi abidələrindən biri olan Şah Abbas məscidini nəzərdə tutmuşdur—Ə.M.) və biri osmanlılar tikdirən qala, hansı ki, indi xərəb olmuş.

...Gəncə vilayəti bir vaxt çox güclü olub, sonra zəif olub. İndi yenə Şəmşədil və Qazax mahallarını üstə qoyub böyük edibdirilər (səh.94-96), (qayətdə) səfalıdır. Ağacların dibi göy çəmən və güzar olmağına binaən sonra sağdan və soldan gələn çaylaqlar dağları tərətəpə ayırır və haman təpələrdə və dərələrdə tək-tək İmeret damları görünür, ətrafında bağlar meşə ağacından və çöpərlikdən və gah-gah meşə aralarında təzə salınmış bağlar və əl ilə qayrılmış qarğıdalı ziraətləri və sünbül əkərləri vardır” (səh.96-99).

“Səfərnəmə”dən gətirdiyimiz bu misallardan məlum olur ki, İsmayıl bəy Qutqaşınlı Gəncə, Şirvan, Şəki, Şəmşədil, Borçalı, İmeret torpağında ötüb keçərkən bu yerlərin təbiəti, əhalisinin məşğuliyəti ilə yanaşı, tarixi keçmişinə də müraciət etmişdir. O, Zaqaqaziya xalqlarının tarixi keçmişinə dərinədən bələd olmuşdur. Bu faktlar da fikrimizi təsdiq edir.

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, “Səfərnəmə”də Mədinədən Misir Qapısınınadək olan təsvirdə İsmayıl bəy Qutqaşınlının keçib getdiyi yerlərin tarixinə bələdlik əlamətinə rast gəlirik. Bu mülahizəni misallarla aydınlaşdırmaq:

“Biyari-Cəbr adlı mənzilə çatdıq. Yolu düzə məildir, ətraflarında ancaq dağ-təpələr var. Biz keçdikdə quyularında su bulunmadı” (səh.106).

“... qafilə doqquz saat yol edib, günortaya bir saat qalmış Biya-

ri-Nəsis adlı mənzilə düşdü. Bu mənzilin sağ tərəfi vadiyi-miləl olduğuna, yolu qayətdə düzdür və susuz məhəldir” (səh.106-107).

“...Nəxləteyn adlı mənzilə çatdıq. Yolumuzun sağ və solu dağ olsa da, arası vasc və qumsal meydandır. Nəxləteynin bir balaca qalası var və quyu suyu var” (səh.107).

“Hədyə aşması dağın dibində bir balaca səhradır, özü də xırdadaşlıq. Müqəvvimlərin səqqaları düşən kimi daş bir arşın iki arşın hərf etdikdən təmiz su çıxır. Lakin suyundan hüccaclər bir qədər ehtiyat edirlər. Çün bu məhəlin ətraflarında çox sənəməki olduğuna islahdan ehtiyat edirlər. Həqiqətdə deyillər ki, bu sudan islahda düşən çox olur və o su çıxan məhəlin kənarındakı dağda bir eyi və görk (?) böyük qala yanmışlar. Heyf ki, şərq tərəfindəki bürcü yıxılır və özünə də müqəyyəd olmur” (səh. 109-110).

“...Bərgəyi-müəzzəmə adlı mənzilə çatdıq. Qayətdə böyük bərgəsi var. Lakin bir qədər təmiro möhtacdır. Əlhəl suyu yoxdur. Və bir qalası var, qədimdən təmir olunmuş” (səh.118).

“Asiyi-xurma ətrafındakı səhrada yaşıllıq gördük. Dəvələri oturmağa buraxmışdılar. Qəryənin ətrafında xərəbə bağlar da çoxdur. Xurma qəryələri bisahib qalmış. Bura himmət ilə abadan olmağa ləyaqəti-ziyədə vardır. İndi bu qəryədə yüzdən ziyadə ərəb evləri, onları da ətrafda köçəri ərəblər rahat, əmin qoymurlar” (səh.122-123).

“...Qail-səbt adlı ovada düşdük. Susuz bir məhəldir. Yolu qumsaldır və sağ tərəfdə uzaqda Məğbər dağı deyən bir yüksək dağ görünür” (səh.123).

“Məhərrəmin iyirmi doqquzu. On üç saat yolu gedib, axşama Zətülhəcc qəlasına çatdıq. Suyu eşmələrdəndir. Eşdikcə çıxar. Ətrafında olan dağ və təpə çaxmaq daşdır.

Mahi-səfərin birində Zətül-Həccdən sübh namazını qılıb, əvafizöhr edib, gəlib doqquz saatlıqda Müdəvvərə adlı mənzilə yetişdik. Yolu iki saat qədəri gələndə daşlıq və balaca əqbələrdir. Sağ tərəfində xırdaca təpələr var. Qumsal yerdir. Bədə mənzilə gəlincə bir səhrayı-bipayandır. Üstündən köndələn kimi alçaq dağ düşüb məşriq-məğrib tərəfə. Qabağında bir qalaça, içində quyu suyu var. Xaricində bir bərgə çəkilib. Ondən götürüb sərf edərlər və bərgənin yəmin tərəfindən balaca təpə vardır. Qible tərəfi göz dərk edən qədəri səhradır” (səh.123).

“...Mənan adlı qəsəbəyə yetişib, oturaq etdilər. Yolu Məana yarım saat qalana qədər düz səhra ilə gəlinir.

Mənan əslində bir böyük şəhər imiş. Bəni-Ümeyyələr oturmuş. Sonra xərabəliyə təbdil olub, pərakəndə olubdur. Hala təmir olmaqlığa bina olunur. İki təzə qalası var. Əbdülməcrid xan çapdıran. Birinə “Qələyi-hicazi” deyirlər-Hicaz tərəfində olduğu üçün və birinə “Qələyi-Şami” deyirlər-Şam tərəfində olduğu üçün. Əskidən, Sultan Süleyman zamanından yapılan bir qala da var. Ona “Qələyi-Sultani” deyirlər. Burada qayətdə hülü, hamiz nar olur və üzüm olur. Hüccac-lar göldikcə tamam xatunlar səf-səf ocaqlar qayırb, balaca-balaca çö-röklər bişirib satullar və balaca və büzürg qəryələrdə xatunlar və örlər götürüb yağ satıllar.

Kənarında balaca nəhri var, su axar və şəhərin içində quyusu var. Çuxura mayıldır. Lakin çıxmazdan bir gün əvvəl çaharşənbə axşamı bir qədər yağmur yağıb, tez kəsilib, gecəsi pək sovuq oldu. Sabahı bulud çəkilib, göyçək gün çıxdı, könlüllər açıldı” (səh.125-126).

“Səfərnəmə”dən gətirdiyimiz bu misallarnı sayını artırmaq olar. Lakin müəyyən fikrə, nəticəyə gəlmək üçün bunlar da kifayətdir.

Göründüyü kimi, İsmayıl bəy Qutqaşınlı ərəb ölkələrindən ötürüb keçərkən aldığı təəssüratı öz yol qeydlərində təsvir etmişdir. Burada əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərzi, o yerlərin təbiəti, qəsəbə, kənd və şəhərlərin vəziyyəti barəsində müəyyən məlumat əldə etmək olar. Lakin bütün bunlar “Səfərnəmə” müəllifinin Yaxın və Orta Şərqlərlərin tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı olması haqqında fikir söyləməyə haqq vermir.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı Mədinədən Misir Qapısınaədək olan yolda təsadüf etdiyi yerlər haqqında öz təəssüratını söylərkən bəzən çətinlik çəkir, ona görə də ilk dəfə gördüyü bu ölkənin tarixi yerləri barəsində dini kitablara müraciət edir.

“Səfərnəmə” müəllifi həssas müşahidə qabiliyyətinə malikdir. O, “Gördüyü yerlərin təbiəti, ərəzisi, torpağı, ab-havası, yolları, tarixi abidələri, bu abidələr haqqında el rəvayətləri, əsatir qalıqları, yerli xalqların dolanacağı, adət-ənənələri, rəqs və oyunları, geyimləri, dini mənsubiyyəti” və s. barəsində qeydlər etmişdir. Təbiidir ki, İsmayıl bəy Qutqaşınlı bu yerlərin tarixi haqqında müəyyən bilik və məlumatla malik olsaydı, öz təəssüratını söylərkən ondan istifadə edərdi. Hal-

buki “Səfərnəmə”də bu haqda heç bir qeydə təsadüf olunmur. İsmayıl bəy Qutqaşınlı özü də bu yerlər haqqında biliyinin azlığını etiraf etmişdir. Əsərin bir yerində oxuyuruq: “Hər bir məkanın şərəfatından yazmaq xahiş edən kəs üçün lazımdır ki, neçə sənə burda qalıb, onun şüglü ilə zövq edə və xəyalı fikrin ol əyyama saldıqca insanın şərəfatiləri ilə özünlü bu fəna əsrdən kənar edib, bəlkə ruh rahat olub nicat (tapa). Yoxsa özümüz fəna və işlərimiz fənadır” (səh.104-105)*.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İsmayıl bəy Qutqaşınlı yol qeydlərində gördüyü yerlər haqqında təəssüratına bəzən müsəlman üləmalarının mülahizələrini, dini-tarixi kitablardan, risalələrdən sitatları əlavə edir. “Səfərnəmə”də islam tarixçisi Məhəmməd Ədib əfəndinin Məkkə və onun ətraf ziyarətgah yerlərinin tarix və coğrafiyasından bəhs edən “Mənsük” adlı dini-idealət məzmunlu risalədən, islam tarixinə dair “Təfsiri-tıbyan” adlı dini kitabdan, Əsməndən geniş istifadə edilmişdir. Məsələn: “Səfərnəmə” müəllifi yazır:

“...Mədəini-salehə çatdıq.

Mədəini-saleh xüsusunda Əlhac-Məhəmməd Ədib əfəndi öz “Mənsük”ündə yazıbdir ki, “Diyari-Səmədidəndir, tufani-Nuh öley-hüssələmdən səkkiz yüz yetmiş doqquz sənə mürurunda qövmi-Sələud zikri mürur edən vəch üzrə həlak olduqları mərvədir. Binaları yekpərə oyma daşdan. Hala qeyri-məskundur. Qala və bərgəsi vardır. Dərüni-qələdə bir kəbir bərma olmaqla bərgeyi ondan doldururlar. Xəlilür-

* Əlbəttə, burada hər addımı ziyarətgah olan yerlərə bir pərəstikarlıq duyulur. “Səfərnəmə”nin hər səhifəsində dinə möhkəm bağlılıq ruhu vardır. Yeri gəlmişkən, xatırlatmaq istəyirik ki, Əziz Mirəhmədov “Səfərnəmə” müəllifinin dinə münasibətinə şübhə ilə yanaşır. Doğrudur, o, İsmayıl bəy Qutqaşınlının dinə münasibətdə M.F.Axundovla və Mirzə Şəfi Vazehlə deyib, A.Bakıxanovla bir cəbhədə dayandığını söyləyir. Onun tez-tez “Allahın zilli himayəsindən söhbət açmasını”, “allahi-əzizmiş-şəni”, “pərvərdigari-ələmi yad etməsini”, ona “həmdü sənə” oxumasını, “qara üzünü onun qapısına (yəni Kəbəyə—Ə.M.) sürtməyə” can atmasını sübut kimi göstərir (səh.30). Lakin sonra yazır: “Ancaq biz bu məsələdə bir cəhəti də yaddan çıxara bilmərik. O da budur ki, cavanlıqda dünyəvi görüşlərə yaşayış açıq-saçıq həyat keçirən, dinə, şəriətə asi olan, lakin yaşa dolduqca camna axirət qorxusu düşən və ona görə də peşimançılıqla “tövboname”lər yazan bir çox ziddiyyətli Şərqlərlə və mütəfəkkirləri kimi, “Rəşid bəy və Saadet xanım” müəllifi də ancaq əhli vaxtında “haqq yola” gedib çıxarı bilərdi. Odur ki, bu məsələ hələ əlavə tədqiqatə möhtacdır” (səh.30). Bizə belə gəlir ki, tədqiqatçı-alimin “Səfərnəmə” müəllifinin dini etiqadlarına, şəriətə möhkəm inamına şübhə yaratmaq cəhdi inandırıcı deyildir. Əsərin konkret təhlili bunu sübut edir.

rəhman və Əla-Qərib olmaqla dadlı limon və turunc və palçıq xurması gətirib, hüccaca biyə edərlər Qum əqbələri keçilib, qövmi-saleh əleyhüssəlamın mütəmməkin olduqları binalar müşahidə olunur. Quyuları çoxdur və sularını içmək zərərlidir. Həzrət Cabirdən mərvədir: Rəsuli-xuda səlləlahü əleyh və səlləm əshabi-güzin həzrətlərinə buyurur ki, sizdən biriniz qövmi-Səhud qəryəsinə girməyə və suyundan içməyə əzab olan qövmin yanına varmaya, məgər bika edərək vara, onlara isabət edən bizə dəxi isabət edə-deyə xəvündən. Həzrəti-rəsalətpənah həsrətləri vəqta ki, Təbük qəzasına təşrif buyurduqlarında Köşk qayasına nüzul buyurdu, onda olan quyudan içməyələr və su almaya-deyib buyurdu: Əsahib-güzün ya rəsulallah, ol quyunun suyundan xəmir yoğurduq və qürbələrə su aldıq.

Həzrət rəsul ol xəmiri buraxmağa və ol suyu tökməyə əmr buyurdu. Suyu naqənin su içdiyi quyudan almağa izn buyurduqları mərvədir.

Bunda Qübbətül-həcər deyirlər bir kiçik dağ vardır. Bu məhəllərdən rəsuli-möhtərəm həzrətləri sürətlə mürur üçün Təbükə təşriflərində əmr buyurduqları mərvədir.

Və binaları olan cibala Ənalıq təsmiyə edərlər və bir cəbəl dəxi vardır. Ənam deyirlər və bir mürtəfə məhəldə həzrəti salehin daşdan qazılmış məscidi-şərifı vardır. Qövmi-Səhudidən baqi olan əbnayi-əcibələr çoxdur". İntəha.

Biz Mədəini-salchə düşdükdən sonra xərabə qalmış kəndlərin gözüb, qalanın içinə girib və üstünə çıxıb, Mədəini-salehin səhrasına seyr etdik. Həqiqətdə bir qəribə səhradır. Təxminən uzununu beş ya altı saat yol və ərzi iki saat, bəlkə ziyadə bir səhradır ki, ətrafı müdovvər qala kimi çəkilmiş qayalar, haman qayalar da gah bir də yüksək, gah bir də əlli-altmış arşın ancaq olur.

Lakin pərvardigari-ələm o daşların üstündə lövn-bələvni təsvirlər göstərir və gah biri minarəyə oxşayır, gah biri adama oxşayır, gah biri ağaca və gah biri yumurtaya oxşayır.

Səhra daxli bir qumsal yerdir. Deyəsən ətrafında olan evlər qayalar durub, bu, aşağı çökmüş və su quyusunun, qalanın yanında genə qayalar və təpələr var. Haman o təpələrin yanına biz gedib, daşdan çapılmış evlərə seyr edib, qayətdə səliqə ilə çapılığına təəccüb edib, rəsmlərin götdürdük və hom qapıların üstündə olan yazıların surətini öz

əfəndimiz Hacı Əli əfəndi yazıb götdürdü ki, bir bilənə oxudaq; çünki müsəlman xətti deyildir" (səh.112-114).

Göründüyü kimi, Mədəin xərabələri "Səfərnəmə" müəllifini heyrətə gətirmişdir. İsmayıl bəy Qutqaşınlı Əlhac Məhəmməd Ədib əfəndinin "Mənəsük" əsərindən, dini risalesindən gətirdiyi yarı əfsanəvi məlumatla da təsəlli tapa bilməmişdir. O, bu yerlər haqqında səhih məlumat, bilik əldə etmək məqsədilə ətraf "müdəvvər qalaları" gəzmiş, üstündə təsvirlər, yazılar olan daşlara, evlərin xarabələrinə, qapılarına heyrətlə baxmış, yazıların surətini "bir bilənə oxutmaq" üçün yazıb götdürmüşdür. Bu faktın özü sübut edir ki, vaxtilə Sasanilərin mərkəzi olan cah-cəlalı, dəbdəbəli qədim Mədəinin tarixi "Səfərnəmə" müəllifinə məlum deyilmiş. XII əsrdə bütün dünyanın tanıdığı əzəmətli və qüdrətli Sasanı qəsrinin xarabəzərə dönməsi haqqında Xaqani Şirvaninin "Mədəin xərabələri" adlı ölməz əsərindən İsmayıl bəy Qutqaşınlının xəbərdar olmasını güman etmək də inandırıcı deyildir.

Məlumdur ki, "Səfərnəmə" müəllifi öz yol qeydlərində heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamış, gördüyünü və bildiyini olduğu kimi təsvir etməyə səy göstərmişdir. Hətta ziyarətqah yollarından ötüb keçən adamların daş və qayalar üzərində etdiyi qeydlər də onun nəzərindən yayınmamışdır. Məsələn, əsərin bir yerində müəllif yazır: "Biz dəxi heyvan ilə gəlib, haman boğazda bir daşın üstündə düşüb, hay-huya və karvanın keçməyinə seyr edirkən qayanın üstündəki yazılara mülahizə etdik. Kufə və yengi ərəbi və türkü və farsı ilə çox adlar və bir parayerdə ayələr və şerlər yazmışlar və bundan əlavə yəhudi yazısı ilə dəxi xətlər gördük" (səh.117).

Təbiidir ki, bu dərəcədə həssas müşahidəçi olan "Səfərnəmə" müəllifi Mədəin xərabələrinin keçmiş haqqında bildiyini, eşitdiyini öz yol qeydlərində yazardı. İsmayıl bəy Qutqaşınlı Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yanından sakit ötüb keçə bilməmişdi. Çünki dahi sairin böyüklüyü, istedadının qüdrəti qarşısında pərəstişkarlıq onun ürəyini isindirmiş, qəlbində xoş duyğular oyatmışdı: "Ey Şeyx Nizami, qəbrini görüb, rəhmət oxuyub, ruhundan təvəqqe edirəm kamalının nöqtə qəderini bizə bəxş edəsən, rütbənə çatmaq mümkün deyil" (səh.94). Bu ifadələrə istinadən belə bir ehtimal etmək olar ki, İsmayıl bəy Qutqaşınlı Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sindən xəbərdar imiş. Müəyyən

biliyə, məlumata əşina olmadan “Səfərnəmə” müəllifi belə bir fikir söyləyə bilməzdi.

Mədəin xərəbələri haqqında İsmayıl bəy Qutqaşının biliyinin və məlumatının azlığı əsərdə aydın nəzərə çarır. Doğrudur, Əziz Mirəhmədov qeyd etdiyi kimi, Mədəin xərəbələri İsmayıl bəy Qutqaşını daha çox maraqlandırmış, cəlb etmişdir. Lakin bu heç bir zaman belə bir ehtimal irəli sürməyə haqq vermir ki, “onun (İsmayıl bəy Qutqaşının—T.Ə.) bu tarixi şəhərə böyük marağı Xaqani Şirvani ilə, onun “Mədəin xərəbələri” əsəri ilə əlaqədardır” (səh.33).

“Səfərnəmə” əsərinin obyektiv tədqiq və təhlili İsmayıl bəy Qutqaşının həyatı, dünyagörüşü və bədii yaradıcılığı haqqında biliyimizi zənginləşdirmiş, bir sıra mülahizələri təsbit etmişdir. Bunu Əziz Mirəhmədovun “Qərribə tale” məqaləsində irəli sürdüyü maraqlı elmi mülahizələr və çıxardığı nəticələr də göstərir. Bunlardan bəzisini xülasə şəklində xatırladaq:

Mələm olduğu kimi, İsmayıl bəy Qutqaşını 25 il çar ordusunda xidmət etmişdir. Rusiya-İran müharibələrində fəal iştirakını və hərbi xidmətini nəzərə alan dövlət ona üç kənd bağışlamışdı. “Səfərnəmə”də İsmayıl bəy Qutqaşını öz “xalisə kəndləri”ndən və onlara verdiyi sərəncamlardan danışır. Burada bir məsələ xüsusilə maraqlıdır. İsmayıl bəy Qutqaşını əsərdə öz əli ilə saldıqı bağdan bəhs edir: “Mən bir parə xalisə kəndlərimi gözüb, bir parə nizam verib, axşama dəxi haman kəndə (Hacallı qəryəsinə—T.Ə.) çatdım. Orada iki gecə qalıb, bir parə ətraf cavanıbdə olan xalisələrimin işlərinə əncam verib və özüm öz əlimlə saldıqım bağda bir gün istirahət edib, rəcəbin on ikisində oradan yola düşdük” (səh.92). Buradan aşkar hiss olunur ki, İsmayıl bəy Qutqaşını “özü də torpaqda işləməyi, bağ-bağat salmağı xoşlayan işgüzar bir adam” olmuşdur.

“Səfərnəmə”dən göründüyü kimi, onun müəllifi Gürcüstan torpağında olduğu zaman dost və tanışlarının qayğısı ilə əhatə edilmişdi. Əsərdə knyaz Dadlaninin, knyaz Qucakidzenin, knyaz Dentrinin ehtiram və hörməti haqqında səmimiyyətlə danışılır. İsmayıl bəy Qutqaşının Qafqaz canişini ilə görüşü barəsində “Səfərnəmə”nin bir yerində deyilir: “Tiflisə daxil olub, bir neçə gün orada məks etdik ki, bir para tədarükümüzü görüb və cənab caynişin ilə mülaqat edib, onun mürəatı ilə bir para işlərimizi əncama yetirib, şəbanın səkkizində yo-

la düşdük”.

Professor Mikayıl Rəfilinin “Qutqaşını və onun fransız novelası” adlı tədqiqatından məlum olduğu kimi, yazıçı Məkkə ziyarətinə getdiyi zaman Qafqaz canişini dəftərxanasından xasiyyətnəmə almışdır.

“Səfərnəmə” əsərində mühüm bioqrafik məlumatlardan biri də yazıçının hərbi xidmətinə aiddir. Əsərin bir yerində oxuyuruq: “...sühb tezdən çıxıb, üç saatlıqda Gəncə şəhərinə varid olduq. Gəncə ilə çaparxana arasında iyirmi beş il müqəddəm rus ilə İran mabeynində olan cəng yerin görüb, öz halıma təşkkür etdim; çün ol davada özüm təzə əfsər olub, yüz nəfər piyada nizam tufəngçilərinin üstündə qabaqda dava edirdim. Haman davada çox yoldaşlarım tələf oldu. Bizə allahı-əzimizşən hifz edib və iyirmi altı ilə yaşadıb: Padşahi-imperator qulluğunda hörmət ilə yaranal rütbəsinə çatıb, indi əhli-əyalım ilə lazım olduqca tədarük ilə haman məkəndan keçirəm, bizi yaradann evinin ziyarətinə” (səh.94).

İsmayıl bəy Qutqaşını ziyarətdə olduğu günlərdə də hərbi xidmətini xatırlayır, döyüş günlerini yada salır: “...Şam tərəfindən hüccacın istiqbalına gələn əsgərlər əllərində bayraqlar və nizələr və atlar oynada-oynada gəlib, hüccaclara mülaqat olduqda qayət şadlıq və bəşəşətlik etdilər. Bu əsnada bizim də ürəyimizə həm qürbət və həm məmləkət təəşşüqü xütur edib, cünbuş etdikdə taxtımızdan nüzul edib, yedək atımıza süvar olub, bir neçə şəxslər və mülazimlər ilə o səhradan çahar ətrafə seyr və cövlan edib, öz-özümüze şükr-sənalar eləyib, fərəh və nişat verdik” (səh.132). “Səfərnəmə” əsəri İsmayıl bəy Qutqaşının tarixə, coğrafiyaya, etnoqrafiyaya və mifologiyaya böyük marağını da əks etdirir. Burada ən çox coğrafi biliklər üçün faydalı olan canlı müşahidələr, təsvirlər, məsləhətlər vardır. “Yazıçı marşrutu üstündəki yerlərin iqlimi, ərazisi, iqtisadi vəziyyəti, təbii sərvətləri, yolları, nəqliyyat vasitələri, əkin-tikini, nəbatatı, meyvəcağı və s. haqqında yığcam məlumat verir; inşaat məsələlərinə toxunur, bir sıra inşaat termini işlədir (“tağ körpü”, “üzü yonma daş” və s.); əkinçilik və maldarlıq haqqında öz mülahizələrini bildirir” (səh.35).

Mələm olduğu kimi, “Səfərnəmə” bədii əsər nümunəsi ola bilməz. Lakin təbiət təsviri ilə dolu olan, müəllifinin bir çox fikir və duyğularını bədii nəsr dili ilə əks etdirən, yol qeydlərindən ibarət bir əsər

kimi, "Səfərnəmə" Azərbaycan nəsrinə daxil ola bilər və olmalıdır (səh.36).

"Səfərnəmə" oxunaqlı, dili və üslubu xeyli sadə və anlaşıqlıdır. Əziz Mirəhmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, əsərin dili M.F.Axundovun dramaturgiyası, Q.Zakirin qoşmaları və "Əkinçi" qəzetinin dili ilə çox həmahəng və yaxındır.

Şübhəsiz demək olar ki, "Səfərnəmə" əsəri İsmayıl bəy Qutqaşınlı yaradıcılığının hərtərəfli və dərinlən tədqiq edilməsi baxımından ciddi elmi əhəmiyyətə malikdir. Ədəbiyyatşünaslar bu əsəri xüsusi tədqiqat obyektinə etməli, bir sıra məsələləri aydınlaşdırmalıdır.

"RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM" HEKAYƏSİ REALİST NƏSR ƏSƏRİ KİMİ

İsmayıl bəy Qutqaşınlının Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli bir yazıçı kimi tanıtılan onun ilk bədii əsəri "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsidir. Bu əsərin qələmə alınması tarixi dürüst məlum deyildir. Lakin onun birinci dəfə 1835-ci ildə Polşanın mərkəzi şəhəri Varşavada fransız dilində ayrıca kitab şəklində buraxılması çoxdan məlumdur. Hələ 1846-cı ildə Mirzə Fətəli Axundov "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin fransız nəşri ilə tanış olmuşdur. 1910-cu ildən əsərin soruğunu alan görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz onu xeyli axtarışlardan sonra, Bakıda şairə Xurşudbanu Nəvəvanın nəvəsi Xasayxan Usmiyevdə tapır. O, 1922-1923-cü illərdə əsəri fransız dilindən doğma xalqın dilinə tərcümə etdirir, təbiiyə çalır. Lakin kitab müəyyən səbəblər üzündən 1939-cu ilədək çap edilməmiş qalır. Azərbaycan xalqı "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri ilə təxminən yüz il sonra tanış olur.

Bu əsər Azərbaycan klassik ədəbiyyatı xəzinəsində nadir incilərdən biridir. XIX əsrin birinci yarısında "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin yazılması mütərəqqi bir hadisədir. Əsərin ideya məzmunu, təsvir üslubu və kompozisiyası klassik milli hekayəçiliyə yeni, orijinal keyfiyyətlər gətirmişdir. Məhz bu cəhətdən demək olar ki, "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri Azərbaycan realist nəsrinin ön gözəl əsərlərinin davamı kimi qiymətlidir. Doğma xalqın arzu-istəyini yüksək bədii səviyyədə, kamil əks etdirən əsərlərin yaradılması-

nı arzu edən M.F.Axundov hekayədəki bu məziyyətləri görüb böyük sevinc hissi ilə yazmışdı: "Mənim qəlbim elə alovlu qəlblərdəndir ki, o nə öz sevincini, nə də öz kədərini gizlədə bilər. Buna görə də mən bugünkü sevincimi Sizə xəbər verməyə bilmərəm. Mənim şadlığımın səbəbi budur ki, başladığımız işin axıra çatması haqqında mənə də zərər qəddər şübhə qalmamışdır. Bu gün Sizi tamamilə inandıra bilərəm ki, arzularımızın həyata keçirilməsi günü yaxınlaşmışdır. İzahatını göləcək münasib bir təsadüfə saxlayıram. 15 mart 1846. Mirzə Fətəli" (Bax: Azərbaycan SSR RƏF, VII-37).

M.F.Axundovun "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin fransız nəşrinin son səhifəsində yazdığı bu ümumi sözlərin arxasında "izahatını göləcək münasib bir təsadüfə" saxladığı fikirləri əsərin özünü oxuyanda təxminən bilmək mümkündür. Əsərdə maarifçilik ideyası, qadın azadlığı və ictimai həyatın ziddiyyətlərinə, özbaşınalığına etiraz motivləri böyük mütəfəkkir və qüdrətli sənətkar mütəəssir etmişdi. O, İsmayıl bəy Qutqaşınlının irəli sürdüyü yeni fikirlərdə və onun bədii ifadəsində, sənətkarlıq manerasında gördüyü orijinallığa heyran qalmış və bu bərədə öz təəssüratını bildirmişdir.

"Rəşid bəy və Səadət xanım" iki gəncin saf eşqi, ülvə məhəbbəti haqqında dastan olsa da, onun hər səhifəsində doğma vətən həsrəti öz əksini tapmışdır. Professor Feyzulla Qasımzadə yazır: "Öz vətəndən uzaqlarda yaşayan və qəlbə vətən hissi ilə döyünən müəllif doğma yurdunun təbii gözəlliklərini, onun əlvan, çiçəklə düzlərini, yaşıl meşələrini, üzərində gözəl, meyvəli bağlarını dərin məhəbbətlə təsvir etmişdir. O, əsərin mövzusunu uşaqlığında və gəncliyində qarış-qarış gəzib oynadığı, çöllərində at çapdığı, dağlarına, meşələrinə, bağlarına yaxşı bələd olduğu Qutqaşın, Ərəş və Qəbələ kəndlərinin həyatından almışdır" (Feyzulla Qasımzadə. "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", Bakı, 1966, səh.170.).

Qürbət ölkədə doğma xalqının milli adət-ənənələri, məişəti, təbiəti haqqında belə gözəl əsəri ancaq doğma vətəni tükənməz cəhətlərlə sevmə, vətənpərvər yazıçı yarada bilərdi.

"Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsində bütün hadisələr iki əsas şərhəmanın-Rəşid bəyin və Səadət xanımın ətrafında cərəyan edir. Ona görə də əsərin təhlilinə bu surətlərdən başlamaq, mülhizə və düşüncələrimizi sərh etmək niyyətindəyik. Rəşid bəy yerli zadə-

gan ziyahların demokratik qoluna mənsub, alicənab, həssas ürəkli, ağıllı və cəsəətli bir gəncdir. Əsərin ilk səhifələrində müəllif yazır: "...bu gənc nəcibliyi, qəlbinin həssaslığı, cəsəət və mərdliyi ilə atasını da keçmişdi. O, "Şahnəmə" və başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzetlərini oxumağı çox sevirdi. Bundan başqa, onun at sürməkdə, tufəng, tapança atmaqda, silah oynatmaqda böyük məhərəti vardı. Onun ikicə arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək.

On səkkiz yaşından başlayaraq Rəşid bəy vaxtını gah at oynatmaqda, gah par-par parıldayan silahlara sarılaraq, vətəninə çapıb-talayan və əkinçiləri incidən quldurlar ilə çarpışmaqda keçirirdi. Bəzən məhsuldar dağ ətəklərində ov edərək, atını sürüb daima qar və buludlarla örtülmüş dağların başına, qalın meşələr və çıxılmaz qayalara dırmaşardı; oralarda quldurların ən gizli yuvalarını axtarıb tapar və onların əziyyətindən əkinçiləri xilas etmək üçün vuruşub yuvalarını tarmırdı" (İsmayıl bəy Qutqasınlı. Əsərləri, Bakı, 1957, səh.45).

Yazıcının Rəşid bəyə verdiyi xarakteristika əsərdə bədii şəkildə dolğun ifadəsini tapmışdır. Gənc Mərdanı quldurların pəncəsindən xilas etməsi, Səadət xanımın vüsəlnə çatmaq, qovuşmaq üçün böyük çətinliklərə dözməsi, Kazım xanı qanlı vuruşmalardan çəkəndirməsi Rəşid bəyin ağıllı, cəsur, təcəbirli və həyata yeni münasibət bəsləyən bir gənc olduğunu sübut edir.

Yazıçı Rəşid bəyin obrazında öz dövrünün qabaqcıl, demokratik ideyalarını vermişdir. Əsərdə bitkin bədii surət olan Rəşid bəyin əxlaqı, düşüncəsi, dünyagörüşü mühafizəkar ziyahların, müstəbid təhkimçi bəylərin həyata münasibətindən tam fərqli verilmişdir. Rəşid bəy yoxsulların, zəiflərin havadarı, darda qalanların pənəhədir.

Rəşid bəy gənc Mərdanı quldurların əlindən xilas etdikdən sonra onun evində hörmətlə qarşılanır.

Mərdanın gənc arvadı Rəşid bəyin paltarının qanını yuyur, plov üçün düyü hazırlayır, Rəşid bəyə bir tafta qurşaq bağışlayıb, ona "qar-daş" deyir (Bax: İsmayıl bəy Qutqasınlı, Əsərləri, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1967, səh.47. Bundan sonra həmin mənbədən götüriləcək sitatlardan sonra ancaq səhifə göstəriləcəkdir).

Mərdanın ailə həyatı, "gənc ər-arvad arasında olan nəzakət və zərif məhrəbanlıq" Rəşid bəyi heyran edir. O öz nəkərinə deyir: "Mə-

nim vəfəlı yoldaşım əziz Mərdanın məhrəban arvadını gördükdən sonra mən özümün yalnız olmağımı aşkar hiss edəirəm və bu fikrə gəliirəm ki, mənə mənə ürəkdən sevən bir həyat yoldaşı lazımdır. Elə yoldaş ki, Mərdanın arvadı kimi, yorğun və təhlükəli zamanlarda mənə təsəlli versin" (səh.48).

Rəşid bəy İsmayıl bəyin zəngin var-dövlətinin, geniş torpaq səhələrinin, mülkünün yegənə varisidir. Ona görə də İsmayıl bəy öz oğlunu naz-nemət içərisində böyük qayğı ilə böyütmüş, boya-başə çatdırmışdır. Belə bir şəraitdə böyüdə də, Rəşid bəy öz dövrünün varlı ziyalı gəncələrindən fərqlənir. Rəşid bəy insanpərvər, humanist bir gəncdir. O öz müasirləri kimi yoxsullara, gücsüzlərə həqəətlə baxmır, onların insanlıq ləyaqətini təhqir etmir, əksinə, yoxsulların ailə həyatında gördüyü məhrəbanlığı, insani münasibəti obyektiv qiymətləndirməyi bacarır. Hətta, öz şəxsi həyatında onlar kimi məsud olmağı, qeyrətli və səmimi olmağı arzulayır.

Rəşid bəyin Mərdana, onun ailəsinə etimadı ötəri deyildir. O, dar ayaqda Mərdanın ailəsinə etibar edir, sevgilisi Səadəti onlara tapşırır. Yazıçı Rəşid bəylə Mərdanın münasibətində belə bir fikri tələqin edir ki, təhkimçi bəylərlə kəndlilər bir-birinə havadar, arxa olmaqla gəzlənirilən təhlükəni aradan qaldırmaq olar.

Rəşid bəyin kəndlilərə, istərsə də nəkərlərə münasibətində ilk Azərbaycan maarifçilərinin arzu-istəklərinin ifadəsini gərməmək olmaz.

Hekayədə nəkər ağanın, qulluqçu isə xanımın yaxın dostu, sirdaşı kimi verilmişdir. Əsərin ilk səhifələrindən son səhifələrindəkə Əziz Rəşid bəylə bir yerdə, ayrılmaz təsvir edilmişdir. Rəşid bəy öz ürək sözlərini Əzizə söyləyir, ondan ağıllı məsləhətlər alır.

Rəşid bəyin evlənmək arzusunu eşidən Əziz gəzəl bir əmiqizinin uşaqılıqda ona deyikli olduğunu, ona görə də bütün qonşu bəylərin elçilərini rədd edib onu gəzlədiyini söyləyir. O, qonşu bəylərdən birinin gəzünün ağı-qarası olan qızının Rəşid bəyə evlənmək arzusunu bildirir. Bu qız belə bir şortlə evlənmək istəyir ki, Rəşid bəy ata-anasını, rəyyyətini atıb onun ata mülkündə yaşasın. Əziz sonra əlavə edir: "Bir də, mən Səadət xanım adlı qəşəng və gəzəl bir qız sorağı eşitmışəm. O xanım bir o qədər səxavətli deyil, ancaq gəzəlliyi və rəhmədliliyi ilə şöhrət tapmışdır. Bu xanım Qəbələ xanlarının nəslindəndir,

öz anası ilə bərabər sizdən səkkiz ağac məsafədə yaşayır" (səh.49).

Rəşid bəy Əzizin ağıllı məsləhətinə diqqətlə qulaq asır, öz gözəlliyi və rəhmədilliyi ilə ellərin rəğbətini qazanmış, bir o qədər də sərvətli olmayan Səadət xanımın xoşbəxt olacağına daha çox ümid bəsləyir. O deyir: "Ah! Əziz, mən o gözəl əmiqizimi xətti-səltənətdən məhrum etmək istəmirəm. Bir də, kim bilir, bəlkə gələcəkdə o heç mənə itməyəcək. Həm də tanımadığım, bilmədiyim bir qızdan ötrü mən candan əziz tutduğum və pərəstiş etdiyim mehriban atamı, gözəl vətənimə və vəfalı rəiyyətlərimi atıb, qonşu bəyə xidmət etməliyəm-mi? Yox, əzizim, bu iki qızdan mənə vaz keçirəm. Gedək Səadətə istə-yək" (səh.49).

Əziz Rəşid bəyin sevgili Səadət xanıma qovuşması üçün onun çəkdiyi bütün çətinliklərə şərik olur, dar ayaqda ona kömək olur. Rəşid bəy ağıllı, cəsarətli və tədbirli olsa belə bəzən eşqin, məhəbbətin təsirindən çıxılmaz vəziyyətə düşür, nə edəcəyini bilmir. Belə anlarda o, Əzizin köməyinə müraciət edir. Hekayənin bir yerində Rəşid bəyin Səadət xanımla görüşmək üçün onun evinə yol tapmaq cəhdi təsvir olunur. Rəşid bəy yol tapa bilmir, çıxılmaz vəziyyətdə qalır. O, Əzizin yanına qayıdıb ümitsiz halda deyir:

"Əzizim, gəl mənə kömək et! ...Ümitsizlikdən başımı itirmişəm, yolda çəkdiyim planı da yaddan çıxarmışam. Bu məlun hasar mollaların bizə hər gün söylədiyi sirat körpüsündən də bədtər maneə oldu. Mən isə indi bu hasarın qabağında çarəsiz və avara dayanmışam. Mən öz cənnətimə girə bilmirəm, pərəstiş etdiyim mələyimə çata bilmirəm..." (səh.71-72).

Rəşid bəy Əzizin şəxsinə həmdərdini, səmimi ürək dostunu görür. Yoxsul kəndli nümayəndəsi Əziz savadsız olsa da, ağıllı, tədbirli, qorxmaz və sədaqətli bir igiddir. O hər yerdə Rəşid bəyi ən yaxın dostu kimi qoruyur, onun xoşbəxt olmasını öz səadətində hesab edir. Hekayədən görüldüyü kimi, Əziz ətrafda baş verən hadisələrə ayıq gözlə baxır, daha cəhətiylə davranmağı üstün tutur. O, Rəşid bəyi gözələnən fəlakətdən sərvəxt olmağa təhrik edir.

Səadət xanımla onun dayəsi Şamah arasında olan münasibət haqqında da eyni sözləri demək olar. Şamah obrazında müti təcəllikdən əsər-ələmət yoxdur. O öz təleyini Səadət xanımla bağlamışdır. Şamah Səadət xanımın dərdinə, sevincinə şərik sədaqətli sirdaşdır.

Səadət xanım öz sirrini ondan gizlətmir, sevgisinə qovuşmaq üçün Şamahın köməyinə belə bağlayır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev "Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən" adlı tədqiqatında haqlı olaraq yazır: "Öz xüsusiyyəti etibarilə Əzizlə Şamah demək olar ki, bir-birlərinin davamıdır-lar; vahid bir surətin ayrı-ayrı cüzləri kimi bir-birlərini tamamlayırlar. Hər iki surət öz simasında yoxsul kəndli kütlələrini, onların tipik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Yazıçı öz demokratizmini, xalqa yaxınlığını bu surətlərdə daha açıq, daha qüvvətli ifadə etməyə müvəffəq olmuşdur" (Hidayət Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən, Bakı, Azərneşr, səh.147).

İsmayıl bəy Qutqaşının Rəşid bəyi xalqa, yoxsul kəndlilərə yaxın, onların sevimlisi kimi verməkdə məqsədi nədir? Professor Feyzulla Qasımzadəyə görə, "Rəşid bəy yerli zadəgan ziyalıların qabaqcıl nümayəndəsi kimi kəndli məsələsində müəyyən güzəştləri ilə mülkədarlarla kəndlilər arasındakı ziddiyyətləri nizama salmaqla kəndlini istismar edən ağalarda kəndliyə mərhəmət hissi oyatmağa çalışır. O, öz nikbin dünyabaxışının tarixən məhdudluğu üzündən kəndli ilə mülkədar arasında olan ziddiyyətlərin əsl icimai kökünü görə bilmir. O, görə bilmir ki, mülkiyyət hakimiyyəti və bəylik hüququ məhv edilmədikcə, kəndlilər azad ola bilməzlər" (F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1966, səh.172).

Əlbəttə, Rəşid bəyin dünyagörüşündəki məhdudluq, başqa sözlə desək, kəndli sinfi ilə mülkədar sinfi arasında olan barışmaz ziddiyyətlərin icimai mahiyyətini görə bilməməsi yazıçının həyata münasibətindəki məhdudluqdan irəli gəlirdi. Məlumdur ki, Rəşid bəyin obrazında yazıçı dövrünün ən qabaqcıl, demokratik ideyalarını, yerli zadəgan ziyalıların məfkurəsində oyanan intibahını verməyə çalışmışdır. Təbii ki, İsmayıl bəy Qutqaşını öz dövrünün tarixən məhdudluğundan da xilas ola bilməmişdir. Onun "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsində qadın azadlığı, qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaq məsələlərində də bu məhdudluq nəzərə çarpır.

İsmayıl bəy Qutqaşını mövcud mülkiyyət üsul-idarəsi, istismarçı mülkədar sinfi məhv edilmədikcə, Şərq qadınlarının azadlıq probleminin həllinin çox çətin olmasını dərk edə bilməmişdir. Lakin

buna baxmayaraq XIX əsrin birinci yarısında İsmayıl bəy Qutqaşlının azad sevgi, qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaq ideyasını ortaya atması maraqlı hadisə idi. Yazıçı hekayədə Şərq qadınlarının hüquqsuz, kölə vəziyyətinə qarşı çıxır, köhnə feodal-patriarxal qayda-qanunlara etirazını cəsarətlə bildirirdi.

Rəşid bəyin öz deyikliyi olan əmisi qızını rədd edib Səadət xanımın sevdasına düşməsi feodal adət-ənənəsinə zidd idi. Rəşid bəy onu “ürəkdən sevən bir həyat yoldaşı”, “yorğun, təhlükəli zamanlarda ona təsəlli verə bilən sədaqətli ömür dostu” axtarırdı. O, öz həyatını qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurmaq istəyirdi. Odur ki, Səadət xanımı öz gözü ilə görməyə can atırdı. O dövrdə isə “Bütün müsəlmanlar evlənməyə qədər, gələcəkdə onların həyat yoldaşları və rəfiqələri olacaq qadınları görmək səadətindən məhrum idilər” (səh.51).

Rəşid bəy öz səadətini təsadüfə bağlamaq, kor-koranə evlənmək istəmir. O, Səadət xanımın soruşmasını alarkən, onun haqqında xoş sözlər, təriflər eşitsə də, ehtiyatı öldən vermir. Rəşid bəy Səadət xanım haqqında daha çox məlumat toplamağı, sonra onunla görüşməyi qət edir. Müəllif bu barədə yazır:

“Rəşid bəyin birinci fikri bu oldu ki, Tutu xanımın (Səadət xanımın anası-T.Ə.) evinə gəlib-gedən qanlar və qoca kişilər axtarıb tapsın. Rəşid bəy belə qocalardan bir neçəsini tapıb, onları bir-bir Səadət xanımın evinə göndərdi ki, onlar qızın gözəlliyindən, həyə və ismətindən, xasiyyətindən müfəssəl məlumat toplayıb, Rəşid bəyə xəbər götürsünlər. Onların götirdikləri məlumat Rəşid bəyin sevgisini daha da alovlandırdı (səh.50).

Rəşid bəy Səadət xanımı görmək, onun səsini eşitmək üçün qonşu bağa bağban olur, dilənçi paltarında sevgilisinin qapısına gedir, gah da bayram libasında, atın belində şəhər meydanına daxil olub tüfəng, ox atır, qılınca oynadır, igidlik, hünər göstərir. Beləliklə, Rəşid bəy Səadət xanımı yaxından görür, bütün varlığı ilə onu sevir: təmiz, saf bir məhəbbətlə sevir. Məhz bundan sonra Rəşid bəy öz səadətini qovuşmaq üçün yollar axtarır.

Səadət xanım Kazım xanın oğlu Əsgər ağaya nişanlıdır. Feodal qayda-qanunlarına görə, Rəşid bəyin Səadət xanıma sevgisi adət-ənənəyə, şəriətə ziddir, bundan savayı belə bir münasibət böyük fəlakətlərə səbəb ola bilərdi. Rəşid bəy vəziyyəti başa düşsə də, öz mə-

həbbətini heç kəsə güzəştə getmək niyyətində deyildir. Onu nə dini qayda-qanuna, şəriətə qarşı çıxması, nə də Kazım xanın düşmənçiliyi qorxutmur. Rəşid bəy Səadət xanıma deyir: “...sizi candan artıq sevən və sizə pərəstiş edən də mənəm. Mənim xoşbəxtliyim və taleyim sizin əlinizdədir. Mən yalnız sizin bağda itirdiyiniz üzüyə sahib olduğum üçün yaşayıram. Ah, Səadət! Mənim eşqimi rədd etməyin, məndən ikrah etməyin, məndən etinanızı əsirgəməyin, məni sevin! Bu üzüyü də məndən ayırmayın. Siz onu mənim əlimdən alsanız, o zaman mənim əllərim rəqibim Əsgər ağanın qanına boyanacaqdır. O halda Kazım xan oğlunun intiqamını almaq üçün bütün qoşununu atamın kiçik məmləkətinə yeridəcək. Atam isə mənim sizə bəslədiyim eşqin yolunda öz mülkünü, məni və bütün yavərlərini itirəcəkdir...” (səh.59-60).

Rəşid bəyin öz saf məhəbbəti, eşqi yolunda qətiyyətinə inanırdı. Burada aşiqin qəti qərarı, eyni zamanda öz dövrünə, zəmanəsinə qarşı kəskin etiraz kimi səslənir. Rəşid bəy öz hərəkətlərinin feodal adət-ənənəsinə zidd olduğunu dərk edir. O, baş verəcək təhlükədən vahiməyə düşmür, əksinə ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarır. Səadət xanımın “məni sevəni çoxdan sevirəm” deməsi Rəşid bəyi öz fikirlərində daha qətiyyətli olmağa sövq edir. Əsgər ağanın elçilərinin şəhərə gəlməsi xəbərini eşidən Rəşid bəy nişanlı Səadət xanımı qaçırır. Rəşid bəy Səadət xanımın sədaqətinə, təmiz məhəbbətinə arxalanaraq onu çağırır. Səadət xanımın fədakarlığını bütün varlığı ilə duyan və yüksək qiymətləndirən Rəşid bəy ona müraciətə deyir: “— Ey ruhumun ruhu! ...Mənim yolunda çəkdiyin bütün zəhmətləri, bütün ürək sıxıntılarını, etdiyin bütün fədakarlıqları gözəlcə başa düşür və dərinləndirən hiss edirəm. Mən səni ailə qucağından, ana nəvazişindən ayıraraq gəcənin bu vaxtında, belə bir pis havada, bu vəhşi yerlərə gətirdim; bu uzun yollarda səni yordum. Bu qədər xəcalət içərisində yalnız bir şeydə təsəlli tapıram ki, o da səninlə bir yerdə olduğumdur, sənin məni sevdiyinə əmin olduğumdur və sənin məni bağışlayacağına ümid etməyimdirdi; çünki bütün bu işləri səndən ayrılmaq məqsədilə etdim...” (səh.77-78).

Rəşid bəy nişanlı qızın qaçırılmasının böyük fəlakətlər törətdiyini bildirdi. Feodal-patriarxal aləmdə qan davasına səbəb olan ictimai bəlalardan biri də nişanlı qızın qaçırılması idi. Rəşid bəy gözələnən

təhlükəni dəf etmək üçün ciddi hazırlıq görür. İsmayıl bəy Qutqaşını əsərin bir yerində yazır: "Ertəsi günü sübh tezdən Kazım xan öz qoşunu ilə bərabər İsmayıl bəyin mülk və mahalının sərhəddinə yeridi.

Həmin sərhəddə Rəşid çoxdan bəri öz müttəfiqlərindən yardım qüvvəsi gözləyirdi. Atası onu bağışlamışdı və düşməne qarşı göndərdiyi əsgəri qüvvənin sərkərdəliyini də ona tapşırmışdı. Hər iki düşmənin məmləkətində müharibə hazırlığı gedirdi". (səh.82).

Qanlı vuruşmaların ədavəti daha da kəskinləşdirəcəyini, ağır nəticələr verəcəyini Rəşid bəy başa düşürdü. Ona görə də "...Kazım xan qan tökməmiş qələbə çalmaq üçün bir yol axtarırdı" (səh.83). Rəşid bəy öz nökrələrinin köməyi ilə Əsgər ağanı oğurlamaqla Kazım xanı bir damcı qan tökmədən sülh bağlamağa məcbur edir. Gözünün ağı-qarası olan bircə oğlunu aparılmasından xəbər tutan Kazım xan peşimançılıq çəkir. O, Rəşid bəyin elçisi Hacı İbrahim üz tutub deyir: "Mən Rəşid bəyin, Səadət xanımın və hətta öz oğlumun yanında günahkaram. Çünki mən oğlumu özündən ikiqat artıq yaşlı bir qızla evləndirmək niyyətinə düşdüm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindən sevilmişdir. Bu saat gedib ağana söyləyərsən ki, mən onunla barışıram, çünki mənim göz dikdiyim bir oğlumdan mənə daim məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytarmağı təklif edir" (səh.86).

Rəşid bəyin humanizmi, qoçaqlığı və ağıllı tədbiri ölkəni qanlı vuruşmalardan xilas edir. Beləliklə, iki sevgili öz arzusuna çatır.

Burada görüldüyü kimi, İsmayıl bəy Qutqaşını azad sevgi və qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmağı təbliğ edir ki, bu da qadın əsarətinə, dini əhkamlara, şəriətə qarşı çevrilmişdi. Əlbəttə, XIX əsrdə yaranmış bir sıra əsərlərdə qadın azadlığı məsələsi qoyulmuş və öz dövrü üçün tamamilə yeni məzmununda həll edilmişdi. Lakin Rəşid bəy simasında demokratik əhval-ruhiyyəli, humanist, gələcəyə dərin inam bəsləyən, mübariz gənc obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni hadisə idi. Ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev yazdığı kimi, Rəşid bəyin qətiyyəti və öz sevgilisinə qovuşmaq, arzusuna çatmaq uğrunda inadla mübarizə aparması onu XIX əsr ədəbiyyatında yaranmış "Abbasqulu Ağa Bakıxanovun Əsgərindən ("Kitabi-Əsgəriyyə"), N.B.Vəzirovun Əşrəf bəyindən ("Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük") və Fəxrəddininə ("Müsibəti-Fəxrəddin") kəskin surətdə fərqləndir-

rir...

Rəşid bəyin öz məqsədi yolunda göstərdiyi qətiyyət, cəsarət oxucuda ruh yüksəkliyi, nikbinlik doğurduğu halda, Əsgərin acizliyi, Əziz bəyin qətiyyətsizliyi, Əşrəf bəyin və Fəxrəddinin dindarlığı bizdə təəssüf hissi, peşimançılıq əmələ gətirir. Rəşid bəyə qibət etdiyimiz halda Əsgərə, Əziz bəyə, Fəxrəddinə acıyırdıq, yazığımız gəlir" (Hidayət Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən, Azməşər, Bakı, 1963, səh.130-131).

İsmayıl bəy Qutqaşını əsərdə Rəşid bəyin sevgilisi Səadət xanıma da geniş yer vermişdir. Yazıçı Səadət xanım obrazında gələcəyə nikbin baxışlı, hadisələrə münasibətində qətiyyətli, fədakar səciyyəli ziyah qadın yaratmışdır. Səadət xanım feodal-patriarxal Azərbaycanda şəraitində öz zamanəsinin qabaqcıl, demokratik meyillərini müəyyən dərəcədə əks etdirən tipik bir obrazdır. Heç təsadüfi deyildir ki, keçən əsrin Azərbaycan bədii nəsrində ilk müsbət qadın obrazlarından biri olan Səadət xanım öz mənəvi keyfiyyəti, qabaqcıl meyilləri cəhətdən A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, N.B.Vəzirovun qadın obrazlarından fərqlənir. Səadət xanım Qəbələ xanlarının nəslindən olan bir bəyin qızıdır. Yazıçı Rəşid bəy kimi Səadət xanımın boya-başa çatdığı şəraiti təsvir etməsə də, onun savadlı, Şərq ədəbiyyatına bələd olması haqqında məlumat vermişdir. Doğrudur, əsərdə İsmayıl bəy Qutqaşını Rəşid bəyi ön plana çəkmiş, onu daha qabarıq, dolğun verməyə çalışmışdır. Lakin buna baxmayaraq Səadət xanım bədii təsiri itibarilə Rəşid bəydən heç də geri qalmır.

Məlum olduğu kimi, hekayənin əvvəlində yazıçı öz oxucularını Səadət xanımla tanış edir. Budur, baharın oğlan çağında gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağırır. Təbiətin esrarəngiz gözəlliyi Səadət xanıma pərəstişkardı: "Qız bağa girər-girməz, bütün təbiət sanki başqalaşdı. Göyün üzü daha da gözəlləşdi. Şad və fərəhli quşlar ağaclardan onun ayağına töküldülər, hava lətif ətirilərle doldu: sanki bütün təbiət son dərəcə şən halda özünü ona bəyəndirmək istəyirdi" (səh. 41-42).

Lakin Səadət xanım qayğılıdır, dərin xeyallara dalmışdır. Onun qəlbinə sıxan qəm-qüssə, kədər ictimai həyatın onun azadlığını olindən alməsi nəticəsində yaranmışdır. Səadət xanım sevgisiz həyata-bədbəxtlik və qəm-qüssə kimi baxır. Ona görə də, təbiətin gözəlliyi anası Tutu xanımın təkidi ilə Əsgər ağaya nişanlanmış Səadət xanımın

qəlbini ovundura bilmir. İsmayıl bəy Qutqaşını yazır: “Səadət əli ilə güllərin solmuş yarpaqlarına və ağacdən tökülüb yerdə çürümüş meyvələrə işarə edərək dedi: “Mənim də taleyim belədi!” (səh.43).

Səadət xanımın bu vəziyyəti patriarxal-feodal aləmdə Azərbaycan qadınlarının taleyi haqqında aydın təsvir yaradır. Azad sevgi həsrəti ilə çırpan Səadət xanım obrazında yazıçı Azərbaycan qadınlarının zülmət səltənətində müti, hüquqsuz halını ifadə etməyə, beləliklə onu öz müasirlərindən fərqləndirən cəhətləri qabarıq verməyə çalışmışdır.

Səadət xanımı düşündürən, kədərləndirən səbəb onun istəmədiyi, sevmədiyi adama ərə verilməsidir. Dayəsi Şamahdan ürok sözlərini gizlətməyən Səadət xanım özü də bunu etiraf edir. O, deyir: “Ah, özüm Şamah! Bütün dünya Rəşid bəyin tərifini söyləyir, mən o gözəllikdə və o qoçaqlıqda bir qardaşım, ya bir sevgilim olmasımı nə qədər arzu edərdim. Mən onu da bilirəm ki, bu yaxın zamanda mən öz nəcabəti və sərəvəti ilə məğrur olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə beləd deyiləm, bəlkə o heç mənə sevmir. Ah! Elə bir uşağa ərə getməkdənsə, mən daim anamın və sənin yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edərdim. Elə bir adam mənədən nə məhəbbət, nə də həssas bir könül uma bilməz. Gənc xanın atasını öz oğullarını evləndirmək istəyirlər, lakin fikir eləmlirlər ki, bu işdə iki şəxsin bədbəxtliyinə səbəb olurlar: biri öz oğulları, o biri də gələcək gəlinləri. Bəli, özüm, qəmlərimin və iztirablarımın əsl səbəbi budur” (səh.56-57).

Səadət xanım qeyri-bərabər qarşılıqlı olmayan məhəbbəti rədd edir. Feodal məişətin, adət-ənənələrin törətdiyi rəzalətlərə qarşı tənqidi münasibət bəsləyən Səadət xanım özündən yaşca kiçik Əsgər ağa ilə evlənməklə, bədbəxt olacağını dərk edir. Ona görə də ürəyində rəğbət bəslədiyi Rəşid bəyin təklifini dərhal qəbul edir; çünki onunla qarşılıqlı, azad sevgi əsasında xoşbəxt həyat quracağına inanır. Səadət xanım Rəşid bəyin səmimi, saf məhəbbətinə bütün varlığı ilə bağlanır. Azad sevmək, sərbəst hərəkət etmək arzusu, xəyalı ilə yaşayan təmiz ürəkli, ağıllı Səadət xanım Şəriət qayda-qanunlarını tapdalayaraq anasının razılığı olmadan Rəşid bəyi könül verir. Onun bu hərəkətinin qəbahət olmasını xatırladan dayəsi Şamaha Səadət xanım deyir: “Özüm Şamah, mənə bu qədər şiddətlə çırpanın könülümü sən

də bir tərəfdən həyəcana gətirmə. Mən Rəşidi ayaqlarıma döşənmiş gördükdə ondan məhəbbətimi əsirgəyə bilərdimmi? Onun həssaslığı, gözəlliyi və cəsaretinin şöhrəti aləmdə o qədər yayılmışdır ki, iki dəfə görməklə könlümdə ona bəslədiyim məhəbbəti gizlədə bilmədim. Məhraban Şamahım! Mənə yazığın gəlsin. Mən onu sevdiyimi söylədiyim üçün mənə dərde salma; əksinə, mənəim atəşli eşqimə nisbətən ona kafi dərəcədə məhəbbət izhar etmədiyim üçün mənə günahkar tut. Ah! Mənim həqiqi hissiyyatımı ona izah edəcək bir qüdrətə malik sözlər varmı?! Onun xurma ağacına bənzəyən zərif boyu, tağ şəklində olan qara qanşları yalnız mənəim deyil, bütün qadınların könlünü ələ ala bilər. Onun parlaq gözləri hər baxdığı şeyi əritməyə və mələhətli səsi bütün hissiyyatı heyran etməyə qadirdir. Ah, mən onun vücudunda gördüyüm bütün mələhət və ləfəzləri nə üçün onun qarşısında bir-bir söyləmədim. Mən İran şairinin bu kəlamının həqiqi mənasını indi anlayıram: “Bülbül gülden uzaq olduqda onun eşqilə bütün təbiətə zövq verir, lakin güllün yanına gəldikdə lal olur”. İki sevgili də birini gördükdə həmin hala düşür” (səh.61-62).

Səadət xanım Rəşid bəyi bütün varlığı ilə, saf məhəbbətlə sevir. Odur ki, Rəşid bəyin onunla qoşulub qaçmaq təklifini inamla qəbul edir. Professor Feyzulla Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə haqlı olaraq yazır ki, İsmayıl bəy Qutqaşını öz əsərində Səadət xanımın Rəşid bəylə qoşulub qaçmasına bəraət qazandırmışdır (Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1966, səh.174).

İsmayıl bəy Qutqaşını Avropa oxucusuna müraciətində Səadət xanımın Rəşid bəylə qoşulub qaçması haqqında deyir: “Bu hekayəni oxumağa etina edən lütfkar xanımlar! Əgər siz gənc Səadətın atasının əmrindən boyun qaçırıb bir zəngin və nəcib xana ərə getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəyin uzaqdan tərifini eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçmasına təəccüblənirsinizsə, o zaman, xanımlar, mən cürətlə sizə söyləyə bilərəm ki, siz Şərq aləmindən bixəbərsiniz. Sizə xoş görünməyə var qüvvəsilə çalışan dəstə-dəstə gənclər daim sizin ətrafınızı bürüməkdədir. Onlar sizin külək vurmuş rübəndləriniz kimi ətrafınızda qalxıb düşürlər, siz məclislərdə sizə pərəstiyi edənlərdən başqa kimsə görmürsünüz. Müsamirələrdə şəninizə minlərlə mədhlər söyləyirlər. Şərq qadını isə, öz ata və

qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yaşayan qadının bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi sizin təsəvvürünüzdə sığmaz. Ah! Əgər siz bu qadınların yerində olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında pərdə altında yaşasaydınız o zaman Səadət bizim qəhrəmana qoşulub qaçmasını, ümidvaram ki, bağışlar və bu hekayənin dalını lütf ilə oxuyardınız” (səh.75-76).

Şorq qadınlarının acı taleyi haqqında ürək ağrısı ilə danışan İsmayıl bəy Qutqaşının Səadət xanımın Rəşid bəylə qoşulub qaçmasına haqq qazandırmasına səbəb nədir?

Məlum olduğu kimi, patriarxal-feodal adət-ənənəsinin, şəriətin və fanatizmin hökm sürdüyü bir dövrdə “dörd divar arasında” yaşamağa məhkum olan Azərbaycan qadını öz taleyi ilə barışıb sevmədiyi, üzünü görmədiyi, özündən xeyli yaşı adama ərgə getməyə məcbur idi. Bəzi hallarda zorla ərə verilən qadınlar zülmə, haqsızlığa dözmür, intihar etməyi əsarətdə yaşamaqdan üstün tuturdular.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ölkənin ictimai-mədəni həyatında mütərəqqi meyillərin güclənməsinə səbəb olmuşdu. Artıq elə bir zaman gəlib çatmışdı ki, maarifpərvər yazıçılar öz əsərlərində qadın azadlığı məsələsinə toxunurdular. Onlar zülmət səltənətində işıq şüası kimi şölə saçan açıq fikirlilər, ağıllı və qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaq istəyən Səadət xanım (“Rəşid bəy və Səadət xanım”), Sona xanım (“Hacı Qara”), Səkinə xanım (“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”), Səadət xanım (“Müsi-bəti-Fəxrəddin”) kimi obrazlarda öz müasirlərini, onların arzu və düşüncələrini, dünyagörüşünü, həyat münasibətini verməyə çalışmışlar. Lakin bu obrazlarda qadın azadlığı problemi maarifçilik dünyagörüşü əsasında həll edilirdiyindən, onlarda öz zamanəsinə görə mütərəqqi meyillərlə yanaşı, dövrün məhdudluğu da inikasını tapmışdı.

Səadət xanım keçən əsrin başlanğıcında Azərbaycan şəraitində yaranmaqda olan demokratik ideyalı, ziyalı qadınların ilk qaranquşlarının tipik obrazıdır. İsmayıl bəy Qutqaşını bu surəti yaratmaqla feodal adət-ənənələrinə, şəriətə, fanatizmə qarşı öz etirazını bildirmişdir. Əsərdə qarşılıqlı sevgi əsasında ailə qurmaq təbliğ edilir. Lakin yazıçı köhnə adətlərin və şəriətin maneə yaratdığı zaman qoşulub qaçmağı öz müasirlərinə çıxış yolu kimi göstərir.

Buradan görüldüyü kimi, qadın əsarəti, hüquqsuzluğu və zül-

münün ictimai köklərini İsmayıl bəy Qutqaşını dərək edə bilməmişdir. Çünki məhdud maarifçilik dünyagörüşü ona cəmiyyətdəki sinfi ziddiyyətləri görməyə, dini əsarəti, istibdadı və özbaşınalığı aradan qaldırmaq üçün feodal-patriarxal üsul-idarəsini tarmar etmək zərurətini anlamağa imkan verməmişdir. İsmayıl bəy Qutqaşını bütün ictimai bələlərin səbəbini avamlıqda görürdü. O, varlı ilə yoxsul, bəylə nökrə, rəiyyot arasında məhrəbanlıq yaratmağa, səmimi münasibət təbliğ etməyə çalışır, beləliklə, ictimai böhranın, ziddiyyətlərin aradan qalxmasına inanırdı. İsmayıl bəy Qutqaşının qəhrəmanları—Rəşid bəy və Səadət xanım humanist, demokratik fikirlilər, maarifpərvər ziyalılardır. Onların geniş xalq kütlələrinə yaxınlığı, onların etimadını qazanmaq cəhdləri əsərdə aydın nəzərə çarpır.

Rəşid bəy öz rəiyyəti, nökrələri ilə səmimi, yaxın adamlar kimi davranır. Onlara etibar edir, inanır. Əsərdən belə bir təəssürat oyanır ki, kəndlilər olmadan Rəşid bəy öz arzusuna, istəyinə çata bilməz. Səadət xanım haqqında da eyni sözləri demək olar.

Səadət xanım varlı bir ailədən olsa da, yoxsul kəndlilərə, köməyə ehtiyacı olanlara əl tutur. Yazıçı əsərin bir yerində yazır: “Səadət xanım yoxsul və dilənçilərin pənəhi idi. O, yoxsullara çoxlu ehsan verirdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kimsənin yolu yox idi” (səh.54).

“Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərində Azərbaycan maarifçilərinin ilk nəslinə mənsub olan nümayəndələrinin dünyagörüşü, ideyası öz bədii ifadəsini tapmışdır. Bu əsər maarifçiliyin və realist ədəbiyyatın inkişafı yolunu öyrənmək cəhətdən maraqlıdır. İsmayıl bəy Qutqaşının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realist ədəbiyyatın rüseymini yarananlardan biri hesab edilməsi heç təsadüfi deyildir.

Yazıçı öz əsərini nağıl və dastanların ciddi təsiri altında yazsa da, ona müəyyən dərəcədə sentimental ruh versə də hadisələrin təsvirində realizm üstünlük təşkil edir. Əsərin kompozisiyası yığcam, maraqlı və təsirlidir.

Şübhəsiz demək olar ki, “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni hadisə idi. Professor Feyzulla Qasımlı yazır ki, “əsrin fransız dilində yazılmasına və bu səbəbdən də geniş yayıla bilməsinə baxmayaraq o, ədəbiyyatımızda bir təsir oyada bilməmişdir. M.F.Axundovun realist bir nəsir kimi yetişməsində

bu əsərin, sübhəsis, rolu olmuşdur" (Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1966, səh. 175).

Lakin son zamanlar Əziz Mirəhmədov belə bir ehtimal irəli sürür ki, "İ. Qutqaşınlı "Rəşid bəy və Səadət xanım"ı öz ana dilində yazmış, sonra onu fransızcaya tərcümə etdirib çapa vermişdir" (səh. 136).

Bu ehtimalı həqiqət kimi qəbul etmək olarmı? Maraqlıdır, İsmayıl bəy Qutqaşınlı əsəri hansı dildə, nə məqsədlə yazmış və çap etdirmişdir? Şəxsi həyatı, ədəbi irsi və ictimai fəaliyyəti hələ bizə tamamilə aydın olmayan yazıcının "Rəşid bəy və Səadət xanım"ı hansı dildə yazması haqqında qəti fikir söyləmək çətindir. Lakin biz əsərin özündən çıxış edərək bəzi mülahizələri söyləmək istəyirik:

Məlum olduğu kimi, əsərin özündə İsmayıl bəy Qutqaşınlı bəzən fransız oxucusuna müraciət edərək doğma Azərbaycan xalqının adət-ənənəsi, vərdişləri, həyat torzi və sairə haqqında məlumat verir. Məsələn, hələ ilk səhifələrdə oxuyuruq:

"...Qafqazın bir çox yerlərində yalnız bacı və qardaşı olan cavanlar ailə səadətində nail olurlar. Lakin bizim qəhrəmanımız belə deyildi" (səh. 48).

"...Bütün müsəlmanlar evlənənə qədər, gələcəkdə onların həyat yoldaşları və rəfiqələri olacaq qadınları görmək səadətindən məhrumdurlar" (səh. 51).

"Qafqazın cənub tərəflərində kişilər cehiz götürməyə, qadın isə itaət etməyə borcludur" (səh. 63).

İsmayıl bəy Qutqaşınlı Avropa oxucusunda Zaqafqaziya xalqlarının milli adətləri haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün bəzən hadisələri ətraflı təsvir etməyə çalışır. Qəbələ şəhərinə Əsgər ağanın əmisinin "qiymətli paltarlar geyinmiş iki yüz atlı" ilə Səadət xanıma nişan hədiyyəsi götürməsinə xəbər verən yazıçı əsərin bir yerində bu cəlilər barəsində aydın təsəvvür yaratmaq üçün Əzizin dili ilə deyir: "...birdən səs-küy qopdu. Bütün dükəncilər və müştərilər dükanlardan çıxdılar. Hamı sos gələn küçəyə tərəf yüyürdü. Mən də onların dalınca getdim. Bir evin evyanından çıxıb tamaşa etdim, gördüm ki, toy atlısına bənzər bir dəstə atlı gəlir. Gəlin aparmağa gəldikləri görünürdü. Dəstənin başında iki nəfər gözəl geyinmiş atlı, yedəklərində qar kimi dümağ, cilovu bəzəkli bir at gəlin üçün aparırdı. Hor iki tərəfdən piyada hərbəsi gəlirdi. Dalda zurna-balaban çalınır, bir dəstə pəh-

ləvan mil oynada-oynada gedirdi. Bunlardan sonra at boyda iki qatıra qoşulmuş, qızıl-gümüşlə bəzənmiş bir təkni rəvan gəlirdi. Bu dəstənin içərisində iki nəfər də yengə qadın vardı. Onların üzləri rübənd ilə örtülü olsa da, çalğıcıları, xanəndələri, rəqs edən mütrübləri və cəngiləri görə bilirdilər. Bu iki yengədən sonra bir neçə qadın təkni-rəvanın dalınca at üstə gəlirdi... Nəhayət, qiymətli paltarlar geymiş iki yüz atlının başında bir qırmızı libaslı şəxs gəlirdi. Mən bu adamın kim olduğunu soruşdum. Dedilər ki, bu Əsgər ağanın əmisidir..." (səh. 69-70).

Burada yazıcının Avropa oxucusunda Zaqafqaziya xalqlarının milli adət-ənənəsi haqqında təsəvvür yaratmaq cəhdi aşkar hiss olunur.

Hətta, İsmayıl bəy Qutqaşınlı bəzən əsərdə haşiyə çıxaraq oxucuya müraciət edir, öz qəhrəmanları barəsində ona məlumat verir: "Möhtrəm ağalar! Siz bu hekayəni oxuduqda Səadət tərifini uzaqdan eşitməklə Rəşid bəyin bütün dünyanı tərk etməyə hazır olmasını, özünü bağban və dilənçi surətinə salmasını və nəhayət ikinci dəfə gördükdə onu qaçırmasını gördünüz. Mən əminəm ki, siz bu hekayəni uydurma və imkandan xaric bir şey zənn edəcəksiniz. Yox ağalar! Siz ki, bütün həyatınızı qadınlar məclisində keçirirsiniz, onların zərif səslerini, lətif söhbətlərini dinləyirsiniz; Şərq ölkələrində bir qadının ancaq bir baxışının, hətta ancaq qadın adının cavan oğlanlara nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirsiniz. Bu cavanlar üçün qadınların səsinə nə qədər lətafət olduğunu və onların dodaqlarından qopan ilk sevgi kəlməsinin cavanların bütün hissiyyatını nə dərəcədə qaplamasını təsəvvürünüzdə götürə bilməzsiniz. Bu halları anlamaq və hiss etmək üçün bu ölkələrdə doğulmaq və ya bir neçə il bu ölkələrdə həyat sürmək lazımdır" (səh. 74-75).

İsmayıl bəy Qutqaşınlı Səadət xanımın anasının "əmrindən boyun qaçınb bir zəngin və nəci bəxş xana ərə getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəyin uzaqdan tərifini eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçması"nı irad tutmasınlar deyərək, lütfkar xanımlara Şərq qadınının ağır, kədərli, miskin vəziyyətini danışır, onların isə sərbəst olmalarını müqayisə yolu ilə başa salır. Bu ehtiyatkarlıq Avropa xalqlarının adət-ənənəsinə, vərdişlərinə və həyat tərzinə yaxından bələd olan yazıcının qadın azadlığı məsələsinə doğma yurtdan olan mənfi münasibətə oxucuların sübhə ilə yanaşacağı ehtimalından irəli

gəlirdi.

“Rəşid bəy və Səadət xanım”dakı bu səpgidə olan haşiyə və ricətlər sübut edir ki, İsmayıl bəy Qutqaşınlı öz hekayəsini fransız dili bilən Avropa oxucuları üçün yazmışdır. Burada istər-istəməz düşünməli olursan: 1835-ci ilədək öz doğma vətəni Azərbaycanda heç bir bədii əsər yazıb çap etdirməmiş İsmayıl bəy Qutqaşınlı necə olmuş ki, “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini yazmışdır. Bəlkə onu Polşada—bu uzaq ölkədə belə bir əsəri qələmə almağa qərblilik, vətən həsrəti vadar etmişdir. Şübhəsiz, bu əsərin meydana gəlməsində vətəne məhəbbətin, vətən həsrətinin və qərbliliyin müəyyən təsiri və rolu olmuşdur. Lakin İsmayıl bəy Qutqaşınlının maraqlı və təsirli hekayətindən vəcde gələn dostları onu hökmən yazıb çap etdirməyi məsləhət görmüşlər. Yazıçı özü də bu barədə əsərində qeydlər etmişdir: “Ey mənim əziz və mehriban dostum, siz ki, mənim başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız, siz ki, bu qədər lütfle mənim sərf-nəhv xətalərımı düzəldirsiniz, şübhəsiz, məndən soruşursunuz, nə üçün bu qədər müddətdə mən heç Rəşid bəydən bir xəbər verməyib, yalnız Səadətdən danışırım” (səh.66).

Yazıcının öz dostuna müraciəti, onun xeyirxahlığını minnətdarlıqla qeyd etməsi təsadüfi deyilməmişdir. Burada açıq-aşkar etiraf edilir ki, şərq hekayəsini yazmaq fikrini kimsə təlqin etmiş, hətta onun “sərf-nəhv” xətalərini söylə, qayğı ilə düzəltmişdir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini İsmayıl bəy Qutqaşınlı özü fransız dilində yazmışdır. O, fransızca kamil bilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bəzən öz fikir və duyğularını bu dildə təsvir etməyə çətinlik çəkmişdir. Əsərdə belə bir epizod verilmişdir. Sevgilisini görmək niyyəti ilə xəlvətcə bəğın hasarını aşib evə yaxınlaşan Rəşid bəy Səadət xanımın dayəsi Şamaha dediyi sözləri eşidir: “Ah! Əziz dostum, nə yaman günlərə qaldım. Mənim başımda nə bəlalər varmış! Nə çıxılmaz bir çətinliyə düşdüm! Mən sabah Əsgər ağanın elçiləri gətirdiyi cehizi və nişanları qəbul edib, onun əmisinə qoşulub getməyə məcburam! Xeyr! Rəşid bəy vəfasızlıq göstərməkdənsə, ona verdiyim sözdən dönməkdənsə, mən ölməyə razıyam!” (səh.72-73).

Həsrətini çəkdiyi Səadət xanımın dilindən bu sözləri eşidən Rəşid bəyin sevincini, fərəh hissini təsvir etməkdə çətinlik çəkdiyini

yazıçı belə ifadə etmişdir: “Bilmirəm ifadəmin nöqsanlı olmasındanmı, yoxsa bu yazdığım dilə kafi dərəcədə aşına olmadığımıdanmı, nəhayət, öz qəhrəmanlarımla şiddətlə maraqlandığımıdanmı, Səadətın bu sözlərinin Rəşid bəyə olan təsirini tərif etməkdən acizəm” (səh.73).

Burada diqqəti cəlb edən nədir? İsmayıl bəy Qutqaşınlı Rəşid bəyin mənəvi sevincinin hüdudsuz olmasını oxucuya bildirməklə bərabər öz çətinliyini də etiraf etmişdir. Yazıcının ikinci dəfə öz “acizliyini” təvazökarlıqla etirafının sadəcə ədəbi priyom kimi qəbul edilməsi yanlış olardı. Bu qeydlər özü qəti bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, İsmayıl bəy Qutqaşınlı ilk bədii əsəri— “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini fransız dilində yazmış və çap etdirmişdir. Bu əsərin Avropada yayılması təkcə yazıcının yaradıcılığında deyil, Azərbaycan realist ədəbiyyatı tarixində də sevdindirici hadisə kimi təqdirəlayiqdir.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

ƏDƏBİ MƏKTƏBİN DAVAMÇILARI

XIX əsr Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının və ictimai fikrinin inkişafında Mirzə Fətəli Axundovun xidmətləri böyükdür. Azərbaycanda maarifçi dramaturgiya və nəsr, realist ədəbi tənqid, materialist estetik fikir onun adı ilə bağlıdır. Dramaturq, nasir, tənqidçi və filosof kimi onun yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın zəngin mədəni sərvətlərinin möhkəm təməli üzərində pərvəriş tapsa da, qədim Şərq və Qərbi Avropa ədəbi, ictimai-fəlsəfi fikirdən də bəhrələnmişdir.

Qədim dövrlərdə sosial-iqtisadi, fəlsəfi və mədəni səviyyəsi ilə Avropa ölkələrinə geniş meydan açan Şərqlin tənəzzülü və geriliyi M.F.Axundovu ciddi narahat edir və düşündürürdü. Onun öz yaradıcılığında Şərqlə problemlərinə geniş yer verməsi bu cəhətdən təsadüfi deyildi. O, Şərqi, eləcə də Zaqafqaziyani gerilikdən, fanatizm və xurafat seyrindən xilas etmək, ayılmaq, mədəni inkişaf yoluna çıxarmaq arzusunda idi. Məhz bu xoş məramla bütün istədiyi qüvvəsinə dram yaradıcılığına həsr edən M.F.Axundov 1850-1855-ci illərdə altı pyes — “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan həkiminəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur”, “Vəzir-xani-Lən-kəran”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (və ya “Hacı Qara”), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyalarını qələmə almış, beləliklə, “Azərbaycan dramaturgiyası tarixində, həm də Yaxın Şərqdə, hətta bütün islam aləmində yeni realist dramaturgiyanın ilk bünövrəsini qoymuşdur” (F.Qasımzadə. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərənşr, 1962, s.68).

M.F.Axundov 1851-1853-cü illər arasında “Kavkaz” qəzeti səhifələrində rus dilində təfriqə şəklində çap etdirdiyi beş pyesi bir yerə toplayıb 1853-cü ildə Tiflisdə “Komedi Mirza Fatali Axundova”

adı ilə ayrıca kitab şəklində çap etdirsə də, onun Azərbaycan dilində nəşrinə beş ildən sonra “icazə və maddi yardım” ala bilmişdir.

Nəhayət, 1859-cu ildə Tiflisdə canişin mətbəəsində “Təmsilati-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə” kitabı çap olundu. Bu, böyük ədəbi hadisə idi.

M.F.Axundov səhnə əsərlərinin “milləti-islam”ın ictimai fikrində dönüş yaratdığına, həyata tənqidi münasibət oyadacağına inanırdı. Ona görə də Şərqlə aləmində səhnə əsərlərinin ilk nümunələrini yaratdı. O yazırdı: “Bu əsərləri yazmaqda bəlkə təmənnam olur ki, bu elmi-cədidə müxəbir olub bəqədri-qüvvəyi-xəyal əmsalını təsnif etməyə iqdam edərlər ki, onların ehtimamından bu fənni-əcib islam arasında dəxi şöhrət tapa. Və məndən ancaq əndazə və nümunə göstərmək idi və baniyi-kar olmaq” (M.F.Axundov. Əsərləri, II c., Bakı, 1951, s.137).

M.F.Axundovun komediyaları Azərbaycan dilində nəşrindən sonra Şərqlə ölkələrində, eləcə də Cənubi Azərbaycanda, İranda qabaqcıl adamların diqqətini cəlb etdi.

1871-ci ildə M.F.Axundovun “Təmsilat”ı fars dilinə çevrildi. Bundan 23 il sonra dramaturqun ayrı-ayrı pyesləri Londonda və Parisdə tərcümə edilməyə başladı. Dramaturqun əsərlərinin ingilis və fransız nəşrlərinə azərbaycanca və ya farsca mətnlər də əlavə olunurdu. Bu əsərlər Qərbi Avropada öz orijinallığı, Şərqlə həyatının, yerli adət-ənənələrin təbii, canlı və uğurlu təsviri ilə mətafə doğururdu. M.F.Axundovun pyeslərinin ayrı-ayrı dillərə tərcüməsindən bəhs edən Nikolay Qulak “Novoye obozreniye” qəzetində yazırdı: “Bütün müsəlman aləmində birinci orijinal müsəlman dramları yaratmaq şöhrəti bizim Zaqafqaziyaya nəsis oldu” (“Novoye obozreniye” qəz., 29 may, 1890-cı il).

M.F.Axundov Şərqlə xalqlarını cəhalətdən, müstəbid hakimlərin zülmündən və gerilikdən xilas etməyin və azadlığa çıxarmağın yolunu elmi və maarifin yayılmasında, intişar tapmasında görürdü. O, İran xalqının simasında bütün Şərqlə müraciətlə deyirdi: “Ey əhli-İran, əgər sən nəş eyi-azadiyyətdən və hüquqi-insaniyyətdən xəbərdar olsaydın, belə übudyyəyə, belə rəzalətə mütəhəmmil olmazdın, kəsbilmə talib olub fəramuşxanələr açardın, məcmə lər yapardın, vəsail-itifaqi dəryaft edərdin. Sən ədəddə və istitətdə despottan bəməratib

artıqsan. Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib übudıyyətdən nicat tapasan. Əgər bu halət, yə ni ittifaq sənə müyəsər olsaydı, özünə bir fikir çəkərdin və özünü puç əqaidin və despotun zülmündən nicat verərdin” (M.F.Axundov. Əsərləri, II c., Bakı, 1961, s.38).

M.F.Axundov “fitrətən təbii ağıl nə mətindən, zəkavətdən və zati qabiliyyətdən” məhrum olmayan İran xalqını bədbəxt cləyən “heyrət ediləcək batil əqidələr”dən uzaqlaşdırmadan onu feodal kəsafətindən xilas etməyin çətinliyini başa düşürdü, müasirlərinə də bu istiqamətdə çalışmağı tövsiyə edirdi. 1861-ci ilin sentyabrında Adolf Berje vasitəsilə “Təmsilat”ı, Tehrana, İranın bir sıra dövlət vəzifələrində olan nüfuzlu adamlarına (maarif naziri Əliqulu Mirzə E timadüssəltənəyə, baş nazir Əliqulu Müşirüddövləyə, Fərhad Mirzəyə) göndərən M.F.Axundov titul səhifəsində müsəlman xalqları arasında məlum olmayan “bu cür qoribə əsər”lərin “moizə və nəsihətdən” ibarət olduğunu, xoşa gəlməyən adətlərə və ən ənələrə qarşı e tiraz etməklə başqalarına “ibret dərsi” vermək, “pis adətlərdən çəkəndirmək niyyətində olduğunu söyləyir”, “mən bu işin banisi oldum” deməyi də unutmur. 1870-ci ilin iyununda M.F.Axundovun “Təmsilat”ını Fətəli şahın oğlu Cəlaləddin Mirzəyə göndərəndə titul səhifəsinə yazdığı fikirlər də onun pyeslərini nə məqsədlə qələmə almasını, məqsədini aydınlaşdırmağa imkan verir. M.F.Axundov Cəlaləddin Mirzəyə yazırdı: “Bu cür əsərlərin əsas məqsədi əxlaqi yaxşılaşdırmaqdır. Avropanın mütəfəkkirləri və filosofları anlamışlar ki, insanlının təbiətindən cyibləri və pis əməlləri ancaq məsxərə və istehza vasitəsilə rəf etmək olar. Buna görə də, onların istilahnca drama fənni adlanan bu cür əsərlər yazmağa başladılar və bundan sonra teatr adı ilə məclislər və cəmiyyətlər təsis etdilər ki, cyib və pis əməl sahiblərinin surətini xalqın qarşısına göstərərək, yaramaz adamların çirkin işlərini mücəssəm etsinlər ki, camaat onlardan ibrət alıb, pis və çirkin əməllərdən uzaqlaşsın. Əgər əslində fars olub türkəni lazımcına birlən Tehran ziyalılarının biri bu “Təmsilat”ı kitabda göstərilən şərtlər və qaydalar üzrə, bir şey əksiltmədən, sözcülyə və qafiyəpərdazlığa yol vermədən farsların yazı qaydalarına deyil, danışıq qaydalarına əsasən, sadə bir şivə ilə türk dilindən fars dilinə tərcümə və çap edib yayarsa, həm xalqa böyük xidmət etmiş olar, həm də özü bu kitabı sat-

maq yolu ilə çoxlu qazanc əldə edə bilər” (M.F.Axundov. Əsərləri, III c., s.219).

Şərqlə xalqlarının taleyini düşünən M.F.Axundovun maarifçi ideyaları Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrində, qabaqcıl adamlar tərəfindən rəğbətə qarşılınır, beləliklə həmfikirləri, əqidə dostları yaranırdı.

Cəlaləddin Mirzənin təklifi ilə Mirzə Məhəmmədcəfər Qaradağının “Təmsilat”ı farscaya çevirməsi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qərbi Avropa və Şərqlə ədəbiyyatından sadə və rəvaq dildə edilən tərcümələrin köməyi ilə yaranan yeni üslubun inkişafına təsirsiz qalmadı. Bəlkə də “Təmsilat”ın yeni fars ədəbiyyatına təsiri digər əsərlərin tərcüməsindən daha güclü və daha dərin idi. Onun İranda rəğbətə qarşılınması “Təmsilat”da təsvir olunan həyatın, məişət tərzinin, mühit və obrazların hər bir iranlı üçün təkcə tanış və doğmalığa görə deyil, həm də “Mürafie vəkillərinin hekayəti” pyesinin və “Aldanmış kəvakib” povestinin mövzusunun da İran mühitindən alınması ilə bağlı idi (H.Məmmədzadə. Mirzə Fətəli Axundov və Şərqlə. Bakı, “Elm”, 1971, s.172-173). “Bu mə nada “Təmsilat” və “Aldanmış kəvakib”in farsca tərcüməsi hər bir İran oxucusu üçün doğma olduğu kimi, fars ədəbiyyatı üçün tənqidi realizm metodunda yazılmış gözəl dram və nəsr nümunələri idi” (Yenə orada).

Məlum olduğu kimi, Mirzə Məhəmmədcəfər “Təmsilat”ı 1871-1874-cü illərdə müəyyən fasilələrlə tərcümə etmişdir. İlk dəfə “Molla İbrahimxəlil kimyagər” (1871) komediyasını farscaya çevirib əlyazmasını müəllifin rəyini bilmək üçün Tiflisə göndərmişdir. M.F.Axundov əsərin farsca rəvan, səlis və axıcı dildə tərcüməsinə görə heyranlıqla yazmışdır: “...sizin müşksaçan qələminizə afərin, yüz afərin olsun ki, “Molla İbrahimxəlil”i əslinə tamamilə uyğun və çox-çox gözəl tərcümə etmişsiniz” (M.F.Axundov. Əsərləri, III c., s.224).

Mirzə Məhəmmədcəfər “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasını 1872-ci ildə Tehrandə dəş basması ilə ayrıca nəşr etdirəndən sonra həmin ilin yayında “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat...” komediyasını çevirib çapa verir.

Maddi və mə nəvi sıxıntı üzündən tərcüməçi bu şərəfli işi iki ildən sonra, 1874-cü ildə davam etdirməli olur. Nəhayət, M.F.Axundovun “Təmsilat”ı fars dilində 1874-cü ildə Tehrandə litoqrafiya üsulu ilə nəşr edilir.

Mirzə Məhəmmədcəfər M.F.Axundovun komediyalarının fars dilinə çevrilməsinin böyük ictimai əhəmiyyətini başa düşürdü. Bu pyeslərin tamaşağa qoyulmasının tərbiyə və tərəqqinin, ictimai fikrin inkişafına faydalı təsirinə, oyatdığı intibaha inanırdı.

"Təmsilat"ın müqəddiməsində Mirzə Məhəmmədcəfər M.F.Axundov pyeslərinin fars dilinə çevirməsinin səbəbini izah edir. O yazır: "Mən türk (Azərbaycan — T.Ə.) dilində yazılmış bir kitab gördüm, onun faydaları və mənfəətlərini dərk etdikcə təəssüf ilədim ki, nə üçün biz iranlılar bu günədək bu feyzdən məhrum qalmışıq?" (H.Məmmədşad. Göstərilən əsəri, s.209-210).

Məhz ona görə də Mirzə Məhəmmədcəfər M.F.Axundov komediyalarını farsca hamı üçün anlaşılıq, sadə, canlı xalq dilində tərcümə etdiyi zaman bu janrın fars ədəbiyyatında yaranmadığına, müasirlərinin rəğbəti ilə qarşılaşacağına əmin idi. O, millət qardaşlarının mərhəmətli nəzər və təvəccühləri ilə edəcəkləri kömək və təşviq sayəsində "elmi-şərif" in — "Təmsilat"ın yayılmasını və şöhrət tapmasını "ölkə əhalisi üçün intibah vasitəsi" hesab edirdi. Ömründə heç bir nişan və yadigarı olmamasını e tiraf edən Mirzə Məhəmmədcəfər dərin bir inamla yazırdı: "Bu əsərlər mənim adımla xələf və övladdan daha yaxşı yaşadacaq və əbədiləşdirəcəkdir" (Yenə orada, s.213).

Mirzə Məhəmmədcəfər yanlışmışdı. O, "Təmsilat"ı fars dilinə çevirməklə M.F.Axundovun əsərlərinin İranda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmasına, Qərbi Avropa şərqşünaslarının nəzərini özünə cəlb etməsinə ciddi kömək etmişdir. Bu da İran ədəbiyyatında yeni dram janrının, nəsrdə maarifçi realizm cərəyanının meydana gəlməsinə misilsiz təsir göstərirdi. İran ədəbi ictimai fikrinə və xarici şərqşünaslıqda Mirzə Məhəmmədcəfərin İranda milli dramaturgiyanın inkişafında, eləcə də "fars nəsrində Mirzə Əbülqasım Qaim-məqamla başlanan yeniləşməyə ciddi bir təkən" verməsində xidmətləri təsdiq edilmişdir (Yenə orada, s.210). Bütün bunlar Mirzə Məhəmmədcəfərə müasir İran ədəbiyyatı tarixində ölməz şöhrət qazandırmışdır.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində yeni dövr açan Mirzə Fətəli Axundov elmi-fəlsəfi və bədii əsərlər ilə yanaşı, sayısız-hesabsız məktublar da yazmışdır ki, bunlar onun zəngin ədəbi irsinin üçdə birini təşkil edir. Böyük mütəfəkkir öz həmfikirələrinə, dost və tanışlarına,

na, eləcə də dövlət başçılarına göndərdiyi "məktubların özünü böyük səy və səliqə ilə köçürüb" saxlamışdır. Bu gün Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Fətəli Axundovun fəlsəfi, ədəbi-tənqidi və bədii əsərlərinin əlyazmaları, eləcə də yüzlərlə məktublarının avtoqrafları hişf olunur. Arxivdə saxlanan və xalqın sərvətinə çevrilən bu məktublar tədqiqatçı-əlim H.Məmmədşadın dediyi kimi, Mirzə Fətəli Axundovun "yaşayıb-yaratdığı mühiti, dövrünün bir sıra mühüm hadisələrini, bu hadisələrə münasibətini və eləcə də müasirləri ilə əlaqəsini" öyrənmək və düzgün qiymətləndirmək baxımından çox faydalıdır.

Mirzə Fətəli Axundov ölümindən bir neçə ay əvvəl məşhur yazıçı və ictimai xadim Mirzə Melkum xana yazırdı: "Mənim Sizə göndərdiyim bütün məktubları əvvəldən axıra qədər xüsusi bir dəftərə köçürüb saxlayın! Bu məktublar biz öldükdən sonra gələcək nəsillər üçün tarixi və əntiqə sənədlər olacaqdır" (M.F.Axundov. Əsərləri, III c., B., Azərneşr, 1955, s.252).

Uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər bu gün tarixi həqiqətə çevrilmişdir. Mütəfəkkir yazıcının irsində xalq və vətən üçün yanan ürəyinin narahat döyüntüləri aydın işidilir. Eyni zamanda, M.F.Axundovun Şərq xalqlarının azadlığı, mədəni tərəqqisi yolunda fədakarlıqla ardıcıl mübarizə aparması göz önündə canlanır. Burada Mirzə Melkum xanın İstanbuldan göndərdiyi məktublarından birində yazdığı sözlər istər-istəməz yada düşür. O, Mirzə Fətəli Axundova müraciətlə deyirdi:

"Siz böyük bir məramın böyük bir atasısınız. Biz isə sizin məramınız uğrunda çarpışan sadə mücahidlərlik. Haqq bizim tərəfimizdə olduğundan, mən əminəm ki, tez ya gec bizim səylərimiz böyük nəticələr verəcəkdir. Dünyada hər bir böyük iş böyük maneələrə və əngəllərə rast gəlir. Lakin əminəm ki, bizim əzmimiz bütün maneələrə: axmaqlıq, cəhəlet və bədbəxtliklərə qalib gələcəkdir" (M.F.Axundov. Əsərləri, III c. (üç cildə) B., Azərneşr, 1955, s.302-303).

M.F.Axundovun cənublu müasirlərinə məktubları onun uğrunda inadla mübarizə apardığı məram haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqla yanaşı, mütəfəkkir filosof və yazıçı kimi onun maarifçilikdən inqilabi demokratizmə doğru məfkurəvi inkişaf dinamikasını da izləməyə imkan verir.

M.F.Axundov cəhalet zülmətini dağıdıb insanlıq aləmini nura qərq edə biləcək əsərlərinin hələ öz sağlığında çap edilib yayılacağına inanırdı. O, Belçikada, Brüssel şəhərində təhsil alan oğlu Rəşidə göndərdiyi məktublarının birində yazırdı ki, “Kəmalüddövlə”nin nəşr ediləcəyinə və ümumdünya şöhrəti qazanacağına ümid bəsləyir. Sonra narahatlıqla yazırdı: “Bilmirəm, mən ölüncəyə qədər bu arzuma çatacağammı? Yoxsa o da köhnə müsəlman əlifbasını dəyişmək kimi bir arzu olaraq qəlbimdə qalacaq və bu iki ümidimi həyata keçirmək məndən sonra sənin öhdənə düşəcəkdir” (M.F.Axundov. Əsərləri, III c., (üç cildə), B., Azərneşr, 1955, s.246).

M.F.Axundov dostu Manukçı Sahibə göndərdiyi 1876-cı il 18 may tarixli məktubunda “qocalsa da, saç-ı-saqəli ağarsa da qüvvətli” olduğunu bildirir. “Pak Allahdan bircə arzum vardır ki, ecəl mənə o qədər aman verəydi ki, ...Brüssel şəhərində mühəndislik elmini öyrənməyə oğlum Mirzə Rəşidin təhsildən qayıtmasını görürək ona özüm toy edəydim. Ondan sonra “Kəmalüddövlə”ni və bundan əlavə 20 başqa əsərimi gələcək nəsil üçün yadigar qoyaraq, bu fani və puç dünyanı tərək edərdim. Qoy gələcək nəsil “Kəmalüddövlə”nin məzmununa əməl etsin və məhvi yolunda illər uzununu çalışdığım köhnə İslam əlifbasını da dəyişdirsin!” (M.F.Axundov. Əsərləri III c., (üç cildə), B., Azərneşr, 1955, s.284-285).

Məlum olduğu kimi, M.F.Axundovun cənublu müasirləri ilə yazışmaları onun ərəb əlifbasını dəyişdirmək ideyası uğrunda iyirmi ildən artıq ehtirasa apardığı mübarizənin geniş mənzərəsini yaradır. Yeni əlifba problemi bütün Şərq aləmi üçün son dərəcə ciddi hadisə idi. Onun Şərq xalqlarının, xüsusən ərəb əlifbasında yazan xalqların maarif və mədəniyyətinin dirçəlişində böyük əhəmiyyətini başa düşən M.F.Axundov bu şəərəfli vəzifənin həyata keçirilməsinin çətinliyini bilirdi. Lakin böyük əzm və inadla gələcəyə olan inamını itirmirdi. İran maarif naziri şahzadə E tizadüssəltənə cənablarına göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: “Ola bilsin ki, deyəcəksiniz: “Mirzə Fətəli, bütün bunlar soyuq demiri döymək kimi bir işdir”. Bəli, bunu mən özüm də başa düşürəm. Lakin yenə də yazıram və nə qədər ki, sağam yazmaqda davam edəcəyəm ki, əlifbanı dəyişdirmək fikri bütün xalq arasında yayılmış olsun.

...Bu fikrin toxumunu mən İran və Osmanlı torpaqlarına səpi-

rəm. Şübhəsiz ki, bu toxum bizim xələflərimizin zəmanəsində göyə-recekdir” (Yenə orada, s.216).

M.F.Axundov ilk mərhələdə ərəb əlifbasını yalnız islah etməklə kifayətlənirdisə, sonralar qəti bir fikrə gəlmişdi ki, ərəb əlifbası türkdilli xalqlar üçün əsla əlverişli deyildir, onu dəyişdirmək vacibdir. O, öz əlifba layihəsində köhnə əlifbanın qüsurlarını və öyrənilməsi çətinliklərini sərth edir, geniş xalq kütlələrinin qısa müddətdə və asanlıqla savadlanması üçün yeni əlifbanın üstünlüklərindən bəhs edir.

M.F.Axundov əlifba islahatını ölkə və xalq qarşısında birinci dərəcəli tədbir hesab edirdi. O, çoxmiyonlu İslam xalqlarının mübtəla olduqları “korluq və cəhalet bəlasının” əlacını “yalnız bilik və savadda” görürdü. M.F.Axundov yazırdı: “Oxumuşların sayı çox olan ölkələrdə təfəkkür sahiblərinin sayı da çox olur. Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə isə həyatın bütün sahələrində xalq gündən-günə tərəqqi edə bilər”.

Məhz ona görə də Osmanlı və İran hökumət başçılarına məktublarında ümumxalq mənafeyi xatirinə bu böyük tədbirin həyata keçirilməsinin xalqı xoşbəxtliyə və səadətə doğru aparacağını bildirirdi. Var-dövlət ehtirası ilə yaşayan, eys-ışret dolu həyat keçirən feodal hakimlər xalqın gələcəyini düşünmək istəmirdilər.

M.F.Axundov məktublarının birində ürekağınısı ilə yazırdı: “Biz ümumun mənfəətini istəyirik, onlar isə şəxsi mənfəətlərini güdürlər”.

M.F.Axundov Təbrizdə yaşayan kürəkəni Əsgərxan bəyə 1857-ci il 22 sentyabr tarixli məktubunda tövsiyə edirdi ki, yeni əlifbanın həyata keçirilməsi yolunda “məhkəm iradəli, əzmlı və cəsəratlı olsun”: “Sizə yazdığım təlimat əsasında yeni əlifbanı öyrətməyə və onu Təbriz camaatı içərisində yaymağa çalışın!” (M.F.Axundov. Əsərləri, III c., (üç cildə), B., Azərneşr, 1955, s.26).

“...Sizin öhdənizə çox böyük bir iş qoymuş oluram. Əgər İslam padşahları öz xalqlarının xeyirini axtararaq yeni əlifbanın həyata keçirilməsi uğrunda tədbir görürlərsə, bu böyük işin Azərbaycanda ilk bənisi siz olacaqsınız və şöhrət qazanacaqsınız” (Yenə orada, s.26-27).

Tehrana Hüseyn xan Nizamüddövləyə 1857-ci il 20 aprel tarixli məktubunda bildirdi ki, “İslam xalqlarının böyük mənafeyini nəzərdə tutan yeni əlifbanı həyata keçirmək uğrunda özüm də mübarizə aparıram” (Yenə orada, s.33).

M.F.Axundov Londona, İran səfiri Hacı Şeyx Möhsün xana göndərdiyi 1869-cu il 4 fevral tarixli məktubunda yazırdı: "İndi mənim son dərəcə təlaşım və arzum budur ki, heç olmasa öz xalqımı o qövmdən bizə yadigar qalmış bu əlifbanın belasından xilas edim; xalqımı cəhalət qaranlığından elmin işıqlığına çıxarım və əgər bu arzuma nail olaramsa, nə böyük xoşbəxtlik olar və dünyadan muradıma çatmış bir insan kimi gedərəm".

M.F.Axundovun öz həmfikri və şagirdi Mirzə Melkum xana göndərdiyi 1871-ci il 8 mart tarixli məktubu da bu baxımdan maraqlıdır. Məlumdur ki, yeni əlifba hərəkətində Mirzə Melkum xanın görkəmli xidmətləri olmuşdur. O, M.F.Axundovun təkidilə mətbəə üçün yeni əlifba hürufatı hazırlamış, kitab və mətbuat nəşr etməyə cəhd göstərmişdi. Onun xidmətini yüksək tutan M.F.Axundov yazırdı: "Mən və sən əlifbanı dəyişdirmək fikrini irəli sürməklə öz borcunuzu bəşəriyyət qarşısında və mədəniyyətin inkişafı uğrunda yerinə yetirmişik. Bizim adımız həmişə tarixdə qalacaq və övladlarımız tərəfindən hörmət və iftixarla qeyd ediləcəkdir. Biz istəyirik ki, qüdrət və sərvət sahibi olan müasirlərimiz bu fikri həyata tətbiq etmək yolu ilə gələcək nəsillər yanında iftixar əldə etsinlər. Əgər onlar istər İranda, istərsə də Osmanlıda başqa işləri və başqa fikirləri əlifbanı dəyişdirmək fikrindən vacib və üstün hesab edib, bu fikri həyata tətbiq işində iradəsizlik və qeyrətsizlik göstərsələr, özlərini gələcək nəsillər yanında xar edib, bu məsələnin həyata tətbiqinin iftixarını onlara tərk edəcəkdirlər. Çünki bizim övladlarımız, şübhəsizdir ki, bu fikrin icrasını ölkədə hər cür başqa tədbirlərin və qayda-qanunların icrasından üstün tutacaq və bu fikrin vacibliyini və əhəmiyyətini başa düşməyən müasirlərimizin ağıl və zəkasının azlığına təəssüf edəcəkdirlər" (Yenə orada, səh.238).

Göründüyü kimi, M.F.Axundov əlifbanı dəyişdirmək fikrini "həyata tətbiq etmək"də müasirlərinə, hətta "qüdrət və sərvət sahibi olan müasirlərinə" ümid bəsləyirdi. O inanırdı ki, bu tədbirin icrası ölkənin hər cür tədbirləri və qayda-qanunlarının icrasından "vacib və üstündür". Bu fikrə dərin inam M.F.Axundovun maarifçilik əhəmiyyətini azaltmırdı. M.F.Axundovun məfkurəvi inkişafının spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən yeni əlifba uğrunda mübarizə problemi ictimai-siyasi

və tarixi baxımdan faydalı idi.

M.F.Axundov öz məqsədi uğrunda mübarizədən ömrü boyu geri çəkilməyə belə, illər ötdükcə dərk edirdi ki, ana dilində təhsil, kitab və mətbuatın yaranması üçün çox zəruri olan yeni əlifba problemi islam dünyasında həll edilməlidir. M.F.Axundovun məktubları arasında "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi-etik traktatı və onun nəşri ilə sıx bağlı söhbətlər açıq-aşkar sübut edir ki, mütəfəkkir yazıçı hər cür dini fanatizmi aradan qaldırmaq üçün amansız mübarizəni qarşısına məqsəd qoymuşdur. Odu ki, "Kəmalüddövlə məktubları"ni bəşəriyyətə xidmət etmək, Şərqlə xalqlarını dini xurafatdan, zalımların əsarət zəncirindən azad etmək üçün zülmə və əsarətə qarşı bir mübarizə silahı kimi yaratmışdır.

M.F.Axundovun şəxsi arxivində saxlanan bir sıra məktublar bu ölməz bədii-fəlsəfi əsərin yazılması, rus və fars dillərinə tərcümə edilməsi, İngiltərə, Fransa, İran, Türkiyə və Hindistan ölkələrində yayılması səbəblərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Məlum olduğu kimi, M.F.Axundov öz bədii-fəlsəfi traktatında Kəmalüddövlə ilə Cəmalüddövlənin məktublaşma yolu ilə apardıqları mübahisədə təbliğ etmək istədiyi fikirlərin həqiqət olmasını sübut etməyə çalışır.

M.F.Axundov 1869-cu il 4 fevral tarixli (Londona, İran səfiri Hacı Şeyx Möhsün xana) məktubunda misilsiz abidənin yazılmasında qarşıya qoyduğu məqsədi şərh edir. O, "ömrümün son dövründə kərdərli qəlb"inə munis olan dostuna bildirir ki, "Kəmalüddövlə"nin müəllifi də Avropa filosoflarının əqidəsindən olan bir adamdır. Yəni liberaldır, tərəqqi və mədəniyyət tərəfdarlarından sayılır. Onun məqsədi bundan ibarətdir ki, xalqın içərisində bütün siniflərə mənsub olan adamlar elmlərin və sənayenin tərəqqisinə nail olsunlar...

O istəyir ki, onun da xalqının qəlbində qeyrət, namus, ədalət, bərabərlik, xalqı və vətəni sevmək hisslərinin toxumu əkilsin. O, xalqın içərisində olan nifaq və ədavətin birlik və səmimiyyətə çevrilməsini, zəllilik, yoxsulluq və dilənçiliyin aradan qaldırılmasını arzu edir. O, xalqın sərvət və qüdrət sahibi olmasını istəyir. O bilir ki, dini əqidələrin əsasını yıxılmayınca onun bu arzuları yerinə yetməyəcəkdir. Çünki dini əqidələr insanların həqiqəti görənlərin gözünü pərdələyir və onların dünya işlərində irəliləməsinə mane olur" (M.F.Axundov.

Əsərləri, III cild, Bakı, "Elm", 1962, səh.172-173).

"Kəmalüddövlə məktubları"nda M.F.Axundov istibdad, cəhələtə və dini əsaslara qarşı çıxır, insanpərvərlik, həmrəylik, xalqlar arasında dostluq və əməkdaşlıq ideyasını təbliğ edirdi.

Bu əsər hakim feodal dünyasına qarşı çevrilmişdi. M.F.Axundovun təbirincə desək, hələ "hicrətdən bu günə qədər bu sərtilkdə bir əsər yazılmamışdı". Elə ona görə də öz məktublarında M.F.Axundov özünü əsərin müəllifi deyil, naşiri və ya sahibi kimi qələmə verir, əsərin nəşr edilməsi xatirinə maddi imtiyaz hüququna göz yumduğunu döən-döən bildirirdi.

M.F.Axundov ədəbi-tənqidi, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini bəzən yaxın dost və tanışlarına göndərdiyi məktublarında ətraflı şərh edirdi. Onun İrannın "Millet" qəzeti münşisinə 1870-ci il (dəqiq gün yoxdur) tarixli məktubu, Mirzə Ağanın pyesləri haqqında 1871-ci il 28 iyun tarixli məktubu, Mirzə Yusif xana "Yek kəlmə" haqqında" 1875-ci il 8 noyabr tarixli məktubu və s. bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

M.F.Axundov Mirzə Ağaya göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Gülüstən" və "Zinətül-məcəlis" dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər — drama və romandır" (M.F.Axundov. Əsərləri, 3 cildə, II cild, Bakı, EA nəşri, 1961, səh.241).

Fransa dövlətinin baş konsulu Müsyö Nikolaiyə göndərdiyi 1872-ci il 6 dekabr tarixli məktubunda M.F.Axundov yazırdı: "Mən özüm bu əsəri əhalisi müsəlman olan Şərqi ölkələrinin heç bir yerində çap etdirmək işindən azad deyiləm. Avropada çap etdirmək üçün də özüm lazımı imkan və vəsaitə malik deyiləm. Sizə bildirirəm ki, bu əsər Avropa müəlliflərinin əsərləri üslubunda yazılmışdır, onu ancaq Avropada çap etdirmək mümkündür. Şərqi islam ölkələrində bu əsəri yaymaq isə ancaq Avropa alimləri və mütəfəkkirlərinin əli ilə icra etmək mümkündür. Mən kitabın həm orijinalında, həm də tərcümədə satılmasından əldə ediləcək qazancı tamamilə və həm də könüllülük və razılıq hissi ilə sizə bağışlayıram" (Yenə orada, III cild, Bakı, EA, 1962, səh.342-343).

Buna baxmayaraq, M.F.Axundovun Peterburq, Paris, London, Tehran, Təbriz, Bəmbey və İstanbul şəhərlərində yaşayan dostlarına

göndərdiyi məktublar nəticəsiz qaldı. Yerli naşirlər müstəbid hakimlərin və fanatik din xadimlərinin qorxusundan əsəri çap etmək istəmədilər.

M.F.Axundov özü də "bir para mülahizələrə görə" əsərin müəllifi olduğunu gizli saxlayırdı. Bununla belə, "Kəmalüddövlə məktubları"ni nəşr edib yaymaq, insanlıq ələminə bir xidmət göstərmək üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi.

M.F.Axundov öz məktubunda bildirirdi ki, bu əsərdə toxunulmamış "elə bir böyük siyasi və ya dini məsələ" yoxdur. Əsəri Peterburqda çap etmək ixtiyarını Y.A.İsakova həvalə etməklə yanaşı, M.F.Axundov arzu edirdi ki, fransız, alman və ingilis dillərinə onun tərcüməsi qayğısına qalsın.

Zamanın tələbi başqa idi. Xalq qəflət və cəhələt yuxusundan ayılmaq üçün "tənqid, istehza və məsxərə" zəruri idi. Artıq moizə, nəsihət və ata məhəbbəti tərzində yazılan əsərin vaxtı çoxdan keçmişdi. Bunların "insan vaxtını zay etmək və insana kəsalət gətirməkdən savayı faydası" yox idi.

M.F.Axundov 1871-ci ildə Tehrana, "Təmsilat"ı fars dilinə tərcümə edən Mirzə Məhəmmədcəfərə göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, "Əgər nəsihət və moizənin insanlara təsiri olsaydı, mərhum Şeyx Sədinin "Gülüstən" və "Bustan" əsərləri əvvəldən axıra qədər nəsihətdir. Bəs nə üçün İran camaatı 600 ildən bəri onları oxuyur, lakin oradakı nəsihət və moizələrə əsla əhəmiyyət vermirdi? Nəticədə isə zülm və istibdad gündən-günə artır ki, əskilməyir" (M.F.Axundov. Əsərləri, III cild (üç cildə), səh.246).

Məhz buna görə də M.F.Axundov "zülmün və despotizmin binasını" kökdən qoparıb dağıtmaqın yollarını düşünür. O, bəşəriyyətin xoşbəxtliyi və səadəti üçün insanı, insan aqlını buxovlardan xilas etməyi arzulayırdı. M.F.Axundova görə, "yalnız insan aqlı istinadgah və dəlil və hakimi-mütləq" olmalıdır. Buna görə zalıma, müstəbiddə zülmü tərki etdirmək üçün ona nəsihət yolu ilə deyil, həmrəy, "yek-dil, yekcəhət" olmaqla təsir göstərməyi vacib bilirdi. Çünki "nəsihət zalımın təbiətinə qətiyyətlə təsir etmir".

M.F.Axundov Mirzə Yusif xana məktubunda açıq-aşkar yazırdı: "...Millətin özü bəsirət və elm sahibi olmalı, ittifaq və yekdillik əsaslarını əldə etməli, sonra zalıma müraciət edərək deməlidir: səltnət və

hökumət büsətindən ol çək!.." (Yenə orada).

Göründüyü kimi, mütəfəkkir yazıçının cənublu dostlarına yazdığı məktublarda elmi əhəmiyyəti böyükdür. Bu məktublarda tədqiqatçı M.F.Axundovun ədəbi-bədii və fəlsəfi əsərlərində məqsəd və idealalarını, öz mütərəqqi ideyalarını, narahatçılıqları xalq arasında yaymaq cəhdini öyrənməyə kömək edir, eyni zamanda onun çoxcəhətli fəaliyyətinin yeni keyfiyyətlərini açır.

NƏCƏF BƏY VƏZİROV

Azərbaycan ictimai fikri tarixində Nəcəf bəy Vəzirov böyük dramaturq və teatr xadimi kimi ölməz şöhrət qazanmışdır. O, keçən əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış, zəngin, çoxcəhətli yaradıcılığı ilə xalqın milli azadlıq hərəkatına yaxından xidmət etmişdir.

Dahi mütəfəkkir - dramaturq M.F.Axundov ədəbi məktəbinin ilk böyük nümayəndəsi olan N.Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının banisi, güclü və orijinal əsərlərin yaradıcısı

kimi bütün istedad və zəkasını xalqın ictimai fikrinin yüksəlişinə həsr etmişdir.

N.Vəzirov öz dövrünün böyük oğlu, vətəndaş yazıçı idi. O, qələmi əlinə aldığı ilk gündən xalqın ən zəruri ehtiyacları ilə məşğul olması — həyatın yaramaz, çirkin cəhətlərini gerilik və nadanlığını ifşa etməyi, xalqın gündəlik mübarizəsinə kömək etməyi özünə müqəddəs vəzifə bilmişdir. Onun ilk qələm təcrübələrindən tutmuş son pyeslərinə qədər bütün əsərlərində ideya və fikirlər, hadisə və surətlər xalq həyatından doğurdu. Bu mənada N.Vəzirovun ədəbi irsi müəyyən ictimai tarixi dövrdə xalq həyatının real, canlı bədii lövhəsi, salnaməsi kimi qiymətlidir, öz tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də saxlayır.

N.Vəzirovun realizm və xəlqiliyi, humanizm və azadlıq ideyalarını özünə bayraq etmiş bir ədəbiyyatın mübariz əsgəri olmuşdur.

N.Vəzirovun öz sağlığında itmiş "Əti sənin, sümüyü mənim" (1873) və "Qara günlü" (1874) pyeslərini nəzərə almasaq, onun ilk qələm təcrübəsi "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" komediyasıdır. Bu pyesi iyirmi bir yaşlı müəllif 1875-ci ildə İrəvan şəhərində yazmışdır. Gənc dramaturq əsərdə mülkədar ailələrində kök salmış ətalət, tənbelliyi tənqid etmişdir. 1875-1876-cı illərdə Moskvadan Həsən bəy Zərdabi-

yə göndərdiyi kiçik pyeslər də tapılmamışdır. Lakin həmin dövrdə qələmə aldığı "Ağıcı hekayəsi", eləcə də ilk pyesləri göstərir ki, N.Vəzirov irəli getməyə, tərəqqiyə mane olan köhnə adət və vərdislərə, fanatizmə, ətalətə amansız mübarizə aparmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

N.Vəzirov "Əkinçi" qəzetinin 14 aprel 1877-ci il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi bir məqaləsində yazırdı: "...Hər dən tənha oturub fikir edirəm—xudavənda, bizim axırımız necə olacaq, oqlimiz ata-baba əqli, getdiyimiz yol ata-baba yolu, heç bir dəyişiklik yoxdur. Atababamız xoruz və qoç döyüşdürüb, qurşaq tutdurub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızıluş saxlayıb günlərini keçirib, biz də ki, bu yolu gedirik. Tələf olacağıq, səbəb ki, zəmana dəyişilib".

Bu sözlər açıq-aşkar göstərir ki, N.Vəzirov orta əsr zülmünə, geriliyə, fanatizmə, dini mövhumata feodal əxlaqına, səfalətə qarşı kəskin mübarizə aparmağı qət etmişdi. İşıqlı gələcəyə, demokratik həyata yol açmaq üçün xalqı ayıltmaq, onu mübarizəyə sövq etmək arzusu onu yazıb-yaratmağa ruhlandırır.

1880-ci ilin yay aylarından Dilicanda meşəbəyi vəzifəsində işləyən N.Vəzirov ictimai mühiti, kənd həyatını, mülkədar ailələrində baş verən ziddiyyətləri dərinləndirən müşahidə edir. O, "Daldan atılan daş topuğa dəyər" (1880), "Sonrakı peşimançılıq fayda vermez" (1890), "Adı var, özü yox" (1891), "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük" (1895) pyeslərində feodal vərdiş və adətlərdə kök salmış zorakılıq və özbaşnalığın törətdiyi rəzəllətləri ifşa edir.

"Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük" komediyasında var-dövlət ehtirasının insani münasibətləri eybəcərləşdirməsi Hacı Qəmbər surətində verilmişdir.

Hacı Qəmbər illər uzununu böyük zəhmətlə qazandığı pullarını şəriki Hacı Salmanla baramaya verib xaricə göndərir, böyük mənfəət götürəcəyinə ümid bəsləyir. Baramanın Qara dənizdə batması xəbəri gələndə Hacı Qəmbər "dəli-divanə" olur. Lakin batmış barama əvəzinə qırx beş min manat pul alması xəbəri onun keyfini duruldur. Əsərdə müsəlmanların ağır, acınacaqlı vəziyyətinə ürəkdan yanan maarifçi ziyalı Əşrəf bəy surəti də vardır. Xalqla əməli köməyə qüdrəti çatmayan Əşrəf bəy liberal gəncliyi təmsil edir. Pyesdə diqqəti daha çox cəlb edən Qıdı kirvə surətidir. Hacı Qəmbərin uşaqlıq dostu

Qıdı kirvənin "gecə gündüz dəyirmanı işlədiyi" nə və "qatırları saz olmasına" görə keyfi də çox yaxşıdır, xoşbəxtidir. Onun "fağır qarısı" rəhmətə gəndəndən sonra dolanacağı ağır keçirdiyindən "qocafəndi dul arvad" almağa məcbur olur. Hacı Qəmbər isə arvadı sağ olsa da, on altı yaşlı qulluqçusu Yetəri almaq eşqinə düşür.

Bu sadə, səmimi zəhmət adamı olan Qıdı kirvə obrazı bir tərəfdən Hacı Qəmbərin şəxsiyyətini öyrənməyə kömək edirsə, digər tərəfdən, "din ayrı qardaşlığın" tarixən qədim olduğunu göstərir.

Görkəmli yazıçı Yusif Vəzir Çəmənözəminli yazır ki, Qıdı kirvə həqiqətən həyatda olmuş, Şuşa yaxınlığında Daşaltı kəndində yaşamışdır. /Bax: K.Məmmədov. Nəcəf bəy Vəzirov. B., 1963, səh. 74-75/.

N.Vəzirov köhnəpərəst və mürtece qüvvələrə ağır zərbə vurmaq üçün güclü, yüksək ideyalar tribunası axtarırdı—bu tribuna faciə janrı oldu. N.Vəzirov "Müsibəti Fəxrəddin"i (1896) yazmaqla yeni Azərbaycan dramaturgiyasında faciə janrını yaratdı. Burada yüksək bəşəri ideyalar tərənnüm olunur. Əsərdə köhnəliyi, zülm və istismar dünyasını təmsil edən — Rüstəm bəylə, yeniliyi, azadlığı, xalq səadətini və humanizmi təmsil edən Fəxrəddinin ölüm-dirim mübarizəsi verilmişdir. Bu güclü əsər köhnəpərəst mürtece qüvvələrə qarşı mənəvi ölüm hökmü, bir ittihadnamədir.

N.Vəzirov "neft və milyonlar səltnəti" Bakıda sərvət yığmaq, pul qazanmaq üçün hər cür çirkin fırıldaq əl atan burjuva-millətçilərinin mənəvi yoxsulluğunu, insaniyyət və tərəqqi düşməni olduqlarını açıb göstərir. Onun "Pəhləvanani-zəmana" (1900), "Dələduz" (1901), "Vay şələkum məlləkum" (1909) və "Pul düşkünü Hacı Fərəc"(1924), komediyalarında əqidəsiz, ikiüzlü, satqın burjuva millətçiləri məharətlə ifşa edilmişdir.

Bu əsərlərdə xalq mövqeyində möhkəm dayanmış, onun xoşbəxt gələcəyi, tərəqqisi yolunda həqiqi vətəndaş yazıçı kimi mübarizə aparan N.Vəzirovun tüfeyli burjuva-mülkədar dünyasına qarşı üsyankar səsinə eşidirik. Bu bir həqiqətdir ki, maarifçi-demokrat yazıçı zorakılıq, zülm və istismar aləmində həqiqi nicat yolunu görə bilməmişdir. "Lakin onu daima xalq mənafeyi ilə yaşaması, xalqla qırılmaz əlaqəsi, mütərəqqi və vətənpərvər görüşləri onu sosialist inqilabını alqışlayanlar cərgəsinə çəkmişdir. O, səmimi olaraq həqiqi humanizm

və azadlığın ancaq köhnə dünya, kapital və kapitalizmin hakim olduğu dünya yıxıldıqdan sonra mümkün olacağına inanmışdır” (M. İbrahimoğlu. Xəlqçilik və realizm cəhəbindən. B., 1961, səh.412).

N.Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı publisist kimi də tanınır. O, Moskvada, Petrovski Razumovski Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil aldığı illərdə “Əkinçi” (1875-1877) qəzetində ilk məqalələrini çap etdirmişdir. Burada yazdığı ictimai geriliyə səbəb olan feodal adətlərinin eybəcərliyinə, köhnə məktəblərin yarımzəlim-tərbiyəsi üsullarına qarşı çıxır, yeniliyi təbliğ edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Bakı dövrü mətbuatında maarifçi-demokrat yazıçı dram yaradıcılığı ilə yanaşı, publisist fəaliyyətini genişləndirir. İctimai-siyasi həyatın demək olar ki, bütün problemləri—maarif, mədəniyyət, uşaq tərbiyəsi, ata-baba adətləri, yoxsullara yardım cəmiyyəti və sairə ilə ciddi maraqlanır.

N.Vəzirov Bakı fəhlələrinin həyatına həsr etdiyi məqalələrdə onların ağır iş şəraitini, yataqxanaların acınacaqlı vəziyyətini açıb göstərir. O, Cənubi Azərbaycanda ailəsini, qohum-qərəbasını tərk edib diyarbadiyar düşən, qərib yerlərdə “başı qapazlı”, muzdurluqla gün keçirən minlərlə fəhlələrin öz doğma yerlərində “dəmir yollar, daş yollar, karxanalar, mədənlər” təşkil etmələrini, xoş gün keçirmələrini arzulayır.

1905-ci il 17 oktyabr manifestinin elan edilməsi azadlıq ideyaları ilə yaşayan N.Vəzirovda elə bir təsəvvür oyatmışdı ki, illər uzunu istibdad altında zillət çəkmiş xalq hürriyyətə çıxma bilər. Lakin manifestdə verilən azadlıqların həyata keçmədiyini, qısa bir müddətdə verilən əməllərin hamısını ləğv edildiyini gören yazıçı öz məqalələrində demokratik qüvvələrə qarşı hücumə keçən, ölkədə milli ixtilaf törədən “şeytan”ın—çar hökumətinin siyasətinə qarşı çıxır.

N.Vəzirov 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində “Dərviş” imzası ilə dərc etdirdiyi məqalələrdə çar hakimlərinin Zaqafqaziyada törətdiyi milli ixtilafın səbəblərini açıb göstərir. Gözəl diyarı xarabaya, insanları “yurtcu heyvana” döndərən “xəstəliyə” — “şeytan” fitnəsinə uymamağa çağırır. O, nicat yolunu birlikdə görür, yazırdı ki, “bir-birindən duz-çörək alıb, duz-çörəyə and içib pak qəlb ilə bərişib qardaş olsunlar, budur əlacı” (“Həyat”, 7 sentyabr 1905, N-59).

N.Vəzirov felyetonların birində ermənilərin məsləhət-məşvə-

rətindən sonra müsəlmanlar ilə bərişib, keçən illər kimi can bir qəlbə dolanmağı və sidq ürəkdən həmvətənlik etməyi qəti qərara aldıklarını bildirir (Bax: “Həyat”, 5 oktyabr 1905: N-78).

Yazıçı bəzən öz felyetonlarını, kiçik həcmli məqalələrini mükəllimə (sual-cavab) şəklində qurur. Bu N.Vəzirova imkan verir ki, “Ağa Dərviş”in dili ilə onu narahat edən, onu düşündürən günün ən vacib məsələlərinə münasibətini bildirsin. Felyetonların birində Ağa Dərvişin dər-də-qəmə düşməsi məlum olur: o özünü dünyanın ən bədbəxt adamı hesab edir. Çünki “gözəl vətən qanına qəltan olub, insan dönüb bir yurtcu heyvana, ac-susuzlar dünyanı götürüb başına, hər qədəmdə ah-nalə”.

Ağa Dərvişin müsahibi onun pərişan halını görüb deyir: “el dər-di çəkənin gözlərinə qan damar, sənə rəhmim gəlir”.

Ağa Dərviş ürək ağrısı ilə cavab verir:

—Kaş kor olaydım, kərbalayi, belə müsibətləri görməyəydim. İnsan adını qoyub yaranmışların tacı, bir bu taca bax, tar-mar olan şəhərlərə bax, hər iki tərəfdən qırılan qardaşlara, yetim qalan tiffillərə bax... mərhəbə belə taca!

—Əlimizdən nə gəlir, Ağa Dərviş.

—Yer üzündə cənnət mümkündür hərgah rəhm olsa, insaf, mürvvət olsa, vicdan olsa” (“Həyat”, 8 dekabr 1905; N-115).

N.Vəzirovun öz həmvətənlərinə “mürtəd işlərdən” əl çəkməyi, rəhmli, insafli, vicdanlı olmağı tövsiyyə etməsi hər şeydən əvvəl, onun humanizmi, maarifçilik dünyagörüşü ilə bağlı idi. Bu tufanlı, ağır günlərdə erməni və Azərbaycan dillərində çıxan bolşevik “Qoç Dəvət” qəzeti (22 iyun 1906) Dərbənddə erməni və müsəlman teatr həvəskarlarının N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdı, yağmura düşdü” pyesini tamaşaya qoyduqlarını, onun gəlirini yeni təsis olunan müsəlman kitabxanasına və qiraətxanasına verdiklərini bildirir. Bu xəbərin bir yerində deyilir: “...Müsəlmanlar və ermənilər — qardaş misalı əl-ələ verib bir-birinə fayda verirlər. Müsəlmanlar ermənilərin, ermənilər müsəlmanların teatrına şadlıqla gedirlər və beləliklə, həmişə bir-birinə kömək edirlər...”

...Akademik Mirzə İbrahimov yazır ki, “Bir çox erməni xadimləri Nəcəf bəyin xalqına göstərdiyi xidmətin tarixi mənasını çox doğru qiymətləndirmişdir”. Bu sözlərin doğruluğunu böyük dramaturqun

ədöbi və ictimai fəaliyyətinin qırx illiyi yubileyində olan hərəətli təbriklər də sübut edir. Tiflisdən Ter-Mikaelyan yazır ki, N.Vəzirov keçdiyi yola ictimai baxa bilər. Çünki o öz çırağını hər tərəf zülmət qarahlığa batdığı zaman yandırmışdır. Bu işığın böyük bir məşələ çevrilməsi arzu olunur.

Maraqlıdır ki, Armavirdən Cavad Balukyan göndərdiyi teleqramında da N.Vəzirovun yaradıcılığını, ideyalarını işıq şüasına, nura bənzətmişdir. O, yazırdı: "...ürəkden təbrik etməyi özümə xoş bir borc bilirəm. Nəcəf bəy on illər ərzində yorulmadan və enerji ilə tərəqqi ideyalarını müsəlman aləminə yaymışdır. Əsrlərdən bəri qonşumuz olan bir xalqın hər bir mədəni qələbəsindən aldığı sevinc eyni zamanda bizim sevincimizdir. Qonşumuzun pəncərəsindən çıxaraq gecenin qarahlığını yırtan parlaq işıqlar öz şüalarını mənim də həyətimə salır. Nəcəf bəy şərəf və şöhrətə layiqdir. Çünki o öz doğma xalqını idealın xoş məkanına aparmış və aparmaqdadır. Yaşasın Nəcəf bəy, yaşasın qonşu xalq".

Zaqafqaziya erməni xeyriyyə cəmiyyəti şurası "öz millətinin xeyri və ictimai yolunda" çalışan yazıçı-dramaturqun yubileyini öz əsrlik qonşularının mədəniyyət bayramı kimi sevinc hissi ilə təbrik edir. Erməni, gürcü, həmçinin rus və Orta Asiya xalqlarının qabaqcıl maarif və mədəniyyət xadimlərinin böyük sənətkara verdiyi yüksək qiymətlə Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndələrinin verdiyi qiymətin bir-birinə yaxın, uyğun olması ümumxalq məhəbbətinin ifadəsidir. Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Sarabski və Terequlovun birgə təbrikində deyilir: "Nəcəf bəy Vəzirov cənabları, siz həmişə diri olacaqsınız, dünya siz əkdiniz ağacların meyvələrinin toxumlarını küllək müsəlman aləminin səhralarına səpib, göyərdib minlərcə Nəcəf bəy yetişib gözəl niyyətlərinizi daha da rəvnəqləndirəcəkdir. Sizin adınız tarixlərin vərəqlərinə səbt olub, dillərdə zikr olunacaqdır..."

Bu gün Azərbaycanın böyük söz sənətkarı və ictimai xadimi Nəcəf bəy Vəzirov öz ölməz əsərləri ilə yaşayır, insanları məsud və xoşbəxt yaşamağa ruhlandırır.

NƏRİMAN NƏRİMANOV

Nəriman Nərimanov Azərbaycanın inqilabi-demokratik ədəbiyyatı və ictimai fikri tarixində görkəmli rol oynamışdır. O, XX əsrin əvvəllərində zəhmətkeş kütlələr arasında müəllim, həkim, jurnalist, nasir, rejissor, aktyor və görkəmli dramaturq kimi şöhrət qazanmışdı. N.Nərimanov sözün həqiqi mənasında mübariz bir vətənpərvər idi. O, bütün ədəbi-elmi yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti ilə taleyini doğma xalqının taleyinə bağlamış, çətinliklərlə dolu şərəfli bir həyat yolu keçmişdir.

Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov 1870-ci il aprel ayının 14-də Tiflis şəhərində, yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Anası Həlیمə xanımın şirin nağılları, əmisi Əlimirzənin ürəkəcan söhbətləri və qardaşı Salmanın dilindən eşitdiyi şeirlər kiçik yaşlarından Nərimanovun mədəni qidasına çevrilmişdi. Balaca Nəriman ağıllı davranışı, iti zəkası, həssaslığı və mehribanlığı ilə öz yaşadlarından seçilirdi. Onun elmə, ədəbiyyata coşğun həvəsi hamının qəlbində ümid çirağı yandırmışdı. Ona görə də 1879-cu ildə Nərimanov Tiflisdə Qafqaz Şeyxülislamının nəzarəti altında olan altıncı sinifli məktəbə qoyurlar. Zaqafqaziya maarif müfəttişliyinə tabe olan bu məktəbdə proqrama şəriət, Azərbaycan, fars və ərəb dilləri daxil edilə də, dərslər əsasən rus dilində keçirilirdi. Odur ki, Nəriman ciddi çalışır, çoxlu mütaliə edirdi. Bu da ona təhsilini davam etdirmək üçün Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına hazırlaşmağa imkan yaradırdı.

1885-ci ildə Nəriman Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası nəzdində olan ibtidai məktəbə daxil olur. Seminariya həyatı gənc Nərimanovun məfkurəvi və mədəni inkişafına qol-qanad verir.

İlk axtarışlar dövrü onun həyata münasibətində maarifçilik dünyagörüşü başlıca yer tutur. Lakin gənc Nərimanovun romantik düşüncələri və maarifçilik baxışları dövrün siyasi-ictimai hadisələrini obyekt-

tiv dərk etməyə imkan verməşə də, zəhmətkeş kütlələri mütləqiyyətin əsarətindən xilas etmək xəyalı ilə yaşaması onu yeni yollar axtarmağa sövq edirdi. O, dünyanın qabaqcıl xalqlarının tarixini, ədəbiyyatını və milli mədəniyyətini dərinləndirən üçün ciddi mütləbiyə edir, onu düşündürən bir sıra məsələlərə cavab axtarırdı. Gənc Nəriman oxuduğu kitablarda öz fikir və düşüncələri ilə səsleşən, ruhunu oxşayan ayrı-ayrı yerləri özünün xatirə dəftərinə köçürür. Klassik rus və Avropa ədəbiyyatında təbliğ edilən vətən, məhəbbət, dostluq, azadlıq və sair motivlərin onun ideallarına, estetik zövqünə uyğun olması gənc Nərimanın öz vətəndaşlıq borcunu dərk etməsindən irəli gəlirdi. O, doğma xalqa, vətənə xidməti müqəddəs vətəndaşlıq borcu və şərəfi bilirdi.

“Kəşkül” qəzeti 28 iyun 1890-cı il tarixli nömrəsində yazırdı: “Qori darülmüəllimin məktəbini bitirənlərdən bir qrupuna may ayının 6-da müəllimlik şəhadətnaməsi verilmişdir. Bunlardan biri də tiflisli N.Nəriman zadədir. Müəllimlik şəhadətnaməsi alanlar bu günlər mətbəemizə dəxi gəlib, irəlidə vətən və əbnayi-vətənə xidmətlər edəcəklərini vəd vermişdirlər”.

N.Nərimanov hələ seminariyada ikən ali məktəbdə oxumaq arzusuna idi. O, bu barədə öz tərcümeyi-halında yazırdı: “Seminariya kursunu başa vurmağa iki ay qalmış atamın qəflətən vəfatı mənə çox ağır təsir etdi. Mən təhsilimi davam etdirmək arzusundan əl çəkdim və atamdan sonra yaşamağa heç bir vəsaiti olmayan ailəmizin qayğısını çəkməyə başladım. Kursu bitirdikdən sonra Qızılhacılıya təyin olundum”.

Bələliklə, N.Nərimanov 1890-cı il sentyabrın 1-dən Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasındakı Qızılhacılı kənd ibtidai məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlayır.

Gənclik illərindən böyük bir ailənin ağırlığını çiyində daşmasına baxmayaraq, kənd müəllimliyi onun narahat qəlbini ovundura bilmir. Maarif və mədəniyyətdən uzaq düşmüş Qızılhacılı kəndində feodal dövrünün adət-ənənəsi, vərdişləri hökm sürürdü. Nəriman burada zülmət gecənin bağırını yaran şimşəyi xatırlatdı. Onun ziyası qatı qaranlıq parçalayıb, qəflətdə yatanları oyadırdı. O, kəndli balalarını məktəbə cəlb etmək üçün elm və maarifi təbliğ edir, inandırma yolu ilə kəndli kütlələrinin gözünü açmağa çalışır, onların xeyrinə-şərinə

qarışırdı. Bu, yerli bəylərin narazılığına səbəb olurdu. Onlar gənc müəllimi təqib edir, məktəbin bağlanmasına çalışırlar. Nəticədə Nəriman Qızılhacılı kəndini tərk etməyə məcbur olur. Lakin kütlələri cəhalət və nadanlıqın pəncəsindən xilas etmək üçün onlarda feodal həyat tərzinə qarşı tənqidi münasibət oyatmağı, maarif və mədəniyyəti yaymağı qərara alır. N.Nərimanov özü sonralar yazırdı ki, bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə bacardığım qədər kömək etmək fikri ilk dəfə burada - Qızılhacılı kəndində yaranmışdır.

Azərbaycanın ictimai dərdlərinə yaxından bələd olan Nəriman öz ürək sözlərini xalqa söyləmək üçün münasib bir yer, bir meydan axtarırdı. Böyük arzu və idealları onu sənaye və mədəniyyət mərkəzi Bakıya gətirir. N.Nərimanov Bakıya 1891-ci ildə gəlir, burada A.İ. Poqedonostsevin xüsusi progimnaziyasında müəllimliyə başlayır. O, realni məktəbdə və III Aleksandr adına Bakı oğlan gimnaziyasında (1896) sinif müəllimlərinin ştatlı köməkçisi vəzifəsində işləyir, eyni zamanda Azərbaycan dili müəllimi olur. N.Nərimanov vicdanlı və bacarıqlı müəllim kimi tanınır. Çox çəkmir ki, o, pədaqoji fəaliyyətinə görə bürünc medalla, sonralar isə üçüncü dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif edilir. Bu dövrdə gənc N.Nərimanovu məktəblərdə ana dilində dərsləyin olmaması çox düşündürürdü. Uşaqların təlim-tərbiyəsi Azərbaycanın bütün qabaqcıl adamlarını narahat edən bir məsələ idi. Zaqafqaziyada “ruslaşdırma” siyasəti yeridən çar hökuməti məktəblərdə rus dili və şəriət dərslərinə xüsusi qayğı göstərirdi, Azərbaycan dili fənninin tədrisinə əhəmiyyət vermir. Bələ bir şəraitdə N.Nərimanov öz nəzəri biliyi və təcrübəsi əsasında yeni dərslər kitabları yaratmışdır: Bunlar “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəşər sərf-nəhvi” (1899), “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça” (1899), “Samouçitel tatarskoqo yazıka dlya russkix” (1899-1900) adlanır. Azərbaycan məktəblərində uzun müddət uşaqlar üçün faydalı vəsait olan bu kitablar dilin qayda-qanunlarını öyrətmək, tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək etmişdir. “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəşər sərf-nəhvi” kitabının müqəddiməsində N.Nərimanov vahid yazı qaydasının olmaması üzündən mətbuatda yaranan çətinlikləri xatırladı. Yazır: “Axır zamanda mərifətli ohli-qə-ləm qardaşlarımız tövrətövr kitablar yazmaqla məşğuldurlar. Ancaq bu vaxtdək türk-Azərbaycan dilində bir qayda olmamağına görə hər

kəs nə tövr istəyir, yazır. Qaydasız yazılan inşalar nə dilə və nə mil-lətə nəf gətirməz". N.Nərimanov ərəb və fars dilinin törətdiyi dola-şıqlıq və çətinliyin "mərifətli əhli-qələm qardaşların" köməyi ilə ara-dan qalxacağına ümid bəsləyir, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə-də qətiyyətli olmağa çağırır.

N.Nərimanovun Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq təşəbbüsləri də belə bir dövrə təsadüf edir. Bu ələ bir dövr idi ki, mil-li mətbuat yaratmaq məsələsi ziyalıların böyük əksəriyyətini heç də maraqlandırmırdı. Buna görə də N.Nərimanov "Yazıçılıq edən ziyalı-larımız haqqında bir neçə söz" sərlövhəli məktubunda milli mətbuatın faydasını dərk etməyən şöhrətpərəst ziyalıların hərəkətini kəskin şəkildə pisləyirdi.

Məlum olduğu kimi, "Əkinçi"dən sonra nəşr edilən "Ziya", "Zi-yayi-Qafqaziyyə və "Kəşkül" qəzetləri bu vaxtlar bağlanmışdı, Zaqaf-qaziya Azərbaycan dilində heç bir mətbu orqan yox idi. Rusiyada müsəlmanların yeganə dövrü mətbuatı Kırım, Baxçasarayda İsmayıl bəy Qasprinskiyin redaktəsi ilə çap olunan "Tərcüman-Perevodçik" adlı həftəlik tatar qəzeti idi. Bu qəzet öz səhifələrində Bakı həyatına tez-tez yer verirdi. N.Nərimanovun özü də "Tərcüman"da məqalələr çap etdirmişdi. Bu məqalələrdə o, məktəb, teatr, xeyriyyə-cəmiyyəti və adət-ənənə məsələlərinə toxunur, zəhmətkeş kütlələrdə mədəniyyə-tə, maarifə həvəs oyatmağa çalışırdı.

Lakin yarı rus, yarı tatar dilində nəşr olunan "Tərcüman-Pere-vodçik" qəzeti Zaqafqaziya müsəlmanları arasında geniş intişar tap-mamışdı. N.Nərimanov yaxşı bilirdi ki, doğma dildə mətbuat olmasa tərəqqipərvər ziyalıların xalqla sıx əlaqə yaratmaq və maarifçilik ide-yası yaymaq cəhdi səmərə verməz. O, əhli-qələmlərə qəzetin böyük səfərbəredici qüdrətini, faydasını xatırladı, onları xalqın mədəniyyə-tinə və ictimai tərəqqisinə kömək etməyə, xeyirxah işlər görməyə ça-ğırırdı. N.Nərimanov deyirdi: "Əgər Zaqafqaziyada Azərbaycan dilin-də qəzet çıxsın, onda cəmiyyət də ana dilində qəzet oxuyaraq, özünün nə etməli olduğunu, nədə geri qaldığını başa düşərdi. Lakin nə qədər ki, belə bir qəzet yoxdur, yaxşı olar ki, savadlı müsəlmanlar qızıl kimi qiymətli vaxtlarını müsəlmanlar üçün anlaşılmaz bir dildə yazılmış faydasız məqalələrə sərf etmək əvəzinə, sadə, Azərbaycan dilində bu və ya başqa məsələ barədə kitabçalar nəşr etməyə başlasınlar, rus di-

lini öyrənməyin faydasını yazsınlar və i.a. ("Kaspi" qəzeti 1896, N25).

Maarifpərvər ziyalılar mətbuata həqiqi münasibəti aradan qaldır-maq, qəzet və jurnala kütlələrdə mənəvi tələbat hissi oyatmaq üçün hər vasitədən istifadə edirdilər.

N.Nərimanov Azərbaycanda Şərqi demokratik məsləkli mətbuatı geniş yaymaq üçün əqidə dostları ilə sıx əlaqə saxlayırdı, on-lara xeyirxah işdə öz köməyini əsirgəməirdi. O, özü Şərqi ölkələrində çap olunan "Həblül-mətin", "Təbiiyyat", "Nəseri" qəzetlərinin ümumrusiya üzrə baş müvəkkili idi, bəzən bu qəzetlərə məqalələr də yazırdı.

Şərqi demokratik mətbuatı yaymaqda N.Nərimanovu maraqlandıran cəhətlərdən biri də bu idi ki, o qəzet və jurnallarda çarizmin daxili və xarici siyasəti tez-tez pislənirdi. Bu da oxucularla mütləqiyyə-tin millətçilik və zorakılıq siyasətinə qarşı nifrət və qəzəb hissi oyadırdı. Beləliklə, Şərqi demokratik mətbuatı Zaqafqaziyada ictimai fikrin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi. Lakin Şərqi mətbuatının dini məfkurəni, panislamizm ideyasını geniş təbliğ etmə-si gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə ciddi təhlükə yaradırdı.

Maarifpərvər ziyalılar bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün yol-lar axtarırdı. N.Nərimanov və S.M.Qənizadə "Sovqat" adlı şəkilli uşaq jurnalı nəşr etməyi qarara aldılar. Onlar 1896-cı ilin yanvarında Bakı qubernatoruna müraciət etdilər. Lakin çar məmurları maarifpərv-ər gənclərin nəcib təşəbbüsünə etinasız yanaşdılar. Bu, N.Nərimano-vu ruhdan sala bilmədi. O, 1899-cu ilin oktyabrında mətbuat işləri üz-rə Baş idarəyə göndərdiyi müraciətində Azərbaycan dilində "Təzə xəbərlər" (rus tərcüməsi ilə birlikdə) adlı həftəlik qəzet çıxarmaq ar-zusunda olduğunu bildirir. N.Nərimanov "Təzə xəbərlər" qəzetində Azərbaycan və rus həyatındakı hadisələri doğru-düzgün, obyektiv su-rətdə işıqlandıracağına və müsəlman mədəniyyətinin tərəqqisinə kö-mək edəcəyinə ümid bəsləyirdi.

O zaman III Aleksandr adına Bakı oğlan gimnaziyasının sinif müəbbilərinin köməkçisi vəzifəsində işləyən N.Nərimanov mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə yazırdı ki, Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisi-nin danışdığı Azərbaycan dilində qəzet nəşr edilmir. Müsəlmanların mətbuata olan ehtiyacını təmin edən mənbə olmadığından xalq kütlə-

ləri rus həyatı və qanunlarını istədikləri kimi işıqlandıran xarici mətbuata meyl göstərirlər. N.Nərimanov qeyd edirdi ki, son vaxtlar rus mətbuatında müsəlmanların təhsil sahəsində geriliyindən, İran mollarının avam kütlələrə təsirindən və ölkədəki qaçaq-quldurluqdan çox yazılır. Bu məlumatları isə rus dilini bilən bir ovuc məmurlardan başqa kimsə oxuya bilmir.

N.Nərimanov "Təzə xəbərlər" in proqramında bütün Rusiyada və Zaqafqaziyada baş verən yeni iqtisadi, ictimai və siyasi vəziyyəti işıqlandırmışdı, rus və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini təbliğ etməyi nəzərdə tutmuşdu.

1900-cü il dekabr ayının 4-də N.Nərimanov Peterburqa, mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə ikinci dəfə müraciət edir. O, özü müraciətnaməsində rus dili və mədəniyyətinin Zaqafqaziya müsəlmanları arasında yayılmasının əhəmiyyətindən danışır, Azərbaycanda dilində "Məktəb" adlı məcmuənin nəşr olunmasının zəruriliyini əsaslandırır. N.Nərimanov elmi-pedaqoji məzmunlu aylıq "Məktəb" məcmuəsinin proqramında Rusiya və Zaqafqaziya məktəblərinin vəziyyətini işıqlandırmışdı, xalq məktəbləri barəsində hökumət sərəncamlarını, rus pedaqoji jurnallarının xülasəsini və s. verməyi nəzərdə tutmuşdu.

N.Nərimanov Azərbaycanda dini-mistik görüşlərin, patriarxal adət və vərdişlərin xalqın inkişafı yolunda buxova çevrildiyini görürdü. Ona görə də Türkiyə, İran və Hindistandan Zaqafqaziyaya göndərilən bəzi mürtəcə ruhlu qəzetlərin rus xalqına və mədəniyyətinə qarşı etimadsızlıq təbliğ etməsinə böyük fəlakət kimi baxırdı. N.Nərimanov rus və Azərbaycan xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasında və sıx dostluq əlaqələri yaratmasında rus dilinin rolunu nəzərə alaraq, öz müraciətində bu dil vasitəsilə rus mədəniyyətinin Zaqafqaziyada yayılmasının əhəmiyyətli olacağını söyləyirdi. O, rus mədəniyyətinin demokratik, qabaqcıl ideyalarını əhaliyə çatdırmaq və onları ayıq salmaq niyyətində idi. Lakin çar hakim dairələri Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet və jurnalın nəşrinə müxtəlif bəhanələrlə mane olurdu. Odur ki, N.Nərimanovun qəzet və jurnal nəşr etmək arzusu həyata keçmədi.

Arxiv sənədləri çar hökumətinin riyakar niyyətini açıb göstərir, məlum olur ki, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov kimi vətənpərvər gənclərin mətbuat yaratmaq təşəbbüsünə hakim dairələ-

rin etinasızlığı heç də Bakıda Şərq dillərini bilən senzoru və ya poliqrafiya mütəxəssislərinin olmaması üzündən deyil, tərəqqipərvər qüvvələrin fəaliyyətindən irəli gələn təşviş və həyəcanla bağlıdır. Çar hakim dairələri milli inkişafa qəsdən mane olmuş, hətta inzibati tədbirlər də görmüşdür.

N.Nərimanov xalqın mədəni tərəqqisinə özünün bütün gücü və bacarığı ilə, yorulmadan kömək edirdi. O, maarifpərvər dostları ilə teatr truppası yaradır, tamaşalar göstərirdi. Bu teatr tamaşalarında N.Nərimanov rejissorluq, bəzən də aktyorluq edirdi.

1894-cü ilin aprel ayında N.Nərimanov Qorçakov küçəsində ilk kütləvi milli qiraətxana açmağa nail olur. "Nəriman qiraətxanası" qısa müddət ərzində təkcə Zaqafqaziyada deyil, Rusiyada və Şərq ölkələrində rəğbətə qarşılır. Qabaqcıl ideyalı, maarifpərvər ziyalılar qiraətxananın "rəvnəq və rəvac" tapmasını, tərəqqi etməsini səmimiyyətlə alqışlayırdılar. Buraya Kəlküttə, İstanbul, Sofiya, Qahirə, Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdən xeyriyyə yolu ilə qəzet, jurnal və kitablar göndərilirdi.

"Nəriman qiraətxanası" beynəlmiləl xarakterli mədəniyyət ocağı idi. Burada müxtəlif millətlərdən olan qabaqcıl ziyalılar görüşür, bir-biri ilə tanış olurdular.

N.Nərimanov dövrü mətbuatın və kitabların köməyi ilə oxucuların nəzərində "möcüzə" yaratmışdı. Dünya hadisələri, ayrı-ayrı xalqların həyat tərzini və mədəniyyəti oxucularda ciddi maraq doğururdu, həm də onları istər-istəməz öz həyatına və mühitinə, ictimai həyatda baş verən hadisələrə nəzər salmağa təhrik edir, düşündürürdü. Qiraətxananın açılmasını təfəkkürlə qarşılayan molla və seyidlər belə özlərini saxlaya bilmir, vətəndaşlarından qiraətxanaya girməyib qəzetləri alıb evə aparırdılar.

Qiraətxananın oxucusu gündə-günə artırdı. Ancaq yeri olduqca darısqal olduğundan N.Nərimanov onu ayrı bir yerə köçürməyə icazə alır: milyon Lalayevin böyük erməni kilsəsi yanında olan mülkü kirayə edilir. Beləliklə, 1895-ci ilin fevralından qiraətxana geniş və işıqlı otaqlara köçür.

Qiraətxana əsl mədəni mərkəzə çevrilir. N.Nərimanovun bilavasitə təşəbbüsü ilə "Qiraətxanada gənclərin yığınaqları təşkil edilir, azərbaycanca yeni əsərlər oxunur, mübahisələr açılır, həvəskar

aktyorların məşqləri keçirilirdi”.

N.Nərimanov xeyriyyə məqsədi ilə görüş gecələri, teatr tamaşaları, ədəbi-musiqili müsəmirələr təşkil edirdi. Bunlar qiraətxananın maddi ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ödəyirdi. Lakin N.Nərimanov qiraətxananı yalnız yaşatmaq deyil, həm də onun imkanlarını genişləndirmək, gənc nəslin mədəni tərbiyəsi üçün bir baza yaratmaq istəyirdi. “Kaspi” qəzeti 6 mart 1897-ci il tarixli nömrəsində yazırdı ki, N.Nərimanov qiraətxanada bir müəlliminin əməkdaşlığı ilə uşaqlar kitabları şöbəsi yaradır.

N.Nərimanovun ilk ucuz milli qiraətxanası dörd il fəaliyyət göstərdi. Çar hakimi dairələri gənclərin qiraətxana ətrafında sıx toplaşmasından ehtiyat edərək, 1898-ci ilin oktyabr ayında onu şübhəli siyasət ocağı kimi bağlatdı. Buna baxmayaraq, milli mədəniyyətin yüksəlişində ilk cığı açan “Nəriman qiraətxanası” Azərbaycan xalqının ictimai fikrində yeni səhifənin başlanğıcı oldu. N.Nərimanov iftixarla yazırdı: “Bakıdakı ictimai fəaliyyətim 1894-cü ildən ilk ucuz kitabxana qiraətxanası açmağımla başlamışdır”.

XIX əsrin axırlarında N.Nərimanovun bədii yaradıcılıq fəaliyyətində ciddi inkişaf nəzərə çarpır. N.Nərimanov “Nadanlıq” (1894), “Şamdan bəy” (1895) komediyalarını, “Nadir şah” (1898) tarixi faciəsini, “Bahadır və Sona” (1896) romanının bir hissəsini yazıb çap etdirir. O, Qoqolun “Müfəttiş” (1892) komediyasını da Azərbaycan dilinə çevirib tamaşaya qoyur. N.Nərimanovun əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı və milli teatrının inkişafına faydalı təsir göstərir.

N.Nərimanov Bakıya gəldiyi ilk günlərdən teatrı əsl xalq tribunasına çevirməyə çalışırdı. M.F.Axundovun “açdığı yeni yolu”, ənənəni davam etdirən maarifpərvər ziyalılar xalqda intibah hissi oyatmaq üçün teatrı ən qüdrətli vasitə hesab edirdilər.

Milli teatrın ilk həvəskar dövründən başlayaraq onun inkişafında və qol-qanad açmasında N.Nərimanovun böyük xidmətləri olmuşdur. Hələ 90-cı illərdə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ziyalı gənclərdən ibarət aktyorlar truppası yaradılmışdı.

N.Nərimanov tərbiyəvi əhəmiyyəti olan pyesləri tamaşaya qoyurdu. Onun keçirdiyi “müsəlman gecələri”ndə ayrı-ayrı pyeslərdən səhnəciklər verilirdi. Bütün mədəni hadisələrdə - konsert və tamaşalarda N.Nərimanov bilavasitə iştirak edirdi: o, gah aktyor, gah rejissor,

gah da təşkilatçı kimi fəaliyyət göstərirdi.

Ağamalıoğlu 90-cı illərdə Bakıda “Müfəttiş” komediyasının tamaşasından aldığı təəssüratı xatırlayaraq yazırdı: “...Tamaşa kifayət qədər yaxşı və şən keçdi; qorodniçi xüsusilə təbii idi - onun ifaçısı, əsərin mütərcimi Nərimanov özü idi. Qadın rollarını erməni qadınları oynayırdı. Türk (Azərbaycan-T.Ə.) tamaşaçıları pyesin inandırıcılığına heyran qalmışdılar, zira bütün bunlar ətrafındakı həyatı çox yaxşı xatırladırdı. Bu, həqiqət türk həyatında eşidilməmiş bir hadisə idi”.

“Müfəttiş”i səhnəyə çıxarmaq böyük hünər və cəsarət istəyirdi. N.Nərimanovun bu əsərə xüsusi əhəmiyyət verməsinin sirri öz həmvətənlərinin nəzərini ictimai həyatda baş verən haqsızlığa, özbaşınalığa cəlb etməsi olmuşdur. N.Nərimanovna görə, komediya ancaq gülüş üçün deyil, əksinə “zindəganlığımızda olan qüsuratı” göstərmək üçündür. Komediya həyatın aynasıdır. “Komediya çıxarmaqdan əsl məqsəd” tərbiyədir. N.Nərimanov “Teatr barəsində bir neçə söz” (1899) əsərində yazır: “Teatr böyükklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər əxz edirik”. N.Nərimanovna görə, “İnsan çox vaxt öz zindəganlığında özünün və ya qeyri şəxsin qüsuratını görmür və yainki hiss etmir. Amma komediya çıxardanda bunların hamısını görüb, yaxşısını yamandan seçir və mümkün olan qədər çalışır ki, yaman sifətləri özündən rədd etsin”.

N.Nərimanov ictimai həyatda və məişətdə olan “pis əməlləri” səhnədə göstərməklə, müasirlərində ibrət və nəcib sifətlər aşılamaq niyyətində idi. Çünki gənc yazıçı pis əməlləri ictimai həyatın, hakimi üsul-idarənin özündə deyil, insanların avamlığında, mərifətsizliyində, mədəni geriliyində axtarırdı. Bu maarifçilik dünyagörüşü onun ilk dram əsərlərinin əsas mayası idi.

N.Nərimanov ictimai fəlakətdən xilas yolunu elm, maarif və mədəniyyətdə gördü. Lakin zəhmətkeş kütlələrə əsl həqiqəti söyləmək və milli tərəqqiyə yol açmaq üçün, hər şeydən əvvəl, millətin ictimai-mədəni və fikri inkişafına xəyanət edən mürteə fikirli ziyalılardan həyat səhnəsindən sıxışdırıb çıxarmaq vacib idi. Mübarizə özmi N.Nərimanovun qəlbində illərlə bəslədiyi bir arzunu dilə gətirdi. O, 1902-ci ilin may-iyun aylarından imperator III Aleksandr adına Bakı oğlan gimnaziyasında ekstern imtahan verib şəhədət namə aldı. Həmin

ilin iyul ayında isə Odessa şəhərindəki Novorossiysk imperator universitetinin tibb fakültəsinə daxil oldu.

N.Nərimanov universitetin birinci kursunda oxuduğu zaman onun 32 yaşı vardı. Kurs tələbələri arasında yaş etibarilə fərqlənən bu ciddi, lakin çox xoşroftar gənc ilk gündən hamıya xoş gəldi; onu kurs başçısı seçdilər. Bu qarabuğdayı qafqazlı tez bir zamanda tələbələrin yaxın dostu və məsləhətçisi oldu.

N.Nərimanov ilk günlərdən müsəlman tələbələrindən ibarət cəmiyyət yaratmağa təşəbbüs göstərdi. Bu cəmiyyətin üzvləri tez-tez onun Seretensk döngəsindəki 1 nömrəli evin 51 nömrəli mənzilinə toplaşar, axşamdan xeyli keçəndək söhbət edirdilər. Onların təbəbət, ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə dair söhbətləri çox zaman dəyişib siyasi ictimai həyata, beynəlxalq hadisələrə həsr olunardı.

Rusiyada zəhmətkeş kütlələrin həyat tərzi, əməl və mübarizəsi ilə tanışlıq N.Nərimanovun dünyagörüşünə təsirsiz qalmırdı. O, gördü ki, hər yerdə mütləqiyyətə qarşı dərin nifrət və ehtiras son həddə çatmışdı. Tətillər və nümayişlər cənub şəhərində adi hal olmuşdur. Bu gərgin siyasi-ictimai vəziyyət qüdrətli bir tufan qopacağını göstərirdi. Ürəyi odlu qafqazlı tələbələr inqilabi qüvvələrə qoşulmaya bilməzdilər. Çünki gizli inqilabi vərəqələrin çar monarxiyasına qarşı cəsarətli ittihamı, üsyankar məzmunu onların coşğun gənclik əhval-ruhiyyəsi ilə həmahəng idi. Əldən-ələ keçən gizli siyasi ədəbiyyat N.Nərimanovun gözləri önündə yeni aləm açırdı. O, inqilabi hərəkata qoşulur, çox çəkmir ki, tələbə dərnəklərinin gizli təşkilatçı rəhbərlərindən biri olur.

Qocaman inqilabçı V.Elts gurultulu, səs-küylü keçən tələbə yığıncaqlarını sonralar xatırlayarkən demişdir: "N.Nərimanov ciddi, düşüncəli görkəmi, həddən artıq sakit davranışı ilə insanı heyrətə gətirirdi. Əslində bu "sakitliyin" arxasında əslərcə zülm altında qalan xalqların bütün qəzəb odu ilə yanan bir inqilabçı ürəyi gizlənin və döyünürdü".

N.Nərimanov Odessada nümayiş və tətillərdə fəal iştirak edir, liman fəhlələrini inqilabi mübarizəyə hazırlayırdı. O, xalq kütlələrinin mütləqiyyətə qarşı mübarizəsinə kömək etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Bu vasitələrdən biri də teatr idi.

N.Nərimanov teatrdan tribuna kimi istifadə edirdi. Gizli inqila-

bi dərnək üzvlərinin yerli əhali ilə sıx əlaqəsinə də teatr geniş imkan verirdi.

N.Nərimanov Odessa şəhər limanındakı "Volnoretz" ("Dalğaqranı") adlanan ucuz fəhlə yeməxanasında bazar günləri teatr tamaşası göstərən həvəskar rus aktyorları ilə yaxından dost olmuşdu. Rus aktyorları A.N.Ostrovski, A.P.Çexov və başqa klassik dramaturqların əsərlərini tez-tez tamaşaya qoyurdular.

N.Nərimanov liman fəhlələri arasında siyasi dərnək yaratmışdı. 1 Ona görə hər dəfə tamaşa günləri burada olurdu. O, tamaşaların hazırlanmasında rus aktyorlarına kömək edər, bəzən də sufluyor olardı.

N.Nərimanov Odessada, Novorossiysk imperator universitetində oxuduğu vaxt tələbələrdən ibarət teatr truppası da yaratmışdı. O, 1903-cü ildə Odessadan Bakıya göndərdiyi bir məktubda tələbə yoldaşlarından ibarət kiçik bir teatr truppası yaratdığını və məzuniyyət günlərində Kırımın Baxçasaray, Simferopol və başqa şəhərlərində tamaşalar göstərdiyini xəbər verirdi. Bu barədə Baxçasarayda çıxan "Tərcüman" qəzetində də maraqlı məlumat vardır. Qəzet 1903-cü il yanvar ayının 15-də "Qafqazlılar Kırmda" sərlövhəli məlumatında Novorossiysk universitetinin yetirmələri olan bir dəstə qafqazlı tələbənin Baxçasaray və Simferopolda V.Mədətovun "Qırt-qırt", N.Nərimanovun "Nadanlıq" pyeslərini tamaşaya qoyduqlarını bildirir.

N.Nərimanov "Nadir şah" tarixi faciəsini də Kırmda səhnəyə qoymaq təşəbbüsündə olmuşdur. Lakin çar senzurası "Nadir şah" tarixi faciəsini zərərli bir əsər hesab etmiş, onun tamaşasına icazə verməmişdir. Çar senzurasını pyesdə şahların devrilməsi fikrinin təbliğ edilməsi qorxutmuşdu.

Məlum olduğu kimi, 1905-ci il "Qanlı bazar" hadisəsi Rusiyanın hər yerində inqilabi əhval-ruhiyyəli kütlələrin mütləqiyyətə qarşı mübarizəsini daha da gücləndirmişdi.

1905-ci ilin oktyabrında inqilabi hərəkət bütün ölkəni bürüyüb Ümumrusiya siyasi tətilinə çevrildi. Belə bir gərgin dövrdə N.Nərimanov Odessada təhsil alan müsəlman tələbələrinin xahişini yerinə yetirərək konstitusiyalı respublika hökumətinin monarxiyadan üstünlüyü haqqında mühazirə-referatını oxumuşdu. O, mühazirə zamanı Odessada hökumətə qarşı mübarizədə həlak olmuş inqilab qəhrəmanlarının xatirəsini yad etmək üçün camaata ayağa qalxmağı təklif et-

mişdir.

Referatdan aydın olur ki, N.Nərimanov hələ birinci rus inqilabının başladığı dövrdə xalqı azadlıq və tərəqqiyə çatdırmaq yolunu inqilabda, inqilabi mübarizədə görürdü. O, inqilabi "həqiqət yolunda mübarizə" adlandırır, inqilabın təbii-zəruri bir hadisə olduğunu əsaslandırır. N.Nərimanova görə, inqilabın baş verməsinə əsas səbəb zəhmətkeş kütlələrin dəhşətli istismarı, yoxsulluğu və dilənçiliyidir. O yazırdı ki, istibdad üsul-idarəsi zülm, əsarət, hüquqsuzluq və zəncir deməkdir. Rusiyanın hakim sinifləri öz şəxsi mənafeləri xatirinə zəhmətkeşləri nadanlıq və cəhalet içərisində saxlayırlar. Odur ki, inqilabi mübarizə aparmadan çarizmi devirmək, xalqı azadlığa çıxarmaq olmaz.

Referatda çar mütləqiyyətinin başqa millətləri əsarət altında saxlamaq, onların mədəniyyət və dillərini təqib etmək, hüquqlarını tapdalamaq kimi iyrənc müstəmləkəçilik siyasəti amansızcasına ifşa olunurdu. Müəllif göstərirdi ki, çarizm Rusiyanın bütün xalqlarının qatı düşmənidir. Çarizm Rusiya xalqlarına könüllü surətdə hüquqlar verməyəcəkdir. Həmin hüquqları birləşib, mübarizə vasitəsilə almaq lazımdır.

N.Nərimanovun 1905-ci il 17 oktyabr çar manifestinə münasibəti də diqqəti cəlb edir. Referatda deyilir ki, manifest çar könüllü surətdə verməmişdir. Çarı manifest verməyə xalqın qəzəbi və hiddəti məcbur etdi. Lakin çar manifest verməklə yanaşı, qoşunu, fitnəkarları, xuliqanları, qaragürüçüləri də işə saldı: xalqın qabaqcıl övdlərlərinə amansız divan tutmağa başladı. N.Nərimanov geniş xalq kütlələrini tərəqqiyə, maarifə, azadlıq və demokratik respublika uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

1905-ci ildə Novorossiysk universiteti siyasi tətillərdə nəticəsində bağlanmışdı. Müəllif və tələbələrin əksəriyyəti həbsxanaya salınır və ya təqib olunurdu. N.Nərimanov xəfiyyətlərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün 1905-ci ilin avqust ayında Kazan Universitetinə dəyişilməyə cəhd edir.

1906-cı ildə N.Nərimanov Bakıya qayıdır. O, yeni ictimai-siyasi vəziyyətin tələblərini zəhmətkeş kütlələrə başa salmaq, onları inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün dövrü mətbuatda vətəndaş-publisist kimi çıxış edir. "İrşad" qəzetində "Cümə söhbəti", "Həyat" qəzetində

"Həftə fəryadı" başlığı altında tez-tez dərc olunan məqalələrində N.Nərimanov günün ən aktual, zəruri məsələlərinə toxunur, beləliklə mütləqiyyətin mürtəce siyasətinin mahiyyətini açıb göstərir.

1906-cı ildə N.Nərimanov gizli inqilabi fəaliyyətini açıq siyasi təşviqatla əlaqələndirmək üçün "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətindən bəcarıqla istifadə edir. Bu zaman "Hümmət" bolşevik təşkilatı zəhmətkeş kütlələr arasında siyasi təbliğata böyük əhəmiyyət verirdi. "Hümmət" bolşevik təşkilatına daxil olan N.Nərimanov İranda baş verən milli azadlıq hərəkatına da hərtərəfli əməli yardım göstərirdi.

1906-cı ilin avqust ayında qabaqcıl ziyalıların təkidi ilə Zaqafqaziya müsəlman müəllimlərinin I qurultayı açıldı. N.Nərimanov və H.Zərdabi qurultayın sədri seçilmişdilər. Qurultay nümayəndələrinin arzusuna görə bütün siyasi məsələlərə N.Nərimanovun sədrliyi ilə baxılacaq idi.

İclasların birində məktəblərdə Azərbaycan dili təlimi məsələsi müzakirə olunarkən N.Nərimanov yeni dərs proqramı düzəltməyin, ana dilində yeni təlim kitablarını tərtib etməyin vaxtı çatdığını söyləmişdir. O, müəllimləri millətin dərdinə əlac axtarmağa, dövlətin qarşısında tələblər irəli sürməyə çağırmışdır. Qurultay N.Nərimanovun cəsarətli təklifini yekdilliklə qəbul etdi. Bu hadisə liberal burjuva ziyalıların qorxuya saldı. Onlar qurultayın qərarını "yumşaltmaq", mübarizə əhvali-ruhiyyəli müəllimlərə təsir göstərmək üçün ertəsi gün H.Z. Tağıyevi qurultaya dəvət etdilər. H.Z. Tağıyev qurultaydakı çıxışında dedi: "Sizin dünənkə qərarınız onu göstərir ki, qurultaya N.Nərimanovun şəxsində uzağı görməyi bacarmayan adamlar rəhbərlik edir. Siz bilirsinizmi N.Nərimanov kimdir? Onun cibində bir qəpiyi yoxdur, mənim hesabıma oxuyur, amma burada inqilabi nitq söyləməyə və bizi dolaşığına salmağa cəsarət edir. Mən xahiş edirəm dövlət qarşısında bütün millətin üzərinə kölgə salan dünənkə qərarı rədd edəsiniz".

Qurultaya dərin bir sakitlik çökür. Hamı N.Nərimanova tərəf baxır. O, ayağa qalxıb xitabət kürsüsünə yaxınlaşır. Hamının üzündə təəccüb və heyrət vardı. Onlar N.Nərimanovun böyük nüfuz sahibi, milyonçu H.Z. Tağıyevə nə cavab verəcəyini gözləyirdilər.

"Yoldaşlar- deyə N.Nərimanov sakit, ciddi bir səsle davam etdi - cənab Tağıyevdən toqaid alan tələbələrdən biri də mənəm. Lakin

mən bilmirdim ki, cənab Tağıyev yoxsul tələbələrə onların fikrini və ixtiyarını almaq, dilini bağlamaq üçün kömək edirmiş.

Əgər bu vaxtadək cənab Tağıyev tələbələrə ona görə kömək edirmiş ki, ancaq onun fikri, iradəsi ilə hərəkət etsinlər, o zaman mən “fəryad qoparmaq lazım gəldiyi yerdə susub” öz keçmişimi və gələcəyimi ləkələyə bilmərəm.

Belə bir vaxtda- özgələrinin açıq danışıqları, hətta çar zülmündən azad olmaq uğrunda öz qanlarını axıtdıqları bir zamanda məni qızıl gücünə susmağa məcbur etməyə heç kəsə ixtiyar verməmişəm və vermərəm.

Bütün qurultay qarşısında cənab Tağıyevin verdiyi təqaüdü şadlıqla rədd edirəm ki, zəmanəmizin zülmkarlarından xilas olum və bizim gələcək nəsil də qoy özlərini murdar qızıla satmasınlar”.

N.Nərimanovun mərdanə çıxışı hərəzlə qarşılandı. H.Z.Tağıyev qurultayı tərk etdi. Liberal burjua ziyalılarına xoş gəlməyən “bu münafişin ictimai mənası var idi, gələcək nəsil üçün də böyük ibrət ola bilərdi”. N.Nərimanov xalqın taleyini milyonçuların ixtiyarına tapşırmağı ictimai-siyasi hadisələri başa düşməmək, siyasi korluq kimi qiymətləndirirdi. “Özünüzi biabır etdiniz bədsir, yetər!” (1909) məqaləsində o yazırdı: “Cəmiyyətə xeyri olduğundan dolayı ictimai qoçulara hörmət edib, xeyir iş gördürmək üçün həvələndirmək yaxşıdır: ancaq o cür yanlış düşünən dövlətli qoçulara bütün bir millətin müqəddəratını tapşırmaq, ən azı axmaqlıqdır”.

Rusiyada inqilab tufanı N.Nərimanovun dünyagörüşündə ciddi dönüş yaratmışdı. O, Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinin azadlıq və səadətini inqilabi mübarizədə görürdü. Bununla belə, avam kütlələrin gözünü açmaq, onları inqilabi döyüşlərə hazırlamaq üçün xalqın mədəni inkişafına, maariflənməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. N.Nərimanovun H.Z.Tağıyev kimi milyonçuya qarşı durmasına, öz şəxsi mənafeyini deyil, ümumxalq işini hor şeydən üstün tutmasına səbəb də bu idi. N.Nərimanov sonralar bu barədə yazırdı: “15 il ən dəyərli cavan yaşlarımı el uğrunda, maarif üçün işlətdikdən sonra, güclü bir hacı mənim şərfimə toxunmuşdu; xırda, cəfəng ailə qovğası üstündə deyil, bütün bir xalqın tərbiyə və maarif məsələsi üstündə Hacıya bəroks olduğum üçün məni təhqir etmişdi. Mən kasıb tələbə ilə milyonçu Hacı arasındakı bu mübarizə məslək mübarizəsi idi”.

1906-cı ilin axırlarında N.Nərimanov Novorossiysk imperator universitetində təhsilini davam etdirmək üçün Odessaya qayıdır. 1906-1908-ci illərdə Azərbaycanın qabaqcıl adamları tələbə N.Nərimanova öz təhsilini başa vurmağı üçün müntəzəm maddi yardım göstərirlər. N.Nərimanov Novorossiysk imperator universitetinin tibb fakültəsini bitirdikdən sonra Bakıya qayıdır. O, burada xüsusi müalicəxana açmaq istəyir. Gizli inqilabi iş üçün xüsusi müalicəxananın olması zəruri idi. Lakin elə bu zaman N.Nərimanov İran milli azadlıq hərəkatına yaxından kömək və rəhbərlik etmək üçün təcili Tiflisə göndərilir. Məxfi sənədlərin birində N.Nərimanovun Tiflisə xüsusi partiya tapşırığını yerinə yetirmək üçün getməsi aydın şərh edilmişdir. Orada deyilir: “İran mücahidlər partiyası Mərkəzi Komitəsi N.Nərimanovun üzərinə Tiflisdə möhkəm partiya intizamı prinsipi əsasında mücahidlər partiyası şöbəsini təşkil etmək və həmin şöbə ilə mərkəz arasında fəaliyyət birliyi bərqərar etmək vəzifəsi qoyulmuşdu, çünki indiyə qədər yerli komitənin fəaliyyəti üzərində nəzarət yox idi. Bunun da nəticəsində İran inqilabının ehtiyacları üçün partiya tərəfindən toplanılan pul çox zaman başqa məqsədlərə sərf olunurdu.

Mərkəz tərəfindən həkim N.Nərimanova verilən təlimata əsasən, onun üzərinə pulların mədəxili və xərclənməsinə və ümumiyyətlə şöbənin bütün fəaliyyətinə nəzarət etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Həm də komitənin möhüründən sui-istifadə olunduğu üçün, işi təşkil etməkdən ötrü möhürü yenisi ilə dəyişdirmək, əvvəlkini isə etibarsız elan etmək tapşırığı verilmişdi”.

Rəsmi sənədlərdən aydın olur ki, N.Nərimanov və “Hümmət” təşkilatı İran inqilabı qəhrəmanlarına bilavasitə kömək edir, onlara hərbi sursat, ədəbiyyat və mətbəə avadanlığı göndərirdi. N.Nərimanov ağır şəraitdə inqilabi iş aparırdı. O, Tiflisdə olarkən “Şeytan-bazar”ın yaxınlığındakı Voronsov küçəsində, “Azərbaycan” məhmanxanasının 26 nömrəli otağında yaşayırdı, xəstələri də elə burada qəbul edirdi. Çar polisinin xüsusi şöbəsi onu Tiflisə gəldiyi ilk gündən ciddi nəzarət altına almışdı.

Bu dövrdə İranın irtica qüvvələri hücumu keçmişdi. Əfsanəvi xalq qəhrəmanı Səttarxanın başçılıq etdiyi fədai dəstələri şah ordusuna qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparırdı. Belə bir vaxtda İran Mücahidləri partiyasının Mərkəzi Komitəsi Zaqafqaziyanı ayrı-ayrı şəhər-

lərində mübariz şöbələr təşkil etmişdi ki, onlar da Təbriz inqilabçılarna hər cür yardım göstərirdi.

Çar səfiri İrandan öz hökumətinə göndərdiyi məlumatların birində Təbrizin şah ordusu üçün basılmaz qalaya çevrilməsi barədə belə yazmışdı: Zaqafqaziyanın İrana odlu silah, mətbəə avadanlığı və hərbi sursat gətirən azərbaycanlı, erməni, gürcü və arabir rus dəstələrinin ardi-arası kəsilmir...

Şübhəsiz, çar Rusiyasının mürtəce dairələri bu həyəcanlı xəbərlərə etinasız qalmırdı. Gizli xəfiyyə idarələri canfəşanlıqla hər yerdə təqiblər, kütləvi həbslər edirdi.

N.Nərimanov 1909-cu il mart ayının 1-də həbsə alınıb Metex qalasına salındı. Martın 8-də şəkli çəkildi, iki gün sonra ilk sorğu-sual, istintaq başlandı. Tiflis quberniyasının jandarm idarəsi N.Nərimanovu "Səttarxan və Bağırxanın inqilabi ordusuna adam, silah və partladıcı maddə göndərməkdə" ittiham edirdi.

Tiflis quberniyası jandarm idarəsinin reisi polkovnik Yeryominin 1909-cu il mayın 31-də yazdığı 19 nömrəli istintaq qərarından məlum olur ki, N.Nərimanovun Tiflisə gəlişindən sonra inqilabi İran mücahidlər təşkilatının fəaliyyəti geniş vüsət almışdı.

Axtarış vaxtı polis in əlinə keçmiş bir məktubdan görünür ki, hələ 1907-ci ildə Mücahidlər partiyasının Mərkəzi Komitəsi N.Nərimanovun ictimai-siyasi və əməli fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onu İran inqilabçılarının görkəmli rəhbəri hesab etmişdir.

N.Nərimanovun Mücahidlər partiyası ilə əlaqəsi onun inqilabi fəaliyyətinin ən parlaq səhifələrindən biridir. Polis axtarışı zamanı N.Nərimanovun mənzilində onun 1905-ci il Odessada oxuduğu referatın azərbaycanca əlyazması və rus dilində sosial-demokrat partiyasının məramnaməsinin tapılması bir daha sübut edir ki, mücahidlər partiyasının bu görkəmli xadimi biliyini, təcrübəsini və əməli fəaliyyətini Səttarxan hərəkatının qələbəsi uğrunda mübarizəyə sərf etmişdi.

N.Nərimanov Tiflisdə Metex qalasında yeddi ay saxlanır. Zaqafqaziyanın demokratik ictimaiyyəti N.Nərimanovun həbsdən təcili azad olunmasını tələb edir. "Zaqafqaziya", "Tərəqqi", "Baku" və sair mətbuat səhifələrində tərəqqipərvər ziyalıların etiraz məktubları çap olunur. Lakin demokratik ictimaiyyətin xahişi bir nəticə vermədi. Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi tələqlərinin birində Tiflis jandarm

idarəsi yazırdı: "Təkcə İran təbəələri deyil, hətta rus təbəələrinə də olduqca zərərli təsir göstərən həkim N.Nərimanov beş il müddətinə Sibirin uzaq yerlərindən birinə sürgün edilsin".

1909-cu il sentyabr ayının 30-da N.Nərimanov öz ailəsi ilə bərabər Qafqaz canişinliyi ərazisindən 24 saata çıxarılıb iki il müddətinə Həştərxana sürgün olunur. N.Nərimanov Həştərxana çatdığı günün ertəsi, oktyabr ayının 7-də "Darül-ədəbi" məktəbinə gedib müəllimlərlə görüşür, məktəbin pulsuz həkimliyini öz öhdəsinə alır. N.Nərimanov "Darül-ədəbi" məktəbində "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin redaktoru Mustafa Lütfi ilə tanış olur, onun qəzetilə əməkdaşlıq edəcəyinə söz verir.

N.Nərimanov sürgündə ilk günlərdən polis in güclü nəzarəti altında təqib edilsə də, ədəbi-bədii və elmi fəaliyyətini dayandırmır. O, özünün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Volqaboyunun milli tərkibi etibarilə müxtəlif olan zəhmətkeş kütlələrinin böyük rəğbətini qazanır. Onun istər elmi-kütləvi mövzuda oxuduğu mühazirələri, istərsə də "Bürhani-tərəqqi", "İdeal", "Prikaspiyskiy kray" və s. qəzetlərdəki çıxışları yerli əhalinin siyasi, mədəni-maarif və məişət məsələlərinin həllinə faydalı təsir göstərirdi.

"Bürhani-tərəqqi" qəzeti 1909-cu il oktyabr ayının 11-də "Doktor Nəriman bəy" adlı redaksiya məqaləsində ehtiramla yazırdı: "Nəriman bəy cənabları! Heç bir vaxt xatirinizə gətirməyin ki, mən məhbussam, həm də qəribəm. Xeyr, belə xəyalatları xatirinizə belə gətirməyəcəksiniz. Çünki ərbabi-maarif üçün küreyi-ərzin hər yeri vətəndir. Siz, millətin cövhərisiniz. Cövhər haraya düşsə, elə yənə də cövhərdir ki, cövhər. Siz kimi ali zatlar ilə Hacıtərxan müsəlmanları nə qədər kəsib-iftixar etsələr yənə azdır..."

N.Nərimanov həqiqi xalq həkimi, vətənpərvər ictimai xadim kimi tanınır. O, 1909-1910-cu illərdə "Xolera-Vəba", "Çexotka-Vərəm", "Aləmi-Nisvan", "Tibb və İslam" kimi kütləvi elmi-publisist məqalə və kitabçalarını çap etdirir. N.Nərimanov həqiqi xalq həkimi kimi tanınır. Milli tərkibi müxtəlif olan şəhərdə N.Nərimanovun "Müalicəxanasına" yalnız azərbaycanlılar deyil, rus, fars, tatar, türkmən, qırğız, özbək və erməni fəhlələri də pənah götürürdülər. Onun kiçik qəbul otağı səhər saat 9-dan 12-dək, axşamlar isə saat 6-dan 8-dək xəs-tələrlə dolu olardı. Hamı qayğıkəs, mehriban həkimin həssas münasi-

bətinə heyran idi. Böyük bir ailəni ehtiyac içərisində, güc-bəla dolandırmamasına baxmayaraq N.Nərimanov xəstələrdən müalicə haqqı almaqdan imtina edir, hətta bəzən onlara dərman pulu da verib yola salırdı.

N.Nərimanov Həştərxana gəldiyi ilk günlərdə Qafqaz gənclərini öz ətrafına toplayır, teatr həvəskarları truppası yaradır. Bu truppa yerli tatar teatr həvəskarları ilə birlikdə tez-tez tamaşalar verir. N.Nərimanov rejissor, həm də aktyor kimi tamaşaların canlı və təsirli çıxmasına çalışır. Teatrın mübariz, inqilabi istiqamətdə inkişafı yerli həkimyyət orqanlarını narahat edir, din xadimlərinin etirazına səbəb olurdu. Bu şikayətlər təsirsiz qalmırdı. Çar polis məmurları N.Nərimanovun teatr dərnəyindəki fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırdı.

1911-ci il avqust ayının 21-də N.Nərimanovun sürgün müddəti başa çatır. Lakin beş aydan sonra ona Bakıya qayıtmağa ixtiyar verilir. Maddi vəziyyətin ağırlığı üzündən Bakıya köçə bilməyən N.Nərimanov bir müddət Həştərxanda qalır, çoxcəhətli ictimai-publisist fəaliyyətini davam etdirir. Onun "Bürhani-tərəqqi" qəzetində "Arı bəy" gizli imzası ilə çıxan "Telefon" sərlövhəli məqalələri Azərbaycan publisistikası tarixində istər forma, istərsə də məzmunca yeni idi. Bu kiçik həcmli satirik əsərlərdə N.Nərimanov günün ən aktual, təxirəsalınmaz məsələlərinə toxunurdu.

N.Nərimanov "Bürhani-tərəqqi"nin "Elmi və fənni" şöbəsinə, "Prikaspiyskiy kray" qəzetində isə "Müsəlman həyatı" şöbəsinə rəhbərlik edir.

N.Nərimanov "Xalq universiteti"nin sədri seçildikdən sonra buranı siyasi təbliğat və təşviqat mərkəzinə çevirməyə çalışır. O, mətin inqilabçılara gizli cəmiyyətin leqal mədəni-maarif tədbirləri ilə əlaqə-dərdirməkdə kömək edir, rus, tatar, qırğız, cığatay azərbaycanlı və erməni fəhlələri arasında tez-tez kütləvi mühazirələr oxumasına şərait yaradırdı.

N.Nərimanov Həştərxanda gizli inqilabi fəaliyyətini davam etdirir. Burjua-demokratik inqilabi məğlub olduqdan sonra irticanın güclənməsi müsəlman gənclərinin "Şurayi-islam" cəmiyyətində böyük narazılığa səbəb olmuşdu. N.Nərimanov bu cəmiyyətə mənsub olan müsəlman gənclərinə əsl mübarizə yolunun inqilabi ideyalar uğ-

runda döyüş meydanına atılmaq, çarizm üsul-idarəsini devirmək olduğunu inandırıcı dəlillərlə başa salır, onları fəhlə-kəndli bayrağı altına toplayırdı.

1913-cü ilin yanvarında demokratik fəhlə zümərəsi N.Nərimanovu şəhər dumasına namizəd seçdi.

N.Nərimanov 1913-cü ilin iyul ayında Bakıya qayıdır. O, burada xüsusi müalicəxana açır. Sonra Qaraxəhərdəki 9-cu pulsuz şəhər xəstəxanasında müdir vəzifəsində çalışır. Eyni zamanda, "Xalq universiteti"ndə elmi-kütləvi mövzuda müntəzəm mühazirələr oxuyurdu.

N.Nərimanov həkimliklə yanaşı, publisistik, yazıçılıq və gizli inqilabi fəaliyyətini davam etdirir. Dövr mətbuatda onun ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri və bədii əsərləri nəşr olunur. N.Nərimanov "Bir kəndin sərgüzeştisi" (1915) hekayəsini, "Pir" (1917) povestini, tibbə dair bir sıra əsərlərini yazıb çap etdirir, Genin "Edam" əsərini tərcümə edir. "Bahadır və Sona" romanını səhnələşdirir. Bu dövrdə N.Nərimanov ayrı-ayrı ədəbi məclislər təsis edir, qabaqcıl ideyalı ziyalılarla birlikdə xəlqilik və realizm uğrunda inadla mübarizə aparırdı. "Necat" mədəni-maarif xeyriyyə cəmiyyətində ədəbiyyat şöbəsinin sədri olan N.Nərimanov "Tənqid gecələri" ədəbi dərnəyində dövr mətbuatda çıxan ayrı-ayrı bədii və elmi kütləvi əsərlərin müzakirəsini keçirir, onların mükəmməl tərtibinə yaxından kömək edirdi. Ədəbi məclisin üzvləri - Kazımoğlu, S.M.Qənzadə, S.S.Axundov, Abdulla Şaiq, S.H.Sadiq və başqaları istər elmi, istərsə bədii əsərlərin dilinə ciddi diqqət yetirirdilər. Çünki bu dövrdə ən vacib məsələlərdən biri ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə məsələsi idi. Bu, ədəbiyyatın realist istiqamətini təyin edirdi.

N.Nərimanovun "Tənqid gecələri" Azərbaycan ədəbi fikrində inqilabi-demokratik meyillərin artmasına ciddi təsir göstərirdi.

Zəhmətkeş kütlələri ictimai dərdlərdən xəbərdar edən və onların inqilabi mübarizəyə hazırlayan bir mətbu orqan yaratmaq vaxtı çatmışdı. Bu məsələ N.Nərimanovu çox düşündürür. Abdulla Şaiq N.Nərimanovun 1914-cü ildə "Dan ulduzu" jurnalı nəşr etmək arzusunda olduğunu, ictimai-siyasi vəziyyətin ağırlığı üzündən bu fikirdən əl çəkdiyini söyləyir.

N.Nərimanov 1916-cı il dekabr ayının 18-də "Fikir" adlı aylıq elmi-ədəbi və siyasi jurnal çıxarmaq məqsədilə Bakı qradonaçalnikli-

nə müraciət edir. O, istəyirdi ki, bu jurnalda Azərbaycan və rus yazıçılarının bədii əsərlərini: tibbə, təbiətşünaslığa və pedaqogikaya dair elmi-nəzəri materialları, xüsusi tənqid şöbəsində isə gündəlik dövrü mətbuatın xülasəsini və müasir yazıçıların əsərlərinin tənqidi icmalını versin. Beləliklə, qabaqcıl ideyaları təbliğ etsin. Lakin N.Nərimanovun bu təşəbbüsü nəticəsiz qaldı. Buna baxmayaraq, N.Nərimanov kütlələr arasında inqilabi ideyaları təbliğ etmək üçün yeni yollar axtarırdı: "Qənaət", "Samopomoş" adlı kooperativ təşkilatları - N.Nərimanovun bilavasitə rəhbərlik etdiyi bu təşkilatlar inqilab mübarizlərinə maddi və mənəvi yardım göstərirdi.

1917-ci il fevral burjuva demokratik inqilabından dərhal sonra "Hümmət" təşkilatı Azərbaycan dilində ədəbiyyat və qəzet nəşr etmək üçün ciddi hazırlıq gördü. Həmin ilin iyul ayının 16/29-da mətbəə yaradılması və "Hümmət" adlı qəzet buraxılması məsələsi qəti həll edildi.

Nəhayət, 1917-ci il iyul ayının 3-də Bakıda "Hümmət" in ilk buraxılış nömrəsi dörd min nüsxə ilə çıxdı.

N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, T.Şahbazi, D.Bünyadzadə, B.Ş. taxtinski, Y.Məlikov kimi görkəmli inqilab xadimləri qəzetin redaksiya heyətinə daxil oldular. "Hümmət" qəzetinin redaktoru N.Nərimanov idi.

Bolşevik "Hümmət" təşkilatının əsas məqsədi və tələbi qəzetin siyasi istiqamətini, məramnaməsini müəyyən edirdi. "Hümmət" qəzeti fəhlə və zəhmətkeşlərin hüququnu müdafiə etməklə bərabər, inqilabın tufanlı günlərində onlara doğru yol göstərməyi borc bilirdi. Buna görə qəzet yazırdı: "Yolumuz artıq dərəcədə tikanlı və məşəqqətli olsa da, ali müqəddəs məsləkimiz kirdarımızın artmağına səbəb olur. Bizim məsləkimiz bütün insanları birləşdirməkdir və biz deyirik: hamı millətlər üçün məqsəd, ideal birdir: bu ideal hamı millətləri qarışdırmağa dəvət edir".

"Hümmət" qəzeti ilk nömrəsindən Lenin partiyasının bolşevik proqramını həyata keçirirdi. Odur ki, Azərbaycanın hər yerində onu özlərinin sevimli qəzeti hesab edirdilər.

Azərbaycan zəhmətkeşləri "Hümmət" qəzetinə özlərinin "çox böyük neməti" kimi baxır, onun faydalı işlər görəcəyinə inanırdılar.

"Hümmət" qəzeti xalqın böyük etimadını doğrultdu: ən mürək-

kəb ictimai-siyasi şəraitdə azərbaycanlı, tatar və ləzgi zəhmətkeş kütlələrinin bayrağıdır, yaxın məsləhətçisi oldu. Hələ gənc yaşlarından milli mətbuat yaratmaq həsrətini çəkən N.Nərimanov "Hümmət" qəzetini Azərbaycanın fəhlə və kəndlilərinin əsl mübarizə silahına çevirmişdi. 1917-1918-ci illərdə "Hümmət" yalnız Zaqafqaziyada deyil, bütün Rusiya ərazisində Azərbaycan dilində çap olunan yeganə bolşevik qəzeti idi. Müsəlman aləmində inqilabi ideyaları təbliğ edən bu qəzetin qarşısında böyük vəzifələr dururdu. N.Nərimanov inqilabın taleyi həll olunduğu tarixi günlərdə zəhmətkeş kütlələri Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək üçün "Hümmət"dən qüdrətli vasitə kimi istifadə edirdi.

1918-ci il iyulun 30-dək "Hümmət" in cəmi yüz on üç nömrəsi çıxsada bu qəzet mübarizələrlə dolu mürəkkəb bir dövrün aynası, salnaməsidir. Onun hər səhifəsində qəflət yuxusundan ayılmış, öz ləyaqətini dərk edən yoxsul fəhlə və kəndlilərin mübariz səsi eşidilir. Maraqlı budur ki, "Hümmət" qəzeti N.Nərimanovu bolşevik redaktor və ictimai xadim kimi səciyyələndirmək üçün zəngin materiallar verir. N.Nərimanov qəzetdə özünün siyasi-nəzəri cəhətdən kamil, inqilabi ruhlu məqalələri ilə tez-tez çıxış edirdi. Onun "Fransa inqilabı", "Bu gün", "Bizim Rusiya inqilabına nəzərimiz", "Zaqafqaziya komissariatında oturan sosialistlərə açıq məktub", "Mən ittifaqa dəvət edirəm", "Nə etməliyik?" məqalələri və bir sıra felyetonları inqilabi publisistikanın gözəl nümunələridir.

Bu əsərlərdə N.Nərimanov Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinin inqilabi əhvali-ruhiyyəsinin, arzularının tərcümanı kimi çıxış edirdi. "Hümmət" qəzeti yalnız N.Nərimanov deyil, "Hümmət" təşkilatı ətrafında sıx toplaşan qabaqcıl ziyalıların dünyagörüşünə ciddi təsir göstərirdi. Bu cəhətdən "Hümmət" qəzeti ictimai fikrin inkişafında həqiqətən yeni məktəb idi.

Bu ağır günlərdə N.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi bolşevik "Hümmət" təşkilatı bütün qüvvəsini Bakıda Sovet hakimiyyətinin müdafiəsinə səfərbərliyə almışdı.

1918-ci il aprelin 25-də Bakıda yaradılan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə şəhər təsərrüfatı komissarı kimi daxil olan N.Nərimanov bu zaman dağılmış və geri qalmış ticarət, nəqliyyat, təchizat və ərzaq məsələlərinin qaydaya salınması və yaxşılaşdırılması

üçün yorulmadan çalışırdı. O, Bakının neft rayonlarında yeni məktəblər, kitabxanalar, fəhlə klubları açılmasına qayğı ilə yanaşırdı. N.Nərimanov neft mədənlərində, zavodlarda və məscidlərdə olur, zəhmətkeş kütlələrə ictimai-siyasi vəziyyəti və bolşeviklərin xətt-hərəkətini başa salır, onları fəhlə-kəndli hakimiyyətini qorumağa və möhkəmləndirməyə çağırırdı. Onun redaktə etdiyi "Hümmət" qəzetində Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Dekretləri dərc olunurdu.

1918-ci ilin baharında N.Nərimanov ağır xəstələri: həkimlərin məsləhətinə görə onu təcili Həştərxana, "Tinaki" palçıq müalicəsinə göndərilirdi.

N.Nərimanov Həştərxana gəldiyi günlər hər yerdə amansız döyüşlər gedirdi. Belə bir vaxtda N.Nərimanov yorğunluq və xəstəliyə baxmayaraq, "tatar-qırğız" və "iranlı" müsəlman fəhllərini kütləvi-siyasi işə cəlb edir, mühazirə oxuyurdu. Həştərxan vilayətinin Volqaboyu tatarları N.Nərimanovun təsirli sözlərinə mənəvi ehtiyac duyur, onun qayğı dolu, səmimi məsləhətlərinə etiqad və inamla yanaşırdılar.

Həştərxan ölkə hərbi-siyasi komissarlığının səhiyyə şöbəsinə rəhbərlik edən N.Nərimanov burada bütün müdafiə tədbirlərində fəal iştirak edir.

1919-cu ilin əvvəllərində N.Nərimanov Həştərxan quberniya maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir. O, Həştərxanda zəhmətkeş kütlələrin maariflənməsinə və mədəni inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşır. N.Nərimanov mədəniyyət ocaqları və yeni tipli məktəblər açdırır. Yerli əhali arasında müəllim kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli pedaqoji kursların təşkilinə rəhbərlik edir. O, yeni tipli məktəbə olan köhnə təsəvvürü aradan qaldırmaq üçün geniş kütləvi izahat işi aparmalı olur.

1919-cu ilin iyul ayında Həştərxanda, Zaqafqaziya müsəlman komissarlığının "Köç" mətbəəsində N.Nərimanovun "Biz Qafqaza nə şüarla gedirik" kitabçası nəşr olunur.

N.Nərimanov "Dağıstan ruhani başçısı Şeyx Nəcməddin əfəndi Qoçinskiyə məktub", "Azərbaycan respublikasının başçısı Usufbəyova məktub" və sairə publisist əsərlərində də əksinqləbi qüvvələrin xəyanətəkar fəaliyyətini, törətdiyi cinayətləri ifşa edirdi. İnqilabi mübarizənin gücləndiyi bir vaxtda dinçilik şüarlarına bel bağlayan mür-

təce qüvvələrin xalq məhkəməsi qarşısında haqq-hesab verəcəyi dəhşətli saatin yaxınlaşdığını söyləyirdi.

N.Nərimanov Moskvada Zaqafqaziya müsəlmanları şöbəsinin müdiri, bir neçə aydan sonra isə RSFSR Xalq milli işlər komissarının müavini vəzifəsində işləyir.

Sovet hökuməti ilə diplomatik əlaqə yaradan ilk xarici dövlətin, Əfqanıstanın səfirini Moskvada N.Nərimanov qarşılamış, "Sovet diplomatiyası tarixində ilk dəfə ona Azərbaycan dilində müraciət edərek salamlamışdı. N.Nərimanov bildirmişdir ki, onun azərbaycanca nitq deməsi Sovet Rusiyasında bütün millətlərin bərabər və azad olmasına bir sübutdur".

İ.V.Stalin Hindistan elçisi müsəlman professor Prasadla danışıqlar aparmadığı da N.Nərimanov tapşırırmışdı.

Gənc Sovet Rusiyası ilə Yaxın Şərqi ölkələri arasında diplomatik əlaqənin yaradılması, Rusiya inqilabının məqsəd və əhəmiyyətinin Şərqi xalqlarına çatdırılması böyük inqilabi sayıqlıq, diplomatik hünər və ehtiyatlılıq tələb edirdi. N.Nərimanov bu vəzifələri görkəmli dövlət xadiminə xas olan bacarıqla yerinə yetirirdi. Onun İran, Türkiyə, Əfqanıstan, Hindistan, Misir və başqa Şərqi ölkələri xalqlarına müraciətləri mühüm sənədlər idi.

N.Nərimanov öz odlu qəlbini məşələ çevirmək, məzlum Şərqi xalqlarını əsarətdən xilas etmək arzusu ilə yaşayırdı. Heç təsadüfi deyildir ki, ölümündən bir qədər əvvəl o, Şərqi müraciətlə yazırdı: "Ey Şərqi, ey beşəriyyət əzəli, sənin yolunda yansam, əzablara düşsəm də idealımdan dönməz deyiləm. Hamı şahiddir ki, sənin yolunda "ömrümü sərf etdim" hərəgah can verən bir loğman tapılsaydı, həyatımı sənə verərdim".

El aşıqları öz mahnılarında "Qoca Şərqi Nərimanı gəlirmi?" deyə xalqın Azərbaycanda N.Nərimanovu intizarla gözlədiklərini bildirirdilər.

1920-ci il aprel ayının 8-də Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin qərarına əsasən Ümumqafqaz rəhbər partiya orqanı - Qafqaz Bürosu yaradıldı.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi 1920-ci il aprel ayının 27-də silahlı üsyan rəhbərlik etmək üçün Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi yaratdı. N.Nərimanov qiyabi olaraq Müvəqqə-

ti Hərbi İnqilab Komitəsinin sədri seçildi.

1920-ci ilin may ayında fəhlə və kəndlilər N.Nərimanovu Bakıda təntənə ilə qarşıladılar.

Ümumittifaq məhəbbəti qazanmış N.Nərimanov Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin ilk sədri kimi "Gənc Müstəqil Sovet Azərbaycanının" qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda yorulmadan çalışır, Azərbaycan rayonlarını gəzir, fəhlə və kəndlilərə gənc dövlətin məqsəd və vəzifələrini aydınlaşdırır, onların arzu və tələblərini öyrənir, beləliklə, əhalini yeni quruculuq işlərində sövq edirdi. Ağamalıoğlu öz xatirəsində yazırdı: "Respublika daxilindəki səfərdə N.Nərimanov yoldaşı müşayiət etdiyim vaxt Azərbaycanın zəhmətkeş əhalisi arasında onun nə qədər də böyük nüfuz və təsiri malik olduğunu öz gözlərimlə görüb inandım... Hər yerdə N.Nərimanov yoldaşı bütün xalq səmimi təntənə ilə qarşılayırdı.

Görüş yerlərində tezliklə böyük mitinqlər təşkil edilirdi.

Bütün bu mitinqlərdə və yığıncaqlarda N.Nərimanov xalqa yaxın və tanış dil tapmağı və qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etməyi bacarırdı... Bu səfərin, şübhəsiz ki, o zamankı yeni quruluşun möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyəti olmuşdu..."

Azərbaycan gündən-günə inkişaf edir, möhkəmlənirdi. Şərq ölkələrinin gələcək tərəqqi yolunu işıqlandıran Odlar yurdu bütün dünyanın nəzər-diqqətini cəlb edirdi. N.Nərimanovun bilavasitə təşəbbüsü ilə 1920-ci ilin sentyabr ayında Bakıda çağırılmış Şərq xalqlarının ilk qurultayında qoca Şərq göz yaşa tökir, "öz dərdlərindən, burjuva ölkələri kapitalının vurduğu ağır yaralardan" danışır, beləliklə bir-birinin dərdlərindən xəbərdar olur, birləşməkdən, kapitalın əsarət zəncirini parçalamaq vaxtının çatdığından danışırdılar.

1922-ci ildə N.Nərimanov İtaliyada, Genuya şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edir. O, öz Genuya xatirələrini respublika mətbuatında çap etdirir.

Bu illərdə N.Nərimanov Azərbaycanda ədəbiyyat və incəsənətin yüksəlişinə ciddi diqqət yetirir. Geniş ədəbi məclislərdə, tənqid-təbliğ teatrı tamaşalarında, yaradıcılıq müşavirələrində şəxsən iştirak edərək ziyalılara, sənətkarlara məsləhətlər verir, onlara kömək edirdi. 1921-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan və rus dillərində "Sənaye-nəfisə" jurnalının nəşri də bu qayğı ilə bağlıdır.

N.Nərimanov 1922-ci ilin may ayında Zaqafqaziya Federasiyasının İttifaq Sovetinə sədr seçilir. SSRİ təşkil ediləndə isə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ilk dörd sədrindən biri olur. O, xalqın etimadını doğruldaraq məsul partiya və dövlət vəzifələrində namusla işləyirdi. N.Nərimanov ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, ədəbi-publisist yaradıcılığını da davam etdirirdi. Mərkəzi dövrü mətbuatda onun maraqlı elmi, ədəbi-publisist məqalələri çap olunurdu.

1925-ci ilin fevral ayında SSRİ MİK yanında Elmi Şərqsünaslıq İttifaqı N.Nərimanovun ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətinin 30 illiyi münasibətilə xatirə gecəsi keçirmişdir. Burada Moskva ictimaiyyətinin və ölkəmizin ayrı-ayrı respublikalarının nümayəndələri ilə birlikdə Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələri də iştirak etmişdir.

Yubiley yığıncağında N.Nərimanov Şərqsünaslıq Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdir.

1925-ci il mart ayının 19-da N.Nərimanov qəflətən dünyasını dəyişir. Görkəmli ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov Moskvada Qızıl Meydanda dəfn olunur. Onun adının əbədiləşdirilməsi üçün tədbirlər görülür.

Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin və ictimai-ədəbi fikrinin yeni dirçəliş dövrünə təsadüf etmişdir. Xalq içərisindən çıxmış, bütün həyatı boyu geniş və çoxcəhətli ictimai, ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmış Nəriman Nərimanov Azərbaycan maarifçi-realist və demokratik ədəbiyyatın inkişafında, onun yeni mütərəqqi keyfiyyətlərlə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nəriman Nərimanov mütəfəkkir yazıçı və materialist filosof M.F.Axundovun yaratdığı ədəbi məktəbin klassik ənənələrinin qüdrətli davamçısı olmuşdur. O, bir müəllim, ədəbiyyatımızda tarixi faciə janrının banisi, nasir, həkim, jurnalist, publisist və teatr xadimi kimi milli mədəniyyətimizin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir.

N.Nərimanovun ədəbi irsi zəngindir. XIX əsrin axırlarından onun dövrü mətbuatda külli miqdarda felyetonları, ədəbi-tənqidi, elmi-publisist məqalələri, eyni zamanda dram və nəsr əsərləri çap edilmişdir. Bütün bunlar kütlələrin mənəvi aləminə və məfkurəvi inkişafına

əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onları burjuva-mülkədar cəmiyyətinə, mürtece adət və vərdişlərə, fanatizmə, mövhumata qarşı mübarizəyə sövq etmişdir.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dramaturgiyasının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ölkənin siyasi-ictimai və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Köhnə feodal münasibətlərinin keçirdiyi daxili sarsıntı bədii ədəbiyyatda da öz ifadəsini tapırdı. M.F.Axundov ədəbi məktəbinin nümayəndələri - N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev kimi yazıçılar klassik ədəbiyyatın ən gözəl ənənələrini yeni tarixi şəraitdə davam və inkişaf etdirir, zamanın tələbləri ruhunda dərin məzmunlu bədii əsərlər yaradırdılar. Onlar ictimai dərdləri geniş xalq kütlələrinə açıb göstərməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə yazdıqları səhnə əsərlərini çətinliklə də olsa tamaşaya qoyur, zəhmətkeş kütlələri maddi və mənəvi sıxıntı içərisində, əsarətdə saxlayan feodal cəmiyyətinin qayda-qanunlarına, ətalətə, hər cür geriliyə qarşı kəskin mübarizəyə qalxır, xalq cəhəlatın və dini mövhumatın amansız girdabından qurtarmağa cəhd edirdilər. Teatrı geniş kütlələrlə sıx əlaqə saxlamaq üçün əsas vasitə hesab edən Nərimanov öz ürək sözlərini, fikirlərini geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq niyyətilə “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah” pyeslərini qələmə almışdır.

“Nadanlıq” (1894) komediyası Nərimanovun ilk qələm təcrübəsidir. Əsərin əsas ideyası feodal həyatının köhnə adət-ənənələrinə, cəhəlatə və nadanlığa qarşı mübarizədir. Yazıçı komediyada ictimai həyata və ailəyə, məişətə möhkəm daxil olan feodal əxlaq qaydalarının törətdiyi dəfşətli fəlakətlərin tipik lövhəsini yaratmışdır. Mədəni geriliyin, savadsızlığın xalqın inkişafı yolunda buxova çevrildiyini, onun göz açmasına imkan vermədiyini görən yazıçı nadanlıq müsləman aləminin ən böyük ictimai bəlası hesab etmiş və ilk zərbəni də buradan vurmağı qərara almışdı. O, xalqın ağır güzəranının, geriliyinin səbəbini elmsizlikdə, savadsızlıqda və cəhəlatdə görürdü.

Nərimanov müəllimlik etdiyi Qızılhacılı kəndində kəndlilərin ağır dərdlərinin acısını yaxından duymuş, onları bu vəziyyətdən xilas etmək üçün çıxış yolu axtarmağa çalışmışdır. O, “Nadanlıq” əsərində kənddəki mədəni geriliyə səbəb olan cəhətləri açıb göstərməklə kəndlilərdə avamlığa və mərifətsizliyə, köhnə feodal əxlaq qaydaları-

na qarşı tənqidi münasibət oyatmaq istəyirdi. Nərimanov sonralar Qızılhacılı kəndi ictimaiyyətinə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə qüvvəm çatdığı qədər kömək etmək fikri mənə ilk dəfə həmin kənddə doğmuşdur.

“Nadanlıq” komediyasında yazıçı öz şəxsi mənafeyini ümumin xeyrinə qurban verən Məhəmmədəğa və Ömər kimi maarifpərvər ziyalıları zülmət səltənətinə qarşı qoyur. İctimai həyat meydanına yenidən atılan Məhəmmədəğanın və Ömər köhnə feodal mühitinin mühafizəkar qayda-qanunlarına kəskin etirazı və yenilik uğrunda mübarizəsi komediyanın əsasını təşkil edir.

Nərimanovun “Nadanlıq”da məqsədi “müsləmanların” həyatına “bir zərrə qədər nəf” gətirmək idi. O, özü yazırdı: “Məzkur əsəri yazmağımıza səbəb Qafqaz müsləmanlarının əksərinin bimərifət və nadanlılığı oldu... Ümidvaram ki, mənim bu kömtərin qələmimin meyvəsi müsləmanların zindəganına bir zərrə qədər nəf gətirər”. N.Nərimanov “Nadanlıq”da toxunduğu, həll etmək istədiyi ictimai məsələlər qismən də olsa, onun həssas qəlbinin çırpıntısını başa düşməyə imkan verir. Komediyanın ekspozisiyasında gənc müəllim Məhəmmədəğanın düşüncə çıxılmaz vəziyyətdə və yoxsul kəndlilərin məktəbə münasibəti verilməmişdir. Məhəmmədəğa daxilən iztirab və tərəddüdlər keçirirsə də öz vicdanının səsinə eşidir və xalqa xidmət etməyi üstün tutur. Mənəvi sıxıntı və tərəddüd o dövrdə kəndlilərdə müəllimlik edən gənclərin əksəriyyətinə, hətta seminarıyanı bitirib Qızılhacılı kəndində yenicə müəllimliyə başlayan Nərimanovada da yad deyildi. Əlbəttə, bu cəhətdən Nərimanovu Məhəmmədəğa obrazının prototipi hesab etmək olar, çünki onların taleyində oxşar cəhətlər çoxdur.

Nərimanov Bakıya gələndən sonra yenidən dirçələn kapitalizm münasibətləri və əxlaqın çirkinlikləri ilə qarşılaşır. Pul, var-dövlət hərisliyinin insan mənəviyyətinə mənfi təsiri dövrün qabaqcıl adamları kimi gənc dramaturqun da nəzərindən yayınmur. O, “Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy” (1895) komediyasında üfunətli burjuva cəmiyyətinin doğurduğu fəlakətlərə qarşı çıxır, Şamdan bəy surətində dövrün xudpəşənd, lovğa, ikiüzlü “millət dostlarını” ifşa edirdi. Dramaturq bu əsərində ilk dəfə olaraq kapitalizm aləminin iyərnc bəlalardan xilas olmaq üçün mütərəqqi qüvvələrin ittifaqı ideyasını irəli sürürdü. O dövrdə belə bir fikrin təbliğ edilməsi çox əhəmiyyətli idi.

N.Nərimanov Şamdan bəy simasında qeyrətli ziyalıların fırıldaqlarını ifşa etməklə kifayətlənmirdi. O, müasiri olduğu yazıçılardan fərqli olaraq fəlakəti doğuran səbəbləri birlik və həmrəyliklə aradan qaldırmağın mümkünlüyünü irəli sürürdü. Bu, dövr üçün aktual məsələ idi.

Komediyanın istər quruluşunda, istərsə də ideyasında klassik dramaturgiya nümunələrindən fərqli olan orijinalıq, yenilik ruhu vardır. Burada dramaturq ilk dəfə olaraq kütləni (əksəriyyəti şəhərin ziyalıları və bəyi olsa belə) fərdə qarşı qoymuş, beləliklə birliyin özəmətini, gücünü qabarıq vermişdir. Burada dramaturq göstərir ki, xain, yalançı və ya hər hansı "yaman vücud"ların taleyi xalqdan asılıdır. Fəlakət törədən Şamdan bəylərdən istənilən vaxt "topsuz, tüfəngsiz xilas olmaq" mümkündür. Lakin ittifaq, birlik olmadan bu tədbiri həyata keçirmək olmaz.

"Şamdan bəy" komediyasında dramaturqun irəli sürüb həll etdiyi məsələlər Azərbaycan zəhmətkeşlərinin məfkurəvi ictimai-əxlaqi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayırdı. N.Nərimanov zəhmətkeş kütlələrin nəzərini ictimai həyatda baş verən hadisələrə yönəltmək, onlarda zülmə, haqsızlığa və zorakılığa qarşı barışmazlıq və mübarizə ruhu tərbiyə etmək və beləliklə, bütün mütərəqqi qüvvələri bir cəbhədə birləşdirmək istəyirdi. Ona görə də "Şamdan bəy" komediyasında irəli sürdüyü ideyanı yazıçı öz publisist məqalələrində daha geniş və konkret şəkildə qoyurdu.

O, geniş zəhmətkeş kütlələrə müraciətlə deyirdi: "Həqiqət hal: camaat üzvlərindən biri bilirsə ki, oğurluq edənə, adam öldürənə, cib kəsənə, yetimin pulunu yeyənə və ya... millətə, vətənə xəyanət edənə camaat nəinki həbsə saldıracaqdır, hətta öz içindən qovlayacaqdır..." təbii ki, qorxar, cinayət etməz.

Yazıçı birliyi, ittifaq və ittihadı məhdud milli çərçivədə götürmürdü. Millətçilik onun təbiətinə yabançı idi. O, yaxşı bilirdi ki, çarizm bütün məzlum xalqların qatı düşmənidir.

Millətdən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq N.Nərimanov bütün zəhmətkeşlərin ümumi düşməne qarşı mübarizədə birləşməsinə istəyirdi. O, bütün millətlərin xoşbəxtliyini onların ittifaqında, birgə inqilabi mübarizəsində görürdü. N.Nərimanov yazırdı: "Bütün insanların - ya müsəlman, ya xaçpərəst, ya yəhudi, ya büt-pərəst ol-

sun ittihad edə biləcəkləri nöqtə hərryyətdir".

Zaqafqaziyada burjuva millətçiləri xalqlar arasında ixtilaf törətdiyi, milli ədavəti qızışdırdığı bir zamanda beynəlmillətlik bayrağını şəərəflə qoruyan N.Nərimanov bütün dünyanı iki ələmə - dini, imanı, vicdanı satın alan, millətlər arasında qarşı faciələrlə səbəb olan kapital ələminə və millətləri bir-birinə qardaş edən, insanın ruhunu ucaldan, insanı təbiətlə mübarizəyə sövq edən, gizli xəzinələri açdıran zəhmət ələminə bölürdü.

XIX əsrin 90-cı illərində cəmiyyətin bədəməl, riyakar şamdan bəylərdən ittifaq və ittihad yolu ilə xilasını mümkün hesab edən N.Nərimanov sonralar bütün məzlum xalqları faciələr törədən kapital ələminin zülmündən xilas etmək üçün inqilabi mübarizəni əsas yol sayırdı. Bunun səbəbi bir tərəfdən yazıçının məfkurəvi inkişafı, dünyagörüşü ilə əlaqədarsa, o biri tərəfdən də Azərbaycan xalqının ümumi siyasi-ictimai vəziyyəti, mədəni tərəqqisi, hadisələrə münasibəti ilə sıx bağlı idi.

Nərimanov öz zamanəsinin böyük oğlu idi. Rusiyada, eləcə də Zaqafqaziyada xalq hərəkatının gücləndiyini müşahidə edir, kütlələri inqilabi mübarizəyə hazırlamaq yollarını düşünürdü. Onun "Nadir şah" tarixi faciəsində Şərqi despotizminə və taxt-tac hakimiyyətinə qarşı çıxması bu cəhətdən təsadüfi deyildi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində faciənin ilk nümunəsini Nəcəf bəy Vəzirov "Müsbəti-Fəxrəddin" (1896) pyesi ilə yaratmışdı. XIX əsrin sonlarında N.Nərimanovun "Nadir şah" (1898), Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" (1896) və "Bəxtsiz cavan" (1900) səhnə əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının ideya-bədii və mövzu cəhətdən müstəqil inkişaf yoluna düşdüyünü göstərirdi. İlk faciə əsərlərində, "Nadir şah" istisna edilməklə, mövcud ictimai həyat bilavasitə tənqid obyektinə kimi götürülür, mülkədarlığın öz mövqeyini və iqtidarını itirməsi, yeni ictimai qüvvələrin meydana gəlməsi təsvir olunur. Bu əsərlərdə burjuva münasibətlərinin patriarxal-feodal ictimai münasibətlərinə həyat səhnəsindən təcridən sıxışdırıb aradan çıxarması prosesi öz bədii ifadəsini tapır. Dramaturqlar ictimai yaraların islahat yolu ilə sağalacağına ümid bəslədiklərinə görə ictimai quruluşa, burjuva-mülkədar münasibətlərinə qarşı çıxmırdılar.

XIX əsrin sonlarında maarifçi-demokrat dünyagörüşünə malik

olan Nərimanov bu məhdud cəhətlərdən azad deyildi. Lakin buna baxmayaraq, müasirlərindən fərqli olaraq, mütələqqiyət hakimiyyətinin xalqa xoşbəxtlik və səadət verə bilməyəcəyini və onun mürtece mahiyyətini "Nadir şah"da göstərir.

M.F.Axundov "Aldanmış kəvakib" əsərində mütələqqiyət dövlət quruluşunun mənasız, gülünc olduğuna istehza edirsə, Nərimanov "Nadir şah" tarixi faciəsində Şərq xalqlarının siyasi-ictimai və mədəni inkişafında monarxiya hakimiyyətinin buxova çevrildiyini cəsarətlə söyləyir. Nərimanov İran xalqının tarixi keçmişinə müraciət edir, beləliklə, mövcud ictimai həyatın ziddiyyətlərini orijinal bir yolla açıb göstərirdi. İranın tarixi hadisələri onun üçün qabaqcıl ideyaları təbliğ etmək, çar üsul-idarəsinin mürtece mahiyyətini ifşa etməkdən ötrü bir vasitə idi.

Nərimanov "Nadir şah"da tarixi hadisələri əsas götürərək Nadiri bütün ziddiyyətləri ilə verməyə çalışmışdır. Tarixi faciədə Nadir amansız quldur, böyük sərkərdə, tədbirli dövlət başçısı və müstəbid hökmdar kimi verilmişdir. Nadirin faciəsinə səbəb feodal ictimai münasibətlərdir. Dramaturq əsas diqqətini Nadirin şəxsiyyətinə, daxili aləminə verməklə, onun faciəsinin mahiyyətini açmış, beləliklə, feodal hakimliyinə nifrət oyatmışdır.

Nərimanov Səfəvilər xanədanının sonbeşi Şah Təhmasın devrilməsinə səhnəyə gətirməklə padşaha allahın kölgəsi kimi baxan avam camaatın şüurunu fanatizm və dini əsarətdən qurtarmağa, onu real düşünməyə çağırırdı. Nərimanov sonralar bu bərdə yazırdı: "Nadir şah" adlı tarixi faciədə mən şahın şəxsiyyətini heç endirmişəm və başa salmaq istəmişəm ki, qaranlıqda qalan kütlənin adət olaraq qəbul etdiyi kimi hökmdarın şəxsiyyəti heç də müqəddəs deyil və əgər o, məmləkəti idarə edə bilmirsə, onu tapdalayıb keçmək olar".

Nadir şah obrazını yaradarkən dramaturq nə tarixi həqiqətin əsiri olmuş, nə də sərbəstliyə yol vermişdir. Hakimiyyətə, taxt-taca qanuni varisliklə deyil, gərgin mübarizə - dövlət çevrilişi nəticəsində sahib olan Nadir şahın əvvəlki hakimlərdən fərqli cəhəti saray həyatına özü ilə bərabər yeni ideya, yeni prinsip və əqidə gətirməsidir. "Tarixi Nadirin ideya və islahatları əsərdə yeni bir mənə və vüset almış: dövlət və cəmiyyət haqqında Nərimanovun öz manifestini elan edən vasitəyə çevrilmişdir".

Nərimanovun Nadir şah dövrünə müraciət etməsinə səbəb də bu idi. Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi demokratik mahiyyətli ideya və islahatlar dramaturqun yaşadığı dövrdə mühüm məsələlər idi. Nərimanov Nadir şahın demokratik ideya və islahatlarını mütələqqiyət hakimiyyətində həyata keçirməyin mümkün olmadığını, hətta onun şəxsi faciəsinə səbəb olduğunu göstərməklə zülmkar çarizm üsul-idarəsinin eybəcər mahiyyətini açmış, onun həqiqi, demokratik xalq quruluşu ilə əvəz edilməsi zəruriyyətini irəli sürmüşdür.

Nərimanov "Nadir şah"da tarixi inkişafın istiqamətini qətiyyətlə təhrif etməmiş, tarixi həqiqətlərdən mütərəqqi meylləri, müasir həyatın tələblərinə uyğun, ictimai fikrin inkişafı üçün faydalı olan cəhətləri seçib göstərmişdir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən akademik Məmməd Cəfər yazır ki, N.Nərimanov "Nadir şah" faciəsilə "Azərbaycan dramaturgiyasına Puşkin, Şekspir ənənələrini, "Boris Qodunov" üslubunu gətirmişdir".

Rus ədəbiyyatında tarixilik prinsipinin bədiə əsərdə tətbiq edilməsinin ilk nümunəsini A.S.Puşkin "Boris Qodunov" faciəsində vermişdir. Nərimanov da "Nadir şah"da tarixilik prinsipinə sadiq qalmış, feodal-patriarxal İranın tarixi keçmişinə öz dövrünün mühüm siyasi-ictimai və mədəni tələbləri nöqteyi-nəzərindən yanaşmışdır.

"Nadir şah"da XVIII əsr hadisələri təsvir olunsun da, XIX əsrin ictimai ruhu, əsarətdən sərbəst tükənmiş xalqın qəzəb və nifrəti, oyanma əlamətləri öz ifadəsini tapmışdır.

"Nadir şah" 1899-cu ildə ayrıca kitabça şəklində nəşr edilsə də, 1906-cı ilədək səhnə üzü görməmişdir. Çünki çar hökuməti əsərdə qabaqcıl ictimai ideyaların təbliğ edilməsindən duyuc düşərək, onun tamaşasına uzun müddət icazə verməmişdir. Nəhayət, Birinci Rus inqilabından sonra çar senzurası güzəştə getməyə məcbur olur. Beləliklə, əsər ilk dəfə 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində tamaşaya qoyulur. Əsər tamaşaya hazırlanan zaman yazıçı aktyorlarla sıx əlaqə saxlayır, məşqlərdə yaxından iştirak edir.

Nərimanov 1905-ci il inqilabından sonra "Nadir şah"ın birinci nəşri üzərində düzəlişlər aparmağı lazım bilir və bu dövrdə onu xalq kütlələrini mədəni cəhətdən mütələqqiyətə qarşı mübarizəyə hazırlamaq və xalqın məfkurəsində hakim sinfin özbaşınalığına, patriarxal-feodal qayda-qanunlarına və dini fanatizmə nifrət oyatmaq ideyaları

daha çox düşündürdü. Ciddi düzəlişlərdən sonra “Nadir şah” (1913) ikinci dəfə nəşr olunur.

Əsərin hər iki nəşri arasındakı nüsxə fərqləri göstərir ki, dramaturq “Nadir şah”ın üzərində böyük tələbkarlıqla, səylə çalışmış, sanballı, kamill bir sənət nümunəsi yaratmağa səy göstərmişdir.

Nərimanov öz dram əsərləri ilə yanaşı, rus yazıçılarından tərcümə etdiyi pyesləri də tamaşaya qoymuşdur. 1892-ci ildə N.V. Qoqolun “Müfəttiş” komediyasını, 1915-ci ildə Qriqori Genin “Edam” pyesini Nərimanovun doğma dilimizə çevirməsi bu əsərlərdə ictimai həyata, despotizmə qarşı etiraz motivlərinin olması ilə bağlı idi.

“Edam” pyesində insan şəxsiyyəti alınca, onun mənəvi ələmini sarsıdan ictimai haqsızlıq, burjuva həyatının eybəcərliyi işə olunurdu. “Müfəttiş” komediyası isə çar üsul-idarəsinə, kapitalist və mülkədar ələminə qarşı yönəldilmiş siyasi-ictimai pamflet idi. Bu əsərin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması, “eşidilməmiş hadisə” kimi qarşılanmışdı.

Görkəmli ictimai xadim Ağamalıoğlu “Müfəttiş” pyesinin tamaşasını “zülmət səltənətində işıq şüası” adlandırmışdı.

N. Nərimanovun istər tərcümə etdiyi, istərsə də yazdığı pyeslər Azərbaycan milli teatrının maarifçi-demokratik məzmununa və realist üslubuna rəvənəq gətirmişdi. Keçən əsrin axırlarında teatrın repertuarında özünə uzun müddət yer tutmuş “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah” pyesləri təkcə Zaqafqaziya deyil, onun hüdudlarından xeyli uzaqlarda - Kırmda, Volqaboyunda, Orta Asiya ölkələrində, İranda tamaşaya qoyulmuş, bir sıra görkəmli Azərbaycan, rus və tatar aktyorları üçün əsl təcrübə məktəbi olmuşdur. N. Nərimanovun milli teatr sənəti uğrunda mübarizəsi, ədəbi-estetik fikirləri Azərbaycan teatrının realist istiqamətdə inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

N. Nərimanovun nəsr yaradıcılığı da səmərəli olmuşdur. “Bahadır və Sona” romanı, “Pir” povesti, “Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsi vətənin mədəni yüksəlişi, ictimai fikrin inkişafı yolunda onun apardıdığı mübarizə barədə aydın təsəvvür yaradır.

“Bahadır və Sona” (1896-1913) romanında yazıçı xalqlar dostluğu ideyasını ön plana çəkmiş, ədəbiyyatımızın tarixində öz ideya, məzmun və forma yeniliyi ilə parlaq səhifə açan bir əsər yaratmışdır. Roman təkcə nakam əşiqlərin məhəbbət abidəsi deyil, eyni za-

manda xalq həyatının salnaməsidir. Nərimanovun “balaca roman” adlandırdığı “Bahadır və Sona” XIX əsrin 90-cı illərində Zaqafqaziya cərəyan edən hadisələri əks etdirir. Burada iki əşiqin - azərbaycanlı Bahadırla erməni qızı Sonanın ülvə məhəbbət macərası fonunda Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatı realistcəsinə təsvir olunmuşdur.

Maarifpərvər ziyalı gənclərin “gözəl əxlaq və ətvarı”, əməlləri feodal ələminə qarşı qoyulmuşdur. Romanda həyatın geniş epik lövhələrdə təsviri verilməməsi də, feodal ələmində qaranlığın qatılığı, sərtliyi və boğucu üfunəti dolğun təsəvvür olunur. Əsər zülmət səmada ara-sıra göz qırpan ulduzların artacağına, sıxlaşacağına, zülmət gəcəni kəhəkəşən kimi nura boyayacağına dərin inam oyadır. Bu inamı oxucuda Bahadırın, Sonanın, Alekseyin və Soltanın dünyagörüşü və əməlləri doğurur. Maarifpərvər ziyalı gənclər milləti ağır vəziyyətdən çıxarmaq, onun tərəqqisinə kömək etmək yolları axtarırlar. Əsərdə fanatizm, gerilik və özbaşınalıq bəzi din xadimlərinin mühafizəkarlığı ilə əlaqələndirilir, onların xalqın mənafeyinə zidd əməlləri pislənir.

“Bahadır və Sona” əsərində xalqların birliyi, həmrəyliyi təbliğ edilir. İnsanların bir-birindən ayrı düşməsi, aralarında “uçurum dəre” yaranması Bahadırın qəlbinə sızır: “Əcəba, necə ola bilər ki, bizi “uçurum dəre” ayıra? Əcəba, bu “uçurum dəre”ləri biz insanlar düzəldib də onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büt-pərəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiiyi? Yox. Təbii qanun hamı insanlar üçün bir görəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə görədir yürüş etsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyəti-məhəbbət ələmidir”.

Bahadırın fikrincə, insanların bir-birindən ayrı düşməsinə səbəb “ağıllı naqisliyi”dir. Bahadır “uçurum dərələr”in dərin, keçilməz olduğunu dərk edir, mənəvi sınımtı keçirir, intihar etməklə zəmanəyə, zülmət səltənətinə qarşı etirazını bildirir: “Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr”. Mən sizi məhv etmək istərkən siz mənə məhv edtiniz... Fəqət əmin olunuz siz axırda məhv olacaqsınız...”

Bahadır və Sona zülmət ələminin amansız mühitində həlak olsalar da, öz mütərəqqi ideyaları, əməlləri ilə romantik gələcəyə bağlı olduqlarından “uçurum dərələr”in məhv ediləcəyinə möhkəm inam

yaradırlar. Yazıçı iki gəncin şəxsi faciəsində "keçmiş cəmiyyət üçün çox səciyyəvi olan" hadisəni ümumiləşdirməklə ictimai ədalətsizliyə, haqsızlığa və dini ayr-seçkiliyə qarşı etiraz hissi doğurmuşdur. Akademik Məmməd Arif yazır: "...onların faciəsi hər şeydən əvvəl ictimai, bəşəri bir faciə kimi səslənir: iki ağıllı, aydın fikirli, nəcib və mədəni gəncin faciəsində böyük demokrat və insanpərvər ədəbin ictimai ədalətsizliyə qarşı qüvvətli etirazı meydana çıxır". Çar hakimlərinin Zaqafqaziya milli qırğın siyasəti yeritdiyi bir dövrdə xalqlar dostluğu, həmrəyliyi və milli bərabərlik motivlərinin qələmə alınması böyük hünər, cəsarət tələb edirdi. N.Nərimanov ağır şəraitdə belə bir addım atarkən hər şeydən əvvəl, Zaqafqaziya xalqlarını mənən bir-birinə yaxınlaşdırmaq, əlaqələri möhkəmləndirmək, beləliklə, ümumi düşməne qarşı birgə mübarizəyə hazırlamaq məqsədi güdürdü.

N.Nərimanov "Bir kəndin sərgüzeşti" hekayəsini ilk dəfə 1915-ci ilin oktyabrında "Açıq söz" qəzetində çap etdirmişdir. Hekayədə yekdilliyin qüdrəti, avamlığın və fanatizmin törətdiyi fəlakətlərinə məlumdur. Burada iki aləm, iki dünyagörüşü qarşı-qarşıya qaynamışdır. Yazıçı hekayədə Azərbaycan kəndlilərinin həyatı, məişəti, düşüncə tərzini və mübarizə yolu barədə müəyyən təsvir yaratmışdır.

N.Nərimanov "Pir" povestində isə Şərqi cəhəlinə, avamlığa və dini mövhumata qarşı çıxdı. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində dini-mistik görüşlər, köhnə feodal ənənələri mədəni inkişaf yolunda buxovaya çevrilmişdi. N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir kimi görkəmli sənətkarlar milli mədəniyyətin tərəqqisi üçün böyük təhlükə olan dini xurafatı və ruhaniliyi öz əsərlərində kəskin tənqid edirdilər.

"Pir" povestini yazmaqda məqsəd avam kütlələrin varlığına hakim kəsilən dini vahiməni, qorxunu aradan qaldırmaq idi. Nərimanov hələ 1906-cı ildə öz məqalələrinin birində yazırdı: "Dini fanatizm xalqın gözünü örtən pərdədir, insanlarda mütilik, qorxaqlıq hissi yaradır". Povestdə yazıçı fırıl-daçqı din xadimlərinin "icad etdikləri" ziyarətgahları rəzalət, soyğunçuluq və riyakarlıq yuvası kimi ifşa edir.

İstər bədii, istərsə də publisist əsərlərində dinə, şəriət cəhətlərinə Nərimanovun bəzən gücə və ifrat cəhətli tənqidi yanaşması

"xüsusi taktiki" münasibətlə bağlı idi. Akademik F.Köçəri haqlı olaraq qeyd edir ki, "Şərqi xalqların adət və ənənəsini, milli xüsusiyyət və psixologiyasını dərinləndirən bilən yazıçı din və mövhumata qarşı mübarizədə yerli xüsusiyyətləri hərtərəfli nəzərə alır, ateizm ideyalarını konkret şəraitə uyğun şəkildə təbliğ edirdi. O görürdü ki, "ağılları paslanmış, gözləri kor olmuş" adamların süuruna təsir edib, onları oyatmaq, "gözlərini açmaq" üçün xüsusi taktiki üsullardan istifadə etmək lazımdır..."

N.Nərimanov 1905-ci ilin noyabrında Bakıda olduğu zaman "Hümmət" təşkilatının görkəmli xadimlərindən biri kimi, Bakının neft mədənlərində, fabriklərində və zavodlarında müsəlman fəhlələri arasında inqilabi ideyaları yayır, çarizmin siyasətinin mahiyyətini onlara başa salır, hamını beynəlmiləl birliyə çağırırdı. Onun siyasi mitinq və yığıncaqlarda cəsarətli, aydın və inamli çıxışları fəhlələri inqilabi mübarizəyə sövq edirdi. Lakin inqilab əsərinə, "hadisələrin davam etdiyi yerdə" fəhlələrə operativ, əməli kömək etmək, onları düzgün istiqamətləndirmək, beləliklə, inqilabi hərəkatı genişləndirmək üçün böyük mübarizə meydanı - dövrü mətbuat zəruri idi.

N.Nərimanovun 1906-cı ildə Bakıda olduğu zaman liberal burjuva məsləklili "Həyat" və "İrşad" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etməsi bu cəhətdən təəccüb doğurmur.

Məlum olduğu kimi, "Həyat" qəzeti liberal-burjuva istiqamətli gündəlik ictimai-siyasi və ədəbi mətbuat orqanı idi. 1905-ci ilin iyun ayından 1906-cı ilin axırına qədər, fəaliyyəti ərzində "Həyat" mürəkkəb, ziddiyyətli bir dövrün salnaməsi olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi burjuva ideoloqları və din xadimləri "Həyat"ın ideya istiqamətini "Bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur" ruhunda aparır, islami dəyərlərin təbliğinə geniş meydan verirdilər.

Buna baxmayaraq, inqilab tufanının irəli atdığı bir sıra ictimai problemlər, həyat həqiqətləri qəzetin səhifələrində özünə yer tapırdı. M.Ə.Sabirin "Beynəlmiləl" şeri, A.Səhətin lirik əsərləri, Abdulla Surun, S.M.Qənizadənin, Ü.Hacıbəyovun, H.Zərdəbinin, N.Vəzirovun və b. felyetonları, elmi və publisistik məqalələri bu cəhətdən səciyyəvidir.

N.Nərimanov "Həyat" qəzetində "Nər", "Arı bəy" imzası ilə çap etdirdiyi "Həftə fəryadı", "Hər dənbir" felyetonlarında və məqalələrdə

lərində ictimai-siyasi hadisələrə müasirlərindən fərqli olaraq daha fəal münasibət bəsləyirdi. O, maarifçi baxışlarından tam xilas ola bilməsə də, dövrün irəli sürdüyü problemlərin həllinə əsasən inqilabçı-demokratik mövqedən yanaşırdı. N.Nərimanovun dünyagörüşündə baş verən təkamül təsadüfi deyildi. İstər Odessada, istərsə də Bakıda inqilabi tufanların qaynağında olan N.Nərimanov ümumxalq hərəkatını diqqətlə izləyir, ona böyük ümidlər bəsləyirdi. Məhz buna görə də liberal-burjua məsləkli "Həyat" qəzetindən qabaqcıl ideyaları yaymaq, xalqa həqiqəti başa salmaq və onu inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün bir tribuna kimi istifadə edirdi. Eyni fikri N.Nərimanovun "İrşad" qəzeti səhifələrində "Nər" imzası ilə buraxılan "Cümə söhbəti" felyetonları və siyasi publisist məqalələri haqqında da demək olar. Lakin "İrşad" qəzeti "Həyat"a nisbətən mütərəqqi ideyaların yayılmasına daha çox meyilli olmuşdur.

Burada N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi hümmətçilər, F.Köçərli, Abdulla Sur, F.Ağazadə, Ü.Hacıbəyov kimi maarifpərvər yazıçılar müntəzəm çıxış edirdilər. Qəzet inqilabi hadisələrə həssas münasibət bəsləyir, bəzən inqilabi-demokratik mətbuatın təbii ideologiyasını yayırdı.

Elə ona görə də, tərəqqipərvər ziyalılar "İrşad"ı millət üçün "mənbəyi-nicat, bir mövqeyi-ümid və xilas" hesab edirdilər.2 Onlar hətta güman edirdilər ki, "İrşad" qəzetinin varlığı pəncərədən otağa düşən günəş şüası kimi yatmış insanları oyatmağa qadirdir. Şübhəsiz, N.Nərimanovun "İrşad" redaksiyasında işləməsi qəzetin ideya istiqamətinə ciddi təsir göstərmişdir. Onun qayğısı sayəsində redaksiya ətrafına toplaşan sağlam, qabaqcıl dünyagörüşlü əməkdaşlar hümmətçilərin inqilabi, demokratik ideyaları yaymaq üçün qəzettə bir tribuna kimi istifadə etməsinə imkan yaratmışdı. Məhz buna görə, bəzi tədqiqatçıların "İrşad"ı hümmətçilərin ciddi təsiri altında olan və fəaliyyətinə bir çox cəhətdən onlar tərəfindən istiqamət verilən demokratik məsləkli mütərəqqi qəzet kimi səciyyələndirməsi təsadüfi deyildir.

N.Nərimanov 1906-cı ildə liberal-burjua mətbuatında çap etdiyi məqalələrdə günün ən zəruri tələblərini və ictimai-siyasi hadisələri inqilabi-demokratik dünyagörüşü mövqeyindən şərh edirdi. Bu nöqtəyi-nəzər'ən N.Nərimanovun 1906-cı ildə "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində çap etdiyi məqalələri nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

1906-cı ildə N.Nərimanov öz publisist məqalələrində Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatını əməli olaraq dəyişməyə kömək edən mütərəqqi ideyaları müdafiə etməklə bərabər, xalqın azadlığı, tərəqqisi və səadəti yolunda mübarizə aparmağı bacaran adamları birliyə, itti-faqa, əlbir olmağa çağırırdı.

N.Nərimanov Azərbaycan ictimai həyatında fəsadların, özbaşınalığın baş verməsinin əsas səbəblərini mənəbpərvər ziyalıların xəyanətində, onların "istiqbala dair hər məsələdə kor olmağın"da, ümumxalq işinə etinasızlığında görürdü.

Mübariz ədib millətin dərdinə qalan, onun tərəqqisinə çalışan mühərrirlərin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. N.Nərimanova görə, mühərrir millətin adət-ənənəsini, tarixi keçmişini, mədəniyyətini yaxşı bilməsə, öz doğma vətəninə bütün hissi, varlığı ilə sevməsə onun dərdinə şərik ola bilməz. Mühərrirə həyat həqiqətində sadıq olmağı, nədən yazırsa-yazsın "insafı əldən verməməyi" məsləhət görürdü. O deyirdi: əqidi, məsləki pula satmağın kütləvi "azara" çevrilməsi böyük fəlakətdir.

N.Nərimanov vətəndaş mühərrirlərə tövsiyə edirdi ki, məsləkini qara pula satan, yaxşını yaman yerinə qələmə verən, beləliklə, milli tərəqqiyə mane olan cızmaqaraçılara qarşı amansız olsunlar, öz iti qələmlərini yüksək ideallardan ehtikar edən xırda burjua ünsürlərinə və hər şeyə öz mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşan adamlara qarşı çevirsinlər.

N.Nərimanov avam kütlələrin gözünü açmaq, onlara yaxşı ilə yamanı anlatmaq, beləliklə, milli ləyaqət hissi oyatmaq üçün tənqidi ən gözəl vasitə hesab edirdi. Məhz buna görə də xalqa xidməti hər şeydən üstün tutan mühərrirlərə felyetondan kəskin silah kimi istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Milli mədəni gerilik, maarifə, teatra, mətbuata etinasız münasibət, dini xürafat, avamlıq və cəhəlet qabaqcıl ziyalıların ictimai həyatda əl-qol açmasına imkan vermir, ümumi tərəqqiyə mane olurdu. N.Nərimanov Azərbaycanın mədəni mərkəzi olan Bakının ictimai mühitini öz felyetonlarının birində kinayə ilə təsvir edir. Burada publisist dərəbəylik aləmini satıra atəşinə tutur, zamanın tələbindən geri qalmağı "qeyrət mücəssəməsi" olan bəylərin üzünə hiddətlə çırpırdı.

N.Nərimanov maarif sahəsindəki acınacaqlı vəziyyəti gənc nos-

lin tərbiyəsi məsələsinə etinasız münasibətdə görürdü. Dövlət məktəblərində həftədə bir dəfə Azərbaycan dili dərsi keçilməsini düzgün hesab etmirdi. Narahatlıqla bildirdi ki, milli məktəblərdə “Nuhun əs-rindən qalan üsul ilə dərs” verilir və bu da millət balalarının fəhmni, zəhnini korlayır. O, “Müəllimlər ictimainə dair” adlı silsilə məqalələrində dövrün ən zəruri problemlərindən birinə - maarif və mədəniyyətin inkişafında ziyahların və geniş zəhmətkeş kütlələrin rolu məsələsinə toxunmuşdur.

N.Nərimanov yoxsul kütlələrin gələcək səadəti, xoşbəxtliyi və iqtisadi, mədəni tərəqqisi üçün var-dövlət sahiblərinin maddi köməyinə arxalanmırdı. Əksinə, özlərini xalqa millətin dördçəkəni, “hamisi” kimi tanıtdıran, “millət, millət” deyə sösi gəldikcə bağıran, əslində isə öz şəxsi mənafeyini güdənləri ifşa edir, onların həqiqi simasını fanatik dindarlar, yoxsullara açıq göstərirdi. Məsələn, 1906-cı ildə “Həyat”da çap etdirdiyi “Həftə fəryadı” sərlövhəli felyetonlarının birində yazırdı ki, millətin dərdi, faciəsi bəzi oxucuları maraqlandırır. “Bunlar üçün gələcəkdə nə olacaq? Millət və ya vətən tərəqqi edəcəkdir, ya yox? Bu təsəvvürdə olanlar üçün birdir, təfəvüt yoxdur”.

Əsrin əvvəllərində inqilabi fırtınalar dövrü başlanmış, zülm və istismar dünyasını lərzəyə salmışdı. 1905-ci il inqilabı və Şərqlə xalqlarının milli azadlıq hərəkatına onun təsiri tərəqqipərvər ziyahları düşündürən ən zəruri ictimai problemə çevrilmişdi. Azərbaycan inqilabçı-demokratları, mütərəqqi ziyahlar bu dövrdə burjuva-demokratik inqilabın tarixi əhəmiyyətini öz publisist yazılarında, ədəbi-bədii əsərlərində yüksək qiymətləndirir, günün tələblərindən irəli gələn vətənpərvərlik, milli azadlıq ideyaları, elm, maarif, xalqlar dostluğu və humanizm ideyalarının təbliği kimi məsələlərə geniş yer verirdilər.

N.Nərimanov 1905-ci il inqilabının bu tarixi mənə və əhəmiyyətini dərinləndirirdi. Onun “Həyat”, “İrşad” qəzetlərində çap olunmuş publisist məqalələrində mürtəcə qüvvələrin dayağı olan çar üsuli-idarəsi kəskin tənqid edilirdi. N.Nərimanov göstərirdi ki, mütəliyyətin zülmü və insafsız qanun-qaydaları hamını cana getirmişdir. Odur ki, “qeyrətli camaat” ayılıb hüriyyətin yoluna qədəm qoydu. N.Nərimanov “Hüriyyətə dair bir neçə söz” adlı məqaləsində xalqın çarizmə, yerli burjuva-mülkədar zülmünə qarşı mübarizəsini “müqəddəs yol” hesab edir, müsəlmanlara əsl həqiqəti anlatmağa çalışırdı.

N.Nərimanov birinci rus inqilabının Azərbaycan xalqının ictimai fikrinə və milli azadlıq hərəkatına faydalı təsirinə xüsusi qiymətləndirirdi. Çünki bu inqilab çarizmin geniş xalq kütlələrinə münasibətində olan riyakarlıq pərdəsini parçalayıb atmışdı. O görürdü ki, inqilabdan sonra “məhürlü ağızlar” açıldı, neçə illərlə bir-birinin üstə toplanmış dərdlər aşkar olmağa başladı. Camaatın və millətin dostu və düşməni məlum oldu, qara ağ yerinə, ağ qara yerinə daha işlənmədi. Camaatı düz yoldan azdıran “böyüklər” “quyruqlarını” gizlətdilər, sözləri məclislərdə camaat üçün daha qanun olmadı, niyyətləri, planları daha işə keçmədi”.

Bütün bunlar xalqı yüz illər boyu zülm və əsarətdə saxlayan çar üsuli-idarəsinin sarsıldığını göstərirdi. İnqilabi qüvvələr çarizmə qarşı qəti və həlledici ölüm-dirim mübarizəsinə girişməli idi. Böyük qurbanlar bahasına başa gələcək bu döyüşün axırncı olacağına N.Nərimanov möhkəm inanırdı və zəhmətkeşləri azadlıq, bərabərlik, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə çağırırdı: “Yüz illərlə can çəkmiş axırda yenə də ixtiyarsız qul olmaqdan, məhv və nabüd olmaq, can verib getmək, lakin hüriyyət və müsavət kimi şanlı, müqəddəs bir yolda ölmək, şəhid olmaq, əlbəttə, daha məsləhətdir. Ya hürr yaşamaq, ya hüriyyət yolunda getməli. Yoxsa bu yaşayış yaşayış deyildir”.

Çarizm inqilabi hərəkatı boğmaq üçün hazırlaşmaq niyyətilə 17 oktyabr manifesti və Dövlət Duması vasitəsilə vədlər verdiyi, xalqı aldatdığı bir zamanda, burjuva partiyaları əsl həqiqəti gizlətdirdi. N.Nərimanov göstərirdi ki, dövlətin ələcsız qalıb verdiyi 17 oktyabr Manifesti əslində “qanlı hüriyyət” konstitusiyasıdır. Çar öldən çıxan şan və şöhrətinin intiqamını almaq üçün xuliqanlara, qaragürühuçü, ifrat irticaçı ünsürlərə, cəza dəstələrinə, “talan və qarət azadlığı”, milli itilaf-lar törətmək, vətənin mərifətli oğullarını həbsxanalara doldurmaq ixtiyar verirdi.

N.Nərimanov öz məqalələrinin birində yazırdı: “Parlamentlə dumanın təfəvütü çoxdur, əfəndim... Parlament, yəni söylənən yer, bir yer ki, orada hər nə dördin, fikrin olsa açıq söyləyə bilərsən... Fəqət “duma” sözü rus dilində “fikir” deməkdir. Yəni nəyin bərasində və nə tövr istəsən fikir etməyə ixtiyarın var, heç kəs mane olmaz. Lakin fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərindən saman tərələr... Dumanın parlament olmağına hələ çox qalıbdır”.

N.Nərimanov "Sahibimiz kim olacaqdır?", "Cavabınız nə olacaqdır?", "Dövlət dumasının bağlanması", "Duma və dövlət", "Bəzi mülahizə", "Güc birlikdədir" və s. publisist əsərlərində mütləqiyyətin mürtəcə mahiyyətini, onun zəhmətkeş xalq kütlələrinin başına gətirdiyi müsibətləri acıb göstərmişdir. O, Dövlət Dumasına dair bütün yazılarında xalqı birlik və ittifaqa çağırır, zəhmətkeşlərin yekdil çıxışlarını təqdir edirdi.

Birinci rus inqilabı fırtınasının coşğun dalğaları Şərqi ölkələrində zəhmətkeş kütlələrin milli azadlıq hərəkatına güclü təkan vermişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qabaqcıl fikirli yazıçıları Şərqi oyanmasını hüsn-rəğbətə qarşılayır, onun azadlıq, istiqlaliyyət və xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsilə həmrəy olurdular. N.Nərimanov gizli inqilabi fəaliyyətlə yanaşı, liberal-burjua dövrü mətbuatında çıxan publisist məqalələri ilə qoca Şərqi milli azadlıq hərəkatına ciddi kömək edirdi. Onun İran məşrutə hərəkatına münasibəti bu cəhətdən çox seçiyəvidir.

N.Nərimanovu Şərqi xalqlarının azadlıq və istiqlaliyyəti çox düşündürürdü. O, əsrlər boyu xalqı feodal patriarxal əsarətdə saxlayan müstəbid üsul-idarəni, fanatizm zülmünü aradan qaldırmaq yolunu inqilabi mübarizədə görür və İran zəhmətkeşlərinin Rusiya inqilabı fırtınasının təsiri altında ölüm-dirim mübarizəsi meydanına çıxmasını təqdir edirdi. O, İran hadisələrini diqqətlə izləyir, oradakı milli azadlıq hərəkatının vüsətinə sevinirdi. O, geniş xalq kütlələrini inqilabi mübarizəyə cəlb etmək üçün onları dini fanatizm əsarətindən xilas etməyi, qəflət yuxusundan ayılıb əsl həqiqəti onlara başa salmağı məsləhət görürdü.

Inqilab alovunun bütün İrانی başdan-başa bürüyəcəyinə böyük inam bəsləyən N.Nərimanov fərəhlə bildirdi: "...İrannın xoşbəxtlik ulduzu yavaş-yavaş doğmağa başlayır. Deyə bilərəm ki, yüz illərlə sərgərdan, başaçıq, ayaqyalın vətəninədən qaçaq düşən millət indi öz yuvasını tanıyacaqdır; illərlə oğul, qardaş həsrətində olan atalar, analar, bacılar, sahib həsrətində olan arvadlar, uşaqların dağlı ürekləri bir az sakit olacaqdır. Bəli! Deyə bilərəm ki, bu gündən mazisi heyrət gətirən, sonra yüz illərlə zəllilikdə qalmış millət axırda öz hüququnu anlayıb əzrayillərin əllərindən, hörümçəklərin torlarından xilas olmaq istəyir..."

N.Nərimanov zəhmətkeş xalq kütlələrini birləşməyə, əksinqilabi qüvvələrin qarşısında cürətsizlik, qorxaqlıq göstərməməyə çağırırdı:

"Ey vətəni, millətini sevən İranian! Rus inqilabı sizə gərəkdir görk olsun.

Rusiyanın topu, tufəngi hüriyyət selinin müqabilində davam etdisə, İran hökumətinin də tufəngləri hüriyyəti boğacaqdır. Hüriyyəti nifaq, cürətsizlik boğa bilər. Ona görə lazımdır Tehrandə güllə qaбаğına sinələrini verən hüriyyət vətənpərəstləri ilə ittifaq bağlayıb hər yerdən səs verəsiniz; tankı qanımızı içən, vətəninizi viran qoyan vəzirlər, bürokratların zülmərindən bilmərrə qurtarıb, mədəniyyətli millətlərin cərgəsinə daxil olasınız.

"Güc birlikdədir" sözlərini heç vaxt unutmayınız".

N.Nərimanovun publisist əsərlərinin başlıca motivlərindən biri də xalqlar dostluğu və beynəlmillətçilik ideyasıdır. Məlumdur ki, çarizm Rusiyada və onun ucqarlarında milli ayrı-seçkilik siyasəti yeridir, xalqlar arasında fitnə-fəsad törətməklə inqilabi hərəkatın qarşısını almağa çalışırdı. Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycanda mütərəqqi ictimai xadimlər və yazıçılar çarizmin, burjua millətçilərinin riyakar siyasətini qəzəb və nifrətlə damğalayır, xalqlar arasında etimad, dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə ciddi səy göstərirdilər. N.Nərimanov ictimai-siyasi azadlıq uğrunda mübarizə meydanına atılan hər bir xalqın öz daxili qüvvələrini birləşdirməsinin ilkin şərt hesab edirdi. O yazırdı: "Ürəyi bir, sözü bir, fikri bir, əqidəsi bir, dərdi bir olan camaatla zara-fət etmək olmaz... camaatın birliyi millət, vətən üçün böyük bir xoşbəxtlikdir".

N.Nərimanov "Müsəlman-erməni kasıb fəqirlərinə bir neçə söz" adlı məqaləsində Zaqafqaziya milli itxilaf törədən fitnəkarların riyakar siyasətini ifşa edirdi. O, burada "vidcansız bir sinif" adlandırdığı provakatorların cildən-cildə girib fitnə-fəsad yolu ilə xalqları bir-birinə düşmən etmək cəhdini acıb göstərir, Azərbaycan və erməni zəhmətkeşlərini ayıq olmağa çağırırdı. N.Nərimanov hüriyyətpərəstlərin gözəl məqsəd və əqidə yolunda canlarından keçdikləri bir zamanda "şeytanın" - düşmənin fitnəsinə uyub ağılsız hərəkatlərə yol verməyi böyük fəlakət hesab edir, xalqları həqiqi yola, yekdilliyə çağırırdı. O, böyük humanist, həqiqi beynəlmillətçi publisist kimi hərəki

xalqın faciəsinin əsl mahiyyətini açır, zəhmətkeş kütlələri yüz illər, min illər insan hüququnu tapdalayan istismarçıların fitnəkar siyasətinə qarşı mübarizəyə səfərbər etməyə çalışırdı.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi və səadəti uğrunda ömrü boyu inamla mübarizə aparan Nərimanovun zəngin ədəbi irsi bu gün də öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərləri ölkəmizdə milli müstəqilliyin, dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və ərəzi bütövlüyümüz uğrunda mübarizə aparan hər bir azərbaycanlı üçün qiymətli və əzizdir.

SALMAN MÜMTAZ

Salman Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə istedadlı ədəbiyyatşünas, görkəmli mətnşünas alim və mollaşünas rəddinçi şair kimi daxil olmuşdur. Onun zəngin ədəbi irsi ətraflı tədqiq edilməmişdir: lakin ayrı-ayrı elmi tədqiqat əsərlərində və məqalələrdə Salman Mümtazın çoxtərəfli ədəbi fəaliyyətindən öteri də olsa bəhs edilmişdir. Salman Mümtazın həyatı və yaradıcılığı barədə ilk dəfə geniş məlumatı istedadlı ədəbiyyatşünas-alim Rasim Tağıyev vermişdir (Bax: "Azərbaycan" jurnalı, 1974-cü il N-8, səh.182-187).

Salman Mümtaz 1884-cü ildə Azərbaycanda, səfəli Şəkidə anadan olsa da, tale onu kiçik yaşlarından Türkmənistan—Aşqabad şəhərinə aparıb çıxarmışdı. Orada ibtidai təhsilini xalxallı Mirzə Əsədullanın şəxsi məktəbində almış, ərəb, fars və urdu dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Beləliklə, Salman Mümtaz ilk gənclik dövründən klassik Şərq ədəbiyyatı ilə dərinləndən bələd olmaq imkanı qazanmışdı.

Prof. A.Zamanov "Sabir və müasirləri" monoqrafiyasına əlavədə Salman Mümtazın "Sabir haqqında xatirələr"ini dərc etdirməklə son dərəcə faydalı iş görmüşdür. Çünki Salman Mümtazın amansız ölümündən təxminən beş il əvvəl yazdığı bu "xatirələr" onun istər həyatı, istərsə də ədəbi irsə münasibəti barədə müəyyən dərəcədə dolğun təsəvvür oyadır. Buradan anlaşılır ki, kiçik yaşlarından Salman Mümtazda şərə, sənətə güclü maraq hissi Mirzə Əsədullanın məktəbində "adına günləri hafizədən şərhləmək adəti"nin təsirindən yaranmışdı. O, Mirzə Ələkbər Sabirin şerindən bir beyti şer günü şirvanlı şair Mirzə Nəsrulla Didənin nəvəsi Əmiraslanın dilindən eşitmişdi.

Sabirin beyti onun diqqətini cəlb etmiş, çox xoşuna gəlmişdi. Bu, gənc ədəbiyyat həvəskarı Salmanın o vaxta qədər bildiyi və eşitdiyi "dovşan balaları kimi bir-birinə oxşayan" şerlərdən deyildi.

"Bunda həm satıra, həm də bir yenilik var idi. Mövzu gözəl idi, bitkin idi". Lakin beyti kim, nə mənada işlətmişdi? Bu suallara cavab axtaran Salman Mümtaz məktəb yoldaşının köməyi ilə Mirzə Ələkbər Sabirlə şəxsən görüşür, beytin mənasını onun öz dilindən eşidir.

Bu, 1893-cü ildə Sabirin Xorasana ikinci səfəri dövrünə təsadüf edir. O bir müddət Aşqabadda qalıb güzaranlıq etmək niyyətində idi. Bu xoş təsadüf Salman Mümtazda ədəbi yaradıcılığa güclü meyl oya-dır.

1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının nəşrindən sonra Salman Mümtaz demək olar ki, tamamilə Sabir poeziyasının qüdrətli təsiri altına düşür. Onun yaradıcılığı yeni istiqamətdə inkişaf edir. O özü bu barədə yazır: "...Sabirin mənə böyük təsiri olmuşdur. Onun şerini oxuyandan sonra o tarixə kimi eski üsuldə söylədiyim bütün şerlərimi atdım və onun səbgində satıra yazmağa başladım".

Salman Mümtaz Azərbaycan dövrü mətbuatının Türkiyə üzrə müvəkkil olduğundan Bakının bütün qəzet və jurnal redaksiyaları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. O, müxtəlif məsləkli dövrü mətbuatda hərdən bir "Xortdan bəy", "Xortdanbəyzadə Sərcəqulubəy", "Aşqabadlı" və sa-ir gizli imzalarla şer, hekayə, felyeton və məqalələr dərc etdirirdi. Lakin "Molla Nəsrəddin" jurnalının geniş xalq kütlələrinə yaxınlığı və inqilabi demokratik istiqaməti Salman Mümtaza daha xoş gəldi: onun fikrincə, xalqın belə bir məcmuəyə çoxdan ehtiyacı vardı.

Bu jurnalda "Hop-hop" imzası ilə çıxan satirik şerlər Salman Mümtazı valeh və məftun etmişdi. O, "Molla Nəsrəddin"ə xırda-xırda xəbər, məqalə, məktub, həm də bəzi imzasız şerlər" göndərsə də, onun arzusu "Hop-hop" üslubunu mənimsəmək, cəhaləti, avamlığı və ictimai haqsızlığı daha cəsarətlə tənqid etmək idi.

Bu vaxtdək Salman Mümtazı Azərbaycan dilinə və ədəbiyyatına dair zəngin material toplamaq və tədqiq etmək daha çox maraqlandırır. Lakin 1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" in nəşri və "böyük Sabirin zühura çıxması" onun qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Salman Mümtaz özü bu barədə yazır: "Qarşımda bir tərəfdən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, bir tərəfdən də "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin maddi və mənəvi təmini, digər tərəfdən də xalqımıza xeyir yetirmək üçün Sabir üsul və mövzularında yazı yaza bilmək və şerlər söyləmək vəzifələri dururdu... Hər üç cəhətdə də işləməyə və ürəklə çalışma-

ğa başladım".

1910-cu ildə Salman Mümtaz Bakıda Sabirlə "köhnə tanış" kimi görüşür. Əqidə birliyi onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, "İslamiyyə" mehmanxanasında Salman Mümtazla Sabir arasında olan maraqlı müsahibə böyük satirik şairin şəxsiyyətini, onun həyat və yaradıcılığının bəzi cəhətlərini öyrənmək baxımından qiymətlidir: burada Sabir "Hop-hop" təxəllüsünün məna-sı, müxtəlif imzalarla çıxış etməsinin səbəbləri, Abbas Səhhetlə dostluğu, klassik irsə, şərə, sənətə münasibəti haqqında öz mülahizə-lərini söyləmişdir. Müsahibə zamanı Salman Mümtaz Sabirdən onun "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində olan "Gözəl"im" ünvanlı şerini ayrı-ayrı bəhrlərlə yazmasının "səbəbi və hikməti"ni soruşur. Sabir cava-bında deyir: "Hikməti və səbəbi mürgüleməkdir. Mən gecələr "Səda" qəzetində korrektorluq edirəm. İdarə xüsusi teleqramlar almır. O qədər gözləyir ki, "Kaspi", "Həqiqət" və sair qəzetlər çap olub çıxır. Onlar çıxandan sonra teleqramlar tərcümə olunur, düzülür, basılır, mən də korrekturasına baxıram. Mən o şeri Haşımbəyin ("Səda" qə-zetinin redaktoru Haşımbəy Vəzirov — red.) mətbəəsində gecəyansı yazmışam və yazarkən mürgüleyib sonra da yuxulamışam. Yuxudan ayıldandan sonra da məbədinə yazmışam. Şer təb olub gələndən sonra səhvimi başa düşmüşəm ki, bu da çox gec idi".

Bu sözləri ürək ağrısı duymadan oxumaq mümkün deyildi. Bö-yük satirik şairi ağır, dözülməz şəraitdə yazıb yaratmağa vadar edən ancaq vətəndaşlıq borcu idi. Sabirə görə, ustad şairi ictimai mühit ye-tirir. Şair elin-obanın, xalqın mənəvi hökmdarı, gözünün işığı olmağı bacarmalıdır. "Bu hökmlərlik da yalnız elin ruhunu bilməklə və tələb-lərini ödəməklə olar. Elin halına yannayıb güclə hökmlərlik edon-lər" in əqibəti gülünc olur. Sabir öz gənc həmkarına deyir: "Şer odur ki, mövzusu həyatdan götürülüb, özü də açıq və aydın yazılsın, həm də xalqın ruhuna uyğun yazılsın. Beş gün, üç gün ömür eyləyib yaşa-yan şerlərə şer deyilməz. Xalqın oxumadığı, əzbərləmədiyi şer şer de-yildir. Çünki onların əsası və bünövrəsi yoxdur... Elin ruhundan, üre-yindən qopmayan şerlər xalqın ruhunda heç bir zaman həyocan əmə-lə gətirə bilməz". Böyük ustadın məsləhəti təsirsiz qalmır. Salman Mümtaz özü etiraf etdiyi kimi, 1910-cu ildən etibarən Sabirin tapşırı-ğına görə hərdən bir Aşqabaddan "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinə şer

göndərir.

Onun məcmuədə çıxan ilk satırası — “Ey ümidani-naümidan, ey pənahi-bikəsan” misralı şeridir. Bu əsər 1910-cu ildə “Molla Nəsrəddin” in onuncu nömrəsində dərc edilmişdir. Həmin ildən sonra Salman Mümtaz “Molla Nəsrəddin” in şer məktəbinin əsas sütunlarından birinə çevrilir. (Bax: İslam Ağayev. “Molla Nəsrəddin” şer məktəbi. oylazması, səh. 44). 1910-cu ildə Salman Mümtazın ona yaxın satirik əsəri dərc olunmuşdur. Bunlardan biri də “Bu da yahu keçər” rədifli şeridir:

*Qonşuların elmə həvəskar ola,
Tibb oxuya, fənnə xəbərdar ola.
Leyk müsəlman gedə cindar ola,
Dinmə-danışma bu da yahu keçər.*

Demək olar ki, bütün satirik şerlərində Salman Mümtaz köhnə dünyanın ictimai dərdrələrini Sabirsayağı ifşa etməyə çalışır. Onun sədaqətli məslək dostu və davamçılarından biri kimi tanınır.

O, satirik şer və felyetonlarında köhnə həyatın tufeyllərini, din xadimlərini və cəhaləti tənqid atəşinə tutur, dilin saflığı, qadın azadlığı və s. uğrunda mübarizədə inqilabçı-demokratların mövqeyində dururdu. Salman Mümtaz, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əliqulu Qəmküsər, Əli Nəzmi kimi əqidə dostlarının səsinə səs verərək Azərbaycan dilinə, milli mədəniyyətə və ədəbi irsə xor baxan, yad meyllərin güclü təsiri altında ümumi milli tərəqqiyə mane olan şələləçilərə qarşı var-qüvvəsi ilə mübarizə aparır.

Qocaman jurnalist, tədqiqatçı-alim Qulam Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, ideya mübarizəsinin qızğın çağında “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər bir nömrəsində Salman Mümtazın iki-üç kəskin, işəadici şeri çap olunmuşdur. Qulam Məmmədlinin gətirdiyi bir misal bu cəhətdən maraqlıdır: “Şələlə” jurnalının redaktoru Səbribəyazadə Xəlil Xürrəm bəy bu dövrədə ərəb-fars tərkibli, qəliz sözlərlə dolu “Eşq və həvəs” romanında qadın azadlığına qarşı çıxır, dini əsarəti təbliğ edirdi. Salman Mümtaz bir satirik şerində şələləçilərə, xüsusən Səbribəyazadəyə cavab olaraq yazırdı:

*Sanma kim, heç yoxmuş Qafqaz ara şairimiz,
Asimiz, Bixudumuz, Seyyidimiz, Sabirimiz,
Vardı Vaqifimiz, Salikimiz, Zakirimiz.*

İndi də Səhhətimiz, Şaiqimiz, Nazirimiz.

Özünə çox da güvənmə, bu qədər olma füzul.

Başını sal aşağı, “eşqü-həvəs”dən yaz, oğul!..

(Bax: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 7 noyabr 1974-cü il).

Salman Mümtaz Sabir irsinin “ilk kəşfiyyatçılarından biri” kimi də nəzəri cəlb edir. Sabirlə şəxsən dostluq edən Salman Mümtaz, istər şairin sağlığında, istərsə də vəfatından sonra onun əsərlərinin nəşrinə qayğı ilə yanaşmışdır.

Salman Mümtaz 1913-cü ildə Tiflisdə “Seyid Əhməd Hətif İsfahaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı” kitabçasını nəşr etdirdiyi vaxt orada Abbas Səhhətə görüşmək, Sabirin “Divan”ını çapa hazırlamaq niyyətində idi. Bu zaman Abbas Səhhət Volqaboyu səyahətə çıxmışdı. O, Samaradan “Molla Nəsrəddin” redaksiyasına göndərdiyi məktubunda onu gözləməyi Salman Mümtazdan xahiş etmişdi. Onların görüşü baş tutsa da, bir nəticə vermirdi.

Çünki Sabirin qeyri-mətbu şerlərini Abbas Səhhət üzə çıxarmır. Salman Mümtaz yazır: “Sabir vəfatına bir gün qalmış Səhhətə ağzıbağlı bir paket içində bir neçə şer verərək, lakin vəfatından yalnız on il sonra açılıb nəşr edilmişini tapmışdı və onu qəliz andlar verərək vəsiyyətinə əməl edəcəyinə söz almışdı. Mən nə qədər səy etdim, Səhhət sözündən dönmədi, “bu mənim tərəfimdən Sabirə qarşı xəyanət olar”, —dedi... O şerlər Səhhətdə qaldı” (Yenə orada, səh. 261).

Salman Mümtaz Abbas Səhhətin “Səyavuş”, “Vələqə səyahətnaməsi”, “Əli və Aişə” kimi orijinal, “Demon” kimi tərcümə qeyri-mətbu əsərləri olduğunu həmkarlarına xəbər verir. Eyni zamanda bildirir ki, bunlar Abbas Səhhətin Şamaxıda olan evində və ya Qalabazarda yaşayan qohumlarında qalmışdır. Sonra yazır: “Səhhətin əsərləri həradə isə, Sabirin qeyri-mətbu şeri də orada olmalıdır”. Şübhəsiz bu xəbər indiyədək mövcud olması mübahisələr doğuran qeyri-mətbu əsərlərin izinə düşməkdə, axtarılıb tapmaqda tədqiqatçı alimlərə kömək edəcəkdir.

Salman Mümtaz istər axtarışlarında, istərsə də tədqiqatlarında ardıcılıq, ehtirash bir ədəbiyyatşünas olmuşdur.

Sabirə Bakıda heykəl qoyulması Salman Mümtazı zəngin ədəbi irsi toplamaq, nəşr etmək və geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq sahəsində coşğun həvəslə, dərin bir inamla işləməyə ruhlandırır. O, gö-

rürdü ki, "Azərbaycanın şirin dillli şairi Hacı Seyid Əzimin şeri, törcüme-yi-halı tozlu bucaqlardan çıxarılıb mətbuat aləminə qoyuldu...Əbülqasım Nəbatinin, Vaqifin törcüme-yi-halları, şer parçaları... Vaqif ilə Vidadi haqqında qazaxlı Kazım Ağa Salikin yazdığı mənzumələr... Vaqif ilə Zakirin cərgələdiyi "Durnalr" gərək mətbuatda, gərək məktəblərdə oxundu... Ağa Məsih Şirvaninin pərişan və ölmüş mənzumələri dirildi". Elə ona görə də Salman Mümtaz Azərbaycan xalqının intibahı uğrunda yorulmaq bilmədən çalışdı".

Salman Mümtaz ədəbiyyat tariximizi yaratmağı vətəndaşlıq borcu kimi qarşıya qoymuşdu. O, həmkarlarının diqqətini bu ümum-xalq işinə cəlb etmək arzusu ilə yazırdı: "Nəsimilərin, Həbibilərin, Füzulilərin, Şah Xətəilərin unudulmuş giranbaha şerlərini meydan-mətbuata" can-başla çıxardığım bir zamanda, "XII əsrdən də bəhs etməyim lazım, həm də vacibdir". O, bunun səbəbini onunla izah edirdi ki, Nəsimidən Vaqifədək sənətkar şairlərin "zərif, nazik şer silsiləsinin artıq halqası-halqasından ayrılmış və büsbütün qırılmışdır". Salman Mümtaz "qırılan ədəbi zənciri gözəl bir surətdə bir-birilə bitşirdirməyi" tələb edirdi. O, həmkarlarına müraciətlə deyirdi: "Vaqifdən başlayaq. Nəsimiyə doğru aparılmalı və eyni zamanda Nəsimidə də dayanmayaraq ondan qabaq gəlmiş və bizim üçün türkce yazdılar buraxıb gedən ustadları tapmalı və tanımalı. O böyük ustadları tapılmadıqca və əsərləri təyin edilmədikcə, tarixi ədəbiyyatımız meydana çıxa bilməyəcəkdir ki, bu da ədəbiyyatımıza həm də məktəblərimizə böyük qüsür və böyük açıqlıq təşkil edəcəkdir" ("Şərq qadını" jurnalı, 1924-cü il, N-1/3, səh.7). Bu təvəzökar və zəhmətsevən ədəbiyyatşünas—alim min bir çətinliklə dumanlı keçmişin nəsilərdən gizlətdiyi zəngin mənəvi xəzinəni "keşf etmək üçün" axtarılanını davam etdirdi. Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Zakir kimi bir sıra sənətkar və el əşqlərinin əsərlərini toplayıb nəşrə hazırladı, tədqiq etdi. Bu dövrdə "Kommunist" qəzetinin "Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar", "Ədəbiyyat qəzeti", "Unudulmuş yarpaqlar" adı altında buraxdığı səhifələrdə Salman Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında elmi baxımdan son dərəcə maraqlı məqalələr silsiləsi dərc etdirmişdir.

"Maarif və mədəniyyət" jurnalının "Azərbaycan şairləri" bölməsində şairlərin həyatı, ədəbi yaradıcılığı haqqında məqalələr, ayır-ayrı əsərlərdən nümunələr verilməsi onun adı ilə bağlıdır.

"Füqərə füyüzatı", "Maarif və mədəniyyət", "Şərq qadını", "Dan yıldızı", "Ədəbiyyat cəbhəsində" və sairə dövrü mətbuatda Salman Mümtazın ədəbi irsimizin nümunələrini dərc etdirməsi, eyni zamanda, ilk məxəzlər əsasında şairin həyatından və yaradıcılığı istiqamətindən obyektiv, dolğun məlumat verməsi onu milli ədəbiyyatın şüurlu pionerlərindən və yaradıcılarından biri kimi səsini yüksəltməyə haqq verir.

Salman Mümtazın "Azərbaycan şairlərindən Nəsimi", "Şah Xətai", "Soltanuş-şüəra Həbib", "Könüllər fətəhi (Məhəmməd Füzuli)" və sairə qiymətli məqalələri milli ədəbiyyatşünaslığın inkişafına faydalı təsir göstərmişdir.

1923-cü ildə nəşrə başlayan "Maarif və mədəniyyət" jurnalının birinci nömrəsində Salman Mümtazın "Azərbaycanın ən əski, ən möhtəşəm şairlərindən olan Nəsimini təqdim" etməsinin ədəbi hadisəyə çevrilməsi təsadüfi deyildi. Azərbaycanda "ərbabi—mərifət"—ədəbi ictimaiyyətin dərin rəğbətə qarşılıqlı "Azərbaycan şairlərindən Nəsimi" adlı məqaləsində Salman Mümtaz ilkin mənbələr əsasında humanist şairin ədəbi irsindən, onun qüdrətli sənətkar Fəz-lullah Nəiminin böyük şagirdi, hürufiliyin qızgın təbliğatçısı olmasından və Şərq ədəbiyyatına təsirindən söhbət açmışdır.

Görkəmli maarifpərvər xadim Soltanməcid Qənzadə 1923-cü ilin fevralında "Maarif və mədəniyyət" in ikinci nömrəsində çap etdiyi "İdarəyə məktub"unda yazır: "...möhtərəm arqadaşımız Salman Mümtazın oxuculara bəxş etdiyi "Nəsimi" məqaləsi... qəton milli ədəbiyyatımız xəzinəsinin ziyyəmət bir gövhəridir.

...Nəsimi kimi parlaq bir ürf ulduzunu ədəbiyyatımız üfükündən bilmərrə qeyb etmiş idik... Salman Mümtaz... doğma şairimizi arayıb kim olduğunu təhqiq etmiş və buna kifayət etməyərək onun acı sərgüzəştini "Maarif və mədəniyyət" cırağının işığında doğru vəsiqələrle bizə göstərmişdir".

Soltanməcid Qənzadə milli ədəbiyyatımızın şərəfi və iftixarı, azad fikirli hünərver şairi Nəsiminin məqalədə çoxtərəfli, zəngin ədəbi-ictimai fəaliyyətdə malik dahi mütəfəkkir kimi verilməsini təqdirdir. O yazır: "Mümtazın məqaləsi əcibə "nəqşüma" kimi yeni tapılmış şairimizi rəngarəng tərkiblərdə göstərir: Nəsimi-şair, Nəsimi-filosof, Nəsimi-əşiq, Nəsimi-sufi, Nəsimi-hürufi!.."

Prof. Mirzəğa Quluzadə “Böyük ideallar şairi” (1973) əsərində Salman Mümtazın nəsimişünaslıq sahəsində xidmətlərini düzgün səciyyələndirir. O, Nəsimi irsinin toplanması və nəsrində Salman Mümtazın səmərəli fəaliyyətini “şairin tədqiqi tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı” hesab edir. Bu həqiqətdən də belədir.

Salman Mümtaz Azərbaycanca ilk dəfə böyük şairin divanını “Seyid İmadəddin Nəsimi” adı ilə 1926-cı ildə Bakıda “Kommunist” nəşriyyatında çap etdirmişdir. O, divana ciddi elmi əhəmiyyəti olan geniş müqəddimə də yazmışdır. Salman Mümtaz təzkirə, cümg və məcmuələrdən, ayrı-ayrı türk mənbələrindən illərlə topladığı, dü-rüstləşdirdiyi beş yüzə yaxın şer, qəzəl, rübai, tərçibənd, qitə, fəxrriyə, mükərrər, mətlə və beyti divana daxil etmişdir. Onun tərtib etdiyi Nəsimi divanı əvvəlki Türkiyə nəşrlərindən qat-qat kamil, üstün və etibarlı mənbə sayılır. Çünki gərgin axtarışlar, böyük yaradıcılıq əmə-yi sayəsində Salman Mümtaz xeyli yeni şerlər, əlyazmaları aşkar etmişdir ki, bu da divana elmi-tekstoloji üstünlük verir. Eyni zamanda, onun tərtibçisini təcrübəli, hünərvər mətnşünas-alim kimi səciyyələndirir.

Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasında tərtib və çap etdirdiyi “Molla Pənah Vaqif” (1925), “Nişati Şirvani” (1925), “Qövsü Təbrizi” (1925), “Mirzə Şəfi Vazeh” (1926) və sairə silsilə ki-tabları da bu cəhətdən böyük maraq doğurur. Son dərəcə böyük zəh-mətin bohrosi olan bu kitablar, istərsə də tədqiqatçı-alimin şəxsi ar-xivində saxlanan klassik Azərbaycan ədəbiyyatına və folkloru aid zəngin materiallar, qeydlər onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öy-rönilməsi yolunda nə qədər coşğun həvəs və inadla çalışması haqqın-da dolğun təsəvvür yaradır.

Salman Mümtaz şifahi xalq ədəbiyyatı ilə ciddi məşğul olmuşdur. O, uzun illər folklor incilərini—aşıq şerləri və bayatları toplamış, onları araşdırmış, tədqiq etmiş, müqəddimə və şərhlərlə çapa hazırlamışdır. Salman Mümtazın tərtib etdiyi iki cildlik “El şairləri” (1927-1928) kitabında aşıq poeziyasından, “Aşiq Abdulla” (1927) və “Sarı aşıq” (1936) kitabında bayatılardan nümunələr vermişdir. Bunlar şifahi xalq ədəbiyyatının öyrənilməsi tarixində ilk uğurlu çıxır olmuşdur.

Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təməl daşı dünya xalqlarının ədəbiyyatşünaslıq elmi ilə sıx əməkdaşlıq şəra-

itində qoyulmuşdur. İlk mərhələdə qarşıya çıxan yüksəliş çətinlikləri-nə, səhvlərə baxmayaraq tədqiqatçı-alimlərin milli-mədəni sərvətlə, klassik ədəbiyyatla yanaşı, dünyanın tərəqqipərvər xalqlarının ədəbi irsinə ardıcıl maraq və diqqəti gözəl bəhrə verirdi. Bu şəraitdə Sal-man Mümtazın N.Y.Marr, A.N.Samoleviç, Y.N.Yenikolopov kimi məşhur alimlərlə əməkdaşlığı, məktublaşması, şəxsi görüşləri qarşı-lıqlı ədəbi əlaqələrin yaranmasına və möhkəmlənməsinə faydalı təsir göstərirdi. Salman Mümtazın şəxsi arxivində saxlanan məktublar da fikrimizi təsdiq edir. Bu məktublardan birində Salman Mümtaz “Əziz Vanya” — deyə müraciət etdiyi gürcü alimi Y.N.Yenikolopova gön-dərdiyi 5 iyulun 1934-cü il tarixli məktubunda fars-tacik ədəbiyyatı-nın ölməz sənətkarı Əbülqasim Firdovsinin minilliyi təntənəsinə də-vət olunmasını xəbər verir. Moskvanın yeni “İnturist” mehmanxana-sında Salman Mümtaz gənc şair Mikayıl Müşfiqlə bir mənzildə yaşa-yır. O dostuna bildirir: “Hər gün tələbələrə və köhnə tanışlardan sa-vayı, çoxlu şərqşünas-alim bizə rahatlıq vermir: burada Şərq ədəbi-yatına böyük həvəs var”. Sonra yazır: “Mən “Şahnəmə”nin orijinalın-dan fars dilində, Müşfiq də tərcümələrdən oxuyacaqdır”.

Bakıdan Tbilisiyə göndərdiyi məktublarında isə Salman Müm-taz şair Mirzə Şəfi Vazeh haqqında tədqiqat aparan gürcü alimini ruh-landırır, ona yeni mənbələri xəbər verir. Eyni zamanda, fərəhlə bildi-rir ki, Moskva və Leninqrad arxivlərində xeyli material tapılmışdır. Mirzə Şəfinin şəkli, seçilmiş şerlər məcmuəsi, üzünü köçürdüüy bir tarixi əsər; Mirzə Mehdi Nacinin külliyyatı; Abbasqulu Ağa Bakıxa-novun şəxsi işi... (Bax: RƏF, S.Mümtaz, 38, Q-42/619).

Salman Mümtazın arxivində akademik Y.N.Marrın 1923-1925-cj illərdə ona göndərdiyi məktublar da hiyf olunmuşdur. Ə.Cəfərzadə “Əlyazmalar xəzinəsində” akademik Y.N.Marrın məktublarını dərc etdirmişdir (“Əlyazmalar xəzinəsində” (əsərlər), III cild, Bakı, 1972, səh.141-142).

1923-cü ildə Petroqraddan göndərilən məktubdan anlaşılır ki, A.N.Samoleviç Bakıda Salman Mümtazla və digər həmkarlarla görüş-müş, onların elmi fəaliyyəti ilə yaxından maraqlanmışdır. Y.N.Marr “Çox hörmətli Salman əfəndi”yə ehtiram hissi ilə yazır: “Bu gün Ba-ki səfəridən qayıtmış A.N.Samoleviçlə söhbət etdim. O, Azərbaycan alimlərinin indi necə gərgin işlədiklərini, orada ədəbi fəaliyyətin ne-

cə qaynar inkişaf etdiyini, Sizin Həbibə təxəllüslü şair üzərində tədqiqat apardığınızı danışdı və Sizi maraqlandıran hər hansı bir məlumatı Sizə göndərməyi xahiş etdi. Onu da yerinə yetirəcəyəm”.

Y.N.Marr öz məktubunda Salman Mümtaza Xətai divanının, xüsusən “Dəhnamə”nin təsvirini göstərərək onu xəbərdar edir ki, bu əlyazmanın müəyyən dərəcədə ətraflı təsvirini Parisə, V.Ninorskiyə göndərmişdir. “Əgər bu Sizi maraqlandırarsa, onda xəbər verin...” Burada Sizi maraqlandıracaq hər nə varsa köçürməyə həmişə vaxt tapılır”.

Y.N.Marr yenidən əldə etdiyi “Leyli və Məcnun”un əlyazması haqqında məlumatında Salman Mümtaza yazır ki, gördüyü kimi Həbibə təxəllüslü müəllifin olan bu poema dəqiq deyə bilərəm ki, Avropa ədəbiyyatında qeydə alınmamışdır, çünki Azərbaycan şairləri Qərbdə tədqiq edilməmiş, mənə nə qədər ki məlumdur, bizim özü müzdə də heç kəs məşğul olmamışdır”. Y.N.Marr Salman Mümtazdan onun Həbibə haqqında çap edilmiş məqalələrini göndərməyi xahiş edir.

Y.N.Marr 1925-ci ilin yayında İrənin Tehran və İsfahan şəhərlərində elmi ezamiyyətdə ikən Salman Mümtazla yenə də məktublaşır, ona əlyazmaları haqqında məlumat verir. O, həmkarı Salman Mümtazı yorulmaz tədqiqatçı alim kimi tanıyır, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi sahəsində xidmətlərinə böyük əhəmiyyət verir. Ona görə də, həmkarına böyük qayğı ilə yanaşır, işinin çox olmasına, bəzən axır xəstəliyinə baxmayaraq xeyirxah köməyini əsirgəmir. Y.N.Marr Tehrandə şəxsən görüşdüyü, tanış olduğu İran şərqşünas alimləri ilə qiyabi tanış olmağı və elmi əməkdaşlığı Salman Mümtaza məsləhət görür. O yazır: “Burada Azərbaycana — xüsusən tarix və ədəbiyyatına maraq çox böyükdür. Ona görə, Bakı nəşrlərinin nümunələri Tehrana göndərilşəydi, çox faydalı olardı. Burada çox fəal “Əncüməni-ədəbi” cəmiyyəti var, onun katibi Səid Nəfisidir. Bu cəmiyyətin üzvləri arasında “Ərməğan” jurnalının redaktor-naşiri Vəhid adlı birisi Nizaminin ehtiraslı pərəstişkarıdır.

Hörmətli Salman Mümtaz əfəndi, onlarla əlaqə yaratmaq Sizə çox vacibdir. Xüsusən Sizə Nəfisi və Seyid Əhməd Təbrizi ilə ədəbi əlaqə yaratmaq fayda verir. Əgər Siz “Əncüməni-ədəbi” cəmiyyətinə ədəbi səciyyəli rəsmi məktublarla müraciət etsəniz çox gözəl

olar”.

Ədəbi əlaqələrin, qarşılıqlı ədəbi təsirin tədqiqi və təbliğində də Salman Mümtazın xidmətləri az olmamışdır. O, dünya ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, Maksim Qorki, Aleksey Tolstoy, Sədrəddin Ayni və Rabindranat Taqor kimi yazıçılarla dostluq əlaqəsi saxlamışdır. (Bax: “Azərbaycan jurnalı”, 1974, N-8, səh. 186). Salman Mümtaz azərbaycanlı oxucuları yeri gəldikcə qardaş xalqların ədəbiyyatı ilə yaxından tanış etməyə səy göstərirdi. O, Əbdülqasım Firdovsi və Əlişir Nəvai haqqında silsilə məqalələrində böyük şairlərin həyatı, yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrindən danışır, onların ayrı-ayrı əsərlərindən nümunələr verir.

Salman Mümtaz “Ölməyən insan” məqaləsində əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmış Maksim Qorkinin qürdətindən söhbət açır. Salman Mümtaz Maksim Qorki ilə şəxsən tanış idi. 1934-cü ilin avqust ayında Moskvada, Sovet Yazıçılarının Birinci Ümumittifaq qurultayında onunla görüşmüşdü. Salman Mümtaz Qorki sənətinin pərəstişkarı idi. O, həyatını əməkçi kütlələrin səadəti yolunda fəda etmiş ədibin ölməz əsərlərini yüksək qiymətləndirirdi. Salman Mümtaz öz məqaləsində yazırdı ki, Maksim Qorkinin yaratdığı əsərlər dünya durduqca yaşayacaqdır. Çünki bu əsərlər, gənclərin sevə-sevə oxuduğu və xalqın hafizəsində nəqş olunmuş əsərlərdir...

Salman Mümtazın zəngin ədəbi yaradıcılığı xalqımız üçün çox qiymətlidir. Çünki görkəmli tədqiqatçı, mətnşünas-alim öz arzu və əməlləri ilə həmişə yaşayır, gənc nəslə klassik ədəbi irsi dərinləndirərək, monumental ədəbiyyat yaratmağa ruhlandırır.

1974

CƏFƏR CABBARLI

(Xatirələrdə qalan izlər)

*Bir həqiqət, bəlkə canlı bir xəyal kimi;
Müqəddəsdir Cabbarlının söz ülviyyəti.
Qanad gərsin üfüqlərə bir qartal kimi,
Xalqımızın böyük qəlbi, böyük sənəti!*

Xalq şairi Səməd Vurğun ölməz Cəfər Cabbarlı dühasına doğma xalqın böyük qəlbi, böyük sənəti kimi baxmaqda nə qədər haqlıdır! Azərbaycan mədəniyyətində Cəfər Cabbarlının özəmətli abidəsi yüksəlir. Səməd Vurğun onu M.F.Axundov və C.Məmmədquluzadədən sonra XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən görkəmli şəxsiyyəti hesab edir, ədəbi üfüqlərdə tutduğu mövqeyi yüksək qiymətləndirirdi: “Cabbarlı Azərbaycan klassik dramaturgiyası və klassik şeri zəminəsində yetişmiş, milli

ədəbiyyatımızın ən gözəl əsərlərini inkişaf etdirmiş, yeni bir dramaturgiya ədəbi məktəbini yaratmış bir şəxsiyyətdir” (Səməd Vurğun. Əsərləri, V cild, Bakı, 1972, s.303).

Başlı ağı örpəkli uca dağların özəməti insanı heyrətə salır. Cəfər Cabbarlı sənəti də belədir. Bu sənət dünyası o qədər zəngin, rəngarəng və tərəvətlidir ki, onun əsrarlı özəməti insan qəlbində nəcib hissələr, xoş duyğular oyadır: onu həyatın çətinliklərinə qarşı sinə gərməyə, mübariz olmağa, yaşayıb-yaratmağa səsləyir.

Cabbarlının ölməzliyi və döyüşkən ruhu istər-istəməz böyük sənətkarın qeyri-adi şəxsiyyətini xatırladır.

Azərbaycan ədəbiyyatında incilər yaradan Cabbarlının şəxsiyyəti, nəcib insanı keyfiyyətləri onun istedadının ülviyyətini hərtərəfli, bütövlükdə dərk etməyə, yazıb-yaratmaq ehtirasını və yeni sənət uğrunda fədakarlığını başa düşməyə kömək edir.

Cabbarlının bədii yaradıcılığı, estetik aləmi onun şəxsiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin böyük sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini bütün təfərrüatı ilə aşkara çıxarmaq, tədqiq etmək üçün kövrək xatirələri gözəndən keçirmək vacibdir. Çünki Cabbarlının ədəbi mühiti, insanlara münasibəti, zövqü, xasiyyəti, meyli və sairə müasirlərinin xatirələrində müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapmışdır. Bunları bilmədən onun bədii yaradıcılığını, sənət aləmini hərtərəfli, dolğun təsəvvür etmək çətindir. “Hər hansı yaradıcı şəxsiyyəti öyrənmək bir çox mühüm yaradıcılıq problemlərini həll etməyə, vacib estetik, ədəbi-nəzəri məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir, sənətkarın metodu, üslubu, mövzuları və onların arasındakı əlaqə haqqında konkret fikir söyləməyə imkan yaradır...” (Bax: Kamal Talibzadə. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, 1978, səh.92).

Cabbarlının bədii yaradıcılığı milli ədəbiyyatın inkişafında yeni mərhələdir. Yeni tarixi şəraitdə Cabbarlı xalq həyatının geniş səhnələrini ən güclü, ən təsirli lövhələrdə təsvir edən ilk qüdrətli sənətkar idi. “Əməkçi insanların həyatı və mübarizəsi, qadın azadlığı, xalqlar dostluğu, köhnə cəmiyyətin qalığı olan mənəvi-əxlaqi çürüntülərə qarşı amansız mübarizə Cabbarlının əsərlərində yüksək bədii ifadəsini tapmışdır” (MİRZƏ İBRAHİMOV).

Cabbarlı tendensiyalı yazıçı idi. İctimai ideya, əqidə və fikirlər onun bədii əsərlərində hadisələrin təbii inkişafında, mahiyyətində həkk olunmuşdu. Cabbarlının tükənməz istedadının bəhrəsi olan bu əsərlər yeni dövrün salnaməsi idi. Xalq yazıçısı, akademik M.İbrahimov Cabbarlının bədii yaradıcılığını öz dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsi və xalqımızın bədii dühasının böyük qələbəsi kimi qiymətləndirməsi təsadüfi deyildi.

Cabbarlı bəşəriyyətin ən qabaqcıl ideallarına xidmət etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Məşhur latış yazıçısı Yan Sudrabkaln əməlpərvər sənətkarı ədəbi üfüqlərdə yeni yollar salan mübariz bir əsgər hesab edirdi. O yazırdı ki, “Həttə gənclik çağının anlaşılmaz xoyal və axtarışlarına aludəçilikdə belə Cabbarlının qəlbi atəşlə dolu olmuşdur”.

Cabbarlı ibtidai təhsilini Bakıda, Dağlı məhəlləsində, şair Mirzə Əbdülqədir Vüsaqinin yeni tipli məktəbində almışdır. Onun şərəf, sənətə həvəsi elə bu dövrdə yaranmışdı. O ilk şerində məhəllə molla-

sının tamahkarlığını tənqid etmişdir.

Yeddi sayılı Bakı rus-tatar məktəbində istedadı, zəkası və qeyri-adi davranışı ilə hamının diqqətini cəlb edən Cabbarlının Sabirənə satıraları və lirik şeirləri “Kəlniyyət”, “Məzəli”, “Məktəb” və s. jurnallarda çap olunurdu. Görkəmli yazıçı və pedaqoq Abdulla Şaiq jurnalları və mehriban şagirdinin müvəffəqiyyətinə ürəkdan sevinir, onun şeirlərini oxuyub xeyirxah məsləhətlər verirdi (Abdulla Şaiq. Əsərləri. V cild, B., 1978, səh.272).

Bakı politexnik məktəbində oxuduğu dövrdə din xadimlərini, müstəbid hakimləri və memurları Cabbarlı daha cəsarətlə satıra atəşinə tutmuşdur. Şəmsəddin Abbasov öz xatirəsində yazır ki, məhərrəmlikdə avam kütlə molla və axundların təhriki ilə şaxsey-vaxseyə gedir, zəncir vurur, baş yarırdı. Bu vaxt məhəllə cavanları Cabbarlının şeirlərini məsciddə avazla oxuyar, zəncirvuranlar da şeirin ahənginə uyğun zənciri kürəklərinə vurub sözləri təkrar edərdir:

Gülzari-vətən soldu,

Millət xari-zar oldu,

Həmi pəyiməl oldu,

Dur, ey xar olan millət!..

Bu sözləri minbərde çəidən axund qəzəblə bağırır: — Nə millət! Nə vətən! Rədd olun buradan kafirlər!..

Zəncir vuranlar axundu döymək üçün minbəri çevirmək istəyəndə ağsaqqallar işə qarışır (Bax: Böyük sənətkar. B., 1976, səh.91; Sona xanım Cabbarlı. Onu kim unudar. B., 1969, səh.33).

Əlbəttə, belə hadisələr xalqın xoş güzəranını, səadətini düşünən gənc şairə təsəlli ola bilməzdi. Doğrudur, Cabbarlı hələ həyatın ziddiyyətlərindən baş açmır, nicat yolunu isə avam kütlələrin qəflətdən ayılmasında, maarif ziyasında görürdü. Ona görə də, köhnə dünyanın eybəcərliklərini açıb göstərmək, ürək sözlərini xalq kütlələrinə çatdırmaq üçün geniş tribuna axtarırdı.

1913-cü ildə Cabbarlı ilk hekayəsini qələmə alır, onu “İqbal” qəzetinin baş mühərriri, tanınmış hekayə-nəvis və münəqqid Seyid Hüseynə oxuyur. Seyid Hüseyn yazır ki, hekayəni qəzetdə buraxmaq mümkün deyildi. “Buna baxmayaraq, üslub və ifadəsində bir canlılıq duyulurdu. 13-14 yaşlı bir cocuqda istedad müşahidə olunurdu. Mən ona bir sıra göstərişlər verdim. Hekayəsini tənqid edib zəif cəhətləri-

ni qeyd etdim”.

1912-ci ildən Cabbarlı “Kəlniyyət”, “Məktəb”, “Babayi-Əmir”, “Molla Nəsrəddin”, “Qurtuluş”, “Tuti” və s. jurnallarda “Cəfər Cabbarzadə”, “Sancaq”, “Qəyur əyyar”, “Şəbrəng əyyar”, “Əyyar kəmsür” və s. imzaları ilə əsərlərini dərc etdirir. Onun ilk şeiri — “Bahar” “Məktəb” jurnalının 1915-ci il 3 aprel tarixli 6-cı sayında çap olunmuşdur.

Həmin il “Qurtuluş” jurnalının keçirdiyi müsabiqədə birinciliyi qazanan üç əsərdən biri — “Bakı sənaye məktəbinin şagirdi Cəfər Cabbarzadə”nin “Qürub çağı bir yetim” şeiri idi.

Cabbarlı sənətinin pərəstişkarlarından biri yazıçı Məmməd Əkbərdən soruşur: “Böyük sənətkar öz həyatında, xasiyyətində hansı keyfiyyətləri ilə fərqlənirdi?” Məmməd Əkbər öz istedadlı həmkarını belə səciyələndirmişdir: “Sadəliyi və təvəzökarlığı, hər bir insanın, xüsusən xalqa bağlı olan, xalqdan öyrənən və xalq üçün yazıb-yaradan sənətkarın yaşayışı, böyüklüyü onun sadəliyidir. Cəfər Cabbarlı geyimində də, danışığında da, böyükdən tutmuş kiçiyə kimi, hamı ilə rəftarında da sadəliyin və təvəzökarlığın mücəssəməsi idi. Həm əvəzsiz sənətkar, həm də büllur kimi gözəl insan idi”.

Cabbarlının müasirləri — yaxın tanış və dostları öz xatirələrində onun son dərəcə sadə, səmimi və təvəzökar insan olmasını söyləmişlər.

Cabbarlı özündən xeyli böyük həmkarı Seyid Hüseynlə yaxın dostluq edir, onun tövsiyələrinə mənəvi ehtiyac duyurdu.

Cabbarlı yüksəliş yollarında idi. Səhnə əsərləri gənc müəllifinə şöhrət qazandırmışdı. Seyid Hüseyn yazır ki, belə şəraitdə Cabbarlı “özünü qətiyyənlə bir yazıçı kimi göstərməzdi. Onda bəzi gənc yazıçılarda görünən lovğalıq yox idi. O özünü bir həvəskar adlandırmırdı. Cəfər həmişə yaş etibarını özündən böyük yazıçılara ehtiramla yanaşmış onlardan bir şey öyrənmək istərdi. Bizim söhbətimiz yaxşı tutardı. Hər kəslə mübahisədə inad göstərən Cəfər nə isə mənimlə heç mübahisəyə girişməz, yalnız sual verib, cavab istərdi”.

Cəlil Məmmədquluzadənin köhnə dostu, molla-nəsrəddinçi Mirzə Məmmədəli Sidqi Səfərov da Cabbarlını yaxından tanıyır, onun haqqında ehtiramla söhbət açırdı.

Mirzə Məmmədəli Sidqi Səfərov Bakıya köçdükdən sonra

onun evinə həmişə dost və tanışları — Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyin Cavid, Abbasmirzə Şərifzadə, Mustafa Mərdanov və digər yazıçılar, sənət adamları toplaşdılar. Onlar ədəbiyyat, tarix və incəsənət məsələləri ətrafında qızğın söhbətlər edirdilər. Mirzə Məmmədli Sidqi Səfərov öz xatirəsində yazır: Cəfər bu məclislərin yaraşığı idi, hamı onu böyük məhəbbətlə sevdi. “Cəfərin yaş etibarını ilə məclisdəkilərdən kiçik olmasına baxmayaraq, o, mübahisələrdə öz bacarıq və istedadı ilə hamını heyran edirdi. Cəfərin həyat və cəmiyyət haqqında yürütdüyü fikirlər doğrudan da böyük zəka sahibinin kəlamları-na bənzəyirdi”.

Cabbarlının sadə, ağıllı, səmimi münasibəti, təvazökarlığı onu hamıya doğma etmişdi. O, məclisə gəlməyəndə böyüklər də, kiçiklər də darıxardı. Mirzə Məmmədli Sidqi Səfərov yazır: “Cəfər mənə həmişə: “Mirzə” — deyər müraciət edərdi. Bir dəfə necə oldusa, mən də ona: “Mirzə”, — deyər müraciət etdim. Cəfər duruxdu. O, elə başa düşdü ki, mən onu zarafatla belə çağırırdım. Bunun mənasını soruşanda dedim: “Cəfər, sən yaşca kiçik olsan da, bizim hamımızın böyük qələm yoldaşısən. Biz qocalmışıq, şəmimiz sönməkdədir, elə bir iş də görməmişik. Sənin isə istedad məşəlin indi alov saçır.

Hamımız güldük. Lakin Cəfər gülmədi. Mən bunun mənasını yaxşı başa düşürdüm. Cəfər tərif sevməzdi. O, çox təvazökar bir şəxs idi”.

Cabbarlı sadə insan idi. O özündən yaşca kiçik həmkarları ilə rəftarında, söhbətlərində sadə, səmimi olduğuna görə, hamı öz sevincini, kədərini ondan gizlətməzdi, onu özünə yaxın dost bilirdi. Bu cəhətdən xalq şairi Rəsul Rzanın Cabbarlı ilə tanışlığı barədə dediyi sözlər çox səciyyəvidir. O yazır: “...mənə elə gəlir ki, biz onunla həmişə tanış idik. Bu tanışlığımızın axırı olmadığı kimi, övvəli də yoxdur. Bu tanışlıq öz-özünə, elə təbii yaranmışdı ki, onun başlanğıcı deyil, özü, hərərəti, səmimiyyəti, bəzən məzəli söhbətlərdə, bəzən də sort münaqişələrdə keçən dəqiqələrinin, saatlarının dadı, duzu qalmışdır” (Rəsul Rza. Mənim fikrimcə... (məqalələr), B., 1967, səh.96).

O zaman on-on beş illik ədəbi təcrübəyə malik, tanınmış yazıçı ilə gənc şairin tez-tez görüşməsi, söhbətləri, şübhəsiz ki, Cabbarlının sadəliyi, təvazökarlığı ilə bağlı idi.

“C.Cabbarlı son dərəcə təvazökar bir adam idi. O, əsərləri haq-

qında ən adi adamların rəyini dinləyirdi”.

Rəsul Rza “Dönüş” pyesinin ilk tamaşalarının birində lojada dramaturqla yanaşı əyləşdiyini, tamaşa zamanı aldığı ilk təəssüratını — “ayrı-ayrı obrazlar, əsərin bəzi cəhətləri haqqında fikrini” ona cəsarətlə söylədiyini xatırlayır. O yazır: “Tamaşa qurtaranda mən: “Dönüş” obiri əsərlərindən zəifdir” — deyər fikrimə yekun vurdum. Cəfər həyəcanla “Yox, yox, — dedi— “Dönüş” mənim bu vaxtacan yazdığım və bundan sonra yazacağım əsərlərin hamısından yaxşıdır”. Birdən onun səsi dəyişdi, gözləri elə bil ki, yaşardı. Çəsməyini çıxartdığandan bu gözlərdə qəribə, aciz, köməksiz bir ifadə vardı. Elə bil ki, onun bayaqkı qaynar, nüfuzedicisi və həmişə xəff bir təbəssüm gizlənməmiş gözlərini dəyişib, yerinə, bir ana nəvazişinə, bir dost yardımına möhtac olan gözlər qoydu. Qolumdan tutdu və alçaq bir səslə “Atana öz şikəst balasını bütün övladlarından çox istəyər” dedi.

Biz bir kəlmə söz deməyib ayrıldıq. Sonrılar söhbətlərimiz zamanı mən inandım ki, bu sözlər, gəlişigözəl bir söz kimi deyilməyib, o, doğrudan da, bu əsərini xüsusi bir məhəbbətlə sevir”.

Cabbarlının səhnəyə qoyulan hər bir pyesi yeni mədəni hadisəyə çevrilirdi. Ədəbi tənqid tamaşaçı qızğın müzakirə edir, haqlı-haqsız ittihamlar olurdu. Lakin geniş tamaşaçı kütləsi hər bir əsəri böyük rəğbətlə qarşılayardı. Onlar “...Cəfəri gurultulu və qurtarmaq bilməyən alqışlarla səhnəyə gəlməyə məcbur edərdilər. Zal ayağa qalxardı. O isə utana-utana xalqa baş əyər, bir an tez səhnədən çıxmağa tələsərdi”.

Qocaman jurnalist Qulam Məmmədli həmin dəqiqələrin şahidi olmuşdur. O, xoş anları xatırlayırdı: “Cəfər! Sən nə qədər böyük, böyük olduğun qədər də təvazökar, sadə və səmimi bir insan idin!” — deyər “onun ötrini əsərlərindən” alırdı.

“Solğun çiçəklər”, “Aydın”, “Od gəlini”, “Almaz”, “Sevil”, “1905-ci ildə”... pyesləri ilk tamaşadan hamının qəlbinə, hissinə hakim kəsilmişdi. Bu əsərlər Cabbarlıya istedadlı dramaturq kimi ümumxalq şöhrəti qazandırmışdı.

Sona Cabbarlı “Onu kim unudar” kitabında yazır ki, ömrünün sonuna yaxın, artıq tək-cə Azərbaycanca deyil, bütün Sovetlər ölkəsinə tanınmış bir dramaturq ikən, ona belə bir sual verdim:

—Ay Cəfər, hamı Yazıçılar İttifaqının üzvüdür, bəs, sən niyə

oraya daxil olursan?

O, gülə-gülə dedi:

—Oraya böyük yazıçıları qəbul eləyirlər. Mən hələ nə yazmışam ki yazıçı olum. Qoy bir az da yazım, sonra bu barədə fikirləşərik.

Bu təvazökarlığına baxmayaraq, ömrünün son ilində 1934-cü ilin martında Cəfəri Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul etdilər. Həmin ilin avqustunda isə o, Ümumittifaq Sovet Yazıçılarının I qurultayında İttifaqın İdarə Heyətinə və Rəyasət Heyətinə üzv seçildi.

Qurultaydan qayıdanda onu təbrik etdim:

—Ay Cəfər, bəs, deyirsen yazıçı deyiləm, amma gör səni haraya seçiblər.

—Hə, Sonası, indi deyəsən bir ba..laca yazıçıya oxşayıram”.

Buna baxmayaraq, Cabbarlı öz böyük mükafatını zəhmətin bəhrəsində görür, xalq həyatını yüksək bədii lövhələrdə yaratmağa çalışırdı.

Cabbarlı vətəndaş yazıçı idi. O, yeni cəmiyyətin xalqların mədəni inkişafı üçün yaratdığı geniş imkanları görürdü. O, həm də görürdü ki, keçmişdən miras qalmış geriliyi aradan qaldırmadan, feodal həyatın qalıqlarını yox etmədən müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq çətindir. Belə bir mədəni inqilab dövründə Cabbarlı hər bir yazıcının vəzifəsini kütlələrin məfkurəvi inkişafı uğrunda mübarizədə görürdü. Özü də tufanların qaynağında mübarizə aparır, bacardığını əsirgəməirdi.

Cabbarlı yazıb-yaratmağı, yeni əsərlərin təsiri ilə kütlələrin şüuruna, mənəvi aləminə yol tapmağı özünün müqəddəs vəzifəsi bilirdi.

Cabbarlı bilirdi ki, tamaşaçının hissəsinə və ağılına təsir edə bilən pyeslər yaratmaq üçün dramaturq zəngin ədəbi irsi dərinlərdən öyrənməli, əməkçi kütlələrin qanına ana südü ilə hopmuş əlvan milli formalar axtarıb tapmalıdır.

Cabbarlı sözün həqiqi mənasında “insan qəlbinin mühəndisi” idi. Yeni mündəricəli milli dramaturgiyanın ilk təməlini qoyan Cabbarlı bilirdi ki, nəzəri biliyə, xalqın zəngin söz xəzinəsinə sahib olmadan, həyatı öyrənmədən həqiqi sənət əsəri yaratmaq olmaz. O yazırdı ki, sənətkar cansız, gurutulu sözlərlə canını qurtara bilməz. “O, həyatı öyrənməli, həyatdakı bütün xarakter, tipik və hətta bir çoxlarının

görə bilmədiyi momenti görməli, bu həyatdakı mübarizənin ümumi mənasını tapmalı və onları cəsur və nəfis boyalarla bədii şəklən, təmin və aydınlığın layiqli yüksəkliyinə qaldıra bilməlidir”.

Cabbarlı novator yazıçı idi. O, müasir həyat həqiqətini qələmə aldığı zaman hadisələrin gələcək inkişafını təsəvvür edə bilirdi. Həyatın dərinliklərinə nüfuz etmək bacarığı “onun bədii istedadının ən heyretətamiz xüsusiyyətlərindən biri idi”.

Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn yazır: “O, həyatda yaranan yenilikləri hələ rüşeym halında ikən duyur, bu yenilikləri tez və dürüst mənalandırır, yeni insanların sürətli inkişafına təsir göstərmək üçün yeni həyatın öz gücünə arxalanırdı”.

Anatoli Safronov Cabbarlı yaradıcılığının müasirliyini, xalq həyatına nüfuz etməsini və sənətkarlığını, hər şeydən əvvəl, dramaturqun ana torpağa bağlılığı ilə izah edirdi. Ona görə də deyirdi: “Öz-özündən soruşanda ki, Cəfər Cabbarlı niyə belə yazırdı? Onda belə yaradıcılıq həssaslığı haradan idi? Bu suallara cavab tapırsan. Yazıcının böyük və dərin gözləri ana torpaqda baş verənləri görürdü”.

Cabbarlı müşahidə etdiyi həyatın bütün dərinliyini, insanın psixoloji aləminin bütün incəliklərini görür, duyurdu. “İctimai sifarişi” — mövzunu ona dövrün özü verirdi. Lakin mövzunu seçməyi bacarmaq “ən böyük məziyyət” hünər idi. O yazırdı: “Yazıçıya sifarişi dövr, quruluş, mühit verməlidir. Mən özüm heç kəsə itaət etmərəm, heç bir kəsdən də sifarişi qəbul etmərəm. Mənə sifarişi böyük quruluşumuz, böyük mühitimiz və kütlə verir. Mən də onu yerinə yetirərəm”.

1934-cü il avqust ayının 1-də Ümumittifaq Sovet Yazıçıları qurultayında olan nitqində Cabbarlıın mövzu seçmək məsələsinə toxunması, onu sənətkarın “ən böyük məziyyətlərindən biri” kimi qiymətləndirməsi yeni dövrün teatr, dramaturgiya qarşısında qoyduğu təxirəsalınmaz problemlərlə sıx bağlı idi. “Yazıcının seçdiyi mövzu onu ilhama gətirməli, onun gördüklərini, duyduqlarını, dövrünün ondan tələb etdiklərini, başqalarının hələ müşahidə etmədiklərini və ya müşahidə edərek bu barədə danışa bilmədikləri şeyləri oxucuya söyləmək imkanını yaratmalıdır. Dövrün “ictimai sifarişi” adlanan şey budur”.

Müəkkəb yaradıcılıq prosesi, hər şeydən əvvəl, sənətkarın dünyagörüşü, ictimai həyata münasibəti ilə bağlıdır. Cəfər Cabbarlı

həyatın, dövrün nəfəsini duyur, nəbzini hiss edirdi. O, yorulmadan yazıb-yatmaq, milli mədəni yüksəlişə kömək etmək istəyirdi. Cabbarlı A. Tarcanova 1932-ci il 20 yanvar tarixli məktubunda yazırdı: "...Bügnülordə xəstə idim, amma yatmağa vaxtım var ki?!"

Məsuliyyət böyük məsələdir. Heç kimin önündə utanmamaq öz vəzifən və vicdanın qarşısında məsuliyyət daşımaq — budur əsas məsələ!"

Cabbarlı əsərləri üzərində necə işləyirdi? Xalq şairi Rəsul Rza öz xatirəsində yazır: "Cəfər Cabbarlının bütün ömrünü saatlara bölsən, demək olar ki, bu saatların çox az hissəsi onun yuxusuna, istirahətinə — qalan böyük hissəsi isə teatrda, səhnədə, evdə, tramvayda, küçədə gedəndə, onun bir laboratoriya kimi işləyən, yaradıcı qəlbinin, beyninin fəaliyyətinə sərf olunurdu".

Bu sözlər böyük bir həqiqətin ifadəsidir. Doğrudan da, Cabbarlı coşğun ehtirasla, rahatlıq bilmədən yazıb-yaratmışdır. Böyük sənətkarın müasirlərinin yaxın dost və qohumlarının xatirələri onun yaradıcılıq aləminə daxil olmağa, yaradıcılıq əzablarını, mənəvi sarsıntıları nə təsəvvür etməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, Cabbarlı öz əsərlərinin mövzusu həyatdan alsa da, müasir dövrün ən vacib, aktual problemlərini böyük sənətkarlıq qüdrəti ilə ümumiləşdirməyə, qabaqcıl meylləri seçib qabaqcıl verməyə çalışmışdır. Cabbarlı əsərin təbii, sənətkarlıq baxımından bitkin olması üçün tipik obrazları, xarakterləri müşahidə etdiyi həyatdan alır.

Sona xanım Cabbarlı yazır ki, 1930-cu ilin yayında ailəlikə Şurabad bağlarında olanda C. Cabbarlı "Almaz" pyesini işləməyə başladı. "Əsərdəki hadisələrin və adamların çoxusu Şurabad kəndi ilə əlaqədardır. Hətta Hacı Əhməd surətinin prototipi indi də gözümün qabağındadır. Fatmanisonin prototipi isə həmin kəndin "maması" sayılırdı, əri ilə heç yola getməzdi, gündə kişini döyüb evdən qovardı".

1932-ci ilin yayında Sonaxanıma göndərdiyi məktubda Cabbarlı balaca bir pyes yazacağını bildirir. Dövlət Dram Teatrının yubileyi yaxınlaşırdı. Cabbarlı yubiley zamanı teatrın qüsurlarını tənqid edən balaca satirik pyes üzərində işləyir. Lakin qəlbi qaynar yaradıcılıq eşqi ilə döyünən, milli teatrın yeni sənət tələbləri səviyyəsində inkişaf yoluna düşməsi üçün köməyini əsirgəməyən Cabbarlı "balaca pyes"i

işlədiyi zaman "əsər getdikcə böyümüş, mövzucu genişlənmiş və axırda sənət məsələlərini əhatə edən ciddi bir pyesə çevrilmişdi". Bu pyes "Dönüş" idi. Burada yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi təsvir olunurdu. Əsərin qəhrəmanı gənc rejissor Gülsabah "yeni teatr" yaratmaq arzusu ilə Mirzə Camalın, Xosrəmmədin və digər köhnə fikirləri, bəcaşsız səhnə xadimlərinin simasında mühafizəkarlığa qarşı qəti döyüşə başlamışdı. "Dönüş" pyesində teatr uğrunda coşğun mübarizə meylli, yeni hiss və duyğular qabaqcıl ifadə olunmuşdu.

Sonaxanı yazır: "Dönüş"də Cəfər teatrın, demək olar ki, bütün işçilərinin hərəkətlərindən, davranışından istifadə etmişdi. O özü deyirdi ki, mən bu əsərdə dram teatrının qapıcısından tutmuş direktoruna kimi hamını təsvir etmişəm, hamının xasiyyətini, hərəkətlərini, danışığını nəzərə almışam".

Cabbarlı hər bir əsərini qələmə almazdan əvvəl onu düşündürən mövzu ətrafında elmi, siyasi və tarixi ədəbiyyatla tanış olar, həyatı, ayrı-ayrı surətlərin prototipinin psixoloji aləmini öyrənirdi. Bundan sonra pyesin ayrı-ayrı hissələrini, hətta nəğmələri fikrində yarırdı.

Cabbarlı "Od gəlini" mövzusu ətrafında tam üç il yaradıcılıq axtarışları aparmışdır. Seyid Hüseyn öz xatirəsində yazır: "Cəfər yazmazdan əvvəl əsərin hər bir tərəfini fikrində hazırlamışdı. O bu mövzunu mənə nağil edərkən yalnız fabulasını deyil, hətta Elxanın monoloqlarını, Sevgi dağında oxunan nəğmələri, Dönməzin pəltək dil ilə oxuduğu şəri ətraflı danışmışdı.

Cəfərin olduqca qüvvətli bir hafizəsi var idi. O, bir şeyi yazmazdan əvvəl onu uzun müddət hafizəsində olduğu kimi saxlardı".

Cabbarlı "Od gəlini" faciəsi üzərində böyük yaradıcılıq məsuliyyəti ilə işləyirdi. O, əsərdə xalqın mənəvi qüdrətini, xalq sərkərdəsi Babəkin ərəb işğalçılarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsini dolğun lövhələrdə verməyə çalışırdı. "Od gəlini"nin ilk variantı hələ 1925-ci ilin iyulunda hazır idi. Bu variant üzərində Cabbarlı dönə-dönə yenidən təshihlər aparmış, düzəlişlər etmişdir. Sonaxanı bu barədə yazır: "... "Od gəlini" üzərində o qədər çox işləyirdi ki, heç olmayan kimi. Hər gün işdən gələr-gəlməz, tələsik xörəyini yeyib bir az istirahət edəndən sonra yataqdan qalxıb sübhə kimi işləyirdi. Təkcə Elxanın son monoloqu üzərində iki-üç gecə çalışdı. Bu monoloqu Cə-

fər, səhv etmirəmsə, beş-altı dəfə yazmış, lakin ürüyindən olmadığı üçün çırmış, sonra təzədən yazmışdı. Bəzən bir şəkli bir neçə variantda işləmişdir. “Od gəlini” pyesində o, bütün əsərlərinə nisbətən daha çox vaxt və zəhmət sərf etmişdir. Cəfərin bu əsər üzərində gərgin işlədiyini əyani görmək üçün “Od gəlini”nin indiyə qədər saxlanılmış bir neçə əlyazması nüsxəsini nəzərdə keçirmək kifayətdir”.

Rejissor A.A.Tuqanov “Od gəlini” faciəsinin son variantını tamaşaya hazırladığı zaman Cabbarlı əsər üzərində yaradıcılıq işini davam etdirirdi. Gərgin əməyin sayəsində qüvvətli, təsirli, romantik faciə — “Od gəlini” yarandı.

Cabbarlı müasir həyatın tələblərinə yeni-yeni əsərlərlə cavab vermək arzusu ilə yorulmaq bilmədən işləyirdi. Sona xanım yazır: “...Cəfər səhhətinin pozulduğuna baxmayaraq çox gərgin işləyirdi. Ömründə bircə dəfə də kurort, ya sanatoriyaya getməmişdi. Hətta, bağa, yaylağa da gəlməyə vaxt tapmırdı; gələndə də ancaq işləmək üçün, yazmaq üçün gəlirdi”.

Cabbarlı illərlə fikrində götür-qoy etdiyi, necə deyərlər, “yazdığı” əsəri ağ vorəqlərə köçürdüyi zaman son dərəcə gərgin yaradıcılıq işi görürdü. O, otağa çəkilər, yanına heç kəsi buraxmaz, bütün günü yazıb-pozardı. İşləyəndə çoxlu çay içər, papiros çəkərdi, bu da ürəyinə zərərli idi. Sona xanım onu çəkəndirmək üçün bir gün deyir: “Çay az iç, bağı yeridir, qəndimiz azdır”. Sona xanım ikinci stəkani qapıdan verəndə Cabbarlı ona kağız uzadırdı. Orada yazmışdı:

*Ay Sonası, çay gətir mənimçün,
Qələndərəm, pay gətir mənimçün,
Bağ yeridir, qəndi çox işlətmərəm,
İstəyirsən say, gətir mənimçün.*

Cabbarlı işlədiyi mövzu etrafında çoxlu ədəbiyyat oxumadan, onu fikrində yaratmadan plan tutmazdı. Bu plan, ayrı-ayrı qeydlər ona əsəri işlədiyi zaman gərək olurdu. O, inadla, ardıcıl işləyirdi ki, fikir silsiləsi qırılmasın, hadisələrin gərgin, dramatik inkişafına soyuqluq çökməsin. Cabbarlı “Yaşar”ı bir həftəyə yazmışdı. Bu əsər üzərində “səhər təzədən gecə yarıyadək” işlədiyi günlərin birində belə bir hadisə baş verir: Sona xanım nə üçünsə otağa girəndə Cabbarlının otaqda var-gəl etdiyini, əlləri alnında fikirləşdiyini, bəzən ayrı-ayrı cümlələrlə bərkədən təkrar etdiyini görür: “Cabbarlı məni gö-

rüb incidi; dedi ki, niyə otağa gəldin, fikrimi dağıtdın, daha işləyə bilmərəm... Həqiqətən, o gün Cəfər yazmadı”.

Cabbarlı pyesi fikrində “işlədiyi” zaman ayrı-ayrı surətlərin monoqlarını öz-özünə söylər, mahnıları zümzümə edərdi. Sona xanım yazır: “O, pyeslərində ya xalq mahnılarından istifadə edər, ya özü yaradardı. O, kiçik yaşlarından eşitdiyi bayatı, layla, oxsama, ağı və xalq mahnılarını hafizəsində möhkəm saxlamışdı. Bununla belə, Cabbarlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayırdı, öyrənirdi. “Küçələ-rə su səpmişəm”, “Sarı gəlin”, “Qalanın dibində bir qış olaydım”, “Ay qız, kimin qızısən”, “Gəlmə, gəlmə, get a gülüm” və sairə xalq mahnılarından obrazların mənəvi aləmini, əhval-ruhiyyəsini açmaq, dramatik səhnələrin bədii təsir gücünü daha da artırmaq üçün istifadə edirdi. Cabbarlı şifahi ədəbiyyat xəzinəsindən sənətkar kimi yaradıcı şəkildə bəhrələnirdi. “...Əsər qəhrəmanlarının düşüüyü vəziyyətlərə, xarakterinə, dünyagörüşünə və psixologiyasına görə, xalq mahnılarından ya bir misra, yaxud da bir bənd götürür, qalan misraları həmin surətlərin dilinə ədib özü əlavə edirdi”.

Bu mahnıların “...musiqisini də özü bəstələyirdi. Bu mahnını uzun zaman dodaqaltı oxuyur, pianoda çalırdı... “Od gəlini”ndə Solmazın “Mən bir solmaz yarpağam ki”, “1905-ci ildə”də Sonanın “Azad bir quşdum”, “Almaz”da Yaxşının “Gərək günəş dağları aşib sönməyəydi”, “Yaşar”da Yaqutun “Sənin dərdindən” mahnıları belə yaranmışdı.

Cabbarlı böyük qardaşı Hüseynqulunun qızı Mələk xanımda musiqiyə böyük həvəs oyatmışdı. Ona tar almışdı, musiqi məktəbinə qoymuşdu. “Od gəlini” pyesinin ilk tamaşasında Mələk xanım Şəmsi Bədəlbəyli ilə Solmazın “Mən bir solmaz yarpağam ki...” mahnısını tərda müşayiət etmişdir. Mələk xanım öz xatirəsində yazır: “Cəfər əmim əsərlərinə yazacağı mahnıların sözlərini əvvəl özü zümzümə edir, sonra mənə tar çaldırır, havasını müəyyən eləyirdi. Bəzən də darıxanda və yaxud kefi çağ olanda mənə müraciət edib: “Ay Mələk, götür tarı, bir az çal bizim üçün” — deyirdi. Mən onun arzusunu yerinə yetirirdim. O, diqqətlə qulaq asır, muğamat və xalq mahnılarından zövq alırdı”.

Cabbarlının yaradıcılıq işi əsəri yazmaqla başa çatmırdı. Məşhur teatr xadimi İsmayıl Hidayətzadə yazır ki, Cabbarlı çox zəhmət-

keş idi, “əsər üzərində bütün varlığı ilə işləyirdi; hətta əsəri teatra təqdim etdikdən sonra belə yaradıcılıq işini davam etdirirdi”.

Cabbarlı böyük zəhmət üçün yaranmışdı. O, xoşbəxtliyini xalqa xidmətdə gördü.

Cabbarlının son dərəcə böyük fədakarlığının, işgüzarlığının, sənət yolunda ağılasığmaz daxili qüdrət və inamla çarpışmasının səbəbi nə idi? Onun vətəndaş yazıçılıq borcu, xalq mədəniyyətini yüksəltmək vəzifəsi. Bu nəcib hiss onun müqəddəs andı idi.

1930-cu ilin yazında Cabbarlının istedadlı aktyor İsmayıl Hidayətzadə ilə bağladığı yoldaşlıq əhdnaməsi də bu mülahizəni təsdiq edir. İsmayıl Hidayətzadə yazır: “Ürəyi sənət eşqi ilə döyünən böyük sənətkar cib dəftərcəsinə belə bir əhdnamə yazır: “Biz aşağıda imza edən İsmayıl Hidayətzadə, Cəfər Cabbarlı aprel ayının 10-da ikili belə qərara gəldik: “Azərbaycan teatri başqa teatrlardan geri deyilsə də, rəqabət yoxluğundan teatr bir durğunluq keçirir və öz-özünü təkrar edir. Səhnəni bu durğunluqdan çıxarmaq və yeni bir təkənlə tərəqqisini gücləndirmək lazımdır. Onun üçün biz ikimiz gənc qüvvələrdən yeni bir kadr düzəldib, yeni bir teatr binası qurmağa çalışacağıq”.

Cəfər oxuyanda necə bir hal keçirdiyini sözlə ifadə etməyə acizəm. Mən ancaq bunu xatırlayıram ki, ayağa qalxıb, Cəfəri qucaqladım. Biz xeyli bir-birimizə qıslıb dayandıq. Onun gözləri yaşarmışdı”.

Cabbarlı sənət fədaisi idi. O, yorulmaq nə olduğunu bilməzdi. “Kommunist” qəzetində ədəbi işçi və tərcüməçi, teatrdə ədəbi hissə müdiri vəzifələrində işləməsinə baxmayaraq, dövrün tələblərinə cavab verən əsərlər yaratmaq üçün öz üzərində ciddi çalışırdı. Cabbarlı teatr texnikumunda, “kinostudiyada verilən dərslərdə müdavim kimi iştirak edir, həm də universitetdə fəlsəfə, tarix, ədəbiyyata dair leksiyalara müntəzəm surətdə qulaq asır, redaksiyada tərcüməçilik edir, teatrdə bədii hissəyə baxır. Bütün bunlarla bərabər, yaradıcılıq ilə məşğul olub ölməz pyeslərini yazmağa da macal tapırdı”.

O zaman Azərbaycan teatr texnikumunda dərs deyən məşhur rejissor A.Tuqanov ilk müəhazirələrin birində ona diqqətlə qulaq asan Cabbarlıyı görür. Dramaturqu səhnə sənətkarlığı problemi maraqlandırır. Bu ilk görüşdən sonra müəllim tələbə tanışlığı əqidə dostluğuna çevrildi. İyirmi il bundan əvvəl istəklə dostu Cabbarlıyı xatırlayan

A.Tuqanov yazmışdı: “Mən yarım əsrdən çox teatr sahəsində işləmişəm. Bu müddət ərzində çox adamlarla görüşmüşəm. Yazıçılarla, rəsamlarla, görkəmli artistlərlə və başqa sənət sahibləri ilə oturub-durmuşam.

L.N.Tolstoy, İ.Y.Repin, A.P.Çexov, M.Qorki, F.Şalyapin, L.Sobinov, Mone Syuli, Posart və başqa bu kimi görkəmli adamlarla dəfələrlə görüşüb, söhbət etmişəm. Bu böyük şəxsiyyətlərin sırasında bir dostumu — Cəfəri heç vaxtla ürkəngsiz xatırlaya bilmirəm. Mən 1924-cü ildə Bakıya gələndən sonra, Cəfər Cabbarlı ilə görüşüb tanış oldum. Həmin vaxtdan sənətimlə əlaqədar olaraq, mənə tələyim Cəfər Cabbarlıya bağladı”.

Cabbarlıyı xalq ürəkədən sevirdi. Əməyi, xoş rəftarı, əsərləri ona şöhrət qazandırmışdı. Bakı zəhmətkeşləri onu Bakı Sovetinin deputat seçmişdilər. Sona xanım yazır ki, Cabbarlı deputat olandan sonra evimizə gələnlərin sayı daha da çoxaldı.

“Seçicilərin hərəsi bir iş üçün ona müraciət edirdi: kimi mənzil, kimi iş üçün, kimisi də ələ-belə, sual-cavaba gəlirdi. Cəfər də hamı ilə məşğul olur, bütün gələnləri razı yola salmağa çalışırdı.

Belə vaxtlarda ona deyirdim:

—Cəfər, deyəsən, Baksoveti köçürməsən evimizə. Mirzə Səməndör demişkən, şikayətçilərin biri gedir, o biri gəlir.

O da belə cavab verirdi:

—Millətə qulluq etmək lazımdır, Sonası. Yaxşı ki, qapımızı tənıyırlar. Bir də axı, sən bilirsən ki, mən qonaq-qaranı çox sevirəm. Nəyə lazım o ev ki, gəlib-gedəni olmasın!”

Cabbarlı aktyorların hərətəfli inkişafı qayğısına qalırdı: onların səhnə mədəniyyətinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə dərindən yiyələnməsi üçün var qüvvəsini əsirgəməirdi.

Teatrın ədəbi hissə müdiri vəzifəsində işləyən Cabbarlı öz istedad və bacarığını teatrın yüksəlişinə həsr etmişdi. Bu, hər şeydən əvvəl, onun aktyorlarla münasibətində təzahür edirdi. Cabbarlı işgüzar gənc aktyorlara dərin rəğbət bəsləyirdi. Məşhur rejissor Aleksandr Tuqanov yazır ki, “Onun otağı həmişə aktyorlarla dolu olardı. C.Cabbarlı aktyorlara rol üzərində necə işləmək qaydalarından danışar, boş vaxtlarında isə lojada oturub məşqlərə baxardı. Məşq zamanı nəzərəcarpan nöqsanları aktyorlara çox mədəni və mülayim tərzdə başa sa-

lardı”.

Görkəmli səhnə xadimlərinin xatirələrini vərəqlədikcə, Cabbarlı istedadlı dramaturq, mahir rejissor, sadə, qayğıkeş insan, gözəl müəllim və sədaqətli dost kimi gözlərimiz önündə canlanır.

Cabbarlı teatrın pərəstişkari, vurgunu idi. O, teatrın ümumi səviyyəsini yüksəltmək üçün aktyorların unudulmaz obrazlar yaratmasına, fərdi yaradıcılıq yolunu müəyyən etməsinə bütün varlığı ilə çalışırdı. Mərziyə xanım Davudova, Mirzağa Əliyev, İsmayıl Hidayətzadə, Abbas Mirzə Şərifzadə, Sidqi Ruhulla, Mustafa Mərdanov, İsmayıl Dağıstanlı, Rza Əfqanlı, Rza Təhmasib kimi böyük səhnə xadimləri Cabbarlı əsərlərinin onların səhnə yaradıcılığına böyük təsirini minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırdılar.

Mərziyə xanım Davudova Cabbarlıya qəlbi teatr eşqi ilə döyünən müəllim, onun yaratdığı canlı obrazlar qalereyasına məktəb kimi baxmaqda haqlı idi. Mərziyə xanım Davudova yazır: “Hər dəfə dramaturqdan söz düşəndə, səhnədən danışılanda, obrazların üzərində işləməyə qaydalarından mübahisə gəndə böyük Cəfər Cabbarlıın canlı mücəssiməsi gəlib gözlərimin qarşısında dayanır. Onun sözləri özəmətlə səslənir: “Aktyor yaratdığı obrazla yaşmalıdır. O, obrazın daxili aləmini açıb bütün təfərrüatı ilə tamaşaçıya çatdırmalıdır, səhnə sünilik sevmir”.

Cabbarlı adətində üzrə “hər yeni əsərini aktyorlar üçün oxuyar, onların fikrini öyrənər”, sonra rolların bölgüsü başlanardı. O, əsəri qələmə aldığı zaman kimin hansı rolda çıxış edəcəyini nəzərdə tuturdusa, ona da həmin rolu verirdi. “Sevil”in rol bölgüsündə Mərziyə xanım baş rolda oynamaq arzusunu bildirəndə Cabbarlı gülə-gülə demişdi: “Yox, Mərziyə xanım, siz yaxşı bilirsiniz ki, mən rol bölgüsündə çox qoddaram.

—...Heç olmazsa, bir dəfə oynaram, əgər xoşunuza gəlməzsə...”

C.Cabbarlı Mərziyə xanımın Sevil obrazını yaratmaq həvəsini, xahişini nəzərə alır: “Neyləyim, mən Gülüşü də sevirəm, Sevil də, siz də. Qoy siz deyən olsun, Sevilə oynayın”.

Əsərin ilk məşqlərindən tamaşasına qədər keçən müddət ərzində Cabbarlı bir gün də aktyorlardan ayrılmır. Onlara məsləhətlər verir, kömək edirdi, ayrı-ayrı aktyorlarla rolu həzrləyənə qədər saatlar-

la məşq edir, onun hərəkətinə, jestinə, danışığına diqqət yetirirdi. “Sevil”in ilk tamaşası misilsiz müvəffəqiyyət qazanır, çünki “böyük sənətkar həyatın nəbzini tutmuşdu”.

“Sevil”in birinci pərdəsindən sonra Cabbarlı səhnəyə çıxır, Mərziyə xanımın əllərini döndür-döndür sığır: “Sağ ol, Mərziyə xanım... Sən Sevilini sevərkə yaratdın. Çox sağ ol, yaşa!”

Cabbarlı teatrda tamaşaya qoyulan bütün əsərlərə hədsiz maraqla baxardı: aktyor yaradıcılığına, ayrı-ayrı səhnənin tamaşaçıya təsirinə xüsusi diqqət yetirirdi. Hər bir aktyorun müvəffəqiyyətli oyununa sevinər, təqdir edər, qüsurlarını da “elə deyərdi ki, heç kim inciməzdi”.

Qoqolun “Müfəttiş” komediyasının tamaşaya hazırlanmasını xatırlayan Mustafa Mərdanov yazır ki, məşq zamanı Cabbarlı oyunundan xoşlanmadı, Xlestakovu böyük ədəbin adına layiq oynamağı tapşırırdı, “Müfəttiş” əsəri haqqında bir neçə kitab verib oxumağımı məsləhət görərdi.

Sona xanım Hacıyeva da Sevər, Sonə, Almaz rollarında müvəffəqiyyətli çıxışlarını yaxın dostu və müəllimi Cabbarlıın adı ilə bağlayır.

Cabbarlı istedadlı gənc aktyorlarda öz qüvvəsinə daxili inam vardır, onlara həssas münasibət bəsləyirdi. “Oktay Eloğlu” pyesində Dursun rolu ilə səhnə aləminə daxil olan Abbas Rzayev sonralar Cabbarlıın, demək olar ki, bütün əsərlərində oynayırdı. Onda bu tamaşalara həvəsi Cabbarlı oyađır, özü də hazırlayırdı. A.Rzayev xatirəsinin bir yerində yazır: “Sevil” əsəri tamaşaya qoyulduqdan bir az sonra bir gün Cəfər mənə dedi:

—Abas, səninlə söhbətim var. Gedək mənə otağıma. Getdik.

Bir qədər söhbətdən sonra mənə dedi:

—Abas, mən istəyirəm ki, sən Babakişini oynayasən.

—Ay Cəfər, Mirzağadan sonra mənə üçün çətin olar—dedim.

—Bir yerdə işlərik, oynarsan,— deyə mənə ürək-dirək verdi. Mən razılaşdım. Doğrudan da, Cəfər mənəmlə işlədi və mən də Babakişinin rolunu pis oynamadım”.

Cabbarlı gənc aktyorların arzusuna böyük həssaslıqla yanaşırdı. O, Məmməd Əlili dediyi kimi “cavan bir aktyorun hər hansı bir rolu oynamaq istədiyini bildikdə, əvvəlcə onun bir rola yarayıb-yaramadı-

ğını ölçüb-biçdikdən sonra çıxış etməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. Hətta gənclərin qüvvəsi ilə yeni bir teatr yaranmasının arzusu ilə yaşayır və onlar üçün də əsər yazacağını söyləyirdi”.

Aktyorun yüksək mədəniyyətli, bilikli olması teatrın ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi üçün zəmin yaradırdı. Bunu nəzərə alan Cabbarlı teatrda kitabxana açmaq məsələsinə ortaya atmışdı. O öz həmkarlarına deyirdi: “Aktyor gərək savadlı olsun, tez-tez başqa teatr tamaşalarına baxsın, ayrı-ayrı aktyorların sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə tanış olsun”.

Cabbarlı teatrda studiya yaratmışdı, özü də burada dərs deyirdi.

Cabbarlı milli teatrın yüksəlişində istedadlı aktyorların qüvvəsinə inanırdı. Ona görə də, hər bir gənc aktyora böyük qayğı ilə yanaşır, onun qabiliyyət və bacarığının inkişafına şərait yaradırdı. Cabbarlı aktyorun əməyini yüksək qiymətləndirirdi. O, əsl teatr fədaisini-aktyoru canlı ədəbiyyat adlandırır:

“... Böyük bir ədibin uykusuz gecələr boyu çalışıb vücuda gətirdiyi bir əsəri onun ölü kağızlar üzərində qaraladığı fikirləri, fəlsəfələri, gözəllikləri, gülüşləri, göz yaşlarını aktyorlar alır və özündə canlandıraraq böyləliklə söylədiyi sözlər, fırladığı fəryadlar, iniltilər etibarlı ilə canlı bir ədəbiyyat olmuş olur...”

Cabbarlı aktyora milli incəsənəti təcəssüm edən, canlandıran sənətkar kimi baxırdı: “... Aktyor bir rəssamdır ki, özü öz əsəridir... Eyni zamanda canlı bir şəkildir ki, özü öz yaradıcısıdır... Aktyor bir heykəltəraşdır ki, yaratdığı heykəl özüdür... Aktyor bir musiqişünasdır. Eyni zamanda aktyor canlı bir aləti-musiqidir. Daha doğrusu, aktyor bir musiqişünasdır ki, çaldığı aləti — musiqi yenə özüdür...”

Xalq artisti İsmayıl Dağıstanlı yazır: “Cəfər teatrı və onun aktyorlarını öz şəxsiyyətindən, şəxsi mənaqəllərindən daha yüksək tuturdu. Onun ürəyi yalnız bir məqsədlə çırpınırdı ki, bu da teatrı yüksək sənət zirvəsinə qaldırmaq və güclü, mədəni, bilikli aktyor, rejissor kadrları yaratmaq idi”.

Ona görə də, Cabbarlı teatra zoif, xaltur əsərlər buraxmırdı. Onları zorla səhnəyə çıxarmaq xəyalına düşən cızmaqaqarı, üzündənraq dramaturqları möhkəm tənqid edirdi. Xalq səiri Süleyman Rüstəm yazırdı: “Bu adamlar rədd cavabı aldıqda, böhtanlara və iftiralara əl atmaqdan çəkinmirdilər.

Bir dəfə Cəfər mənə bu adamların əlindən zinhara gəldiyini söylədi. Mən bu məsələ ilə əlaqədar “Kommunist” qəzetində çıxış etmək istədim. O buna razı olmadı. Mən öz fikrimi ayrı şəkildə qələmə aldım. “Dramaturq Səfər Əmi oğlu” adlı hekayəmdə Cəfərin əleyhinə olan xalturaçılara, böhtançılara qarşı çıxdım”.

Cabbarlı səhnə əsərinin müvəffəqiyyətini istedadlı aktyorların birgə əməkdaşlığında görürdü. Ona görə də, harada olursa-olsun aktyorlarla sıx əlaqə saxlayır, onların qayğısını çəkirdi. İsmayıl Hidayətədə Suxumidə müalicə zamanı teatr ələmində baş verən hadisələrdən xəbər tuturdu. Çünki Cabbarlı onunla müntəzəm məktublaşırdı. O öz məktublarından birində dostuna yazırdı ki, “Almaz” pyesini A.Tuqanovla tamaşaya qoyur, Şərif obrazını ona tapşırır. Bu xoş xəbər İ.Hidayətədəni sevindirir. O, Bakıya qayıdan kimi unvullmaz məşq günləri başlayır. Hər gün məşqdən sonra Cabbarlı ilə evdə gələr, yeyib-içər, dostlarını gözlərdilər: Hüseyin Cavid, Mirzə Məmmədəli Sıdqi, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb... Cəfər Cabbarlı bu məclislərdə parlaq zəkası ilə hamını heyran edərdi.

İsmayıl Dağıstanlının xətiresinə də bu cəhətdən maraqlıdır. 1931-ci ildə o, teatrdan çıxıb Dağıstana gedir. Gənc aktyorun arzusu “hər yeri, bütün şəhərləri” görmək idi: o özünə repertuar seçir, hər rola uyğun paltar tikdirir, qastrol səfərinə çıxır: Dağıstanın şəhər və kəndlərində olur. Bir neçə aydan sonra İsmayıl Dağıstanlı Bakıdan məktub alır. Bunu Cabbarlı və Süleyman Tağızadə göndərmişdi. Cabbarlı qayğı dolu məktubda yazmışdı: “Adə, ləzgi balası, sənin bu soyuqda şaxtalı Dağıstan dağlarında nə işin var? Dağıstanlı olub, başımıza bəla olmadan ki, çıx gəl teatra, mənim üçün Papazyanlıq eləmə... Bu yol doğru yol deyil. Xüsusən sənin üçün çox təzirdir”.

Cabbarlı pyesin oxunuşundan səhnə təcəssümünə qədərki yaradıcılıq prosesində gərgin, yorulmaq bilmədən işləyir, səhərdən-axşamədək teatrdə olurdu. Arvadı Sona xanım xərəkələ bərabər, ona göndərdiyi bir məktubunda yazır: Evdə şikayət edirsən ki, “oram ağrıyır, buram ağrıyır. Elə ki teatra gətdin, dirçəlisən. İstəyirsən, yorğan-döşəyini də göndərim teatra”.

Cabbarlının vaxtı yox idi. “Otello”, “Qaçaqarlar”, “Müfəttiş”, “Namus”... pyeslərinin məşqləri, ayrı-ayrı əsərlərin tamaşası onu bir dəqiqə dincəlməyə qoymurdu. Bütün vaxtını teatrdə keçirən Cabbarlı

teatra hamıdan tez gəlirdi, "ancaq bir yerdə oturmazdı. Məşq zamanı lojada, parterdə, balkonda, səhnə arxasında görürdük".

Cabbarlı səhnə texnikası ilə də ciddi maraqlanırdı: onu "dekor, əlbisə, qrim və işıq sexlərində tez-tez görmək olardı".

Sona xanıma göndərdiyi cavab məktubunda Cabbarlı gərgin vəziyyəti iki-üç kəlmə ilə ifadə etmişdi: "Sona, bu neçə vaxtda xasiyyətimə bələd sən. Mən teatrsız yaşaya bilmərəm. O barədə mənə söz demə".

Cabbarlı kinostudiyada işləməyə getdiyi zaman öz yerinə — ədəbi hissə müdiri vəzifəsinə Sabit Rəhmani məsləhət görmüşdü. O, gənc həmkarı ilə sıx əlaqə saxlayır, ondan teatrda baş verən hadisələri — yeni əsərlər, tamaşaya qoyulan pyeslərin səhnə quruluşu və s. haqqında ətraflı sorğu-sual edirdi. Cabbarlı teatrda hər şeylə ciddi maraqlanırdı. O, Sabit Rəhmana demişdi: "...Mən teatrsız bir gün belə yaşaya bilmərəm".

Cabbarlı ölməz əsərlərin səhnə təəcəssümünü görmək üçün teatrın sirrinə dərin bələd olmağa can atır, rejissorluğa ciddi həvəs göstərirdi. O, hər bir pyesin müvəffəqiyyətli tamaşasında həm aktyorun, həm də rejissorun sənətkarlıq bacarığını, istedadını görürdü. Cabbarlı deyirdi: "... rejissor da dramaturq kimi bir sənətkardır. Rejissor var-əsəri öldürər, rejissor da var-əsəri qaldırar..."

Cabbarlı rejissorluğa böyük sənət kimi baxırdı. Ona görə də, xalq məxsus olan səhnəni idarə etmək, həyatı bütün rəngarəngliyi, təbii gözəlliyi ilə səhnədə vermək üçün rejissor adət-ənənəni öyrənməli, dərin bilikli, məlumatlı olmalı, mənsub olduğu millətin "bütün misallarını, atalar sözlərini, dilini, danışığını, zərb məsəllərinin xüsusiyyətlərini, bayramlarını, yaslarını, bunların səbəbini təyin etməyə çalışan və həm də bacaran bir adam olmalıdır".

Cabbarlı özü şifahi xalq ədəbiyyatını qayğı ilə öyrənir, həmkarlarına da təvəvətli atalar sözlərini, lətifələri, zərb məsəlləri toplamağı, öyrənməyi məsləhət görürdü. O, haqlı olaraq yazırdı: "dillərdəki dastanlar, mahnılar, tapmacalar, nağıllar el ədəbiyyatı nümunələrini öyrənmək üçün ilk vasitə və doğru bir tərcümədir".

1927-ci ildə "Kommunist" qəzeti redaksiyasında tərcüməçi işləyən Adil Hacıyev öz xatirəsində baş tərcüməçi — Cabbarlının şifahi xalq ədəbiyyatına dərin bələdliyindən heyranlıqla danışıq. O, bir

dəfə gündüzlər soruğu dram teatrından, gah da kinostudiyadan gələn, axşamlar mətbəədə tərcüməçilik edən Cabbarlıdan bu qədər el sözlərini haradan topladığını soruşur. Cabbarlı ona iki qəpik verib deyir: "Hə, indi zəhmət çək... min tramvaya... iki qəpik ver, bilet al... Əyləş... Şəhərə gələn və şəhərdən qayıdan qocaların... şirin söhbətlərinə, duzlu zarafatlarına və tez-tez "Məsəl var, deyirlər...", yaxud "Atalar demişkən..." söyləyərkən eşitdiklərini və bildiklərini dərhal dəf-tərəfənə qeyd et, sonra yeri gələndə işlət",—dedi.

Cabbarlı dramaturq, ssenarist, həm də görkəmli rejissor idi. O, tanınmış rejissor A.Tuqanovla bir yerdə, sonra isə müstəqil quruluşçu rejissor kimi işləmişdir. İlk təşəkkül dövrü teatr, opera və kinoda bir sıra əsərlərin quruluşu onun adı ilə bağlıdır. Sona xanım öz xatirəsində yazır ki, Cabbarlı tamaşaya qoyduğu bütün pyeslərə var qüvvəsində verirdi, "canını səhnədə qoyurdu". Ona görə, "teatrda rejissor işləkən, evə çox yorğun gəlirdi". Lakin ona bu işdən əl çəkməyi təklif edəndə qəti deyirdi: "Yox, daha mən rejissorluqdan əl çəkə bilmərəm".

Cabbarlı axtarış yollarının mücahidi idi. O, gənc qüvvələri teatr ətrafına toplayır, onların fərdi yaradıcılıq amplusunu müəyyən edir, inkişafına çalışır, rekvizit alır, həyatı öyrənirdi. Bir sözlə, milli mədəniyyətin yüksəlişi yolunda fədakarlıqla çalışırdı.

Cabbarlı yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı akademik Məmməd Arif onun "ən çox ədalətsiz tənqiddə məruz qaldığı" illəri — 1928-1931-ci illəri "yazıçının yaradıcılığında ən məhsuldar, ideya və bədii cəhətdən müvəffəqiyyətli" dövr hesab etməkdə haqlı idi. Bu dövrdə "Sevil", "Almaz" və "1905-ci ildə" pyesləri yaranmışdı. Onların yazılması Cabbarlının ədəbiyyat və teatr sənəti uğrunda mübarizədə öz mövqeyini müəyyən etdiyini göstərirdi. Məhz ona görə də ədalətsiz, qərəzli hücum, hətta böhtan dolu çıxış və məqalələri Cabbarlı etinasızlıqla, fəvqəladə bir sakitliklə qarşılayırdı. Lakin bu sakitliyin arxasında olan mənəvi dözümlülük, iradə əzmi böyük sənətkarın yaradıcılığı ilə uyuşmayan tənqidi mülahizələri, təklifləri əsaslı mülahizələrlə rədd etməyə, ağıllı, qaneciddi fikirləri nəzərə almağa imkan verirdi. Ədəbi tənqiddə qarşı onda mədəni, diqqətli bir münasibət vardı, "hətta, ədalətsiz tənqid ona pis təsir edəndə də özünü saxlamağı, əsərlərini bürüzə verməməyi bacarırdı".

“Sevil” əsərinin geniş müzakirəsi keçiriləndə üzdənirəq tənqidçilərdən biri Cabbarlıni hətta sovet hökumətinə böhtan atmaqda təsirləndirmişdi. Bu vaxt klubda arxa sıraların birində əyləşən Cabbarlıni müşahidə edən Məmməd Arif yazmışdır: “O, başını dik tutaraq, çəsməkli gözlerini natiqə dikmişdi. Bəlkə də ürəyində: “Bu axmaq nə danışır?” — deyirdi, amma zahirən heç bir əsəbilik göstərmir, deyilən sözlərə heç bir şeylə öz münasibətini bildirmirdi. Elə bil ki, bu sözlərin heç ona dəxli yox idi...”

Bu, Cabbarlıya xas olan bir laqeydlik və laübaillik idimi? Yox! Axı, biz onun çox prinsiplial olduğunu və lazım gəlmiş zaman öz fikirlərini inadla müdafiə etdiyini, bunun üçün çox tutarlı və məntiqli sübut və dəlillər gətirdiyini bilirdik”.

Məlum olduğu kimi, “Od gəlini” pyesi də hələ tamaşaya qoyulmamış bəzi teatr tənqidçilərinin hücumlarına məruz qalmışdı. Onlar əsəri tamaşaya qoymağa etiraz etmişlər. Cabbarlıya söz verildəndə əsəbiləşmədən demişdir: “Məncə, əsəri mütləq tamaşaya qoymaq lazımdır. Əsərin ən gözəl tənqidçisi xalqdır, tamaşaçıdır. Oynayaq, xalqın tamaşanı necə qarşılacağını görək. Sonra yenə danışarıq”.

Əsər böyük əks-səda yaratdı. Tamaşaçı kütləsi pyesi hərarətlə, qızgın məhəbbətlə qarşıladı.

Müasirləri Cabbarlının zahiri görünüşünü belə təsvir edirlər: ortaboylu, arıq, qarayanız, gözlləri çəsməkli, gülərlüzlü, çox sadə geyimli. Lakin “onda insanı ahənribə kimi çəkən bir cazibə var idi”. Xalq şairi Rəsul Rza yazdığı kimi, son dərəcə təvazökar olan “Cəfər Cabbarlı ilə danışmaq, mübahisə etmək, ondan məsləhət almaq, hətta ona “məsləhət” vermək üçün rəsmi və yaxın tanışlıq lazımdır”.

Çünki onun çəsmək altından diqqətlə baxan nüfuzədicisi, iri qara gözllərindən məhrəbanlıq, nurlu sifətindən xoş təbəssüm, doğmalılıq əskik olmazdı.

Cabbarlı ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı, onun şəxsiyyətinə, bədii yaradıcılığını odlu ürəklə sevirədilər. Onun şəxsi həyatı, dram əsərləri, ədəbi fəaliyyəti hamıda ciddi maraq doğurmuşdu.

Mirzə İbrahimov yazır: “O dövrün adamları və xüsusən gənclər Cəfərin əsərlərini niyə elə qızgın sevirədilər? Niyə hər əsəri böyük bir ədəbi-ictimai hadisə olurdu? Çünki Cəfərin əsərləri bizi düşündürən, bizi həyəcənlandıran, bizi yaşadan məsələlərə toxunurdu. Cəfər səh-

nə vasitəsilə zəmanənin adamları ilə danışır, səhbət edir, mübahisə açırdı. Onları irəli çağırırdı. Cəfərin əsərlərində köhnəliyə qarşı nifrət və yeni həyat qurmaq eşqi vardı”.

Cabbarlının sənəti gənclərin qəlbində həyat eşqi, mübarizə əzmi, yazıb-yaratmaq həvəsi oyadırdı. M.İbrahimov “Aydın” pyesinin səhnə təcəssümünün onda oyatdığı təəssüratı belə izah edir: “Elə bil ki, güclü bir fırtına məni öz qanadlarına alıb kiçik təcəssümlərdən ayrıaraq, həndür zirvələrə qaldırdı, ulduzlara tərəf apardı. O gündən teatr mənim gözümə qeyri-adi bir şeyə: səhrli, cazibədar, füsunkar, coşğun bir aləmə çevrildi”.

Mirzə İbrahimov Cabbarlı sənətinin məbədi olan teatra qəlbə ilə bağlandı. “Oqtay Eloğlu” pyesinin tamaşası onun qəlbində son dərəcə coşğun hissələr, xoş duyğular oyatmışdı. Mirzə İbrahimov yazır: “Bu tamaşadan sonra düşündürdüm: doğrudan da, səhnə bir tilsimdir, orada cəzakkar bir qüvvə var ki, insana bu qədər təsir edir. Onda mən hiss etdim ki, ürəyimdə yeni bir arzu baş qaldırır — yazmaq arzusu!”

Cabbarlının əsərləri Azərbaycan hüdudlarından xeyli uzaqlarda belə qardaş xalqların mədəni inkişafına güclü təsir göstərirdi.

Dağstanın xalq artisti Həmid Rüstəmov kumik teatrının ilk axtarışlar dövründə yüksəlişini Cabbarlının adı ilə bağlayır.

Türkmənistanın görkəmli dramaturqu Hüseyn Muxtarov Cabbarlının “Od gəlini”, “Yaşar”, “Sevil”, “1905-ci ildə” əsərlərinin repertuara möhkəm daxil olmasını, dramaturq və artistlərə təsirini söyləyirdi. O, eyni zamanda iftixar hissi ilə yazırdı: “Mənsə on səkkiz ildir ki, dramaturgiya ilə məşğulam. Hələ də hər əsər yazanda böyük müəllimim Cəfər Cabbarlı ölməz bir ustad kimi gözümün qabağına gəlir. Mənə elə gəlir ki, onun əzəmətli ruhu məhz mənim hər bir yazdığım əsəri yoxlayır və öyrədir”.

Məlum olduğu kimi, səhnə əsərlərinin qüvvətli, bədii cəhətdən dolğun və dövrün tələblərinə uyğun yazılması onların geniş xalq kütlələrinə təsiri ilə ölçülür. Bu cəhətdən Cabbarlı pyeslərinin səhnə tələyi uğurlu olmuşdur.

Məmmədqazım Ələkbərli əsərlərin oxucu və tamaşaçılara təsirini yazıcının sənətkarlıq bacarığı, ustalığı ilə əlaqələndirirdi. O yazırdı: “...Cəfərdə — tarixdə az-az insanlara məxsus olan bir sənət qüdrəti var idi. O, oxucusunu, tamaşaçısını yalnız bir an üçün deyil, həmi-

şəlik öz təsiri altına alırdı”.

Cabbarlının pyesləri həyat məktəbi idi. Onun sehirli aləminə daxil olan hər kəs elə bil ki, həyat hadisələrini yenidən dərk edir, mənən zənginləşdirirdi. Eyni zamanda, hər kəs elə bil ki, köhnəliklə barışmayan, üsyankar, mərd və ləyaqətli Aydın, Oqtay, Elxan, Güllüş kimi obrazların simasında doğma adamları görürdülər. Bu mənada onlar Cabbarlı qəhrəmanları ilə mənən birləşirdilər.

Cabbarlı öz əsərlərinin təsirini görürdü: tamaşa zamanı Cabbarlı salonu gəzir, müxtəlif yerlərdə oturur, əsərin tamaşaçılara necə təsir etdiyini, əsər haqqında tamaşaçıların rəyini öyrənməyə çalışırdı. Bu, onun adəti idi.

Sona xanım öz xatirəsində yazır ki, “Sevil” pyesi tamaşaya qoyulanda çadra əleyhinə qəti mübarizə aparılırdı. Cəfər mənə çadranı atmağı təklif etdi. “Mən isə deyirdim ki, yox, atmaram, məhəllədə hər də bir söz deyər.

—Əvvəl-axır çadranı atacaqsan. Ancaq sonradan atınca, məhəlləmizdə hamıdan əvvəl atansa yaxşıdır, — deyər hər gün mənimlə bu haqda mübahisə edərdi.

Bizə qəzet gətirən poçtalyon bir gün mənə dedi:

—Sona bacı, sənin şəklın qəzetdə çıxıb.

Mən bərk təəccübləndim:

—Ola bilməz!

—Ay Sona bacı, məgər mən səni tanımıram, nə düşüb mənə ki, yalan danışım? — deyər poçtalyon cavab verdi.

Qıraqda duran Cəfər söhbətimizə qarışub dedi:

—Balam, kişi düz deyir də, çadranı atmısan, bu haqda qəzetdə də yazın gedib. Hələ özündən başqa qonşu arvadları da çadralarını atmağa çağırımsan. Daha kişi ilə höcət niyə edirsən?

Əllərim əsə-əsə qəzeti açdım. Gördüm... poçtalyon düz deyirmiş.

Kişi gedəndən sonra Cəfərlə davaya başladım ki, nə üçün mənim şəklimi qəzetə verib, adımdan da məqalə yazıb. Axı, mən nə vaxt çadranı atmışam? Hətta ağladım da.

Cəfər məni sakitləşdirib dedi:

—Sonası, çadranı atmırsan-atma, daha ağlamaq nəyə lazımdır? Ancaq sənin üçün yaxşı deyil, xalq deyər ki, özü məqalə yazıb, hay-

küy qaldırub ki, çadranı atıram: amma yenə çadrada gəzir. Bir də mənim özüm üçün də yaxşı deyil. Axı, başa düş ki, yaxşı olmaz, mən çadra əleyhinə əsər yazım, sən çadra örtəsən? Yaramaz axı!..

Bakı məktəblərində oxuyan qızlar da dəstə-dəstə “Gənc işçi” qəzeti redaksiyasına gedib çadranı başlarından atırdılar. Bu hadisədən xəbər tutan Cabbarlı qardaşı qızı Mələk xanıma deyir:

“Sağ olun, mənim Sevillərim... İndi bildim ki, əsərim öz gücünü və təsirini göstərir”.

Görkəmli rus dramaturqu Anatoli Safronov yazır: “Dramaturq üçün öz əsərinin kütlələrə təsirini görməkdən böyük xoşbəxtlik ola bilməz”.

Görkəmli tənqidçi Əli Nazim Cabbarlının yaradıcılıq yolu haqqında məqalə üzərində işlədiyi zaman böyük dramaturqun vaxtsız ölüm xəbərini eşidib sarsılıb; dünən teatrın rejissor kabinetində onun məqaləsini dinləyən, öz fikrini söyləyən dramaturq artıq susmuşdur. Tənqidçi onunla təsəlli tapır ki, “Cəfər öz sevilləri, almazları, yaşarları, baxışları və evvazları ilə” “bizim aramızda, bizim ömrümüzdə” yaşayır.

Əli Nazim Cabbarlı irsində yaradıcı şəxsiyyətin mənəvi qüdrətinin təmsil olunduğunu söyləyir. Onu müasir dramaturgiya, “bədihi təhsil və öyrənmə bulağı” hesab edir. Onun “ustalıq və sənətkarlıq sirlərini” öyrənməyi məsləhət görür.

İstedadlı yazıçı Seyid Hüseyn Cabbarlı sənətinin milli mədəniyyətə gətirdiyi yeniliyi belə ifadə etmişdir: “Cəfər dramaturgiyamızda bir məktəb açub getdi”.

Azərbaycan dramaturgiyasının keçdiyi yaradıcılıq yolunda Cabbarlı sənətinin ülvyyəti, təsiri sübut olunmuşdur. Yazıçı Yusif Əzimzadə “Şirin xatirələr”ində elə bil ki, hamının ürəyindən xəbər verir: “...Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı, şəxsiyyəti bizim üçün həyat məktəbidir”.

Azərbaycan Dövlət Akademik Teatrının qocaman səhnə xadimləri arasında elə bir adam tapmaq olmaz ki, Cabbarlımı milli mədəniyyətin yüksəlişində böyük xidmətləri olan qüdrətli sənətkar, yaxın dost, müəllim kimi xatırlamasın. Xalq artisti İsmayıl Dağıstanlı yazır: “Cəfər Cabbarlı ölməz bir irs qoyub getmişdir. Onun yaratdığı yeni tipli teatr bizim üçün və gələcək nəslimiz üçün böyük bir məktəb-

dir”.

İllər keçsə də, müasirlik ruhu, yüksək sənətkarlıq təsiri, dolğun ictimai məzmun tamaşaçıların ürəyinə yol tapır, onları həyəcandırır. Bunlar istər-istəməz görkəmli rus dramaturqu Anatoli Safronovun sözlərini yada salır: “...Əgər istedad yalnız deyil, həqiqətdirsə, dəbə düşüb şişirdilməyib, xalqa məxsusdur, xalqın fikirləri və arzuları ilə mayalanıb, doğma torpağının şirəsi ilə qidalanıb, öz xalqının qəlbinin döyüntüsünü dinləyə bilibsə, xalq həyatının əsas hadisələrini görməyi bacarıbsa, bu zaman yazıçı həyatı necə gödək olsa da, o, daim yaşayacaq, qədərbilən nəsillərə fərəh verəcəkdir”.

Cəfər Cabbarlı sənəti ölməzdir, əbədi yaşardır. Odur ki, böyük sənətkarın şəxsiyyəti zaman keçdikcə daha özəmətli görünür, nəsillərin qəlbində özünə yer tapır.

BÖYÜKAĞA TALIBLI

Görkəmli ictimai xadim, istedadlı yazıçı və publisist Böyükağa Taliblərin qısa, lakin mənalı, şərəfli ömrü doğma xalqa, vətənə sədaqətlə xidmətin parlaq nümunəsidir.

Böyükağa Talibli XIX əsrin son rübündə dünyaya göz açmış, qırx iki il ömür sürmüşdür. Onda təhsilə həvəs erkən oyanmışdı. Maarifpərvər ziyalı Mirqasım öz oğlunun təlim—təربiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur. Böyükağa ibtidai təhsilini doğma Salyan şəhərində rus-tatar məktəbində almışdır. On iki yaşlı Böyükağanın elmə, incəsənətə və şifahi xalq ədəbiyyatına tükənməz həvəsini gören atası onu Bakı realni məktəbinə qoyur. Bakı mühiti Böyükağanın dünya görüşünə ciddi təsir edir. Burada o, inandığı və sevdiyi arqadaşlarını başına toplayaraq ədəbi dərnək təşkil edir və siyasi məsələlərlə maraqlanırdı (Bax: Abdulla Şaiq, Xatirələrim. Bakı, 1973, səh.325).

Böyükağa ilk qələm təcrübəsi “Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır” (1912) hekayəsini də Bakı realni məktəbində oxuyarkən yazır. Böyük ədib və maarif xadimi Abdulla Şaiq ciddi, çevik və çalışqan tələbəsində istedad qığılcımını görüb onu həvəsləndirmək arzusu ilə yaxından kömək edir, Abdulla Şaiq öz xatirələrində yazır: Talibli “... ilk əsərini evdə oxuyub fikrimi söyləmək üçün mənə vermişdi. Hekayə xoşuma getdi. Bu əsəriyi təb etdirmək, həm də gənc müəllifə azacıq yazı haqqı qazandırmaq məqsədi ilə Orucovlar ilə görüşdüm. Hətta hekayəni onlara oxudum. Yazı haqqı verməmək şərti ilə təb etməyə razı oldular. Məsələni Böyükağaya anladım. O, çox məmnuniyyətlə qəbul etdi və əsəri özü gətirib Orucovlara verdi. Bir ay sonra təbdən çıxmış əsərindən müəllif haqqı olaraq almış olduğu nüsxələri gənc bir müəllif qururu ilə müəllimlərinə və arqadaşlarına hədiyyə etdi” (Yenə orada).

Böyükağa Talıblı Bakı realni məktəbində oxuduğu müddət ərzində rus, fransız, gürcü və erməni dillərindən bir sıra kiçik hekayələr tərcümə edir. O, A.S.Puşkinin "Xəsis cəngavər" əsərini də iqtibas edib 1914-cü ildə Bakıda, Orucov qardaşları mətbəəsində çapdan çıxarır. Böyükağa Talıblı yazır ki, A.S.Puşkinin "Xəsis cəngavər" faciəsini "oxuyub orada yazılanların halını bizim Qafqaz zənginlərinin öz övladlarıyla etdiyi rəftarlara benzəyən gördüm. Ona görə də bu faciəni öz dilimizə döndərməyi və bu yolla Azərbaycan ədəbiyyatına balaca da olsa bir qulluq etməyi özümə vacib bildim" (Bax: B.Talıblı. Xəsis. Məzmunu Puşkindən əxz edilib. Drama. Üç pərdə. Bakı, 1914).

1916-cı ildə, Bakı realni məktəbini bitirdikdən sonra Salyanda müəllimlik edən Böyükağa Talıblı çoxzəhmətli ictimai fəaliyyətə başlayır: o, yerli teatr həvəskarlarının köməyi ilə Azərbaycan yazıçılarının səhnə əsərlərini tamaşaya qoyur. Bakıda nəşr olunan "Açıq söz", "Yeni iqbal" qəzetlərində maarif, mədəniyyət və qadın azadlığı haqqında müntəzəm məqalələr çap etdirir. Böyükağa Talıblı "Kef içində" adlı ilk pyesini, "Tövbə" – və "Mədən sahibinin fərasəti" hekayələrini də bu dövrdə qələmə alır.

Böyükağa Talıblı 1917-ci ildə Petroqrada gedir, orada Texnoloji İnstitutu daxil olur. Lakin maddi vəziyyətin ağırlığı üzündən təhsilini davam etdirə bilmir.

Böyükağa Talıblı Petroqradda Vilayət komissarlığında müsəlman işləri üzrə təbliğat və təşviqat şöbəsinə rəhbərlik edir, eyni zamanda "Hüriyyət" qəzetinin redaktoru olur.

1919-cu ildə Böyükağa Talıblı Moskvada, RSFSR Xalq Dövlət Nəzarəti komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanları işləri üzrə şöbə müdirinin köməkçisi vəzifəsində çalışır. 1920-ci ilin əvvəllərində RK/b/MK—nın tapşırığı ilə Krım inqilab komitəsinin sərəncamına göndərilir. Burada görkəmli ictimai xadim S.M.Əfəndiyevlə birlikdə Krım cəbhəsində Vrangel və Denikin əksinqilabi qüvvələrin darmadağın edilməsinin təşkilində yaxından iştirak edir.

Böyükağa Talıblı orduda siyasi-partiya təbliğatı işi aparmaqla yanaşı, "Melitopolskiye izvestiya" qəzetinə məqalələr yazır, onun fəal əməkdaşı olur.

Böyükağa Talıblı Bakıya qayıdır. Burada 1920-ci ilin mayından bütün qüvvəsini Azərbaycanın dirçəlişi və tərəqqisi işinə həsr edir.

Böyükağa Talıblı burada bir sıra məsul vəzifələrdə çalışır: Fəhlə-kəndli müfəttişliyi komissarının müavini, xalq təsərrüfatı şöbəsinin sədri olur. 1921-ci ildə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası Rəyasət heyətinə, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə, həmçinin Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə komitəsinə üzv seçilir.

Böyükağa Talıblı jurnalistlik fəaliyyətini də davam etdirir. Onun redaktorluğu ilə çıxan "Zəhmətkeş gözü" jurnalı, "Azərbaycan fəqərəsi" və "Kommunist" qəzetləri cəmiyyətin möhkəmlənməsində və milli mətbuatın inkişafında ciddi rol oynayırdı.

Böyükağa Talıblı ZSFSR Xalq fəhlə-kəndli müfəttişliyi komissarı vəzifəsinə irəli çəkilir. Sonra Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi olur. O, burada da milli mətbuatın və ədəbiyyatın tərəqqisinə çalışır. "Yeni fikir" qəzetinin nəşrini təşkil edir, onun ilk redaktoru olur.

Böyükağa Talıblı gənc ədəbi qüvvələrə qayğı ilə yanaşır. Nəriman Nərimanov adına klubda yaratdığı ədəbiyyat dərnyəsində vaxtaşırı onların əsərlərini müzakirəsini keçirir, onlara məsləhətlər verir. Sonralar bu ədəbiyyat dərnyəsi Tiflis Azərbaycan Proletar yazıçıları bölməsinə çevrilir.

1924-cü ildə Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsi Böyükağa Talıblını Bakıya dəvət edir. O, "İqtisadi xəbərlər" jurnalının redaktoru olur. 1925-ci ilin mart ayında xalq ədliyyə komissarı, sonra respublika prokuroru vəzifəsinə təyin edilir. Azərbaycan Dövlət Universitetində mühazirələr oxuyur, öz bilik və təcrübəsini gənc nəsə öyrədir.

Bu dövrdə Böyükağa Talıblı "Kommunist", "Maarif və mədəniyyət", "Dan ulduzu" və sairə mətbuatda hekayələrini və publisist məqalələrini dərc etdirir. Onun "Erkək Tükəzban" (1926), "Qırx zəpa" (1927) hekayələri ayrıca çap olunur.

1930-cu ildə "Dirək" povesti, "Tövbə" hekayələr məcmuəsi, 1934-cü ildə "Keyf içində" pyesi kitab şəklində nəşr edilir. Bütün şüurlu ömrünü yeni cəmiyyətin möhkəmlənməsi və tərəqqisi işinə həsr etmiş Böyükağa Talıblı ictimai fikir tariximizdə özünəlayiq, görkəmli yer tutur. Onun ədəbi irsi toplu halda tədqiq olunmasa da, bəddii əsərləri Azərbaycan və rus dillərində dənə-dənə çap edilib yayılmışdır.

Böyükağa Talıblı bədii yaradıcılığa inqilabdan əvvəl başlasa da,

yeni nəsrin yaranmasında onun xidmətləri diqqətəlayiqdir. Onun "Erxök Tükəzban", "Qayınananın kələyi", "Xortdan", "Qırx zopa" hekayələri və "Direk" povesti yeni tipli nəsrin gözəl nümunələridir. Bu əsərlərdə müasir həyatın vacib problemlərinə müdaxilə edilir.

Böyükəğa Talıblı özünəməxsus yaradıcılıq üslubuna malik sənətkardır. O, zəngin klassik ədəbi ənənədən bacarıqla istifadə edərək novella janrında bir sıra maraqlı, orijinal nümunələr yaratmışdır. Onun "Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır" adlı ilk qələm təcrübəsi də bu cəhətdən səciyyəvidir. Lakin burada diqqəti cəlb edən ağır ehtiyac üzündən doğma yurdundan didərgin düşən yoxsul Haşımın acı taleyinin təsviri idi.

Böyükəğa Talıblı "Şirindilli" imzası ilə 1930-cu ildə çap etdiyi, "Tövbə" hekayəsini də inqilabdan əvvəl yazmışdır. Bu hekayədə feodal mühtində namuslu əməklə yaşayan sadə sənət adamlarının ictimai vəziyyəti Baxış oğlu Həsənin faciəsində sənətkarlıq məharəti ilə qələmə alınmışdır. Zurna çalmağı özünə sevimli sənət seçən Baxış oğlu Həsən öz halal zəhməti ilə dolanır. Lakin musiqini haram buyurub günah hesab edən din xadimləri onu kafirlikdə təqsirləndirir, hətta ölüm əfəsinə ona yaxın düşmərlər. Baxış oğlu Həsən son nəfəsində balabanda "Himayun" çalmaqla hamını heyrətə salır. Sənətə ülvə məhəbbət dini fanatizmə, şəriətin qondarma qanunlarına üstün gəlir. Yazıçı adı bir sənət adamının varlığında baş qaldıran yüksək bəşəri duyğunu, onun mənəvi qələbəsini köhnə ələmə qarşı qoyur.

"Mədən sahibinin fərasəti" (1917) hekayəsində isə yazıçı əməksevər və bilikli mütəxəssislərin kapitalizm cəmiyyətində faciəli həyatını mühəndis Möhsün bəy surətində ümumiləşdirmişdir.

Əsərdə Bakı neft maqnatlarının mənəvi yoxsulluğu məharətli işfə edilir. Mədən sahibi Yaqub neft quyularının qazılması əməliyyatından baş çıxarmadığı halda, buruqlarda çalışan, "incinarları" n işlərini "təftiş edir". O güman edir ki, mühəndis olmadan keçinə bilər, mədən sahibi Yaqub həmsöhbətinə deyir: "... mən heç yerdə oxumamış, təhsil etməmiş, onlardan çox bilirəm. Bir də mənim əlimdə bu qədər sərvət olduğu halda, oxumaq nəyimə lazımdır. Əgər mən də oxuyub təhsil etsəydim, onda görək mən də bir mədən sahibinin qabağında sürünüb, ona nökrəçilik edəydim. İndi bu incinarlar da mənim nökrəmdir, istəsəm onları saxlarım, istəsəm qovaram" (Bax: Böyü-

kağa Talıblı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960, səh., 28).

Fırıldaqçı mühəndis Həsən bəy sahibkarın zəif cəhətindən sui-istifadə edir, yalan məlumatları əzbərdən söyləməklə onun nəzərində məharət sahibi kimi yüksəlir. İşgüzar, ağır təbiətli mühəndis Möhsün bəy isə bütün bilik və təcrübəsini namuslu əməyə sərf edir. Lakin "təftiş" zamanı sahibkarın "hə, de görüm, bu quyunun dərinliyi nə qədərdir" sualına cavab verərkən doğruluq naminə "Cırıq və bozarmış portfelinə araşdıraraq bir hissli və ləkəli dəftərçə" çıxarıb ağır-ağır vərəqləməsi, gözlüyünü taxıb məlumat verməsi zəngin və azgün mədən sahibini hövsələdən çıxarır. Ona görə də mühəndis Möhsün bəy işdən qovulur, onun müdirlik etdiyi mədənlər dələduz mühəndis Həsən bəyə tapşırılır. Lakin buruqlar çox çəkmir ki, fantan, fəvvarə vurur. Bu fantan və fəvvarələr mühəndis Möhsün bəyin əməyinin bəhrəsi olsa da, mədən sahibi onu dərk etməkdən uzaq idi. Dünyada namuslu əməyə qiymət verilmədiyini qət edən mühəndis Möhsün bəy intihar edir. Həsən bəy isə alçaq yolla varlanır, mədən sahibi olur. Hekayədə burjuva aləminin mahiyyəti mənalı təzadla, real lövhələrlə işfə edilir. "Tövbə" və "Mədən sahibinin fərasəti" hekayələrində dövrü səciyyəvləndirən tiplərin mənəvi-psixoloji aləminin açılmasına güclü meylli hiss olunur.

Mülkədar-burjuva hakimiyyəti dövründə sadə, əməkçi kütlələrin acınacaqlı həyatı "Keyf içində" pyesində daha real, təsirli verilmişdir. Əsərin ilk variantı 1916-cı ildə yazılmışdır. Lakin Böyükəğa Talıblı pyesi 1920-ci ildə "Azərbaycan fəqərəsi" qəzetində çap etdirmiş, 1923-cü ildə isə ayrıca kitabça halında buraxdırmışdır. Böyükəğa Talıblı sonradan əsərin üzərində yaradıcılıq işi aparıb xeyli təkmilləşdirmiş, 1934-cü ildə çapdan çıxan yeni variantını Yazıçıların Birinci Ümumittifaq qurultayına ithaf etmişdir.

"Keyf içində" pyesində hadisələr Azərbaycan kəndlərində, təxminən XIX əsrin ortalarında baş verir. Pyesdə feodal hakim sinfin nümayəndələri -Səfər bəyin, Axund Molla Abuşun və istefaya çıxmış çar məmuru Mirzə Turabın Cavad, Qonça xanım, Cabbar, Səkinə, Ramazan, Əhməd kimi səfərəkli, mərd, yoxsul kəndlilərin başına gətirdikləri müsibət, ağılaşmaz zorakılıq işfə edilir. Səbri tükənmiş kəndlilərin zülmə və özbaşınalığa qarşı kortəbii mübarizəsi real səhnələrdə inandırıcı verilmişdir. Azərbaycanca Sovet hakimiyyəti qu-

rulduqdan sonra yazıçı müasir dövrün vacib məsələlərinə müdaxilə etməyə çalışır. O, 1926-1930-cu illərdə istər bədii əsərləri, istərsə də ədbi-tənqidi və publisist məqalələri ilə təşəkkül mərhələsi keçirən proletar ədəbiyyatının tərəqqisinə yaxından kömək edir. Ə.Əbdülhəsən, Ə.Vəliyev, M.Hüseyn, S.Rəhman və digər gənc yazıçılar tək o da yeni ictimai həyatı inkişafda qələmə almağa əsas yaradıcılıq vəzifəsi kimi baxır. Onun “Erkək Tükəzban”, “Qayınananın kələyi”, “Xortdan”, “Qırx zopa” hekayələri və “Dirək” povesti yeni tipli nəsrin gözəl nümunələridir. Bu əsərlərdə müasir həyatın vacib problemlərinə müdaxilə edilir.

“Erkək Tükəzban” hekayəsində Azərbaycan kəndlərində ailə münasibətlərinə, məişətə, şüurlara güclü təsir edən yeniliklə köhnə feodal əxlaq qalıqları arasında amansız mübarizə gətirdiyi dövrdə ictimai həyatda müşahidə olunan hadisələr qələmə alınmışdır. Sadə kəndli qadın Tükəzban azadlıq və bərabərlik hüququna malik olduğunu biləndən sonra özünü daha fəal, sərbəst aparır, şəraitin yaratdığı imkan nəticəsində qadınlar qurultayına nümayəndə, sonra kənd şurasına sədr seçilir, kəndin müftəxorlarına divan tutur, “günlərini qara” edir. Əsər boyu Tükəzban incə yumorla, canlı bədii cizgilərlə təsvir olunur. “Pravda” qəzeti 1927-ci il 8 mart tarixli nömrəsində yazıçının hekayəsində nəzərə çarpan müasirliyə, siyasi kəskinliyə işarə edərək yazırdı: “Bu hekayədə Talıblı incə bir yumorla yenidən sədr seçilmiş yaşlı bir Azərbaycan qadınının ilk dəfə kənd sovetinə gəlməsinin təsviri edir. O da əksəriyyət təşkil edən bütün başqa bacıları kimi savadsız idi. Buna görə də heç bir qanunu oxuya bilmirdi. Lakin o, gənc katibdən qanun məcəlləsində ona neçə gün həbs etmək ixtiyarı verilməsi və icbari işə göndərmək hüququ olub-olmamasını göstərməsini xahiş edir. Katib ona hər şeyi izah etdikdən sonra isə o, işdən qaralmış dirmaqları ilə özünə lazım olan maddələrin altını cızır, sonra isə dərhal kəndin bütün varlı adamlarını həbs etdirib, onları arx qazmağa göndərir. Bununla da o, tez bir zamanda kənddə həm öz şəxsi nüfuzunu, həm də yeni hakimiyyətin hörmətini qaldırır. Talıblının təsviri etdiyi Azərbaycan qadını uydurma olmayıb, bu günün sevindirici bir amilidir”.

Böyükağa Talıblı “Qırx zopa”, “Qayınananın kələyi”, “Xeyir iş” və “Xortdan” novellalarında keçmişdən irs qalmış zərərli adətlə-

ri və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri pisləyir, müasir həyatın yenilik ruhunu duymağı təlqin edir. Bu əsərlərdə əqidəsiz, şöhrətpərəst, xalq qəhri çəkməyən Mirzə Süleyman (“Qırx zopa”), asan yolla varlanmağ həvəsinə düşən tamahkar Əhməd (“Qayınananın kələyi”), nankor, qeyrətətsiz baqqal Mahmud (“Xeyir iş”) və fitnəkar din xadimi Molla Kərim (“Xortdan”) kimilərin tragikomik taleyi oxucuda onların misikliniyinə nifrət oyadır.

1930-cu ildə Böyükağa Talıblının irihəcmli əsəri — “Dirək” povesti nəşr edilir. İki il sonra əsər Xarkovda rus dilində, sonra Ukrayna dilində kütləvi tirajla buraxılır.

“Dirək” povestində əsərin qəhrəmanı Nadirin həyat salnaməsi-onun kiçik yaşlarından həyatın sərt, acı həqiqətləri ilə üzləşməsi, doğma kəndindən didərgin düşməsi, Həştərxan və Bakıda inqilabi hərəkata qoşularaq mətinləşməsi, alay komissarı kimi mübarizə aparması dolğun bədii ifadəsinə tapmışdır. İlk çətinliklər dövründə Məstan bəy, Səməd, Əhəd, Məşədi Məmməd kimi sinfi düşmənlərin cildini dəyişmə cəhdi, hətta sovet idarələrində müəyyən vəzifələrə soxulması halları da povestdə inandırıcı verilmişdir. “Dirək” istər ayrı-ayrı obrazların işlənməsi, istərsə də bədii ümumiləşdirmə cəhətdən qüsurlu olsa da, ictimai-siyasi povest kimi müasir Azərbaycan nəsrinin ideya-bədii yüksəlişinə müəyyən dərəcədə faydalı təsir göstərmişdir. Çünki povestdə mətin xarakterli Nadirin, eləcə də yenilməz sadə adamların möhkəm inamla apardıqları mübarizənin bədii ifadəsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatını ideya-estetik cəhətdən zənginləşdirirdi. Ona görə də, heç təsadüfi deyildir ki, “Dirək” povestini oxuyan hər kəs, istər-istəməz “Şamo”, “Dirilən adam”, “Qəhrəman”, “Daşqın”, “Dünya qopur”, “Bir gəncin manifesti” kimi ictimai-siyasi romanları xatırlayır.

Böyükağa Talıblı qəhrəman Bakı neftçilərinin həyatını və şəərəfli əməyini tərənnüm edən “Yeni buruq” adlı pyes də yazmışdır. Lakin bu əsər hələlik tapılmamışdır.

Böyükağa Talıblının zəngin ədəbi irsi qədərbilən oxucu kütləsinin ən qiymətli mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Onun əziz xatirəsi ələmətdar günlərdə daha böyük qayğı və ehtiramla yad edilir.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsində görkəmli xidmətləri olan Məmməd Səid Ordubadi çoxcəhətli vüsətli yaradıcılığı ilə mənəvi mədəniyyət və ədəbi ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. O, təxminən yarım əsrlik ədəbi-elmi fəaliyyəti ərzində şair, dramaturq, publisist, memuarist, tərcüməçi, nasir, tədqiqatçı kimi çox zəngin irs qoyub getmişdir.

M.S.Ordubadi müxtəlif ədəbi növlərdə (şer, hekayə, roman, dram, libretto, felyeton, очерк, ədəbi portret, siyasi pamflet, publisistika, ədəbi-tənqidi məqalə və s.) dəyərli əsərlər yazıb-yaratsa da milli ədəbiyyatda qüdrətli romançı kimi şöhrət qazanmış, ilk tarixi romanın yaradıcısı olmuşdur.

Məmməd Səid Ordubadi 1872-ci ildə mart ayının 24-də Ordubad şəhərində şair-müəllim Hacı Ağanın ailəsində anadan olmuşdur. “Fəqir” təxəllüsü ilə şerlər yazan, “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin rəhbərlərindən biri olan Hacı Ağa ərəb və fars dillərinə, Şərq mədəniyyətinə dərinləndən bələd idi. O, oğlu Məmməddə kiçik yaşlarından Şərq ədəbiyyatına maraq oyatmağa ciddi səy göstərirdi. Onun vaxtsız vəfatından sonra Məmməd mədrəsəni tərk etməyə, ipək fabrikinə işləməyə məcbur olmuşdur.

Lakin görkəmli pedaqoq Məmməd Tağı Sidqinin qayğısı sayəsində 18 yaşlı Məmməd onun açdığı “Əxtər” adlı yeni tipli şəhər məktəbində təhsil almaqla yanaşı, “Əncüməni şüəra”da fəal iştirak edir. Bu mühit gənc Məmmədin bir şair kimi yetişməsinə, sənət aləminin forma, məzmun və ideyaca müəyyənləşməsinə ciddi təsir göstərir.

M.S.Ordubadının ilk mətbu əsəri — “Ədəbiyyat” şəri “Şərqi-Rus” qəzetinin 1903-cü il 13 iyun tarixli nömrəsində dərc olunmuşdur. Burada XX əsrin ilk müsəlman qəzeti “Şərqi-Rus”u “tazə gülə”

bənzədən şair onun milli mətbuatın, elm və maarifin inkişafına tökan verəcəyinə sevincini izhar edirdi. Bədi yaradıcılığa ipək fabrikinə dəzğah arxasında başlayan M.S.Ordubadının poeziyasına “Şərqi-Rus” qəzetinin maarifçilik istiqaməti güclü təsir etmişdi: gənc şair öz şerlərində cəhalətə, fanatizmə, nadanlığa qarşı çıxır, maarif və mədəniyyəti, elmi tərəqqini təbliğ edirdi. Bu meylin onun “Molla Nəsrəddin”də dərc olunan felyetonlarında güclənir, daha kəskin xarakter alır. M.S.Ordubadi 1909-cu il inqilabı ərəfəsində yazdığı şerlərin birində xalqı əsərdən azad olmağa, insan kimi yaşamaq üçün “hürriyyət ziyasından” faydalanmağa çağırır, beləliklə vətən istiqlaliyyəti məsələsinə toxunurdu.

Zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edən fəhlə şairin “camaatə faydalı və açıq dil ilə” söylədiyi, mövzu, ideya və mündəricə etibarilə bir-birini tamamlayan ilk şerləri “Qəflət” (1906) toplusunda dərc olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin “Qeyrat” mətbəəsində M.S.Ordubadının çap etdirdiyi “Vətən və hürriyyət” (1907) adlı ikinci şerlər kitabçasında vətənin və xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri daha güclü verilmişdir.

1905-ci il burjuva demokratik inqilabı dövründə M.S.Ordubadi sosial-demokrat ideyalarına rəğbət bəsləyən ziyahları ətrafına toplaşmış gizli cəmiyyət təşkil edir. O, “Həyatım və mühitim” memuarında yazdığına görə, “gizli cəmiyyətdə sosial-demokratların siyasi görüşləri, taktikası, İran inqilabına kömək göstərmək yolları müzakirə edilir, siyasi intibahnamələr yayılır, “Yoldaş”, “Təkamül”, “Hümmət” qəzetləri oxunurdu”. Bütün bunlar çar polisinin nəzərindən yayınmır.

Mübariz ruhlu şerlərinə və gizli cəmiyyətdə fəaliyyətinə görə, təqib və təhqirlərə məruz qalan M.S.Ordubadının evi axtarılır, polis nəzarəti altında bir neçə dəfə həbsə alınır, nəhayət Culfaya köçməyə məcbur olur. Burada yaşadığı illər (1908-1913) onun ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətində yeni mərhələ kimi sociyyolənir. İran milli azadlıq hərəkatına kömək edən sosial-demokrat “Hümmət” təşkilatına daxil olması, Təbrizə gedib Səttarxanla tez-tez görüşməsi, inqilabi talışlıqları yerinə yetirməsi həssas müşahidə qabiliyyətinə malik olan M.S.Ordubadını daha ciddi əsərlər yazmağa səfərbər edirdi.

M.S.Ordubadi “Həyatım və mühitim” memuarında yazırdı: “Mən vaxtımın çoxunu İran tərəfində keçirirdim. Orada bir çoxları ilə

tanış olur, ən ciddi işlərdə iştirak edirdim... Təbriz inqilabı demək olar ki, gözümün qabağında gedirdi... Təbriz inqilabının çar Rusiyası tərəfindən boğulması məni inqilabı mübarizədə daha ciddi iştirak etməyə sövq etdi... Mən İran inqilabına çox əhəmiyyət verirdim, mən inqilabın gedişi ilə çox yaxşı tanış idim" (M.S.Ordubadı. "Həyatım və mühitim", Respublika Əlyazmaları İnstitutu, arxiv 16, inv. 3-36-33).

İctimai-siyasi hadisələrin gərgin illərində M.S.Ordubadinin Bakı, Tiflis və İrəvan dövrü mətbuatında "Hərdəmxəyal" imzası ilə külli miqdarda şer, felyeton və məqalələr çap etdirməsi, onun yalnız gizli siyasi fəaliyyəti ilə deyil, bədii yaradıcılığı ilə də tarixi inqilabi mübarizəyə sıx bağlı olmasını göstərirdi.

M.S.Ordubadinin Təbriz inqilabına, Səttarxan hərəkatına həsr etdiyi siyasi-publisist məqalələri, məsrutə hərəkatının məğlubiyətinin səbəblərini ("İnqilabi pərişan"), Məmmədli şahın tapşırığı ilə İran məclisinin topa tutulması hadisəsini ("Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi") təsvir edən əsərləri də bunu təsdiq edir.

İrtica dövrünün amansız senzurası mütərəqqi mətbuatın fəaliyyətinə mane olduğu bir vaxtda demokratik əqidəli, qabaqcıl yazıçılar öz əsərlərinin mövzunu uzaq tarixi keçmişdən alır, beləliklə xalqa öz fikirlərini çatdırmağa, onları ayıq salmağa çalışırdılar.

M.S.Ordubadı 1908-ci ildə "Tazə həyat" qəzetinin mart nömrələrində hissə-hissə çap etdirirdi "İki çocuğun Avropaya səyahəti" romanında müasir Avropa ölkələrinin elmi-texniki, mədəni yükselişi ilə öz həmvətənlərini heyrotə gətirmək, onlara "ibrot dərsi vermək" niyyəti güdüdü, mövzularını tarixi hadisələrdən götürdüyü "Harun-əl-Rəşid və Zibeydə xatun" povestində, "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab" (1914) romanında, "Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təlimi" (1914), "Teymurləng və İldırım Bayazid" dramlarında şah üsul-idarəsinə, istibdadı, işğalçılıq müharibələrinə qarşı çıxır, humanizmi, fikir və vicdan azadlığını təbliğ edirdi. "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab" romanında M.S.Ordubadı müşahidə etdiyi həyat hadisələri fonunda feodal hakimiyyəti və insan taleyi problemini qoymuşdur. Əsərin mündəricəsini Nəsrəddin şah istibdadının İrani xarabazara çevirməsi, Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti dövründə xalqın ağır həyat tərzi, din xadimlərinin elmi-tərəqqiyə yanlış mövqeyi təşkil edir. Yazıçı Rzaqulu xanın şəxsində

cəhələt mühitində azadlıq mücahidlərinin faciəsini verir, eyni zamanda əsərdə Rzaqulu xanın oğlanlarının —Hacı xanın və Pərviz xanın məsrutə hərəkatı haqqında fikirlərində istibdad dərəbəyliyinə son qoyulacağına ümid oyadır.

M.S.Ordubadinin 1910-cu ildə "Səda" qəzetində təfriqə halında çap etdiyi "Baği-şah və yaxud Tehran faciəsi" (iki pərdə dörd şəkildə) dramında da İran azadlığı və məsrutə hərəkatı mövzusunə toxunmuşdur. Pyesin əsasında iradəsiz və qorxaq Məhəmmədli şahın mürtəce qüvvələrin fitvası ilə məclisi-məbusanı topa tutdurub İran məsrutəçilərini qanına-qəltan etdirməsi tarixi-siyasi faciəsi durur. Yazıçının "Məhəmmədli şah" adı ilə yenidən işləyib təkmilləşdirdiyi həmin pyesində tənqid hədəfi mütləqiyyət üsul-idarəsi və İrandakı rus qoşunlarının komandanı, polkovnik Lyaxovun şəxsində Rusiya imperiyasının riyakar siyasətidir.

M.S.Ordubadı ilk yaradıcılıq məhsullarından olan "Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təlimi" (yazıçı sonralar onu "Xilafətin son günləri" adı ilə yenidən işləmişdi), "Teymurləng və İldırım Bayazid" pyeslərində işğalçılıq müharibələrinə qarşı çıxır. "Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təlimi" faciəsində M.S.Ordubadı Aralıq dənizi sahillərində — ərəb xəlifələrinin üç yüz illik hakimiyyəti dövrünün süqutundan bəhs edir: Əndəlisdə, ərəblərin möhtəşəm Əl-Həməra qalasında başlayan hadisələr Qastiliya kralı Ferdinantın sarayında sona çatır.

Pyesdə islamıyyət tarixinin faciəli səhifəsi təəssüf doğursa da, yerli xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi təqdir olunur.

1913-1917-ci illərdə sürgündə olan M.S.Ordubadı vətənin və xalqın taleyini düşünür: ictimai-siyasi və beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri həssaslıqla izləyir. Bakı jurnal və qəzetlərinə ("Babayi-Əmir", "Tuti", "Dirilik", "Hümmət" və s.) məqalələr, satirik şerlər göndərir. Bu əsərlərin mündəricəsini çar üsul-idarəsinə, feodal-burjua əxlaqına və fanatizmə qarşı nifrət, ictimai haqsızlığa və zülmə qarşı mübarizə təşkil edirdi.

1917-ci ildə fevral inqilabı nəticəsində çar hakimiyyəti devrildi. Sarıtsın hərbşanasından azad edilən M.S.Ordubadı XI Orduun qərargahında işləyir. Burada Kommunist partiyası sıralarına daxil olur. 1919-cu ilin yanvarında Zaqafqaziya Müsəlman İşləri Komissarlığının

dəvəti ilə M.S.Ordubadinin Həştərxana gəlməsi və burada "Hümmət" qəzeti redaksiyasına işə cəlb olunması onun ədəbi-jurnalist fəaliyyətinə geniş imkan yaradır. "Hümmət" qəzetində ədəbi işçi, ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, sonra isə müvəqqəti redaktor kimi çalışan M.S.Ordubadi burada siyasi məzmunlu məqalələr, şer və felyetonlar dərc etdirir. Onun məqalələr toplusu — "Bolşevizm və müsəlmanlıq" (1919) kitabçası Həştərxanda kütləvi tirajla nəşr olunur.

M.S.Ordubadi xüsusi tapşırıqla Dağıstana göndərilir, burada mətbəələrin milliləşdirilməsində və poliqrafiya bazasının yaradılmasında fəal iştirak edir. Eyni zamanda "Qırmızı Dağıstan" qəzeti redaksiyasını təşkil edir, onun ilk nömrəsini hazırlayır.

XI Ordunun Azərbaycanı işğal etməsi xəbərini eşidən M.S.Ordubadi 1920-ci il mayın 2-də Bakıya gəlir, burada mətbuat sahəsində çalışır: "Əxbar", "Zəhmət", "Ədəbiyyat qəzeti", "Yeni yol" qəzetlərinin, sonra "Qızıl qələm", "Füqərə füyuzatı" jurnallarının redaktoru, "Kommunist" qəzetinin redaktor müavini vəzifələrində işləyir, eyni zamanda "Molla Nəsrəddin", "Maarif və mədəniyyət", "Maarif işçisi" jurnallarında məqalə, şer və felyetonlarını dərc etdirir.

M.S.Ordubadinin çoxcəhətli bədi, elmi və siyasi-publisist yaradıcılığı ideya-məzmun və sənətkarlıq cəhətdən püxtələşir. Onun satirik qələmi imperialist burjuaziyası siyasətinə, yeni ictimai əxlaq və qaydalara sığmayan mərasimlərə, firıldaqçı nəşirlərə, nadanlığa və fanatizmə qarşı çevrilmişdir.

Beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri diqqətlə izləyən M.S.Ordubadi öz siyasi publisist məqalələrində ("Fransa mətbuatı və biz", "Hindistan məsələsi", "Bugünkü İran", "İngiltərə və Şərq", "Kapitalın qanlı ittifaqı" və s.) imperialist dövlətlərin Şərq xalqlarına qarşı düşmənçilik siyasətini ifşa edir, qoca Şərqi oyandığını, əsarət buxovlarından xilas olmaq cəhdini alqışlayırdı.

Azərbaycanda mədəni tədbirlərin həyata keçirildiyi şərəitdə M.S.Ordubadi dinə qarşı radikal mövqedən təbliğat aparırdı. O, elmi-kütləvi kitablarında, mənzum və mənsur felyetonlarında, eləcə də "Dinçilər", "Cəmiyyəti-əqvam", "Ağ mühacirlər" və s. pyeslərində dini, mövhumatçılığı kəskin tənqid edirdi. Digər tərəfdən tarixi-elmi məqalələrində ("Qafqaz tarixinə aid qeydlər", "Təbriz şəhərinin yaranması və inkişaf tarixi", "Təbrizə inqilab", "Şəmsəddin Təbrizinin

həyatı və əsərləri", "Təbriz alimləri, ədib və şairləri", "Təbriz, iqlimi, iqtisadi vəziyyəti və qədim asarı" və s.) Azərbaycanın qəhrəmanlıq keçmişini, mədəniyyətini və iqtisadi vəziyyətini araşdırırdı.

20-30-cu illərdə M.S.Ordubadinin bədi yaradıcılığında poeziya mühüm yer tutmuşdur. Bu dövrdə onun "Mollanın yuxusu" (1929), "Analıq" (1929), "Kənd alverçisi" (1929), "Şerlər" (1929), "Mənim şerlərim" (1930), "Köhnə adamlar" (1930) və s. kitabları nəşr edilmişdi. Burada toplanan şerlərin leytmotivini müasir insanların həyat tərzi, arzu-istəyi, mədəni quruculuğun fərəhindən doğan nikbinlik, köhnəliyin tənqidi təşkil edirdi.

M.S.Ordubadinin çoxcəhətli yaradıcılığına baxmayaraq 20-ci illərdən sonra bir nəsir kimi ümumxalq şöhrəti qazanmışdır. 1927-1940-cı illərdə dörd kitabdan ibarət "Dumanlı Təbriz", "Gizli Bakı", "Döyüşən şəhər", "Dünya dəyişir" epopeyası onu müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi romanın banisi kimi tanıdır. Həmin epopeyada tədqiqatçı alim, sənətkar yazıçı bütün istedad və bacarığını sərf etməklə, xalqımızın yaxın tarixi keçmişinin canlı bədi lövhələrini yaratmışdır. "Dumanlı Təbriz" romanında 1906-1911-ci ildə İran Azərbaycanında baş verən inqilabi hərəkat müasirlik prinsipindən təsvir olunmuşdur. Burada Şərqi dünya siyasətində mövqeyi Təbriz inqilabının qəhrəmanı Səttarxan hərəkatı fonunda əksini tapırdı. Çoxşaxəli əsərdə inqilabi mübarizələr və siyasi çəkişmələrlə dolu həyat hadisələrin canlı, real səhnələri verilmişdir. "Dumanlı Təbriz"də qarşı-qarşıya dayanmış iki qüvvə — bir tərəfdən Səttarxan və onun yaxın silahdaşları Bağır xan, Əli Davafuruş, Əmir Həşəmət, Ələkbər və mücahidlər, eləcə də gürcü, rus, azərbaycanlı və s. millətlərin nümayəndələrindən ibarət olan Qafqaz sosial-demokratları, digər tərəfdən inqilabi hərəkatı boğmağa can atan Sərdar Rəşid, Hacı Səməd xan, Mahmud xan, Rəfizadə, xarici diplomatlar, imperialist ölkələrin nümayəndələri, ruhanilər, tacirlər, əsnaf və mülkədarlar mübarizə aparırlar. Hadisələr əsərin baş qəhrəmanlarından biri, azadlıq mücahidi Əbülhəsən bəyin dilindən nəql edilir. Bu obrazda müəllifin avtobiografik cizgiləri nəzərə çarpır.

M.S.Ordubadinin inqilabi-tarixi janrdə yazdığı "Gizli Bakı" romanı Bakı fəhlələrinin çar müstəmləkəçilik zülmünə qarşı apardıqları mübarizədən bəhs edən ilk irihəcmli nəsr əsəri idi. Bu roman 1940-

cı ildə nəşr olunmuşdur. Yazıcı öncə eyni mövzuda iki dram əsəri — “Oktyabr inqilabı” və “Azərbaycanda inqilab” pyeslərini qələmə alsada, 1896-1905-ci illərdə Bakı gizli dərnəklərinin yaranması və yüz minlərlə fəhlənin inqilabi mübarizəyə qoşulması prosesini romanda daha ətraflı təsvir etmişdir. Əsərdə fəhlə sinfini Pavluşa, Əsgər, Vasya, Məhəmməd və b. təmsil edir.

“Gizli Bakı” fəhlə ilə sahibkarn, əməklə kapitalın münaqişəsi fonunda Rusiya imperiyası hakimiyyətinin sarsılması prosesinin monumental lövhəsini əks etdirir. Bu əsərin ikinci hissəsi — inqilabi hadisələrin təsvirinin davamı “Döyüşən şəhər” (1938) romanında verilmişdir. Müsəbiqədə ikinci mükafata layiq görülmüş bu əsərdə 1918-ci ilin mürəkkəb, ziddiyyətli ictimai-siyasi hadisələri yazıcının tendensiyalı mövqeyindən işıqlandırılmışdır. Bu birtərəflilik M.S.Ordubadinin demək olar ki, bütün yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Zəngin həyat təcrübəsi, arxivlərdə topladığı külli miqdarda rəsmi sənədlər, xatirələr realist yazıçıya hadisələri dərinləndirən, hərtərəfli, dürüst təsvir etməsinə imkan versə də onun kommunist mövqeyi müəyyən təhriflərə, səhvlərə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq “Böyük Azərbaycan tarixi” əsərinin yaradılması zəruriyyətini dərk edən yazıcı doğma xalqın tarixi keçmişi ilə, milli mədəniyyətinin dəyərləri ilə ciddi maraqlanır, bu istiqamətdə bir sıra (“Azərbaycan tarixinin yaradılması prinsipləri”, “Əbül-Üla Gəncəvi və Rudəki”, “İranın qədim və təzə tarixindən”, “Təbriz”, “İran Pəhləvi dövründə” və s.) elmi tədqiqat xarakterli məqalələr yazır. Onu dahi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi və Renessans dövrü daha çox cəlb edir. M.S.Ordubadini 1939-cu ildə yazmağa başladığı “Qılınc və qələm” məşhur romanını hələ qələmə almamış Nizami Gəncəvinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı haqqında zəngin tarixi məxəzlərlə tanış olmuş, material toplamış, böyük sənətkarın Şərq ədəbiyyatına təsiri, mövqeyi və müasirləri haqqında elmi cəhətdən (“Nizamının dövrü və həyatı”, “Nizami dövründə ədəbiyyat”, “XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və onun klassik Şərq ədəbiyyatına təsiri”, “Bərdə qalası haqqında” və s.) dəyərli məqalələr yazıb çap etdirmişdir. M.S.Ordubadinin 1941-ci ildə başa çatdırdığı iki hissədən ibarət olan “Qılınc və qələm” sanballı tarixi romanı Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə layəqətli hədiyyə idi. M.S.Ordubadini yazır: “...Bu roman böyük Azərbaycan şairi Nizamının dövrü-

nü, həyatını və ədəbi fəaliyyətini əhatə edir. Roman XII əsrin əvvəllərində Şərqdə böyük bir dövlət təşkil etmiş Səlcuq xanədanının süqut etməsi ilə yerində Eldəgizlərin Azərbaycan atabəyləri adında bir dövlət təşkil etməsi, Yaxın Şərq xəritəsinin tamamilə dəyişməsi, nüfuzdan düşmüş Bağdad xəlifəsinin mövqeyini mənimləmək üzərində gedən mübarizələr, bu mübarizələr zamanında Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti tarixi sənədlərlə təsvir edilir”. “Qılınc və qələm” romanında tarixi həqiqətlə bədi təxəyyül məharətlə əlaqələndirilmiş, geniş, əhatəli, monumental və çoxşaxəli bədi abidə meydana çıxmışdır. Bu əsər məzmun zənginliyi, təsvirlərin canlılığı və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Romanda XII əsrin sosial-siyasi hadisələri, xalqın arzu və əməlləri, həyatı fonunda Nizami Gəncəvinin həyatı, ədəbi-ictimai fəaliyyəti və mübarizəsi əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara və zülmkar hakimlərə qarşı mübarizədə igid sərkərdə Fəxrəddinin və fikir bəhadiri Nizami Gəncəvinin şəxsinə qılınc və qələm ətrafında sıx birləşməsi və qələbə çalması romanda epik lövhələrdə məharətlə təsvir olunmuşdur. Əsərdə Nizami Gəncəvinin müasirləri — Xaqani Şirvani, Əbül-Üla, Fələki Şirvani kimi, sənətkarların obrazları da bədi əksini tapmışdır.

Yaxın Şərqlin mürəkkəb sosial-siyasi həyatı Gəncə, Təbriz və Həmədan emirlərinin dəbdəbəli iqamətgahında, eləcə də Bağdad xəlifəsinin özəmətli sarayında baş verən hadisələrin rəngarəng səhnələri əsərə geniş vüsət vermişdir.

Romanda Azərbaycan atabəylərinin — Atabəy Məhəmmədcahan Pəhlivan, Qızıl Arslan, Toğrul, Əbubəkr, Özbək, Qutluq İnanç obrazları, eləcə də Qətibə, Taliyə, Səba xanım və digər qadın tipləri canlı, real və özünəməxsus xasiyyətləri ilə verilmişdir.

M.S.Ordubadini “Nizami” (1940) opera librettosunda da dahi şairin canlı bədi obrazını yaratmışdır. O, “Nərgiz”, “Səfa”, “Duma”, “Beş manatlıq gəlin”, “Ürək çalanlar”, “Nüşabə” və s. opera və operetaların librettolarını, “Koroğlu” operasının şerlərini yazıb-yaratmaqla milli musiqi mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi günlərində qələmini süngü ilə yanaşı tutan M.S.Ordubadini öz şer, hekayə, felyeton, oçerk və publisist məqalələrində faşizmi ifşa etməyi, xalqı bəşəri fəlakətə qarşı mübarizəyə

qaldırmağı vətəndaşlıq borcu hesab edir.

M.S.Ordubadi "Gənc çekistlər", "Kiçik şəhər" əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsi mövzusunda ilk romanları yaradır. Yazıçı vətən qəhrəmanlarını faşizm taununa qarşı mübarizəyə ruhlandırmaq, vətənpərvərlik duyğuları aşılamaq üçün tarixi qəhrəmanlıq ənənələrinə müraciət edir: "Maral", "Dumanlı Təbriz" mənzum dramlarında, "Səttarxan", "Qara Məlik", "Camal" portret-çerklərində, "Vaqif bir dövlət xadimi kimi", "Tarix və qələbə", "Böyük dövlət adamları" məqalələrində vətənin azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda vuruşan qəhrəmanlardan bəhs edir.

M.S.Ordubadi İkinci Dünya müharibəsindən sonra "Qılnc və qələm" (1946-1948) romanını çap etdirir. Bu dövrdə "Həyatım və mühitim" memuarını, müasir ədəbiyyatın inkişafına dair mülahizələrini və "Tənqid" adlı 3 pərdəli komediyasını qələmə alır. Lakin ağır müharibə illərində, eləcə də dinc quruculuq dövründə sadə əmək adamlarının fədakarlığının şahidi olan yazıçıda "təzə həyatdan və təzə insanlardan" bəhs edən əsər üzərində öz gücünü sınamaq arzusu oyanır. M.S.Ordubadi yazır: "...Məncə, hazırkı həyatın mövzuları tarixi həyatın mövzularından daha bədiidir. Buna görə də mən təzə həyatımızdan geniş bir mövzuda əsər yazmaq işinə başlamışam. Öz taleyimi burada da sinayacağam. Epoxamızın burada mənə qələbə qazandıracığına inanıram".

M.S.Ordubadi ölümündən bir az əvvəl tamamladığı "Təzə adam" romanında və "Böyük quruluşda" ("Sumqayıt") dramında müasir insanın tipik bədii obrazını yaratmış, onun əmək cəhəsinə qəhrəmanlığını, fədakarlığını təsvir etmişdir.

"Böyük quruluşda" dramında Sumqayıt sənaye şəhərinin fəhlə və mühəndislərinin əmək çəşnəliyindən, qurub-yaratmaq həvəsindən bəhs olunur. Əsərdə yazıçı yalnız Bəhlul, Qəhrəman, Dilbər, Durna kimi gənc mühəndislərin deyil, həm də kollektiv əmək prosesində yeni mənəvi keyfiyyətləri, yeni cəhətləri ilə diqqəti cəlb edən Mirzə Əhməd, Mirzə Teymur kimi qoca mühəndislərin, Murid kişi, Portfel Güllü, Vıstavka Nəsir kimi qoca fəhlələrin şəxsinə "təzə adam"— müasir insan obrazını yaratmışdır. "Təzə adam" və "Böyük quruluşda" əsərləri təkcə M.S.Ordubadi yaradıcılığının deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının da nailiyyəti idi.

Uzun illər mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçən M.S.Ordubadi şair, publisist və nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsində milli mənəvi xəzinəmizi zənginləşdirən dəyərli əsərlər yaratmışdır. Onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir: Əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülmüş, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə (I, III çağırış) deputat seçilmiş, Lenin və "Şərəf nişanı" ordenləri ilə təltif edilmişdir.

1950-ci il mayın 1-də 78 yaşında Bakı şəhərində vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

SÜLEYMAN RÜSTƏM

Azərbaycanın xalq şairi Süleyman Rüstəm müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilk təməlini qoyan yazıçılar nəslinə mənsubdur. Qüdrətli söz ustasının çox-cəhətli, zəngin yaradıcılığı yeni səpkili poeziyanın təşəkkül və inkişafı ilə sıx bağlıdır. O, altmış ilə yaxın gənclik ehtirası ilə yazıb-yaratmışdır. Şairin mənalı ömrü poetik salnaməyə çevrilmişdir.

Görkəmli şair Qasım Qasımzadənin təbirincə desək, Azərbaycan şerinin yaranışı, ad günü Süleyman Rüstəmin yeni sənət naminə əlinə qızıl qələm götürdüyü vaxtdan başlayır...

(Bax: "Ədəbiyyat və incəsənət", 27 mart 1976-cı il). Bu həqiqətdən də belədir. Azərbaycanda fəhlə-kəndli hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdən Süleyman Rüstəm bütün istedad və bacarığını xalqa, Ana Vətənə həsr etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının mübariz bayraqdarı olmuşdur.

Süleyman Rüstəm (Rüstəmzadə) Əliabbas oğlu 1906-cı il mart ayının 12-də Bakıda fəhlə ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun qaçqınsız uşaqlıq illəri Novxanı bağlarında, mavi Xəzərin sahilində keçmişdir. Babası Sarı Baxışın sehrli nağulları, xoş söhbətləri, qüssəli mahnıları kiçik yaşlı Süleymanın qəlbində bir aləm yaratmışdı. O, sonralar xatırlayır: babam həyatda şahidi olduğu macərə və əhvalatları da çox duzlu, canlı və obrazlı danışar, hamını heyran edərdi. Söz, sənət qədri bilən, sinədəftər qoca öz nəvəsində şer qoşmaq hünəri görüb sevinər, qayğı ilə deyərdi: "Gözümün nuru, bu Allah vergisidir, hər adama qismət olmur".

Şairin atası Əliabbas Rüstəm oğlu "Qafqaz və Merkuri" Volqa gömiçiliyi cəmiyyətinin tərsənəsində fəhlə idi: gecə-gündüz işləməsinə baxmayaraq ailəsinin güzəranı ağır keçirdi. Odur ki, Əliabbas qardaşı Ağadadaşla şerikli bir dəmirçixana açmalı olur. Dəmirçixanada səhərdən-aşağa kimi küre yanır, çəkic-zından sesi gəlirdi. Yaz

əkininə hazırlıq dövrü iş çoxalanda Süleyman kiçik qardaşı və əmisi oğlu ilə bütün günü atasına kömək edirdi. Əliabbas ailənin ilki Süleymanın gələcək taleyini düşünürdü. Yaxın qohumlar ona öz sənətinə öyrətməyi məsləhət görürdülər. Lakin Süleymanın anası Xırdaxanım savadsız olmasına baxmayaraq oğlunda elmə, sənətə həvəs oyadır, onun təhsil almasını istəyirdi. Xırdaxanımın təkidi ilə Əliabbas oğlunu yeddi yaşında ikən "Süleyman Sani məktəbinə" vermişdi. Bakının dördüncü rus-tatar məktəbini hamı onun müdiri, görkəmli ədib və marifətpərvər xadim Süleyman Sani Axundovun adı ilə tanıyırdı. Mir Həsən Vəzirov da, görkəmli marif xadimləri —Rəsul bəy Tahirov və Ağabəy İsrailbəyli də həmin məktəbin müəllimi idilər. Onlar yoxsul uşaqlarının qayğısına qalır, onlarda xalqa, vətənə xidmət etmək hissi, vətəndaşlıq hissi aşılayırdılar.

Süleyman Rüstəm yazır: "Süleyman Sanini bir yazıçı kimi də çox sevirdik. Onun "Qaraca qız" povestini, "Qorxulu nağullar"ını dö-nə-dönə, maraqla, həyəcanla oxuyardıq. Bu kitablar gecələr yataqda da əlimizdən düşməzdi. Bu əsərlərdə böyük məhəbbətlə, səmimiyyətlə qələmə alınmış surətlərin taleyinə ürəkdən acıyırdıq, hətta ağ-larıydıq da.

Süleyman Saninin xasiyyətindəki səmimiyyəti, dərin sadəliyi, məhribanlığı əsərlərindəki müsbət obrazlarda da özünü göstərirdi. Süleyman Sani bəzi yoxsul ailədən olan uşaqlara maddi yardım göstərməyi də unutmazdı. O öz kitablarını məktəblilərə hədiyyə verirdi.

Süleyman Sani bizə ucadan kiçik hekayələr, şerlər, təmsillər oxutdurardı. Bu qıraət yarışlarında mən həmişə fərqlənməyə çalışardım. Qonaq etdiyim qəpiklərə kitablar alar, evdə mütaliə edərdim. İftixarla deyirəm ki, məndə ədəbiyyata böyük məhəbbət oyadan ilk müəllimim Süleyman Sani Axundov olmuşdur" (Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, 4-cü cild, B., 1972, səh.231).

Süleyman Rüstəmin ilk həyat məktəbi yoxsullar aləmi idi. Onun yaşadığı məhəllədə demək olar ki, başdan-başa yoxsullar-kustar sənətkarlar və fəhlələr məskən salmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Bu zaman Süleyman Rüstəmin on dörd yaşına yenicə tamam olmuşdu. Oğlunu mühəndis görmək istəyən ata-anası onu Nəriman Nərima-

nov adına Bakı Sənaye Texnikumuna qoyur. Süleyman Rüstəm burada elektrik mexanikası şöbəsinə təhsil alır. Gənc Süleyman texnikumun ictimai həyatında fəal çalışır: məktəbin divar qəzetində felyeton və şerlərlə çıxış edir, hərdən bir "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi redaksiyasına kiçik xəbərlər aparır.

Süleyman Rüstəm texnikumda dram dərnəyinin üzvü idi. C.Cabbarlının "Aydın" pyesində Surxay rolunda müvəffəqiyyətlə çıxış edirdi, onda teatr sənətinə güclü meyl oyanmışdı. O, tənqid-təbliğ tetrinin bütün tamaşalarına həvəslə baxırdı. Nəhayət, on altı yaşlı Süleyman Rüstəm "Cimnaz xanım yuxudadır" adlı birpərdəli iki şəkilli komediyasını qələmə alır. Əsər görkəmli səhnə ustası Mirzəğa Əliyevin köməyi və iştirakı ilə "Tənqid və təbliğ" teatrında tamaşaya qoyulur. Sonra bir müddət məktəblərdə və kənd klublarında müvəffəqiyyətlə oynanılır.

1923-cü ildə Süleyman Rüstəmin ilk mətbu şeri — "Unudulmuş gənc" əsəri görkəmli ədib Seyid Hüseynin yaxından qayğısı ilə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında dərc edilir. Bu onun şerdə erkən qolqanad açmasına uğurlu başlanğıc olur. Süleyman Rüstəm texnikumda ailəsinin "ümidini doğrultmadı", ədəbiyyata, sənətə güclü meyli onu ayrı bir aləmə çəkdi. 1924-cü ildə o, texnikumda mühəndislik təhsilini yarımçıq qoyub öz arzusu ilə pedaqoji təmayüllü 8 nömrəli ikinci dərəcəli birləşmiş zəhmət məktəbinin son kursuna dəyişdirildi. Burada Sultan Məcid Qənizadə, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Pənah Qasımov kimi görkəmli maarifpərvər xadimlər dərs keçirdilər. O, həmin məktəbi 1925-ci ilin mayında bitirir. "Gənc işçi" qəzeti redaksiyasında ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışır.

1923-1926-cı illərdə gənc Süleyman Rüstəmin "Oktyabr", "Üsyan yarat. Üsyan...", "Şair", "Uzaqdan gələn səs", "Bir az da özüm-dən" və s. şerləri onun həyata fəal münasibətini aydın sübut edir. Bu dövrdə Süleyman Rüstəm "Kommunist", "Şərq qadını", "Gənc işçi", "Maarif və mədəniyyət", "Hücum", "Maarif işçisi", "Azərbaycan işçi-kəndli müxbiri", "Yeni yol" qəzet və jurnal səhifələrində "S.R.", "Dəmirçi", "D.oğlu S.", "R.zadə", "D.oğlu", "Zümrüd", "Dəmirçi oğlu", "Bitəssüb", "Ədəbiyyat maraqlısı", "İynə", "S.Rüstəməzadə" və "Rüstəməzadə" imzaları ilə çıxış edir.

Bu illərdə gənc ədəbi qüvvələr "Kommunist" qəzeti ətrafında

six toplanmışdı. 1923-cü il avqust ayının 29-da Süleyman Sani Axundovun rəhbərliyi ilə "Türk ədib və şairləri dərnəyi" təşkil edilmişdi. Gənc şairlərin xalq həyatı ilə, mədəni inqilab uğrunda mübarizə ilə sıx bağlı əsərlər yazmaq meyli güclərini.

Süleyman Rüstəm 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinə daxil olur. Burada görkəmli ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin müəhazirlərinə qulaq asır, onunla dostlaşır. Süleyman Rüstəm yazır: "Şairliyə, səhnəyə marağımı duyan Haqverdiyev üzərimdə həmişə göz olurdu. Sonralar o, dramaturqlar seksiyasının sədri, mən isə katib oldum" (Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, 4-cü cild, B., 1972, səh.252).

Universitetdə tələbəlik illərində Süleyman Rüstəm ədəbi mühtilə sıx əlaqə saxlayır. Ədəbiyyat və dram dərnəklərində fəal iştirak edir, dövrü mətbuatda şer, hekayə və felyetonları müntəzəm çap olunur.

1926-cı ilin dekabr ayında onu "Maarif və mədəniyyət" jurnalının məsul katib vəzifəsinə dəvət edirlər. Görkəmli ictimai xadim Ruhulla Axundovun redaktorluğu ilə çıxan jurnalda işləməsi Süleyman Rüstəmin ədəbi ictimaiyyətlə sıx əlaqə saxlamasına imkan yaradır. Onun böyük türk şairi Nazim Hikmətlə yaxın dostluğu da buradan başlanmışdı. Nazim Hikmət Moskvadan Bakıya, "Maarif və mədəniyyət" jurnalına şerlərini göndərirdi. 1927-ci ildə o, Süleyman Rüstəmin dəvətilə Bakıya gəlir. Bu dövrdə Süleyman Rüstəm "Gənc qızıl qələmlər cəmiyyəti"nin bütün tədbirlərində fəal çalışırdı. O, "Gənc qızıl qələmlər cəmiyyəti"nin katibi kimi yazıçıların ədəbi hərəkatda partiyaya xəttini yeritməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi: tez-tez ədəbi gecələr, görüşlər, məruzələr təşkil olunur, bir sıra təşkilati tədbirlər həyata keçirilirdi. "Kommunist", "Gənc işçi" qəzetlərində verilən ədəbi səhifələr, vaxtaşırı nəşr edilən almanaxlar və ayrı-ayrı məcmuələr vasitəsilə proletar ədəbiyyatının təbliği, kütləvi surətdə yayılması fəhlə və kəndlilərin mənəvi zövqünə, ideallarına və həyatı tələbatına uyğun əsərlərin yaranmasına zəmin yaradırdı. Bu ədəbi hadisələrin bəhrəsi "Qızıl qələmlər" (1926), "Oktyabr alovları" (1927) adlı əsərlər toplusunda, Süleyman Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə" (1927) şerlər məcmuəsində aydın nəzərə çarpır. Bu kitablar 1927-ci ilə qədərki poetik fikrin yekunu, nəticəsi idi; ədəbi aləmə öz səsi ilə

gələn gənc şairlərin cərgəsi sıxlaşmışdı, onların ilk axtarış cəhətləri, düzgün ideya istiqaməti, inqilabi coşğunluğu, müasirlik duyğusu və ictimai həyata fəal münasibəti əksini tapmışdı. Bütün bunlar yeni şerin əsas inkişaf istiqaməti haqqında aydın təsəvvür yaradırdı.

Mübarizə əzmi, siyasi sayıqlıq, həyata nikbin baxış, vətəno, xalqa və əməyə məhəbbət iyirminci illərin axırlarında yaranmış şerləri səciyyələndirən başlıca cəhətlər idi. Gənc şairlərin mövzu dairəsi vüsətli, çoxşaxəli olmuşdu: Oktyabr inqilabı, yeni həyat, fəhlə və kondli birliyi, qadın azadlığı, xarüqələr yaratmaq arzusu, əməyin pafosu... Şairdə bu yenilik "Ələmdən nəşəyə" kitabında parlaq əksini tapmışdı. Ədəbi tənqid bu kitabın tarixi əhəmiyyətinə yüksək qiymət verirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əkbər Ağayev sonralar yazırdı: "Ələmdən nəşəyə" Azərbaycan sovet poeziyasının banilərindən birincisi, onun pioneri Süleyman Rüstəm yaradıcılığının, həm də bütünlükdə poeziyamızın yeni dövrünün başlanğıcındakı maraqlı ədəbi-poetik sənəddir, ilk aydın və parlaq səhifədir, iftixarla yazılmış ön sözdür, poetik bünövrəyə qoyulmuş sanballı və dözümlü guşə dağıdır". Kitabda toplanmış "Ələmdən nəşəyə" (1927), "Həyatımdan şəkillər" (1926), "Gəlməz" (1926), "Unudulmaz bir gecə" (1926), "Mənim şerlərim" (1925), "Şair" (1924). "On ikinci beynəlxalq gənclər günü" (1923) şerlərində müasir həyat köhnəliklə müqayisədə verilir, yeni cəmiyyətin qurucuları olan fəhlə və kəndlilərin arzu və düşüncələri ifadə olunurdu. Burada Süleyman Rüstəmin mövqeyi müasir ictimai həyatın, yeni dünyanın, yeni hiss və fikirlərin tərçümanı olmaqdır. Şairin lirik qəhrəmanı özünün ilk fərqləndirici cizgiləri, əlamətləri ilə həyata fəal münasibəti, yüksək inqilabi şüurluluğu ilə seçilirdi. Onun palitrasında Azərbaycan sovet lirikasının ilk poetik qəhrəmanı müasir dünyanın qurucusu, yeni vətəndaşı yaranırdı. Əsrin, zamanın ehtiyaclarını, günün tələblərini dərk etmək, xalqı yeni cəmiyyət quruculuğu uğrunda böyük fədakarlığa ruhlandırmaq Süleyman Rüstəmin nikbin poeziyasında başlıca cəhət idi:

*Mənim sədim sevə-sevə öz elimin dilini,
Aşıq kimi şən sazımın dilləndirdim telini.
Yeni həyat güldü, dərin yalararın sağaldı,
Ürəyimə sevinc doldu, ələmlərim yoxaldı.
Yeni həyat başlayırkən üzümü zə gülməyə,*

*Kəçdim bütün varlığımı mən ələmdən nəşəyə.
Könlüm gülər, şerim gülər, həyat gülər, el gülər.
Sevinclərlə çırpınaraq sazımdakı tel gülər.*

Şairin təkcə "Ələmdən nəşəyə" şeri deyil, eyni adlı kitabı bütünlükdə "öz yarandığı" dövr üçün həqiqətən poeziyada bir yenilik və novatorluq idi və bu novatorluğun təsir dairəsi az bir zamanda genişlənərək Azərbaycan poeziyasına gələn gənc istedadların çoxuna düzgün poetik yaradıcılıq yolunu tapmaqda kömək etmişdir". (Bax: Əkbər Ağayev, Azərbaycan sovet poeziyası (inkişafın əsas meylləri 1920-1970), doktorluq dis., (Əlyazması ADU-nun kitabxanasında saxlanılır), Bakı, 1972-ci il, səh.182).

Azərbaycan poeziyasının yeni inkişaf mərhələsində (1926-cı ildən sonra) proletar ədəbiyyatının üfşqlərində M.Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, Ə.Fövzi, M.Rəfil, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, A.Faruz, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil, İ.Hafiz kimi istedadlı gənc şairlər görünürdü.

Yeni poeziyanı müasir həyatın tələbləri səviyyəsində inkişaf etdirmək, dövrün ədəbi salnaməsini yaratmaq bu gənc şairlərin öhdəsinə düşürdü. Onlar yeni həyatın əlvan bədii lövhələrini yaratmaq, Azərbaycan, rus, Avropa və Şərqi poeziyasının realist və işqiləbi ənənələrini inkişaf etdirmək yolu ilə bədii yaradıcılığı yeni yüksəliş yoluna çıxarmaq kimi böyük tarixi vəzifəni yerinə yetirməli idilər.

1928-ci ilin martında Süleyman Rüstəm Zaqafqaziya Proletar Cəmiyyətinin Tiflisdə rus dilində nəşr etdiyi "Şərqi keşiyində" jurnalının redaksiya heyətinə daxil olur. Azərbaycan proletar yazıçıları'nın I qurultayında Süleyman Rüstəm poeziya haqqında məruzə edir. Burada gənc şair idarə heyətinə yekdilliklə üzv seçilir. O, 1928-ci ilin mayında Ümumittifaq Proletar Yazıçıları Cəmiyyəti idarə heyətinə seçilir. Bu zaman şair Azərbaycan Proletar Cəmiyyətinin katibi idi. Həmin il Süleyman Rüstəm Bakıya qonaq gələn böyük proletar yazıçısı Maksim Qorki ilə görüşür, onun məsləhətlərini dinləyir. Bu görüş gənc şairə unudulmaz təsir bağışlayır. İyirminci illərdə S.Yesenin, V.Mayakovski, A.V.Lunaçarski, A.Jarov, İ.Utkin (Rusiya), Anri Barbyus (Fransa), L.Laysen (Latviya), Con Dos Nassos (Amerika), İohannes Bexer (Almaniya), Mate Zalka və Bella İlleş (Macarıstan), Frans Veyskopf (Çexoslovakiya) kimi şair və yazıçıların neft Bakısı-

na səfəri yeni inqilabi ədəbiyyatın tərəqqisinə faydalı təsir edir, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olurdu.

1929-cu ilin iyun ayında Süleyman Rüstəm Zaqafaziya xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmaq imkanı tapır. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, A.Şaiq, S.Hüseyn, M.Müşfiq, M.Rahim və başqaları ilə birlikdə Gürcüstana və Ermənistanla dostluq səfərində iştirak edir. Həmin il Süleyman Rüstəmin Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsindən Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat və incəsənət fakültəsinə köçürülməsi onun yaradıcılığına ciddi təsir göstərir. Şair burada tatar şairi Musa Cəlil, Polşa yazıçısı Bruno Yasanski, rus yazıçıları Vadim Kojevnikov, Viktor Qusev, Pavel Jeleznov, Pavel Pançenko, Aleksandr Oyslendr və b. ilə dostlaşır.

Moskva ədəbi mühiti gənc şair və ədiblərin yaradıcılığına siyasi kəskinlik gətirir, onların mübarizlik əzmini artırır. Süleyman Rüstəm 1927-1930-cu illərdə qələmə aldığı "Qızıl meydanda", "Bir May", "Mayakovski", "Cəbhədən məktub", "Qolsuz qəhrəman" və s. əsərlərində yeni həyatın nəfəsi, inqilabi ruhu əksini tapmışdır.

Süleyman Rüstəm "Açıq məktub" şerində zamanın nəbzini duyan, el, vətən qədrini bilən mübariz, döyüşkən yazıçının ölündə poeziyanın və nəsrin kəsərli bir silaha çevrilməsini xatırladır, özünün vətəndaşlıq mövqeyini qəti və gur səsə bildirir:

*Kim bizimlə gətməzsə, kim bizimlə etməzsə,
Düşmənlərlə vermişdir demək o da səs-səsə.
Daloy bitərəf sənət, daloy bitərəf şair,
Daloy bitərəf nəğmə, daloy bitərəf şair!*

Süleyman Rüstəm Moskvada təhsil illərində öz şer və ədəbi tənqidi məqalələrini "Kommunist", "Bakinski raboçi", "Gənc işçi" qəzetlərində, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında dərc etdirir. İstər məhəbbət, istərsə də siyasi lirikası onun ictimai həyat hadisələrinə əsl vətəndaşlıq hissi ilə yanaşdığını, sənətin zirvəsinə qalxmaq əzmini nümayiş etdirirdi.

Otuzuncu illərin əvvəllərindən ictimai həyatdakı yüksəliş və mədəni inkişaf vəsüti poeziya üfurlərinə getdikcə daha parlaq aydınlıq, əlvanlıq gətirirdi:

*Oxuyun, bir qızıl kitabam mən,
İnqilab oğlu, inqilabam mən.*

Ruhu yüksək adamların biriyəm.

Sinfimin top-tüfəngli şairiyəm.

Süleyman Rüstəmin dərin inam və iftixarla verdiyi bu poetik bəyanat onunla bir cərgədə addımlayan ədəbi gəncliyin də mübariz ideyalı poeziya mövqeyində möhkəm dayandığını, inqilabi dirçəlişə mənən bağlı olduğunu göstərirdi. Yeni cəmiyyət gənc şairləri vahid cəbhədə birləşdirmişdir, onlar özlərini "inqilabın səfərbər əsgəri" hesab edir, xalq həyatının aynası olan poeziyanı yad təsirlərdən qoruyur, yeni həyatın mənəvi-psixoloji aləmini, yaradıcı zəhmətin qüdrətini pafosla tərənnüm edirdilər.

Süleyman Rüstəm öz yeni kitablarında poetik təkamülü, sənətkarlıq cəhətdən yüksəlişi bariz nəzərə çarpdırırdı. Müasirlik duyğusu, həyat hadisələrinə vaxtında cavab vermək bacarığı, yeniliklə köhnəliyin ölüm-dirim mübarizəsi və zəhmətkeş xalqın qələbəsi "Addımlar", "Atəş" və "Səs" kitablarında toplanmış şerlərdə konkret bədi əksini tapmışdı.

Ədəbi mühitdə canlılıq güclənirdi. Yeni cəmiyyət quran zəhmətkeş xalqın qəhrəman əməyi, yenilməz əzmi, mənəvi aləmi, arzu və düşüncələri şerin başlıca mövzusunə çevrilmişdi. Ona görə də "poeziyamızın lirik qəhrəmanının vətəndaşlıq qururu getdikcə artır, müasirlərin bədi surəti epik lövhələrdə öz layiqli yerini tapır, xalqımızın qəhrəman həyatı bütün gözəlliyi və əzəmətilə, real cizgiləri və romantik pafosu ilə şerimizə daxil olurdu" (Bax: Əkbər-Ağayev. Azərbaycan sovet poeziyası inkişafının əsas meylləri (1920-1970), Doktorluq dis. (əlyazması ADU-nun kitabxanasında saxlanır), Bakı, 1972-ci il, səh.188).

Bu illərdə Süleyman Rüstəmin epik janra müraciəti həyatın öz tələbi idi. Şair yeni sosialist cəmiyyətində insanın mənəvi aləmində baş verən dəyişikliyi, əmək adamının ictimai fəaliyyətini dolğun tərənnüm etmək istəyirdi. Onun "Partizan Əli" (1932), "Yaxşı yoldaş" (1934) epik poemaları bu cəhətdən müvəffəqiyyətli əsər idi.

"İnqilab və mədəniyyət" jurnalı 1935-ci ildə öz baş məqalələrinin birində poetik yüksəliş belə səciyyələndirir: "Bizim şerimiz... sevinc, mübarizə, quruculuq, qabiliyyət motivi gətirmişdir. Bizim şerimiz inqilabi yalnız zahirən tərənnüm etməklə kifayətlənməyərək onun konkret ifadəsini verir, onun qəhrəmanlıq dastanını yaratmaq

uğrunda çalışır". Süleyman Rüstəm yeni şerin ilk təşəkkül dövründə bədii yaradıcılıqda estetik meyarını elan etmişdi:

*Mənim şerim mühitimin istədiyi meyvədir:
Xalqımızın ruhunu oxşar odlu dillə.
Onun hər misrasında bir döyünən ürək var,
Nə tanrıya yalvarar, nə də güllə, bülbülə.
Mənim şerim bilməyir nədir göz yaşı, hicran;
Təbəssüm qönçələnmiş onun dodaqlarında.
Tikanlı gül dörməyir xəyalatın bağından,
Saz çalıb nəğmə deyir ellərin baharında.
Qoy dostlarım dinləsin: -mən zəfər şairiyəm,
Hər şerimdən yadlara saysız güllələr yağır.
Döyüş meydanlarında dönməzlərdən biriyəm,
Bu sözlər qələmimdən deyil, ruhumdan axır.*

Şair otuzuncu illərdə "Lökbatan", "Kölgələrin rəyası", "Komsomol marşı", "Dərviş", "Şairin səsi", "Gecənin romantikası", "Çapayev" və digər yazdığı şerlərində eyni mübariz poetik ruhu da qüvvətli, təsirli vermişdir.

Süleyman Rüstəm poeziyasının zirvəsinə özünəməxsus bir cıdırqla qalxırdı. O, ictimai lirikasında, istərsə də epik əsərlərində, ilk şerlərində olduğu kimi, yüksək sənətkarlıq, sadə, təbii şer dili uğrunda mübarizə aparır, bu yolda zəngin klassik irsin qabaqçıl ənənələrini arxalanırdı. Bununla yanaşı dünya mədəniyyətini, xüsusən sovet xalqları ədəbiyyatını böyük həvəslə öyrənir, tərcümələr edirdi.

Süleyman Rüstəm teatrda da sıx əlaqə saxlayırdı. Bakı İşçi Teatrında ədəbi hissə müdiri kimi inqilabi məzmunlu, yeni sosial həyatı əks etdirən əsərlərin tamaşasına ciddi diqqət yetirirdi. SSRİ xalq artisti A.İsgəndərov sonralar yazırdı ki, Bakı İşçi Teatrının ilk yüksəliş dövründə aktyor və rejissorlarla birlikdə Süleyman Rüstəmin böyük xidmətləri olmuşdur. O bu teatrda çalışdığı zaman var qüvvəsini Azərbaycan dilinin yabançı təsirlərdən təmizlənməsinə, müasir həyatı əks etdirən pyeslərin teatrın repertuarında əsas yer tutmasına sərf etmişdir ("Ədəbiyyat və İncəsənət", 25 noyabr 1956-cı il). 1931-ci ilin yazında Bakı İşçi Teatrında onun "Qana-qan" pyesi və H.Nəzərli ilə birlikdə yazdığı "Yanğın" dramı müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulur. Yeniliklə köhnəlik arasında gedən mübarizəni əks etdirən bu pyes "teat-

ra proletar hücumun başlanğıcı" kimi qiymətləndirilir ("İnqilab və mədəniyyət", N 3-4, 1931, səh.42).

Süleyman Rüstəmin 1935-ci ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə üzv seçilməsi onun ictimai fəaliyyəti ilə bağlı idi. 1938-ci il iyun ayının 24-də Süleyman Rüstəm I çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilir. Bundan sonra şair bütün çağırışlarda xalqın ləyaqətli elçisi olur.

Süleyman Rüstəmin "Ulduzlar" (1934), "Çapayev" (1936), "Gecənin romantikası" (1938) şer kitabları onun milli poetik ənənələrə və formalara yeni yaradıcı münasibətini, bədii axtarışlarını və novatorluğunu aşkara çıxarmaq cəhətdən səciyyəvidir. Burada "Ələmdən nəşəyə" kitabında olan mübariz, döyüşkən və səfərbəredici ruh daha qüvvətli idi. Ölkəmizdə vətən tapan böyük quruculuq işləri, beynəlxalq ələmdə baş verən bir sıra hadisələr şairin siyasi lirikasında, epik şerlərində əksini tapırdı. Süleyman Rüstəm imperializmə, faşizmə, müharibə tərəfdarlarına qəzəb və nifrət, demokratik qüvvələrə dərin rəğbət tərbiyyə edir, xalqı ayıq olmağa, səfərbərliyə çağırırdı. Şairin siyasi məzmunlu lirikasında vətənpərvərlik, həmrəylik və vətəndaşlıq motivləri güclü idi.

1937-1938-ci illərdə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının direktoru vəzifəsində çalışan Süleyman Rüstəm burada Abbas Mirzə Şərifzadə, Mirzəğa Əliyev, Sıdqi Ruhulla, Rza Təhməsis kimi aktyorlarla birlikdə teatrın inkişafı uğrunda inadla mübarizə aparır, istedadlı yazıçıları teatra cəlb edir. Bu dövrdə Süleyman Rüstəm özü xalq dastanı əsasında "Qaçaq Nəbi" pyesini qələmə alır. 1940-cı ilin sentyabr ayının 26-da əsərin ilk tamaşası olur, pyes ictimaiyyət tərəfindən dərin rəğbət və ruh yüksəkliyi ilə qarşılanır. Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi əsərin baş qəhrəmanı idi.

1940-cı ildə Süleyman Rüstəm Sov.İKP sıralarına daxil olur. Üç ildən sonra Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən "Əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adına layiq görülür.

Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən ciddi sınaq mərhələsi idi. Müharibənin lap ilk günlərindən ədəbiyyatın bütün janrlarında dövrün qəhrəmanlıq pafosunu əks etdirən, səfərbəredici, mübarizə dolu əsərlər yarandı. Səməd Vurğun "Vətən keşiyində" şerində bütün qələm dostları adından and içir, döyüşə çağırır-

nı bildirirdi:

*Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,
Müsəlləh əsgərim mən də bu gündən.
Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm,
Mənim bayrağıma göz tikir aləm...
Qoy Vətən torpağı ayağa qalxsın,
Hər igid gözündən ildırım çaxsın.
Berlində səslənsin bizim ordular,
Qazanılsın faşizmə sonuncu məzar...
Bu ellər gecəni qatıb gündüzə,
Faşist ordusuyla gəlib üz-üzə,
Dastanlar yazacaq öz hünəriylə,
Ordular basacaq hər zəfəriylə.*

Eyni ruh bütün sovet şairlərinin, həmçinin Süleyman Rüstəmin də şerləri üçün səciyyəvi idi.

1941-ci ilin avqust ayında Süleyman Rüstəm Sovet Ordusu sıralarında Cənubi Azərbaycanda olduğu zaman Mirzə İbrahimov, Məmməd-Rahim, Osman Sarıvəlli, Ənvər Məmmədخانlı, Cəfər Xəndan və digər ədəbiyyat xadimləri ilə birlikdə "Vətən yolunda" qəzeti redaksiyasında əməkdaşlıq edir. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda hökm sürən feodal üsul-idarəsinin xalqın başına gətirdiyi fəlakətlərin şahidi olan şair qanlı Rza şah hakimiyyətinin mənfur mahiyyətini, ictimai həyatın kəskin ziddiyyətlərini məharətlə ifşa edir. Onun "Vətən" yolunda qəzetində "Süleyman hikmət" imzası ilə çap etdirirdi şerlərində əməkçi xalqın dərdinə yanan, qayğısına qalan fədakar bir insanın ürək döyüntüsü əşidilir:

*O qədri nalə etdim ki, qızardı, lalə tək bağrım,
Baxıb öz dövrəmə gördüm qərənfil, yasəmən yandı.*

*Ürəkdə min yaran vardır, yazıq millət, yazıq millət,
Sənə öz ömrünü övladtəkin qurban edən yandı.*

*Qonub, damlarda asudə ötür heybətə bayquşlar,
Əlində haqqı bayraq eyləyən, düz yol gedən yandı.*

*Dolubdur nəmli zindanlar, yanır onlarda azadlıq,
Neçin dinmirsen, ey qardaş, soruş bir gör nədən yandı!*

*Durub durbaşı üstündə, əlində xəncəri cəllad,
Nə gül qaldı, nə bülbül qaldı, bağ yandı, çəmən yandı!*

*Yadımdan çıxdı bülbül tək qəfəsdə güllərin rəngi,
Qəmin, dərdin əlindən od tutub axır-bədən yandı.*

*Süleyman, qafil olma, yaxşı bax ətrafa, şairənsən,
Cinayət aşdı həddindən, haray sal ki, Vətən yandı.*

Cənubi Azərbaycan torpağına ana Vətənin bir parası, ayrılmaq və bölünməz parası kimi baxan şair hər yerdə doğmalığı görürdü:

Təbrizə Şimali Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarından bir qrup gəlmişdi. Mən də onların sırasında idim...Mən qan qardaşım ilə görüşmək, həyatını dərinədən öyrənmək məqsədilə Tehrana getmədim, Təbrizdə qaldım...Şəhər hadisələrlə dolu idi. Əhali Qızıl ordu nəfərlərini əhatə edib Sovet İttifaqı haqqında onlara suallar yağdırırdılar. Təbrizdə biz azərbaycanlıların görünməsi böyük hadisəyə çevrildi. Qucaqlaşmalar, öpüşmələr. Sevincdən doğan göz yaşları..."Bu həyəcanlı unudulmaz görüşlər poetik incilərə çevrilirdi:

*Sənin çiçəyinə, gülünə qurban,
Mənə qardaş deyən dilinə qurban.
Vətəninə qurban, elinə qurban,
Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözüüm
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!*

Süleyman Rüstəmin "Təbrizim" şerləri silsiləsində "bir tərəfdən böyük bir fərəh hissi hakimdir; çünki o, həsrətində olduğu güllərin, çiçəklərin ətrini qoxlayır, başı dumanlı Zəncanın, Savalanın qoyunda gözür, Təbrizin, Ərdəbilin küçələrində, meydançalarında dolaşır, o biri tərəfdən də doğma baci və qardaşlarının ağlasığmaz təsəvvürəgəlməz faciəsinin, ağır həyat tərzinin şahidi olur, yetim uşaqların acından saralıb solduğunu görür və bütün bunlar onun vətəndaş-şair qəlbini ağrıdır..."(Bax: Atif Zeynalov. "Müasirlik və Şərq poeması ənənələri" (S.Rüstəmin yaradıcılıq yolunun inkişafı əsasında), doktor-

luq diss., (əlyazması Azərbaycan SSR EA Əsaslı kitabxanasında saxlanılır), Bakı, 1972, səh. 194).

Təbiidir ki, belə anlarda Süleyman Rüstəmin lirik qəhrəmanı tutqun, qüssəli, kədərli olmaya bilməzdi. Lakin yanar ürəkli, vətənpərvər şairin məhzun lirikasında xalq mübarizəyə səsləyən qüdrətli çağırış vardı. Doğma Vətən torpağını məhəbbətlə vuran ürəyi kimi bitöv görmək istəyən şair bəzən açıq-aşkar inqilabi mübarizəyə səsləyirdi:

*Səttar xan, o böyük sərdari-milli,
O atəş ürəkli, o atəş dilli.
Etdi azadlığı ellərə ballı,
Gəl onun yolundan dönmə Təbrizim,
Dalğalan, alovlan, sönmə, Təbrizim!*

“Cənub şerləri” Vətənə məhəbbət çələngi idi. Bu, şairin poeziyasının yeni motivlər daxil etdi. Cənub mövzusu Süleyman Rüstəmin yaradıcılığında həmişəlik, doğma məskən saldı. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndan haqlı olaraq yazmışdır: “Lap ilk yaradıcılıq illərindən tutmuş, bugünədək şair bu mövzu (cənub mövzusu—T.Ə) ətrafında ardıcıl fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyatımızın Qızıl Fonduna daxil ola bilən gözəl sənət əsərləri yaratmışdır (Cəfər Xəndan. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü”, Bakı, 1980, səh.46). “Dilimə dəymə”, “Təbrizim”, “Amandır, getmə”, “Vətən yandı” kimi dillər əzbəri olan şerləri bu cəhətdən seçiyəvi idi. Onun sonralar şair Səhəndə və Şəhriyara mənzum məktubları da açıq-aşkar sübut edir ki, S.Rüstəmin cənub mövzusuna müraciəti təsadüfi olmayıb doğma vətəndaşlıq borcu ilə sıx bağlıdır.

Müharibənin ağır illərində Süleyman Rüstəm ön cəbhədə olmuşdur o, Şimali Qafqaz, Mozdak və Kerç ətrafında döyüşlərdə batalyon komissarı, siyasi işçi kimi əsgərləri Vətən uğrunda ölüm-dirim mübarizəsində qələbəyə ruhlandırmışdır:

*Şerlərim çoxdan geyib öz döyüş paltarını,
Çoxdan dadıb ağır günün boranını, qarını.
Mısrallarım əsgər kimi düzülmüş cərgə-cərgə,
Döyüşəcəm cəbhələrdə onlar mənimlə birgə.*

Süleyman Rüstəmin alovlu nitqi, mübariz şerləri və publisist əsərləri böyük səfərbəredici təsir qüvvəsinə malik idi. Şair gördüyü,

şahidi olduğu real hadisələri canlı, poetik təsvir etdiyinə görə ürəklərə asanlıqla yol tapırdı. Onun “Gün o gün olsun ki”, “Ana ürəyi”, “Qafqaz ordusu”, “Sarsılmaz qala”, “Koroğlu”, “Səliməyə məktub” və s. şerlərində nikbinlik, qələbəyə dərin inam ifadə olunmuşdur. Bu dövrdə şair müasir həyatın dolğun bədii lövhələrini və sadə adamların bitkin obrazını yaradırdı.

Leytenant R.Əsəyov Mozdak cəbhəsindən Bakıya, doğma bacısı Məryəmə göndərdiyi 12 noyabr 1942-ci il tarixli məktubunda yazırdı: “Bir əlimdə S.Rüstəmin “Gün o gün olsun ki” şerini tutub, o biri əlimlə sənə məktub yazıram. Məryəm, bu şer nə gözəl yazılmışdır. Döyüş ara verərkən onu öz əsgərlərimə dəfələrlə oxumuşam. Vətəndən, ailəmədən, şer-sənətdən söhbət düşən kimi onlar şeri məndən təkrar oxumağı xahiş edirlər...Bu yaman günlərin axırına çıxacağıma, düşməni əzəcəyimizə və qələbə çalacağıma, düşməni əzəcəyimizə və ələbə çalacağıma inamımı mən də həmin şerini hamımızın əzbər bildiyi mısraları ilə demək istəyirəm:

*Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağlın buludlar, açılınsın hava...”*

(Bax: Bəkir Nəbiyev, Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı 1977, səh. 31-32).

Şairin cəbhə görüşləri, döyüşçülərin həyatı ilə yaxından tanışlığı onun şerlərində ictimai-siyasi və bədii təsir gücünü daha da artırır, ümumi vəsf və tərənnümü real həyat, konkret lövhələr əvəz edir. Bədii cəhətdən kamil, təsirli və müasirlik duyğusuna ilə əşlənmiş əsərlər yaranırdı. Vətən və vətənpərvorlik S.Rüstəmin poeziyasında başlıca mövzu idi. O, 1942-ci ildə “Mən istərəm” qitəsində sadə adamın qəlbindən xəbər verən vətənə məhəbbət duyğusunu belə ifadə etmişdi:

*Mən istərəm sağ çıxmayım bahara
Təki anam düşməyə baş əyməsin.
Bu müqəddəs, son davada hər yara
Mənə dəysin, vətənimə dəyməsin.*

S.Rüstəm Ukrayna, Belarusiya, Kırım torpağını doğma Azərbaycan kimi eyni məhəbbətlə qələmə alır. “Hücum”, “And”, “Gözle”, “Koroğlu”, “Qəhrəmanın vəsiyyəti”, “İldırım”, “Ana və poçtalyon” və digər əsərləri onun müharibə dövrü yaratdığı proletar beynəlmiləl-

çilivi, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri ilə ruhlanmış qiymətli əsərləridir.

“Ana və poçtalyon” nikbin ruhlu, tərəvətli poetik lövhədir. Burada lirik qəhrəmanın—əsgər anasının ürək çarpıntıları, narahatlığı səmimi, inandırıcı və realdır. Mühəribə dövrü arxa cəbhədə onların çəkdiyi ağır sıxıntı, intizar ümümləşmiş şəkildə təsvir olunmuşdur. Şair arxa cəbhədə minlərlə ata-ananın, bacı və sevgilinin gecəni gündüzə qatıb gördüyü böyük işlərlə yanaşı, onların mənəvi aləmini, fikir və arzularını, qələbəyə dərin inamını, öz “məktublar”ında vermişdir. “Cəbhəyə məktub”, “Anadan”, “Gəl”, “Döyüşçüyə məktub”, “Sevgilimə” və s. şerləri xalq kütlələrinin cəbhəyə əlaqəsini, sıx birliyini göstərirdi. Bunlar əldə silah düşməne qarşı vuruşan döyüşçülərə hər cür sınaqlara, çətinliklərə qəhrəmanlıqla sinə gərməyə çağırış idi.

S. Rüstəmin müharibə dövrü şerlərində siyasi kəskinlik, vətəne sədaqət, qələbəyə dərin inam və poetik təsir gücü, sənətkarlıq onun istedadının yeni imkanlarını aşkara çıxarırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatı ağır müharibə illərinin sınağından şərəflə çıxmışdı. İndi qarşıda yeni vəzifə-od-alov içindən hünərlə çıxmış müasir insanın dinc quruculuq əməlinin tərənnümü etmək dururdu. Süleyman Rüstəmin “İki sahil”, “Qaraqumun ağ günü”, “Qafurun qəlb-i” əsərləri ayrı-ayrı mövzularda olsa da, müasir həyatın ən zəruri məsələləri ilə əlaqədar idi.

Şair müasir həyatı, yaradıcı əməyi və bəxtiyar günlərə inamı daha geniş lövhələrdə əks etdirmək istəyirdi. Onun “Mingəçevirdə” əsəri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Şairin könül rübabında ağır müharibə sınağından üzü ağ çıxan qardaş xalqların sarsılmaz birliyinin təntənəsi tərənnümü olunurdu. 1945-ci ilin 22 sentyabrında Süleyman Rüstəmin Səməd Vurğunla birlikdə yaratdığı Azərbaycan SSR Dövlət Himnində də qələbədən doğan və qanuni iftixarın özəməti duyulurdu. Ölkəmiz dinc quruculuq dövrünə qədəm qoyduğu bir zamanda şair sadə adamların arzusunu ifadə edərək yazırdı: “Biz istəyirik ki, gözəl vətənimiz, mədəniyyət və səadətımız daha da çiçəklənsin. Biz istəyirik ki, gələcək nəsillər müharibəni ancaq tarix kitablarında oxusun” (Süleyman Rüstəm. İlham və qüdrət mənbəyi (“Ədəbiyyat qəzeti”, 4 fevral 1946-cı il). Süleyman Rüstəm Azərbaycan SSR Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədə-

ni Əlaqələr Cəmiyyətinin sədri kimi xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsi sahəsində böyük işlər görür. 1966-cı ilin aprelində Sovet-Bolqar Dostluğu Cəmiyyətinin Mərkəzi-İdarə Heyətinin sədri, baş aviasiya konstrukturu, akademik Andrey Tupolyev şairə göndərdiyim məktubunda ehtiramla yazırdı:

“Sovet İttifaqının ədəbi ictimaiyyəti Sizi böyük söz ustası kimi gözəl tanıyır. Sizin əsərlərinizdə səmimiyyət və poetik vüsət çox güclüdür. Sizin poeziyanız insanda vətəne məhəbbət, əməyə məhəbbət kimi yüksək hisslər təbiiyə edir.

Siz görkəmli bir ictimai xadim kimi bütün dünyada sülhün qorunub möhkəmlənməsi, xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin genişlənməsi üçün ciddi səy göstərirsiniz...” (“Ədəbiyyat və incəsənət” 16 aprel 1966-cı il).

Şair bir neçə dəfə qardaş bolqar torpağında xalqın həyatı, mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuş, yazıçı və şairlərlə görüşmüşdür. Bolqarıstan Xalq Məclisinin Rəyasət Heyəti onu “Xalq hakimiyyətinin 25 illiyi”, “Georgi Dmitrovun anadan olmasının 90 illiyi” medalları ilə təltif etmişdir.

Mühəribədən sonra, xüsusən, əllinci illərdə şairin nəşr etdirdiyi kitablar (“İki sahil”, “Sülh nəğmələri”, “Həyat nəğmələri”, “Lirik şerlər”, “Dəmir addımlar”, “Şer və qəzəllər”, “Seçilmiş əsərlər”) bu cəhətdən çox səciyyəvi idi. Vətən torpağı və xalq qarşısında məsuliyyət hissi Süleyman Rüstəm şerinə xas olan keyfiyyətdir. Bunu şairin yaradıcılığında yeni mərhələ olan “İki sahil” kitabında toplanmış şerlər də aydın göstərir. Görkəmli rus şairi Pavel Antokolski yazır: “Bu kitabı reportaj, publisistika” andırmıq, sənədlilərlə müqayisə etmək mümkündür. O, elə bil ki, hər cür lirikadan uzaq olan həmin mübariz janrların hər biri ilə müqayisə edilə bilər. Ancaq bununla belə, “İki sahil” dərin lirik, ola bilsin ki, Süleyman Rüstəmin bütün kitablarından ən lirik bir kitabdır. Onda ən yüksək gərginliyi olan cərəyan axır” (Bax: Süleyman Rüstəm. Kaspiyskie volni. M., 1971, səh. 7). İctimaiyyətin böyük rəqabətlə qarşıladığı “İki sahil” şerlər məcmuəsinin 1950-ci ildə SSRİ Dövlət məkafatına layiq görülməsi şairi yeni poetik zirvələr keşf etməyə ruhlandırdı.

Süleyman Rüstəmin müasir mövzulara, mühüm beynəlxalq hadisələrə, sülh və demokratiya uğrunda bütün dünyada genişlənən mü-

barizə hərəkatına münasibəti siyasi lirikasında da aydın nəzərə çarpır.

Əllinci illərdə şairin məğrur, mübariz lirik qəhrəmanının xarakterində yeni keyfiyyətlər, həyat hadisələrinə fəlsəfi baxış, müasirlik ruhu güclənir. "Bir az da məhəbbətdən" silsiləli Bolqarıstan şerləri, istərsə də "İlk baharın nəfəsi", "Dalmasaydım", "Bir gün", "Bu şair", "İşiq alıram", "Sən olmasaydın", "Dənizdə səhər" əsərləri şairin yaradıcılıq inkişafını göstərir. 1959-cu ilin dekabrında S.Rüstəm Sovet Sülhü Müdafiə Komitəsinin fəxri fərmanı ilə təltif olunur.

Süleyman Rüstəm altmışıncı illərdə "Günəşli sahillərdə", "Bahar düşüncələri", "Rus qardaşıma", "Durna", "Seçilmiş əsərləri" (dördcildliyi iki cildi) kitablarını çap etdirmişdir ki, bu da onun poetik yüksəlişini aydın təsvir etməyə imkan verir. Şairin tərəvətli, orijinal lirik şerləri, poemaları ("Əzizlərdən əzizlərə", "Rus qardaşıma") xalqların mənəvi aləmini, yaradıcı əzmini, demokratiya işinə xidmətini əks etdirirdi. Onun sadə, xəlqi, nikbin lirikasında, siyasi şerlərinə Vətənin, xalqın eşqiylə yazıb-yaradan şairin ürək çırpıntıları eşidilir.

S.Rüstəmin beynəlmiləllik ideyalarını tərənnüm edən şer və poemaları xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə kömək etmişdir.

Süleyman Rüstəm şeri müasir dövrün ictimai həyatının poetik aynasıdır. Onun lirikası, istərsə də poemalarında qurucu, sadə adamın xısdan kosmosadək keçdiyi yüksəliş yolu, onun daxmadan dünyanı həyrətə qoyan möhtəşəm tikintilərə, texniki tərəqqiyə qədər hər nəyi varsa, bədii inikasını tapmışdır. Onun lirik qəhrəmanı həyatın bütün çətinliklərini görmüş, sınaqlardan çıxmış müasir dövrün övladıdır.

S.Rüstəm altmışıncı illərdə qələmə aldığı şerlərdə humanist fikirlər, insana məhəbbət və inam hissi, dostluq, qardaşlıq və beynəlmiləllik ideyaları emosional, poetik ifadəsini tapmışdır. Burada bədiifəlsəfi ümumləşdirmə əsas poetik meyllərin və yaradıcılıq axtarışlarının, mütərəqqi poetik ənənələrin vüsəti kimi təzahür edir.

1960-cı ilin 21 mayında S.Rüstəm Azərbaycanın Xalq şairi fəxri adının verilməsi onun qırx ilə yaxın əldə qələm gənclik ehtirası ilə yazıb yaratdığı ictimai-siyasi məzmunlu misilsiz poetik əsərlərinə ümumxalq ehtiramı və sevgisi ilə bağlı idi. Şairin şöhrəti Azərbaycanın hüduqlarından çox aşmışdır. Hamı onu sovet şerinin canlı klassiki

kimi tanıyırdı.

S.Rüstəm SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin üzvü, Azərbaycan KP MK-nın üzvü olmuşdur. Şair ədəbi aləmə gəldiyi ilk günlərdən çoxşaxəli yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə ədəbiyyatın inkişafına böyük qayğı göstərmişdir. O, Azərbaycan Ali Sovetinin sədri, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinin daimi üzvü müxtəlif vaxtlarda "Ədəbiyyat qəzeti"nin baş redaktoru, "Azərbaycan", "Kirpi" jurnallarının və "Sovetski pisatel" nəşriyyatının (şair kitabxanası nəşri) redaksiya heyətinin üzvü kimi də müasir ədəbi prosesə yaxından kömək etmişdir.

Süleyman Rüstəm xidmətlərinə görə üç Lenin ordeni, iki Qırımızı Əmək Bayrağı ordeni və bir sıra medallarla təltif edilmişdir. Əmək veteranı S.Rüstəm SSRİ və Azərbaycan SSR Dövlət mükafatları laureatı olmuşdur. Son on ildə çap etdirdiyi "Günəşli yollarda", "Xəzərimin səhəri", "Ürəyimin gözüylə", "Seçilmiş əsərlər" (dörd cildlə), "Mənim günəşim" kitablarında olan yeni şerlərdə ideya, mövzu, həyat materialı onun novator sənətkar olduğunu bir daha sübut edir. Şair 1970-ci il sentyabrın 29-da respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1976-cı il iyunun 15-də S.Rüstəm anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kimi fəxri ada layiq görüldü. Bu, sovet ədəbiyyatının inkişafında şairin böyük xidmətlərinə, yarıməsrlək əməyinə verilən yüksək qiymət idi. Beynəlmiləlliyin yorulmaz çarçısı olan Süleyman Rüstəm Vətənimizin nəğməkarı, qüdrətli söz sənətkarı kimi tanınmışdır. Onun bir çox xalqların dilinə tərcümə olunmuş poetik inciləri milyon-milyon oxucunun qəlbinə yol tapmış, pərəstişkarlar qazandırmışdır.

SƏMƏD VURĞUN

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun Vəkilov müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təməlini qoyan yazıçılar nəslinə mənsub olmuşdur. Onun vətəndaşlıq pafosu ilə dolu poeziyası ölkəmizdə yeni cəmiyyətin yarandığı, təşəkkül tapıb möhkəmləndiyi və tam qələbə çaldığı dövrə təsadüf etmişdir. Səməd Vurğunun ədəbi irsi xalqımızın mürəkkəb və gərgin mübarizə yolunun poetik salnaməsidir.

Qüdrətli söz ustası öz qısa, əlli illik ömrünün yarıdan çoxunu ictimai-ədəbi fəaliyyətə həsr etmiş, xeyirxah əməlləri, yaratdığı ölməz sənət inciləri ilə bu günün və sabahın böyük nəğməkarı olmuşdur. Səməd Vurğunun fəaliyyəti çoxcəhətli idi: şair, müəllim, dramaturq, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi və ictimai xadim... Azərbaycanın xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov yazır: "Bütün şüurlu həyatı boyu Səməd Vurğun yüksək vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək ictimai işlərdə fəal çalışmış, həyatımızın hər hansı sahəsində rast gəldiyi durğunluq və maneələrə qarşı özünəməxsus bir qızgınlıqla mübarizə aparmış, xalqın tərəqqi və yüksəlişi naminə hər cür yaxşı təşəbbüs və hərəkətlərə kömək etmişdir. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, istər yaradıcılığın, istərsə də ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində Səməd Vurğunun istedadı həmişə parlaq şəkildə özünü göstərmişdir" (Səməd Vurğun. Əsərləri. (yeddi cildə), I cild, B., Elm, 1985, səh. 5).

Səməd Yusif oğlu Vəkilov 1906-cı il mart ayının 21-də Azərbaycanda, Qazax qəzasının (indiki Qazax rayonunun) Yuxarı Salahlı kəndində müflisləşmiş bəy ailəsində dünyaya göz açmışdır. Səməd anası Məhbubə xanımı altı yaşında ikən itirdiyindən nənəsi Aişənin himayəsində boya-başa çatmışdır. Qəlbi sınıq kiçik yaşlı Səməd qardaşın, adamayovuşmaz və son dərəcə həssas bir uşaq olmuşdur. Atası Yusifağa Hacıməmmədəğa oğlunun sazda çaldığı ürəkəcan el

havalə-i, xoş zümzüməsi və titrək qoşmaları onun qəlbini həyəcana gətirir, xəyalında bir aləm yaradardı. Nənəsi Aişənin məzəli əhvalatları isə Səmədin kiçik könlünü alar, şirin nağıllar onda mənəvi zənginlik yaradır, xoş gələcəyə sanki bir nurlu yol açardı.

Səmədin böyük qardaşı Mehdiqan Vəkilov yazırdı: "Səməd çox həssas, hər şeylə maraqlanan, kiçik bir hadisədən tez müttəəssir olan çevik, nadinc, bədəcə zəif, eyni zamanda cürətli və inadkar bir uşaq idi. O, el aşıqlarının sazlarına, nəğmələrinə, söylədikləri nağıl və əfsanələrə məftun idi; balaca vaxtından musiqini, nəğməni dərhal du-yub qavrayardı. (Səməd Vurğun. Əsərləri, I cild (altı cildə). B., Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1960, səh. XXXIV).

Ecəzkar təbiətli Qazax, səfalı Dilican dərəsi, şəffaf sulu Aktafaçay, coşğun Kür və zümrüd Qarayazı meşəsi Səmədin ilham pərisinin ilk beşiyi olmuşdur. Onun bədahətən şer deməsi, ağıllı sözləri həmyaşıdlarının nəzərini cəlb etmişdi. Qıraq Salahlı kəndində "Zemskaya şkola" adlanan beş sinifli rus-tatar məktəbində oxuduğu illər (1913-1918) onun şərə, ədəbiyyata marağı daha da artır. Yusif ağa ailəlikcə Qazax şəhərinə köçəndə Səmədin 12 yaşı yenicə tamam olmuşdu. 1918-ci ilin sentyabrında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası tatar (Azərbaycan) şöbəsinin Gürcüstanın Qori şəhərində Azərbaycan Qazax şəhərinə köçürülməsi Səmədin təhsilini davam etdirməsinə imkan yaradır. Səməd ilk müəllimlər seminariyasına (Qazax darülmüəlliminə—T.Ə.) daxil olur. İki ildən sonra, 1920-ci ildə Azərbaycanda aprel inqilabı sayəsində fəhlə-kəndli hakimiyyətinin qurulması seminariyanın həyatında ciddi dönüş yaradır. Seminariya mühtii gənc Səmədin elmi biliklərə, musiqi və teatr sənətinə yiyələnməsində, ictimai-siyasi həyata çıxmasında mühüm dövr olur. Seminariyada təhsil illəri Səməd çoxcəhətli fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edir: teatr tamaşalarında bacarıqlı oyunu, konsertlərdə məharətlə skripka çalması, əzbər şer söyləməsi, "Tələbə əfkarı" divar qəzetində kiçik qoşmalar çap etdirməsi, müsamirolərdə və imaciliklərdə fəal çalışması, dərş əlaçısı olması ilə seçilirdi. O, seminariyada şifahi və klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir, M.Ə.Sabir poeziyasını, türk yazıçılarında Tofiq Fikrətin, Namiq Kamalın və b. yaradıcılığını inadla öyrənir, Avropa və rus ədəbiyyatından A.S.Puşkin, Y.M.Lermontov və L.N.Tolstoy yaradıcılığı ilə ciddi ma-

raqları. 1920-ci ildə Səməd komsomol sıralarına daxil olandan sonra Qazaxın və qonşu Ermənistanın kənd komsecol özeklərinin yaradılmasında fəaliyyət göstərir. O, komsomolçu yoldaşları ilə ictimai işlərdə fədakarlıqla çalışır: iməciliklər, müsamiyələr və tamaşalar təşkil edər, kəndbəkənd gəzib konsert verdikləri yerlərdə kənd əməkçilərinə coşğun və inqilabi pafosla dolu çıxışlar edər, hamıda yeni ictimai quruluşun gələcəyinə inam oyadardı. Bütün bunlarla yanaşı, ictimai həyatda baş verən hadisələrə ayıq gözlə baxmağa can atan, hər şeyə dərin maraq göstərən Səməd bəzən təzadlar aləmində çəşir, həyat burulğanında yeni cəmiyyətin inamlı, ahəngdar döyüntüsünü duya bilmirdi. Xüsusən varlı qızı Dürrəyə saf ürəklə bəslədiyi dərin məhəbbətin uğursuzluğu onu çəşdirmiş, həssas ürəkli gənc şairdə hamıya qarşı etinasızlıq və sərt rəftar yaratmışdı. 1923-cü ildə nənəsi Ayişənin danlağına dözə bilməyib onu acılamış, 6 ay doğma yurdu Qazağı tərək edib Ermənistanın Göycə mahalında Basarkeçər rayonunun Qaraqoyunlu kondində yaşamış, orada müəllimlik etmiş, həm də komsomolçu kimi ictimai işlərdə fəal çalışmışdır. Odur ki, onu Ermənistan SSR LKGİ-nin qurultayına, oradan Zaqafqaziya kommunist gənclərinin qurultayına, oradan da Ümumittifaq komsomol qurultayına nümayəndə seçmişlər. Lakin Moskvağa yola düşərkən Ağstafa stansiyasında, Göyazən dağını, Qazağı görmüş, sevgilisini xatırlamış, qatardan düşüb birbaşə nənəsinin yanına qayıtmışdı.

Sonra seminariyanın axırını kursunda oxuyarkən onu anlaşılmaz əhval-ruhiyyə bir müddət tərək etmişdi. Səməd etiraf edərək yazırdı: "L.Tolstoyun idealist fəlsəfəsi, bizim klassik ədəbiyyatda "Leyli və Məcnun" əfsanəsi, bir də uşaqlıq illərinin son dərəcə perişan keçməsi məndə xəstə bir təbiət yaratmışdı. Çox zaman tək gəzir, tək düşünür, yalnızlıq aləmindən zövq alırdım. Müxtəlif qara-qura xəyallar, bəzən də daxili iztirablar mənim ən yaxın sirdaşlarım idi. Bir müddət ot yemədim ki, heyvanın da qanı var, canı var. O da yaşamaq üçün yaranmışdır.

Mənə belə gəlirdi ki, bütün fəhaliqların, haqsızlıqların səbəbi insandır. Mən cəmiyyətin sinfi ziddiyyətlərini bilmədiyimdən, ətrafımda rast gəldiyim haqsızlıqların səbəbini, onları yaradan istismarçı sinifləri də görmürdüm" (Bax: "Ədəbiyyat qəzeti", 29 oktyabr 1938-ci il).

1924-1929-cu illərdə Səməd pədaqoji fəaliyyətlə yanaşı, bəddi yaradıcılıqla ciddi məşğul olur. 1924-cü ilin may ayında Qazaxın II Şıxlı kənd ibtidai məktəbinə müəllim təyin edilən Səməd bir ildən sonra Kəçəsgər kənd ibtidai məktəbinə müdir gəndərilir. O, 1926-cı ilin sentyabr ayından 1928-ci ilin sentyabr ayınadək Quba rayonunda müəllimlik edir.

1926-1928-ci illər Səməd Vurğun yaradıcılığında sıçrayış dövrü kimi səviyyələnin. Onda öz gələcəyinə, sənət zirvəsinə qalxacağına möhkəm inam yaranır. Bu yazıb-yaratmaq eşqi, böyük meydana atılmaq cürəti onun daxili aləmində, varlığında özünü dərketmə prosesi ilə bağlı idi. Səməd Vurğun inamla deyirdi: "Vurğunun düşgün adı Rüstəmi-Zal olsun gərək". Bu mənəvi-psixoloji keçid dövrünün narahatlığı haqqında Mehdiqan Vəkilov deyir: "Bu ondan doğurdu ki, Səmədin daxili aləmində güclü bir təlatüm, şiddətli bir fırtına vardı. O, göylə yer arasında, xəyalla real varlıq arasında, müccərəd romantika ilə realizm arasında çırpınırdı". Bu əhval-ruhiyyə o dövrün bütün ədəbi gəncliyində özünü göstərirdi. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, xalq şairi Süleyman Rüstəm öz xatirəsində etiraf edir ki, 20-ci illərin ortalarına yaxın poeziya aləmində gənc ədəbi qüvvələrin gur səsi eşidilsə də, ədəbi gənclik köhnə poeziya təsirindən hələ tam xilas ola bilməmişdi ("İnqilab və mədəniyyət", 1931, N 3-4, səh. 21). Səməd Vurğun yazırdı: "O zaman biz gənc şairlərdən bir çoxu xırda burjua poeziyasının, bədbinlik və düşkünlük ifadə edən poeziyanın təsirindən hələ tamamilə yaxamızı qurtara bilmədik. Poeziyada köhnəliyə, bizə yabançı olan hallara qarşı mübarizəni şiddətləndirməklə bərabər, eyni zamanda öz şüurumuzdakı köhnəlik qalıqlarını təmizləmək, onlara üstün gəlmək lazım idi" (Bax: "Ədəbiyyat qəzeti", 15 aprel 1950-ci il).

Səməd Vurğunun axtarış yolları ziddiyyətli, əzablı olsa da, o, tərəddüd və şübhələrdən uzaqlaşmağa tezliklə əsl yaradıcılıq yoluna çıxmağa can atırdı. O, 1927-ci ildə Qubadan qardaşı Mehdiqana gəndərdiyi məktubunda yazırdı: "Mən and içmişəm ki, bir də qələmim; Gözəllərdən ilham almayacaqdır..." Sonra Gəncəyə köçür, burada orta məktəblərdə və partiya məktəbinə müəllim işlədiyi dövrdə (sentyabr 1928-may 1929) "Qızıl qələmlər" cəmiyyətinin yerli şöbəsinin üzvləri ilə Mir Cəlal, Həmid Araslı, Əhməd Cəmil, Cəfər Xən-

dan, Cahanbaxş və b. ilə yaxından tanış olur. Gənc ədəbi mühiti onun yaradıcılığını yüksəliş cığırına salır. 1928-ci ildən nəsrə başlayan "Qızıl Gəncə" jurnalında yeni şeirlərini "Vurğun Səməd" imzası ilə çap etdirməsi onu istedadlı şair kimi tanıdır, digər tərəfdən onun mövqeyini müəyyən edir. 1926-1932-ci illərdə ideya-siyasi mündəriçə və bədii sənətkarlıq baxımından yeni mərhələyə daxil olan proletar şerini təmsil edənlər arasında Səməd Vurğun öz ümidverici, qüvvətli və parlaq istedadı ilə seçilirdi. Bu dövrdə Səməd Vurğun geniş üfüqlərə doğru qartal kimi qanad açmışdı. O, 1929-cu ildə məktublərinin birində yazırdı: "Mənim ədəbi fəaliyyətim artıq sayılmaq üzrədir. Bu azdır. Mən əzizlər tərəfdarı olduğumu əsrin bəbəkələrinə taxmalıyam". Yeni şerini istiqamət və təmayüllərini təmsil edən gənc ədəbi qüvvələrin sırası sıxlaşırdı. Süleyman Rüstəmin "Addımlar" (1930), "Səs" (1932), "Atəş" (1932), Mikayıl Rəfilinin "Pəncərə" (1929), "Lirik şeirlər" (1930), Əbdülbəqı Fövzinin "İrmaqlar" (1930), "Həyatdan səslər" (1930), "Boy atan diyar" (1932), Mikayıl Müşfiqin "Küləklər" (1930), "Günün səsləri" (1932), Məmməd Rahimin "Arzular" (1930), Rəsul Rzanın "Çapey" (1932), Abdulla Fəruqun "Üfüqlər qızaranında" (1929), Hüseyn Natiqin "Buruqlar" (1931) şer kitabları ilə yanaşı, Səməd Vurğunun "Şairin andı" (1930), "Fənar" (1932) şer kitablarında müasir həyatın quruculuq illərindən nəbzi döyünürdü. Bunlarda novator axtarışları, ictimai-siyasi fəallıq, yeni cəmiyyətə xidmət, mənəvi birlik, vətəndaşlıq və həmrəylik əzmi güclü idi. Sənət meydanına atılıb zirvələr fəth etmək əzmi ilə coşan gənc Səməd Vurğun Bakı və Moskva ədəbi mühiti ilə yaxın olmaq istəyirdi: o istəyirdi ki, müasir dövrün ədəbi prosesini, siyasi-ictimai hadisələri və ideoloji mübarizənin mahiyyətini dərk etsin. Bu məqsədlə təhsilini davam etdirməyə ehtiyac duyurdu. O, 1929-cu ilin mayında II Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Moskvada təhsil illəri (1929-IX 1931) rus milli mədəniyyəti ilə, klassik rus və dünya poeziyası ilə yaxından tanışlıq, onun görkəmli nümayəndələri ilə dostluq əlaqələri gənc şairin dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Səməd Vurğun yeni cəmiyyətin gerçəkliyini, ideallarını yüksək poetik dillə təbliğ etmək, xalqın yaradıcı əməyini və mübarizəsini ustalıqla qələmə almaq üçün həyatı, ictimai-siyasi aləmdə baş verən hadisələri dərinləndirən öyrənmə-

yə can atırdı.

Bu zaman dövrü mətbuatda vaxtaşırı çıxan şeirləri mübariz şairin inkişaf etdiyini, yüksəldiyini açıq-aşkar göstərirdi. Onun 1930-cu ildə Azərənşr tərəfindən buraxılan "Şairin andı" adlı şeirlər kitabında toplanmış əsərləri ("Məktub", "Konsert axşamı", "Ölümün məhkəməsi", "Aprel inqilabının on illiyi" və s.) bu cəhətdən seçiyəvi idi. Bunlar şairin dünyagörüşündə baş verən dəyişikliyi, ideya-bədii yeniləşməni, novator axtarışlarını sübut edirdi. Müasir həyatın mürəkkəb, ziddiyətli aləmində köhnəliyə qarşı mübarizə aparan lirik qəhrəmanın dəyişməyə, yeniləşməyə can atması bir tərəfdən şairin geniş həyat meydanına çıxmasını, digər tərəfdən onun poeziyasının siyasi-ictimai məzmunca zənginləşməsini göstərirdi.

S.Rüstəm, M.Müşfiq, M.Rahim, R.Rza və digər gənc həmkarları ilə birlikdə Səməd Vurğun yeni poeziyanın diqqətəşayan nümunələrini yaradır, beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təməlini qoyurdular. Klassik Azərbaycan və müasir rus poeziyasının gözəl ənənələrindən bəhrələnən gənc şairlərin əsərlərində müasirlik, siyasi kəskinlik, ideyalılıq getdikcə güclənirdi. Səməd Vurğun "Komsol məramı"nı da elə bu dövrdə yazmağa başlamış, ömrü boyu onun üzərində işləmişdir. 1931-ci ilin yayında Səməd Vurğun Bakıya qayıdıb Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda buraxılış imtahanlarını verib ali təhsil alır, sonra Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun dil və ədəbiyyat şöbəsi üzrə, daha sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat ixtisası üzrə aspiranturasına, daxil olur. 1934-cü ilin sentyabr ayınadək ciddi elmi-tədqiqat işi aparır. Lakin həmin ilin iyun ayının 13-də Bakıda, Azərbaycan Yazıçılarının birinci qurultayında Səməd Vurğun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi seçildiyindən aspiranturanı tərk edir.

Səməd Vurğun özünü bütün varlığı ilə poetik yaradıcılığa həsr edir. Bir şair kimi vətəndaşlıq borcunu dərk edən Səməd Vurğun dirçəliş dövrünün ziddiyyətləri, ideya çarpışmaları arasında həyatın nəbzini, yeni cəmiyyətin yüksəliş əhəngini duymağı bacarır, gəncliyi sosializm quruculuğu işinə səfərbər edir, gələcəyə səsləyirdi. Onun şeirlərində müasirliyin tərəvətli nəfəsi duyulurdu. Heç təsadüfi deyildir ki, "Fənar" (1932), "Könül dəftəri" (1934), "Şeirlər" (1935), "Azad ilham" (1939) şairin şöhrətini artırır, eyni zamanda ictimai-siyasi

aləmdə baş verən dünya hadisələrinə onun getdikcə daha dərindən nüfuz etməsini göstərir. “Fənar” şeirlər toplusu Azərbaycan poeziyasını yeni mövzu və motivlərlə zənginləşdirdi, şairin yaradıcılığında dönüş mərhələsi oldu. Bu kitabda özünü yeni şeirin “nəfəsləri benzin və kükkürd qoxulu milyonların şairi”, “dünya məzlumlarının haq bağırən səsi” adlandıran Səməd Vurğun təkçə estetik proqramını elan etmirdi, həm də yenilməz vətəndaş-şair kimi mübarizə aparacağını inamla söyləyirdi. Şair “Ölən şeşlərim”də nisgilli, qüssəli duyğuları, babasının aciz xülyalarını, “incə bahar buludunu andıran və gənçliyi bir göl kimi dalğalandıran mavi gözlərə yazdığı dastanları” unuduğunu etiraf edir, yaradıcılıq yolunu yenidən dövrün mövqeyindən mühakimə edirdi. Səməd Vurğun otuzuncu illərdə yeni mündəricəli lirika axtarışları yolunda V. Mayakovskinin təsiri ilə yaratdığı “Raport”, “Fənar” şeirlərinə yüksək qiymət verirdi. O yazırdı: “Bu şeirlər həmin illərdəki yaradıcılığımın bir dönüş idi. Bu əsərlərdə birinci dəfə Mayakovskinin yolu ilə gedərək, aydın və dürtüst siyasi dildə öz fikrimi ifadə etmişəm. “Raport” şeri bilavasitə fəhlə sinfinə müraciətən yazılmışdır, çünki mən gördüm ki, inqilabın hegemoniyası, ictimai inkişafın aparıcı qüvvəsi yalnız şəhəri deyil, həm də o dövrdə geridə qalmış patriarxal kəndi yenidən quran inqilabi sinif—fəhlə sinfidir. “Fənar” şeirində gələcəyə bəslədiyim inam tərənnüm edilir. Mən bu əsərdə beynəlxalq hərəkatın real lövhələrini yaratmağa çalışmışam. Doğrudur, bu şeirlərdə sxematizm əlamətləri də olmuşdur, ancaq onlar mənim şəxsi yaradıcılığımı realizmin gəliş yoluna çıxartdı. Mayakovskinin poeziyasından öyrənmədən, beynəlxalq əhəmiyyəti olan mürekkəb siyasi mövzuları qavramaq mənim üçün çox çətin olardı” (Bax: “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 aprel 1950-ci il).

Səməd Vurğun yaradıcılığında yaranan bu dönüş onun ideoloji mübarizə tufanlarında inamla irəlilədiyini sübut edirdi. O, günəşə meydan oxuyan, onu yarışa çağıran “Böyük günəşlər şairi” idi.

1934-cü il Səməd Vurğunun həyatında uğurlu olur: Xəvər xanım ilə həyatı qurur. SSRİ Yazıçıların I qurultayında iştirak edir. Qurultayda SSRİ Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinə üzv seçilir. M. Qorki ilə ilk dəfə yaxından görüşür, onun dərin məzmunlu məruzəsinə heyranlıqla qulaq asır. 1935-ci ildə Səməd Vurğun Zaqfədərsiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilir. O, poetik yaradıcılıq-

la yanaşı, geniş ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayır. Həmin il Səməd Vurğunun “Şerlər” adlı kitabının çıxması ədəbi hadisəyə çevrilir.

1936-cı ildə Səməd Vurğun Lenin ordeni ilə təltif edildi. Bu yüksək mükafat şairi yeni yaradıcılıq qələbələrinə ruhlandırdı.

1936-1937-ci illərdə Səməd Vurğun bütün qüvvəsini poetik yaradıcılığa həsr etdi: O, rus poeziyasının günəşi A.S. Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanını doğma Azərbaycan dilinə yüksək poetik ilhamla tərcümə etməyə başladı: İki il gərgin əməyin nəticəsi sevin-dirici bəhrə verdi. Ümumittifaq Puşkin komitəsi onu “A.S. Puşkin xatirə medalı” ilə təltif etdi. Bundan sonra şair klassik gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasının bir hissəsini, bir il sonra isə İ.F. Çavçavadzenin “Şair”, “Vətən”, C. Cambulun “Ellər baharı” şeirlərini, M. Qorkinin “Qız və ölüm” adlı poemasını doğma dilə çevirdi. Səməd Vurğunun yaradıcılığında yeni dönüş mərhələsi başlanmışdı: “Bəsti” (1937) və “26-lar” (1938) poeması, “Vaqif” (1937) mənzum pyesi, “Komsomol poeması”ndan ayrı-ayrı lövhələr şairin uğurlu poetik abidələri idi. Bu əsərlərdə Səməd Vurğun xalqın tarixi qəhrəmanlıq keçmişinə müraciət edir, onların həyat tərzini, arzu-istəyini, azadlıq və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsini geniş poetik lövhələrə yaratmağa çalışırdı.

“Vaqif” tarixi qəhrəmanlıq dramının ilk tamaşası 1938-ci ilin oktyabr ayının 5-də M. Əzizbəyov adına Dövlət Akademik Dram Teatrında müvəffəqiyyətlə keçdi. Bu, Azərbaycan dramaturgiya və teatr tarixində yeni, parlaq səhifə açdı. “Tarixi-inqilabi mövzulara doğru yeni, ciddi bir dönüş əmələ gəldi” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild, B., 1960, səh. 140) “Vaqif” dramı xalqilik, vətənpərvərlik ideyaları, azadlıq düşmənlərinə qarşı qəzəb və nifrət ifadə etdiyinə görə, o dövrdə son dərəcə müasir səslənirdi. Həmin il Səməd Vurğunun Azərbaycan SSR Ali Sovetinə (I çağırış) deputat seçilməsi onun öhdəsinə ciddi ictimai vəzifələr qoyur. 1939-cu ildə onun irihəcmli “Azad ilham” şeir toplusu kütləvi tirajla çapdan çıxır. Burada toplanmış şeirlər Səməd Vurğunun yaradıcılığında yeni ədəbi hadisə idi. Səməd Vurğun həyatı, əmək adamlarının mənəvi aləminin, yüksəlişi yeni ədəbi üsulla təsvir etməklə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatını özünəməxsus yeni ənənələrlə zənginləşdirdi. Onun yeni həyatı canlı, dolğun və emosional təsir gücü ilə əks etdirməsi—“Azərbaycan”, “26-lar”,

“Ölüm kürsüsü”, “Bəsti”, “Komsomol poeması”, “Qız qayası” və s. kimi lirik, epik-lirik əsərlər yazması açıq-aşkar şairin yaradıcılıq imkanlarının vüsətini göstərirdi. Bu dövrdə Səməd Vurğun M.Müşfiq, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, A.Faruq, Ə.Cəmil və digər şairlərlə Azərbaycan poeziyası tarixində ideya-bədii mündəricə, istərsə də keyfiyyət cəhətdən yeni sər yaratmışdılar. Zəngin klassik poetik irsin qabaqcıl ənənələrindən bəhrələnməklə onu inkişaf etdirən şairlərin həyatla sıx əlaqəsi möhkəmlənmişdi. Onların öz əsərlərində xalqlar dostluğunu, proletar beynəlmilçiliyi ideyalarını, sosialist əməyin böyük yaradıcı gücünü, vətənpərvərliyi tərənnüm etməsi, vətəni müdafiəyə, sayıq olmağa çağırışı, müharibə tərəfdarlarını, yeni cəmiyyətin irəliləməsinə maneçilik törədən köhnəlik qalıqlarını amansız qəzəblə damğalaması poeziyaya müasirlik ruhu gətirmişdi. Bu, bütün əsərlərdə, forma və ideya-bədii axtarışlarda nəzərə çarpırdı. Azərbaycan xalqının məişətində, ictimai həyatında, ümumiyyətlə şüurunda yeni cəmiyyətin yaratdığı ciddi daxili epik şərin başlıca mövzusunə çevrilmişdi.

Səməd Vurğunun epik şərə güclü meyli—monumental, tarixi-ictimai mündəricəli poetik epos yaratmaq cəhdi dövrün tələbinə cavab vermək arzusunun doğurdu. O, “Macərə” (1933), “Lökbatan” (1933), “Kənd səhəri” (1933), “Acı xatirələr” (1935), “Qız qayası” (1935), “Bulaq əfsanəsi” (1935), “Dar ağacı” (1935), “Ölən məhəbbət” (1935), “Üsyan” (1936), “Yazla qışın dəyişməsi” (1937), “Aslan qayası” (1938) poemalarında da müasir gerçəkliyi, dövrün ictimai-fəlsəfi təcrübəsini və yeni qəhrəmanın məfkurəvi inkişafını verirdi. Səməd Vurğun 1939-cu ildə “Xanlar” mənzum pyesini yazır, elə həmin il tamaşaya qoyulur. 1940-cı il mayın 5-14-də Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı öngünlüyü milli mədəniyyətin böyük uğurlarının bayramı oldu. O zaman paytaxtın yazıçılar klubunda böyük kitab sərgisi də açılmışdı. Burada Səməd Vurğun və V.Luqovskoyun redaktəsi ilə rus dilində çıxan “Azərbaycan poeziyası antologiyası” nümayiş etdirilirdi. Rus oxucusuna qədim zamanlardan müasir dövrdə Azərbaycan poeziyasının seçmə nümunələri ilə tanış olmaq imkanı yaranmışdı. Səməd Vurğun SİTA müxbiri ilə müsahibəsində Moskvada öngünlüyün uğurlu keçməsindən, heçqıxalq bayramına çevrilməsindən danışmışdır (Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası, B., Azərneşr,

1940, səh. 311). Şair ədəbiyyatın inkişafı sayəsində xidmətlərinə görə “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunur. Həmin il Səməd Vurğun Azərbaycanın dahi mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə müraciət edir: Ölməz xəzinənin nadir incilərindən birini—“Leyli və Məcnun” poemasını farscadan doğma dilə çevirib 1942-ci ildə tam şəkilə oxuculara təqdim edir. 1941-ci ildə şairin “Yaqif” əsəri SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülür. Həmin ilin aprelində Səməd Vurğun Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı İdarə Heyətinə sədr seçilir.

1941-ci il iyunun 22-də alman faşist qoşunlarının ölkəmizə qəflətən hücumu gərgin vəziyyət yaratdı: “Hər şey cəhbə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı sovet adamlarının həyat devizinə çevrildi. Bu ağır günlərdə Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində Vətənə və xalqa səadət, düşməne qarşı qəzəb və nifrət motivləri başlıca yer tutdu. Onların qılıncdan kəskin odlu çıxışları vahid ailədə birləşən bütün sovet xalqlarının ürək sözü oldu. 1941-ci ilin avqust ayında Tbilisidə Zaqafqaziya xalqlarının antifaşist mitingində çıxış edən Səməd Vurğun xalq adından inamla deyirdi: “Zaqafqaziyanın qardaş xalqları olan biz gürcülər, ermənilər və azərbaycanlılar öz tariximizdə dəfələrlə ümumi düşmənlərimizə qarşı, yəni yadelli işğalçılara qarşı əlbir mübarizədə birləşmişik. Biz dəfələrlə düşməni qoşunlarını qırıb dağıtmış, onları Kürün və Arazın coşğun sularında qorq etmişik... Biz bu gün ümumi düşmənimiz olan alman faşizmi ilə üz-üzə durmuşuq. Böyük babalarımız olan Tariyel, Sasunlu David, Babək və Koroglundun ölməz simaları fikrimizdə yenidən canlansın. Qoy keçilməz Qafqaz dağlarının di-bi görünməyən dərələri alman işğalçıları üçün məzaristan olsun...” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 25 avqust 1942-ci il).

Vətənə məhəbbətlə dolu, döyüşə səsləyən, səfərbəredici sözlərdə düşməne qarşı böyük xalq qəzəbi ifadə olunmuşdu. Müharibənin ilk günlərindən yeni şərlər, hekayələr, oçerklər, publisist məqalələr, hətta povest və pyeslər bu ahəngdə köklənmişdi. Səməd Vurğun 1942-ci il martın 14-də İttifaq fəallarınn geniş iclasındakı məruzəsində deyirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatı faşizmə mübarizə cəhbəsində öz döyüş mövqeyini vaxtında tutmuş və hədəfi düzgün müəyyən etmişdi” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 20 mart 1942-ci il).

1944-cü ilin mayınadək, Böyük Vətən müharibəsinin ağır illərində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına başçılıq edən Səməd Vurğun

vətən və xalq qarşısında öhdəsinə düşən vəzifəni şərəflə yerinə yetirmişdir. İlk gündən xalq adından özünü müəlləh əsgər hesab edən şair rəhbərlik etdiyi yazıçılar ordusunun etimadlı sərkərdəsi kimi qələmini süngü ilə yanaşı tutdu. Səməd Vurğun ümumxalq mübarizəsində qələbə naminə bacardığını əsirgəmir, gecə-gündüz yorulmadan çalışırdı. O, ön cəbhədə—döyüşən orduda, hərbi xəstəxanalarda, birləşmələrdə əsgərlərlə tez-tez görüşlər keçirir, onlara hədiyyələr və kitab bağlamaları göndərilməsini təşkil edirdi. Onun dövrü mətbuatda vaxtaşırı çıxan şerləri (“Vətənin keşiyində”, “Ananın öyüdü”, “Şəfqət bacısı”, “Qızıl şahinlər”, “Qəhrəmanın hünəri”, “Azərbaycan balası” və s.) döyüşçülərdə böyük təsir oyadır, vətənpərvərlik hissinə coşdururdu. 1941-ci ildə Səməd Vurğun Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının motivləri əsasında özünün “Fərhad və Şirin” adlı mənzum tarixi qəhrəmanlıq pyesini qələmə alır. Əsərdə xalqın yenilməzliyi, vətənpərvərlik ruhu, eşqə sədəqəti, humanizm və yadelli işğalçılara qarşı ümumxalq nifrəti verilmişdir. Tarixi dövrün mübarizəsini poetik və epik vüsətli lövhədə sənətkarlıqla canlandıran şair xalqın arzusunun Azərbaycanın dili ilə bildirir:

*Ucalsın yurdumuz öz hünərilə,
Halal zəhmətilə, alın tərilə.
Qoy yaşasın bəxtiyar ellər.
Bizim bu ceyranlı, turaclı çöllər.
Qoy bir də yuxusuz qalmasın vətən,
Düşmənlərimizin ayaq səsindən...*

Əsərin səhnə taleyi uğurlu olur. Ölkəmizin bir sıra şəhərlərində müvəffəqiyyətlə oynanılan pyes 1942-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülür. Müharibə illərində şairin “Səadət uğrunda”, “Mənə belə söyləyirlər” şer toplusu çapdan çıxır. “Bakı dastanı” poemasını qələmə alır. Müharibənin qızğın dövründə Səməd Vurğunun faşizmə əleyhinə bütün tədbirlərdə gecə-gündüz yorulmadan çalışır, 1942-ci il yanvarın 30-da Moskva radiosu ilə cəbhədə döyüşən əsgərlərə müraciət etməsi, Kırım cəbhəsində, Mozdok, Qroznı şəhərlərində olması, döyüşən orduya yardımını və s. bu baxımdan ibrətamizdir. Bütün bunlar yeni şərə, sənətə böyük ehtiyac duyan döyüşçüləri ruhlandırır. Onların Bakıya, Azərbaycana Yazıçılardan İttifaqına, Səməd Vurğuna göndördikləri sayısız-hesabsız məktublardan birində deyilir:

“Hörmətli və sevimli şairimiz Səməd Vurğun!.. Siz şerinizi oxuduğunuz zaman biz səngərdə idik. Səsinizi və odlun misralarınızı dinlərkən elə bil ki, üzərimizdən canlandırdıcı bir bahar yeli əsdi. Qolumuza yeni qüvvət, gözümüzə yeni işıq gəldi... Biz sizi əmin edirik ki, gözəl vətən torpağını tezliklə yurtcu düşmənlərdən təmizləyəcəyik. Qalib ordunun döyüşçüləri kimi tezliklə sizinlə görüşəcəyimizə əminik” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 11 mart 1942-ci il).

Səməd Vurğunun şerləri və odlun-alovlu çıxışları arxa cəbhədə gecə-gündüz fədakarlıqla işləyən əmək adamlarında da qələbəyə dərin inam oyadırdı. “Tarla nəğməsi”, “Daşların bağrından kövhər çəkərik...”, “Sovqat”, “Daşsalahlı yoldaşlara”, “Qızxanımın hünəri” və s. şerləri əsl xalq qəhrəmanlarının, ağır günlərin poetik salnaməsi idi. Səməd Vurğun şerinin əhatə dairəsi geniş idi. Alman faşizminin Avropa ölkələrini bürüyən ölüm rüzgarı, müvəqqəti işğal etdiyi yerlərdə törətdiyi fəlakətlər şairi narahat edirdi: “Bütün xalqlar, qəbilələr od içindən çıxacaqdır”, “Yanğın”, “Göyərçin”, “Göz aydınlığı” və s. şerlərində şair qara buludların arxasından qələbə günəşinin səfəqlərini görürdü. Xalqlar dostluğu, sabaha, qələbəyə qüvvətli inam, şər qüvvələrə dərin qəzəb və nifrət güclü idi. Xalqların birliyi, dünya xalqlarının həmrəyliyi, beynəlmilətçilik Səməd Vurğunun oxuculara aşıladığı nikbin əhval-ruhiyyənin əsasını təşkil edirdi. Şair dünyada baş verən hadisələrin dərin fəlsəfi mənasını açmağa, faşizm üzərində qələbənin labüd olduğunu bədii cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdı. Onun “Ürək”, “Sözün şöhrəti”, “Dörd söz”, “İstiqlal tərənəsi” bu cəhətdən diqqət cəlb edirdi.

1944-cü ildə Səməd Vurğun lirik-epik janrda yazdığı “Nəğmələr poeması”—“Bakının dastanı” əsəri ilə “Azərbaycan” adlı böyük epopeyanın parlaq səhifəsini yaratdı. Şair ideya-bədii cəhətdən dəyərləri əsərdə Bakının tarixi qəhrəmanlıq keçmişinə müasir həyatın tələbləri baxımından yanaşır, həyat lövhələrini, insanların coşğun pafosla təsvir etməyə çalışır. Burada “Azərbaycan xalqının lap qədim zamanlardan bəri davam edib gələn qiymətli adət-ənənələri, azadlıq eşqi, öyilməzliyi, vüqar, görkəmli elm və sənət dihalatı, inqilabi mübarizədə verdiyi böyük qurbanlar, çiçəklənən mədəniyyət şairin bakir poetik nəğmələrində parlaq boyalarla tərənnüm olunur” (Bax: Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi (iki cildlik), I cild, B., Azərbaycan SSR EA

nəşriyyatı, 1967, səh. 488).

Səməd Vurğun bir müddət Azərbaycan SSR xarici ölkələrlə mədəni əlaqə cəmiyyətinin sədri olmuşdur. Səməd Vurğun 1944-cü ilin mayından 1945-ci ilin iyulunadək on aylıq fasilədən sonra yenidən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri seçilir. 1945-ci il mayın 9-da Böyük Vətən müharibəsi qələbə ilə başa çatdı. Sovet ordusu ağır sınaqdan zəfərlə çıxdı, bəşəriyyəti fəlakətdən xilas etdi.

Həmin il noyabrın 7-də M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında şairin "İnsan" mənzum pyesi tamaşaya qoyuldu. Bu əsərdə Səməd Vurğun Böyük Vətən müharibəsində qazanılmış qələbənin qüdrət və əzəmətinə, əbədi şöhrətinə, insanlığı, dünya mədəniyyətini faşizm taunundan xilas etmiş xalqlara bəşəri cütlüyü verməyə çalışmışdır" (Bax: "Literaturmaya qazeta", 18 avqust 1945-ci il).

O zaman "İnsan" əsəri səhnədə müharibə mövzusunda yazılmış "son akkord" kimi səslənsə də, şair izlədiyi böyük qayələri istənilən səviyyədə verə bilməmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Səməd Vurğun dövrü mətbuatda öz yeni şerləri, ədəbi-tənqidi məqalələri ilə müntəzəm çıxış edirdi. 1945-ci ildə Süleyman Rüstəmlə birlikdə onun Azərbaycan SSR Dövlət Himni mətnini (musiqisi SSRİ xalq artisti Üzeyir Hacıbəyovundur) yazması fərhli tarixi hadisə idi.

Müharibədən sonra ümid verən istedadlı gənc qüvvələrə Səməd Vurğun böyük qayğı və həssaslıqla yanaşırdı: Azərbaycan Yazıçıları İttifaqında vaxtaşırı yaradıcılıq müsavirələri keçirilir, gənclərin yazıları tez-tez müzakirə olunurdu. Sonralar yaranan "Gənclər günü" (1948) də böyük şair təcrübəli sənətkar yazıçılarla birlikdə müzakirələrdə fəal iştirak edir, öz məsləhətləri ilə qayğı göstərirdi. Onun redaktəsi ilə "Gəncliyin səsi" almanaxı da buraxılmışdı. Səməd Vurğun şer, sənət və ədəbiyyat problemlərindən ürək dolusu, cəsarətlə söhbət açırdı. O, gəncləri də dövrün tələbinə layiq böyük ədəbiyyat yaratmaq ruhunda təربيyə edirdi.

1945-ci ildə şair Azərbaycan SSR Əməkdar İncəsənət xadimi fəxri adına layiq görüldü. Səməd Vurğunun Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir: o, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeninə, "1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyə görə" medalı ilə təltif edilir. Zaqaf-

qaziya cəbhəsi Hərbi Şurası şairə fəxri fərman verir.

Zaman keçdikcə, Səməd Vurğunun çoxcəhətli fəaliyyəti onu vətəndaş-şair, ictimai xadim və ədəbiyyatşünas alim kimi ölkəmizin hüduqlarından uzaqlarda da tanıdır. Sovet ədəbiyyatının nəzəri problemləri, istərsə də Azərbaycan sovet ədəbiyyatının müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında onun qiymətli fikirləri bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradılanda onu Akademiyanın həqiqi üzvü seçilməsi təsadüfi deyildi. Bundan sonra bir ədəbiyyat xadimi kimi kütləvi ictimai-siyasi və ədəbi tədbirlərdə daha fəal çalışır. 1947-ci il iyunun 6-da Bakıda Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli gecədə "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı və Nizami" mövzusunda etdiyi zəngin məzmunlu məruzəsi Səməd Vurğunun erudisiyalı mütəfəkkir alim kimi səciyyələndirir.

1946-cı ilin fevralında Səməd Vurğun SSRİ Ali Sovetinə (II çağırış) deputat seçilmiş, 1947-ci ilin mart-aprel aylarında SSRİ Ali Sovetinin nümayəndələri tərkibində İngiltərədə olmuşdur. Bu səyahət zamanı "Avropa xatirələri" (1947-1950) başlığı altında silsilə şerlərini qələmə almışdır. Səməd Vurğun 1948-ci il avqustun 25-28-də Polşanın Vrotslav şəhərində elm və mədəniyyət xadimlərinin birinci Ümumdünya Sülhü Müdafiə Konqresində iştirak edir.

Səməd Vurğun səfərdən ay yarım sonra "Zəncinin arzuları" poemasını, yeni şerlərini, eyni zamanda bir sıra publisistik məqalələrini qələmə alır. Onun əsərlərində dünya irticası, müharibə qızıdırın fitnəkarlar ifşa edilir, sülh qüvvələrinin bütün dünyada güclənməsinin inkarədməz həqiqət olması poeziya dili ilə söylənir.

1950-ci ildə Səməd Vurğun Azərbaycanın Qusar rayonundakı "Qırmızı əkinçi" kolxozunun seçiciləri tərəfindən SSRİ Ali Sovetinə (III çağırış) deputat seçildi.

1950-1954-cü illərdə Səməd Vurğun məhsuldar işlədi. "Leninin kitabı" (1950), "Aygün" (1951), "Zamanın bayrağıdır" (1952) poemaları şairin yeni sənətkarlıq zirvələri fəth etməsinə sübut edirdi. Bu poetik-fəlsəfi əsərlərdə bəşəriyyətin tufanlı günlərdən xoşbəxtliyə, gələcəyə doğru getdiyi uğurlu yol bədi ümumiləşdirmə bacarığı ilə verilir.

Azərbaycan klassik poeziyasından və şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnən Səməd Vurğun yaradıcılığında xəlqilik, bədii aydınlıq, müasirlik və poetik vüsət sevindirici idi. Onun ailə-məişət mövzusunda qələmə aldığı "Aygün" lirik-epik poeması da bu baxımdan maraqlı doğurdu. Şair burada müasir adamların yeni məzmunlu ailə həyatını, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini, yaradıcı əməyə münasibətini, qadının ailə və cəmiyyətdə mövqeyini real və dolğun təsvir etmişdir.

1950-ci illərin ilk illərindən Səməd Vurğun gərgin işlədi.

Bu dövrdə şairin "Dram əsərləri" (1950), "Mənim anım" (1950), "Dünyanın xəritəsi" (1951), "Zamanın bayraqdarı" (1954) adlı kitabları ilə yanaşı üç cildlə "Seçilmiş əsərləri"nin kütləvi nəşri (1954-1955) onun yaradıcılığına oxucuların böyük tələbi, tükənməz marağı ilə bağlı idi. Səməd Vurğun müdrik ictimai xadim, alovlu və tənqərvər, stilh mübarizi kimi Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da tanınırdı.

A.Fadəyev, N.Hikmət, P.Antokolski, M.Şoloxov, A.İsahakyan, K.Kaladze, M.Tursunzadə, Q.Qulam, Zülfiyyə, R.Həmzətov, E.Bukov, V.Luçovski və başqaları Sovet poeziyasının inkişafı yolunda onun xidmətlərindən, şəxsiyyətindən və sənətindən öz şər, məqalə və xatirələrində dönə-dönə söhbət açmışlar. K.Simonov "Dostum Səməd Vurğunun Londondakı ziyafətdə nitqi" şerində böyük şairin poetik obrazı məhəbbətlə təsvir olunmuşdur. O, 1954-cü ildə Sovet yazıçılarının II Ümumittifaq qurultayında Sovet poeziyası haqqında əlavə məruzə etdi. Bu, hər şeydən əvvəl, Səməd Vurğunun sənət aləmində xidməti, mövqeyi ilə sıx əlaqədar idi. 1954-cü ildə Səməd Vurğun Quba seçki dairəsinin seçiciləri tərəfindən SSRİ Ali Sovetinə (II çağırış) deputat seçilir. Azərbaycan kommunistlərinin XVII, XVIII, XIX qurultaylarında onun Azərbaycan KP MK üzvlüyünə namizəd, XX XXI qurultaylarında isə MK-nın üzvü seçilməsi Səməd Vurğuna görkəmli ictimai xadim kimi bəslənən böyük etimadın nəticəsi idi.

1955-ci ilin oktyabrında Səməd Vurğun Tbilisiyə, gürcü şairi David Quramaşvilinin anadan olmasının 250 illiyi yubileyinə dəvət olunur. Burada təntənəli gecədə, heykəlin təməlinin qoyuluşunda iştirak edir, nitq söyləyir. O, David Quramaşvilinin doğulduğu Saqurami kəndində də olur. Həmin ilin noyabrında isə Səməd Vurğun SSRİ parlament nümayəndə heyətinin tərkibində Vyetnama gedən zaman

yolda xəstələnir, Çin Xalq Respublikasının paytaxtı Pekində 18 gün xəstəxanada yatmalı olur. Burada xəstəliyinin gərgin vaxtlarında, Od-lar yurdunun həsrətini çəkən şair qətiyyətlə deyir:

*Vaxtsiz əcəl, məndən uzaq dayan, dur,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə.
Qılıncım məndən uzaq dolandı,
Onu bil ki, qələm aldım əlimə,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə.*

(Pekin, xəstəxana, 11 noyabr 1955)

Pekindən doğma vətəne qayıdarkən 1955-ci ilin dekabrında Bakıda, sonra isə Moskvada Kreml xəstəxanasında müalicə olunur. Lakin həkimlər onu ağır xərcəng xəstəliyinin pəncəsindən xilas edə bilmirlər. 1956-cı ilin fevralında Bakıya qayıtandan xəstə şairin anadan olmasının 50 illiyi yubileyi yaxınlaşırdı.

Bu münasibətlə 1956-cı il yanvarın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti fəxri ad—"Xalq şairi" adı təsis etdi. İlk dəfə Səməd Vurğun Azərbaycanın xalq şairi adına layiq görüldü. Şairə əli yaşının tamam olması münasibəti ilə fəxri ad—filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi verilməsi də fərəhli idi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 24 mart 1956-cı il tarixli fərmanında sovet bədii ədəbiyyatının inkişafında Səməd Vurğunun xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, onu Lenin ordeni ilə təltif etdiyini bildirdi. Şairin yubileyi el bayramına çevrildi. M.F.Axundov adına Opera və Balet teatrında təntənəli yubiley gecəsi 1956-cı il mayın 12-də Mirzə İbrahimov şairin yaradıcılıq yolu haqqında məruzə ilə çıxış etdi. SSRİ Yazıçılar İttifaqı adından Konstantin Simonov danışdı. Bu əlamətdar ədəbi hadisədən 15 gün sonra, 1956-cı il mayın 27-də ağır xəbər ildırım sürəti ilə bütün dünyaya yayıldı: böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra gözlərini əbədi yumdu. Onu Fəxri xiyabanda dəfn etdilər. Kədrli matəm günləri Azərbaycan xalqı böyük oğluna yas saxladı.

Səməd Vurğunun adının əbədiləşdirilməsi üçün tədbirlər görüldü. Bakıda, Vağzalyanı meydanında Səməd Vurğunun abidəsi qoyuldu. Şəhərin meydança və küçələri, Azərbaycan Dövlət Rus Dram teatri, məktəblər, mədəniyyət evləri, uşaq bağçaları, kitabxanalar, sovxoz və kolxozlar şairin adını daşıyır.

Səməd Vurğunun zəngin ədəbi irsi onu bu gün də yaşadır. Şairin ölməz əsərləri qonşu xalqların, eləcə də bir çox xarici ölkə xalqlarının dillərinə dönə-dönə tərcümə olunur. Səməd Vurğun bütün dövrlərin qüdrətli sənətkarıdır. O bu gün də yaşayır, xalqımızı böyük gələcəyə, yeni-yeni qələbələrə ruhlandırır.

MƏMMƏD RAHİM

LİRİKASI HAQQINDA

Görkəmli mədəniyyət xadimi və xalq şairi Məmməd Rahim 20-ci illərdə yaradıcılığa başlamışdır. Onun "Gördüm" lirik şeri 1926-cı ildə "Gənc işçi" qəzetində çıxmışdır. Beləliklə, 19 yaşlı gənc Məmməd öz taleyini ədəbiyyata bağlamışdır. Məmməd Rahim ədəbiyyata şöhrət naminə deyil, zəhmətkeş kütlələrin arzu-istəklərinin, ideallarının tərcümanı olmaq, yeni cəmiyyətin möhkəmlənməsi və inkişafı uğrunda aparılan ümumxalq mübarizəsində fəal iştirak etmək üçün gəlmişdi. O, yeni dövrün tələblərini dərk edir, ictimai-siyasi hadisələri obyektiv qiymətləndirməyi bacarırdı. Məmməd Rahimin 1930-cu ildə çıxan "Arzular" məcmuəsində toplanan şerləri də bu fikri sübut edir. Əlbəttə, gənc şairin "Füzuli", "Neftalan buruqları", "Gördüm" kimi ilk əsərlərində ictimai-siyasi məzmun hələ qüvvətli deyildi. Lakin bu əsərlərdə həyatı fəal münasibət, xəlqilik, nikbinlik, gələcəyə inam vardı.

Məlum olduğu kimi, ilk təşəkkül illərində Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli kimi yeni həyatı tərənnüm edən gənc şairlərin yaradıcılığında nikbinlik əhval-ruhiyyəsi əsas keyfiyyət idi.

Məmməd Rahim yaradıcılığının ilk mərhələsində yazdığı şerlərdə ictimai motivlər hələ zəif olsa da, onun lirik qəhrəmanı öz arzu və fikirlərində, hiss və duyğularında yeni idi. Yaradıcı əməyin vüsət və qüdrəti, kənddə baş vermiş əhəmiyyətli ictimai dəyişikliklər şairin ilham pərisinə qol-qanad verir, onu yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərinə təhrik edir, poetik yaradıcılığında ictimai motivlərin get-gedə qüvvətlənməsinə səbəb olurdu. "Üsyan yarat", "Raport", "Bahar nəğməsi", "Gürcü qızı", "Füzuli" kimi bir sıra şerləri şairin həyat hə-

qiçetinə münasibəti və fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsvirlər yaradır.

Xalq şairi Səməd Vurğun öz məqalələrinin birində yazır: "Məmməd Rahimin hələ ilk lirik şeirləri aydın göstərirdi ki, onun bədiil ilhamının mənbəyi öz ölkəsinin tarixi və həyatı, Azərbaycanın gözəl təbiətidir. Şair öz xalqının ruhu ilə, öz doğma torpağının ümid və arzuları ilə yaşayır və nəfəs alır". Məmməd Rahimin dərin bir nikbinlik ilə dolu olan bütün lirik şeirlərində bu xüsusiyyət xalqa, vətənə bağlılıq, əsas başlıca amildir. Ona görə ki, şair doğma xalqının ideallarının əzəmətini dərinədən başa düşür, Azərbaycan torpağını, onun gözəl təbiətini, zəhmətkeş adamlarını və mədəniyyətini bütün şair qəlbi ilə sevir.

Məmməd Rahimin lirik qəhrəmanının xalqa, Vətənə bağlılığı sadə adamların arzu, fikir və ən incə duyğularını ifadə etməsi bu cəhətdən sasiyyəvidir. "Mən niyə baxdım", "Könül sevən göyçəkdir", "Bahar nəğməsi", "İsa bulağı", "Bahar müjdə gətirsin" kimi bir sıra lirik şeirlərində Məmməd Rahim təbiətin füsunkar gözəlliyi ilə insanın bir-birini tamamlayan daxili bağlılığını tərənnüm edir, həyatın, təbiətin gözəllik və tərəvəndə insan arzu və istəklərinin təcəssümünü görürdü. Şairin poetik yaradıcılığına xas olan bu xüsusiyyəti vaxtı ilə xalq şairi Səməd Vurğun yüksək qiymətləndirmişdi. O demişdi: "Şairin gözəllik və poeziyanın beşiyi olan vətəninə, ölməz qəhrəmanlıq epopeyaları yaradan xalqına olan məhəbbəti böyükdür... Məmməd Rahimdə təbiətin təsviri mücərrəd xarakter daşımır. O, təbiət gözəlliyini insan həyatının gözəlliyi kimi sevir. Təbiətə müraciət edərkən şair dünyanın əbədi baharı olan insana müraciət edir". Məmməd Rahim "Bakı nəğməsi" şeirində yazır:

*Bahardır, nə bilir zövqü hər nəsi,
Çağır dil biləni, yarı-yoldaşı,
Sənətə söz verək, dilə söz verək,
Ötək bülbül kimi hər addımlay
Torpaqda Bəstidən, göydə Leyladan,
Bizim şirimizin ruhudur insan.*

İnsan, onun arzusu, fikri düşüncəsi və nəcib duyğuları Məmməd Rahim poeziyasında başlıca yer tutur. O, nədən yazırsa-yazsın ana təbiətin "ən böyük övladı" insanın mənəvi gözəlliyini, nikbin əhval-ru-

hiyyəsinə tərənnüm edir. Odur ki, şairin lirikası ürəklərə tez yol tapır, insanı düşündürür, onun qəlbini həyat sevinci ilə doldurur, onu mübarizəyə ruhlandırır.

Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərində, ölkəmizin üstünü fəlakət aldığı zaman Məmməd Rahim "Üreyimi məşəl kimi qaldırıram göylərə" şeirini yazır. Alovlu vətənpərvərlik hissi ilə dolu olan bu lirikada şair təkcə özünü deyil, bütün adamların vətəndaşlıq borcunu ifadə edir.

Məmməd Rahimin lirikası Böyük Vətən müharibəsi illərində yeni siyasi-ictimai motivlə zənginləşir. Müharibə dövrünə qədər "Partizanın tüfəngi", "Sahibin hanı?" kimi şeirlərində vətəndaş müharibəsinin qəhrəmanlıq ənənələrini romantik bir pafosla tərənnüm edən Məmməd Rahim ağır, müsibətli günlərdə xalqın qəhrəmanlıq əzmini, mətanətini və hünərini ehtirasla qələmə alır. Şairin bu dövrdə yazdığı onlarca əsəri — "Sevgilimin arzusu", "Üç qardaş", "Müqəddəs kədər", "Biz yenə də qayıdırıq", "İkqat cinayət", "Vur! Ölən faşistdir", "Onu Don qucaqladı", "Sənsiz", "Nataşanın ölümlü", "Aslanım partizandır", "Qüdrət nəğməsi" vətənpərvərlik pafosu, düşməne nifrət alovu, böyük döyüşçülük ruhu ilə doludur.

Məmməd Rahimin lirik qəhrəmanı səfərbərdir: onu gah ön cəbhədə döyüş libasında əldə silah vuruşan, gah da arxa cəbhədə gecəgündüz işləyən görürük. "Hər şey cəbhə üçün" şüarı həyatın tələbi olduğu zaman qələmin süngü ilə yanaşı tutan Məmməd Rahim sovet xalqlarının faşizm üzərində cəhanşümul tarixi qələbəsinə kömək edir. Onun alovlu çıxışları, odlular misraları adamları bütün qüvvələri səfərbərliyə almağa çağırır, onları misilsiz hünər, qəhrəmanlıq göstərməyə ruhlandırır, düşməne sönməz nifrət hissini daha da alovlandırır. Ümumxalq müsibətinin bütün ağırlığını qəlbən duyması şairin lirikasına yeni keyfiyyətlər daxil etmişdi. Müharibə mövzusunun Məmməd Rahimin əsərlərinə gətirdiyi nifrət və qəzəb motivləri onun poeziyasına bir kəskinlik, mənə dolğunluğa və konkretlik vermişdi. Şairin lirik qəhrəmanının xalqın qüdrətinə, qələbəsinə inamı göstərirdi ki, nikbin əhval-ruhiyyə onun poeziyasının ayrılmaz keyfiyyətidir. Lakin Məmməd Rahimin qəlbində nikbinliklə yanaşı kədər hissi də vardı. Bu kədər hissi alman faşistlərinin müvəqqəti işğal etdikləri kənd və şəhərlərdə törətdikləri dəhşətli cinayətlərin şahidi olan xalqın qə-

zəbindən yaranmışdı.

Sovet ordusu alman-faşist qoşunlarını darmadağın etdi, bütün bəşəriyyət əsarət və köləlik təhlükəsindən xilas oldu. Doğma vətənimiz müharibədən cahanşümül tarixi qələbə ilə çıxdı. Məmməd Rahim “Qələbə günü” şerində böyük imtahandan hünərlə çıxan xalqları alqışlayır, onlara zəfər bayramını xəbər verir.

Məmməd Rahimin lirik qəhrəmanı boz əsgər şinelini əynindən çıxarır. Lakin o, sərvaxtdır: tüfəngi və şineli gərəklili bir yerdə saxlayır, xoşbəxt günləri vəsf etmək üçün sazını götürür.

Məlum olduğu kimi, Məmməd Rahim Böyük Vətən müharibəsi dövründə sovet ordusu tərkibində Cənubi Azərbaycana gedib bir müddət Təbrizdə qalmışdır. Şairin burada doğma qardaş və bacıların faciəli həyatı ilə tanışlığı onun poeziyasını yeni mövzularla zənginləşdirdi. Məmməd Rahim Cənubi Azərbaycanda yerli hakimlərin — ər-bab və sahibkarların özbaşınalığı, onların zəhmətkeş kütlələrin başına gətirdikləri müsibətləri öz şerində ürək yangısı ilə qələmə alır. O, müxtəlif vaxtlarda bu mövzuya dönə-dönə müraciət edir. Məmməd Rahim “Cənub şerləri” adı altında topladığı “Xalçaçı qız”, “Xarrat”, “Bərişmayırsan”, “Şatır”, “Qara daşın həsrəti”, “Dərviş”, “Azadlıq eş-qilə alışıb yanar”, “Arazın şikayəti”, “Ayran satan” kimi dolğun mənalı əsərlərində Cənubi Azərbaycan xalqının əsarətə, zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizəsini vermişdir. O, klassik şerdə işlənən ayrılıq, hicran, vüsal həsrəti motivlərindən yeni şəkildə, sənətkarlıqla istifadə etmiş, beləliklə, Azərbaycan xalqının birliyi, ayrı düşmüş bacı və qardaşların qovuşmaq həsrətini bacarıqla vermişdir.

O, “Cənub şerləri”ndə beynəlxalq imperializmin xarici ölkələrə qarşı riyakar siyasətini konkret lövhələrdə, inandırıcı, real cizgilərlə açıb göstərməklə, sadə zəhmətkeş adamlara azadlıq uğrunda mübarizəyə, yekdilliyə çağırır.

Məmməd Rahim beynəlxalq mövzuda yazdığı bütün əsərlərində sülhün, azadlığın və demokratiyanın çarçısı kimi çıxış edir. Onun “Moskva”, “Pol Robsona məktub”, “Nazim Hikmət azaddırımı?”, “Yeddi zənci”, “Mən sülhə səs verirəm”, “Hindli qardaşım” və Ərəbistan şerlərində dünya xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı, beynəlxalq imperializmin ifşası konkret bədii lövhələrdə real ifadəsini tapmışdır.

Ərəb ölkələrinə səfəri dövründə qələmə aldığı əsərlərdə

konkretlik, sənətkarlıq və dolğunluq daha da artır. “Bağdad gecələri”, “Füzuli”, “Fatimənin taleyi”, “Durnalar”, “Ərəb kommunistləri”, “Livan bağında” kimi bir sıra şerlərində Məmməd Rahim ərəb xalqının ağır günlərindən, öz azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsindən həssas ürəkli humanist şair kimi danışır. Ərəbistan şerlərində Məmməd Rahim tərənnümlə kifayətlənmir, o, həyatın real, səciyyəvi cəhətlərini qələmə almaqla oxucuda dolğun təsəvvür yaratmağa çalışır.

Məmməd Rahimin poeziyasının müharibədən sonrakı sənətkarlıq vüsəti, inkişafı xalqımızın yaradıcı əməyinə, quruculuq işlərinə həsr etdiyi — “Xaldan, sənə işıq gəlir”, “Kür və monitorçu”, “Samux meşəsində”, “Kür salındı kəməndə”, “Bənnanın arzusu”, “Tərənə” kimi əsərlərində aşkar hiss olunur. O, xalqımızı böyük quruculuq işlərinə səfərbər etməkdə poeziyanın qarşısında duran aktual vəzifələrə vətəndaş-şair kimi cavab verdi. Ölkəmizin hər yerində adamların göstərdiyi hünər, quruculuq əzmi, əmək romantikası şairin qəlbində sevinc doğurur:

*Torpağa can verir şərəfli insan,
Üfşüqlər al rəngə boyanan kimi.
Oyanır təbiət, qalxır yuxudan
Ürəklərdə sevgi oyanan kimi!*

(“İlk bahar olsun!”)

1945-65-ci illərdə Məmməd Rahimin çap etdirdiyi “Ölmöz qəhrəman”, “Xəzərin sahillərində”, “Leninqrad göylərində”, “Seçilmiş əsərləri”, “Şerlər və pyeslər”, “Arzular gül açanda” və b. kitablarında beynəlxalq həyat, sülh uğrunda mübarizə, xalqlar dostluğu və Vətənimizdə aparılan böyük quruculuq işləri mövzusu mühüm yer tutur. Məmməd Rahimin yaradıcılığında kitabdan-kitaba, şerdən-şərə poetik vüsət nəzərə çarpır: onun rəngarəng lirikası yeni, orijinal bədii keyfiyyətlərlə zənginləşir. Məmməd Rahimin epik-lirik əsərləri — “Ölmöz qəhrəman”, “Leninqrad göylərində”, “Natəvan”, “Xəzər sularında” və s. poemaları bu cəhətdən səciyyəvidir.

Akademik Məmməd Arif qeyd edir ki, şairin lirikasında, istərsə də poemalarındakı yeni keyfiyyətlər müasir Azərbaycan şerinin nailiyyətidir. “Vətənpərvərlik, yaradıcı əmək, xalq kədəri və sevinci mövzusunun, müasir adamın tarixi hadisələrə münasibətini şair elə ye-

ni tərzdə, özünəməxsus görmə bacarığı ilə əks etdirmişdir ki, burada şairin novatorluğunu yalnız Məmməd Rəhimə məxsus olduğunu sez-mək mümkündür deyildir”.

Həqiqətən belədir. Şairin “Leningrad göylərində” poeması Azərbaycan ədəbiyyatının, milli şerimizin xəzinəsinə daxil olmuş kəmil sənət əsəridir. Xalqlar dostluğu mövzusunda yazmış bu poemada Böyük Vətən müharibəsi dövründə Leningrad şəhərinin qəhrəmanca-sına müdafiə edilməsindən danışılır.

Poemada Leningrad döyüş libasında real cizgilərlə verilmişdir. Şair səfərbər şəhərin mübarizə fonunda yüksək, təmiz hisslərlə yaşayan Hüseynbala, Aleksey və Varya kimi gənclərin fəaliyyətini, döyüş hünərini verir.

Məmməd Rəhim poemada Azərbaycanın mərd oğlu Hüseynba-lanın həyatı, Leningrad uğrunda göstərdiyi misilsiz hünəri və qəhrə-manlıqla həlak olması haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Dərin fikir, coşğun ehtiras və nəcib hisslər dastanı “Leningrad göylərində” dövlət mükafatına layiq görüldü. Bundan sonra şair “Abşeron torpağında” poemasını yazdı. Bu əsərdə Alekseylə tanış olan oxucu onu döyüş şə-raitində deyil, dinc quruculuq dövrü əmək cəbhəsində görür. Müharibədən sonra Aleksey dostu Hüseynbalanın vətəni Azərbaycana gəlir, burada Abşeronda, istehsalatda çalışır. “Abşeron torpağında” poemasında da xalqlar dostluğunun tərənnümü qəbəriq nəzərə çarpır. Bu əsərdə müasir adamların yüksək əxlaqi keyfiyyətləri göstərilmişdir. Məmməd Rəhim nədən yazırsa-yazsın onun poeziyasının əsasında ya-radıcı, qurucu vətəndaşın arzu-istəyi və idealları durur. İnsanın yük-sək əməli, ən zərif duyğuları, mənəviyyəti şairin poeziyasında — po-ema, rübai və mahnılarında bütün tərəvəti dolğunluğu ilə ifadə olunmuşdur.

Məmməd Rəhim “Xalqın istəyincə” məqalələr məcmuəsində bədii yaradıcılığının məziyyətləri üçün doğma xalqına minnətdar ol-duğunu bildirir: “Ömrüm boyu xalqımın yaxşı adət və ənənələrinə bağlı olmağa çalışmışam. Yarım əsrə yaxın yaradıcılığımın əsas ilham mənbəyi Azərbaycanım olmuşdur”. Ona görə də Məmməd Rəhimin palitrası olvan, rəngarəng və zəngindir: Onun yaratdığı poeziya ələmi-ni vətən və xalq haqqında ölməz bir dastan, salnamə adlandırmaq olar. Çünki bədii yaradıcılığın əbədiyyəti xalqın ölməzliyində vətən tə-

pağının ecazkar gözəlliyində görən şair burada həyretətamiz bir sənət gülşəni yaratmışdır: ona qibtə və heyran olmaya bilmərsən.

Məmməd Rəhimin poetik yaradıcılığında bədii tərcümə xüsusi yer tutur. Rus, gürcü, özbək, Ukrayna və dünya ədəbiyyatında tərcü-mə sahəsində onun böyük xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Məlum olduğu kimi, Məmməd Rəhim qardaş xalqların ədəbiyyatından tərcümə edərkən, oxucuların zövqünə, ruhuna uyğun həqiqi sənət incilərini seçir. Bu nümunələrdə ifadə olunmuş dərin poetik fikri, coşğun ehtirası, nəcib və səmimi duyğuları tam aydınlığı ilə vermək üçün şairin həyatını, ictimai-ədəbi mühitini, dünyagörüşünü və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini dərinləndirən öyrənir. Ona görə də, Məmməd Rəhimin tərcümələri orijinala yaxın, gözəl və təsirli olur. Onun A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.A.Nekrasov, A.Blok, N.Qribaçov, M.İsakovski, A.Surkov, S.Şipaçov kimi dünyəşöhərtli şairlərdən etdiyi tərcümələr bu cəhətdən səciyyəvidir.

Məmməd Rəhim öz tərcümələrində böyük qayğı, vətəndaşlıq məsuliyyəti ilə yanaşır. Onun yüksək səviyyəli tərcümələri doğma xalqın mənəvi ələmini zənginləşdirir, onun dostluq əlaqələrini qırılmaz tellərlə bağlayır. “Mən səni sevmişəm” şerində şair incə rus lirika-sı ilə oxucuları tanış etmək üçün Lermontovun “adına layiqli söz” axtarmaq yolunda çəkdiyi yaradıcılıq əzabını, sevinc və iftixar hissinə belə ifadə edir:

*Mən səni sevmişəm öz canım kimi,
Füzulim, Nizamim, Xaqanim kimi,
Hissinlə, fikrinlə qardaş olmuşam,
Hər sözü çəkməyə nəqqaş olmuşam.
Sənin hər dastanım dastanım deyər,
Səməndər misallı qoy yanımda deyər,
Bir xəlvət otağa çəkilmişəm mən.
Qəlibdən-qəlibə tökülmüşəm mən.*

Məmməd Rəhim öz tərcümeyi-halında yazır: “...Mən Puşkin və Lermontovdan yalnız onların gözəl əsərlərini tərcümə etməmişəm, onlardan öyrənirəm”. Bu fikri onun klassik dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr barəsində də demək olar.

ƏBÜLHƏSƏN ƏLƏKBƏRZADƏ

Əbülhəsən müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk romanın banisi, milli nəsrin yaratıcılarından biri kimi tanınır.

Hələ iyirminci illərdə gənc yazıçılar — Əbülhəsən, Hüseyn Mehdi, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Əli Vəliyev, Sabit Rəhman və başqaları ilk qələm təcrübələri ilə müasir Azərbaycan nəsrinin bünövrəsini qoyur, onun inkişaf yoluna düşməsinə və geniş vüsət tapmasına yaxından qayğı göstərirdilər. Fərdi, orijinal yaratıcılıq üslubu və xasiyyətləri olan bu

yazıçılar Azərbaycan ədəbiyyatına yeni hiss və duyğular, tip və xarakterlər, ictimai-siyasi motivlər gətirməklə, onu daha da zənginləşdirmiş, xalqın həyatını, mübarizəsini, dünyagörüşünü, arzu və əməllərini əks etdirən sanballı əsərlər yaratmışlar. Onların zəngin bədii yaratıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı fonunda əzəmətli dağların uca zirvələrinə bənzəyir.

Iyirminci illərdə ədəbi aləmə uğurlu gəlişindən sonra öz parlaq istedadı və böyük zəhməti ilə sənətin ölçətməz, uca zirvələrinə can atan, yüksələn vətəndaş yazıçı Əbülhəsənin maraqlı hekayə və romanlarını yalnız Azərbaycan oxucuları deyil, qardaş ölkələrin oxucuları da sevən-sevən oxuyurlar. Onlar Əbülhəsəni müasir həyatın, gerçəkliyin ehtiraslı tərənnümçüsü, yorulmaz nəğməkarı kimi tanıyırlar. Bu təsadüfi deyildir. Çünki həssas və incə müşahidəçi Əbülhəsənin yüksək ideyalı, döyüşkən və dərin məzmunlu əsərlərində ictimai-siyasi həyatın səciyyəvi cəhətləri, dövrün səsi və qabaqcıl meyilləri öz parlaq əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının banilərindən biri olan, milli nəsrin yaranmasında və inkişafında yaxından iştirak edən görkəmli yazıçı Əbülhəsən Ələkbərzadənin təxminən yarıməsrlilik yaratıcılıq yolunun qısa öçerkdə öləri nəzərdən keçirilməsi bu cəhətdən səciyyəvidir.

ÖMÜRDƏN SƏHİFƏLƏR...

Əbülhəsən 1906-cı ilin mart ayının 27-də Şamaxı qəzasının Basqal qəşəbəsində toxucu-kustar ailəsində dünyaya göz açmışdı. Anası Şahzadə evdar qadın, atası Əlibaba kişi şarbaflı idi. O kalağayı toxumaqda mahir idi. Əlibaba kişi öz ata-baba sənəti ilə el arasında böyük hörmət qazansa da, övladlarına şarbaflıq sənətini öyrətmək niyyətində deyildi. O istəyirdi ki, uşaqlarını oxutsun, əliqələmlə etsin. Böyük oğlu Mehdi bu niyyətlə də Şamaxı realni məktəbinə qoymuşdu. Lakin Əbülhəsən Basqal qəşəbəsində dördsinifli rus-tatar məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam edə bilmədi. Əbülhəsən özü bu barədə yazırdı: "Məni oxutmağa atamın imkanı olmadığı üçün dərziyə peşəsini öyrənmək üçün bir ustanın yanında şagird işləməyə başladım. Atam savadsız idi. Ancaq bizi hökmən "oxudub adam etmək" fikrində idi. Buna görə də pul düşdüldü, hökmən məni də Şamaxı realni məktəbinə göndərmək istəyirdi. Uşaqlarını oxutmaq meylində elə qüvvətli idi ki, kiçik qardaşım Ağahəsəni də karxanaya aparıb şarbaflıq öyrətmək istəmədi, ibtidai məktəbə oxumağa qoydu."

On yaşında dərzi şagirdi olan Əbülhəsən vaxt tapan kimi mütləliyə edərdi. O, ibtidai məktəbdə dostluq etdiyi Fətəli və Mahmudla yəno də görüşür, tez-tez onların evində olar, ilk müəllimi Ağarza Qasımxanlının şirin söhbətlərinə, məsləhətlərinə qulaq asmaqdan doymazdı. Ağarza müəllim balaca, qıvrıq bədənlə, gülürüz və həzircavab şagirdini öz doğma balalarından ayırmaz, onun mütləliyinə şərait yarırdı, onda təhsilini artırmağa coşğun həvəs oyadırdı. Əbülhəsən "ilm məbədi" kimi baxdığı bu evdə dövrü mətbuatla tanış olur: "Molla Nəsrəddin", "Məktəb", "Dəbistan", "İqbal", "Açıq söz", "Tərcüman"... İllər keçdikcə, Əbülhəsən irihəcmli elmi-kütləvi və bədii əsərlər mütləliyə etməyə, cəmiyyət, həyat məsələləri haqqında düşünməyə başlayır. O, kəndli kütlələrini səfalət və gerilik girdabından xilas edib xoşbəxtlik yoluna çıxarmaq üçün maarifin yayılmasını vacib bilirdi. Lakin xalqı maarifləndirmək, ona həqiqi nicat yolunu göstərməkdən ötrü vətənə "ürəyi atəşli müəllim"lər lazım idi. Bu fikir Əbülhəsəni rahat qoymurdu. O yazırdı: "İlk müəlliminin evi dərzi işlədiyim 1918-1919-cu illərdə də mənim üçün doğma ev kimi idi. Onun kitabla dolu şkafları bizim ixtiyarımızda idi. Bu illər mən Ağarza mü-

əllimin evində “Səlib müharibəsi”, “Armanusə”, “Kərbəla yanğısı”, “On yeddi Ramazan” və sairə romanları oxudum. “Leyli və Məcnun”, “Bahadır və Sona”, “Gözəllərin vəfası”, “Xoşbəxtlər” daha nələr oxudum?! Füzuli ilə, Mirzə Cəlillə, Sabirlə tanışlığım da burada oldu. Abbas Səhətin özünü şəxsən bu evdə gördüm.”

Əlbəttə, bütün bunlar Əbülhəsənin dünyagörüşünə təsirsiz qalmadı.

1920-ci ildə, on dörd yaşlı Əbülhəsən Basqal qəsəbəsində açılan üçaylıq müəllimlər kursunun ilk müdavimlərindən biri oldu. Onu Nuran kəndinə göndərdilər. Əbülhəsən burada bir ildən artıq müəllimlik etdi, savadsızlığın ləğv edilməsində fəal çalışdı. Şamaxı qəza məarif şöbəsi onu Bakı darülmüəlliminə təhsilini davam etdirməyə göndərdi. Bakı mühiti onun arzularına qol-qanad verdi. O, yeni Bakının yüksəliş uğrunda mübarizəsini, onun ilk uğurlu addımlarını gördü. Əbülhəsən bu mübarizədən geri qalmadı. O, 1925-ci ildə həmkarı Maqşud Şeyxzadə ilə Bakı darülmüəllimini bitirib orta pedaqoji təhsilli müəllim kimi Dağıstana təyinat aldı.

1925-1927-ci illərdə Əbülhəsən Dərbənd şəhərində pedaqoji texnikumda müəllimlik edir. Bu dövrdə Əbülhəsən Dağıstan xalqlarının məişəti, adət-ənənəsi, mənəvi sərəvəti ilə yaxından maraqlanır. O, Dağıstan xalqlarının mədəni yüksəliş uğrunda yorulmadan çalışır: məarif ocaqlarının təşkilinə, savadsızlığın ləğv edilməsinə və folklor materiallarının toplanmasına kömək edir.

Əbülhəsənin ədəbi fəaliyyəti də bu dövrə təsadüf edir. Gənc müəllim yerli mətbuata məqalələr, mənsur parçalar, hərdən bir lirik şeirlər göndərir. O, Buynaxskda nəşr edilən “Məarif yolu” jurnalında çap olunan “Məhbus”, “Samur çayı”, “Lənət qalası”, “Dəyirmançı oğlu”, “Qulu kəndinin qızları” kimi hekayə və öçerklərində real həyat hadisələrinə toxunur, yeni həyatı köhnəliyə qarşı qoyursa, “Bahar yağışları”, “Dalğalar”, “Şahbuzdağ”, “Qasım kəndin yaxınlığında”, “Etirafdan”, “Cortel axşamı” kimi lirik şeirlərində mücərrəd, ritorik təsvirlərə meyl göstərirdi. Bu vaxtlar romantik əhval-ruhiyyəli Əbülhəsən Dağıstan şairi Süleyman Stalskinin poeziyası ilə tanış olur. “Bülbül” şeri onu mütəəssir edir:

*Sən gülə aşıqsən, başında sevdə,
Xalqının düşdüyü çökilməz bəla -*

*Tökdiyü göz yaşı, çəkdiyi cəfa
Sənə tanış deyil yoxsa, ey bülbül?!*

Şərdə yoxsul kəndlinin mənəvi sıxıntı və iztirabının orijinal təsviri Əbülhəsəndə Süleyman Stalski ilə görüşmək arzusu doğurur. O, 1926-cı ilin iyun ayında Aşağı Stal kəndinə gedir, şairlə şəxsən görüşür. Ot biçinindən yenicə qayıdan Stalski gənc həmkarını gülürlə, ehtiramla qarşılayır. Ona öz həyatının Bakı dövründən - toxuculuq fabrikində və neft mədənlərində işlədiyi illərdən, fəhlələrin ağır vəziyyətindən və inqilabi mübarizəsindən söhbət açır. İlk şəri “Bülbül”ün yaranma tarixindən danışır. Sonra Stalski sənətə vurğunluqla deyir: “Həqiqi şairin qəlbi bulaq kimi coşub daşmalıdır. Şair o adamdır ki, zəngin həyat təcrübəsinə malikdir və qəlbi cavandır. Onun məhəbbəti yay günəşi kimi hərarətli, nifrətə isə sel kimi qüvvətli və qəzəbli olmalıdır. Bunlar olmasa, qəlbin fəaliyyəti dayanar və bulaq quruyar.”

Süleyman Stalskinin əməksevərliyi, incə zövqü, sadəliyi və məhrəbanlığı Əbülhəsənə xoş təsir bağışlayır.

El ağsaqqalı, müdrik Süleyman Stalski ilə görüşməsi onun bədii yaradıcılığa məsuliyyət hissini artırır. Bundan sonra Əbülhəsən yeni rus proletar ədəbiyyatının inkişafını diqqətlə izləyir. Beləliklə, onun dünyagörüşündə ciddi dönüş yaranır. Əbülhəsən yazır: “Mən əvvəlcə şer yazmaq istəyirdim. Hətta 1926-1927-ci illərdə Dağıstanda müəllimlik etdiyim vaxtlar bir neçə sentimental, müvəffəqiyyətsiz “şerlər” də çap etdirmişəm. Rus proletar ədəbiyyatı ilə tanış olmasaydım, kim bilir, mənim “şairliyim” daha nə qədər davam edəcəkdi!”

Dağıstanda mən rus jurnallarını, oradakı mübahisələri oxumağa başladım. Bununla da mən proletar ədəbiyyatı ilə maraqlanıb, bu ədəbiyyatla tanış oldum: “Sement”, “Tarmar”, “Dəmir axın”, “Sakit Don”un birinci kitabı... Bu əsərlər mənə həqiqi yaradıcılıq yolunu açdı. Üzümü tamam nəsrə çevirdim. “Sofi” adlı kiçik hekayə ilə ədəbiyyata gəldim.”

“Sofi” hekayəsi 1927-ci ildə Bakıda, “Məarif və mədoniyyət” jurnalında çap edilmişdir. Bu hekayə uğurlu oldu. Gənc yazıcının həyatı dərinədən müşahidə etmək və bədii obrazlarla canlandırmaq bacarığı, hadisələrə yeni münasibəti oxucuların diqqətini cəlb etmişdi. Yazıcı əsərin qəhrəmanı Ələvset obrazında din və ruhaniliyə bağlı olan

adamların yeni cəmiyyətdə məfkurəcə dəyişməsinə verməyə çalışmışdır. Lakin Ələvsətin mühitdə baş verən yeniliklərin təsiri altında dəyişməsi və yeniləşməsi əməli işində nəzərə çarpmır, onun ürəyində arzu-istəyin oyanması ilə məhdudlaşdı: bu subyektiv psixologizm idi. Halbuki, Əbülhəsən həyatı yeniləşdirmək, yenidənqurma uğrunda mübarizə aparmaq üçün insan psixologiyasını obyektiv, fəal ictimai təcrübə ilə sıx bağlı təsvir etməli idi. Dövrün tələbi belə idi. Buna baxmayaraq, “Sofi” hekayəsi “nəsr ədəbiyyatımızda bir növ dönüş idi. O, birinci dəfə olaraq ədəbiyyatımıza psixologizm gətirdi” (Məmməd Arif).

Bu vaxt Əbülhəsən ordu sıralarında öz əsgəri borcunu yerinə yetirməkdə idi. O, hərbi xidmətdən ehtiyatda olan zabıt kimi təxris edildikdən sonra 1929-cu ildə Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil alır. Lakin ali təhsili başa vurmağa bir neçə ay qalmış, onu maarif sahəsində işləməyə göndərirlər.

Əbülhəsən 1932-ci ilin əvvəllərində Balakən rayonu Xalq Maarifi şöbəsinin təlimatçısı, sonra işə müdiri vəzifəsində işləyir.

1928-1930-cu illərdə “Xanəndə”, “Özü üçün yazanlar”, “Tanışlar”, “Araz”, “Kəbutər”, “Öldürdü”, “Qarovulçu” və s. kiçik hekayələrini qələmə alır. İki hekayələr kitabı— “Araz” və “Boşandı” çapdan çıxır. Bütün bunlar Əbülhəsənin ədəbiyyata öz üslubu, dəsti-xətti ilə gəldiyini göstərirdi. Hənəfi Zeynəli “Boşandı” (1930) kitabına yazdığı müqəddiməsində proletar yazıçıları arasında onun özünəməxsus mövqə tutacağını inamla söyləyirdi. O, hekayələrdən aldığı ilkin təəssüratə görə yazırdı: Əbülhəsəndə “mövzuları seçmək və tipləri olduqca dərinləndirən araşdırmaq və onların bütün varlığını açıb göstərmək iqtidarı gözə çarpar”.

“Tanışlar” hekayəsində Əbülhəsən köhnə baqqal Mazanın ictimai mühitin təsiri altında fəal mübarizə aparmasını, dəyişməsinə qəlmə alır. Məzan yeni cəmiyyətdə kooperativ dükənləri artıqca xüsusi dükənlərdə alverin azalması hadisəsinə biganə qalmır. O, yeni peşə tapmağa can atır, arvadı Gümüşü inadından döndörür, ona həqiqəti başa salır, əmək birjasına gedib suvaqçı olmağa yol tapır. Mazanın psixoloji əhval-ruhiyyəsi və xarakteri həyata fəal münasibəti ilə bağlıdır.

İlk hekayələrdə Əbülhəsən ciddi ictimai məsələlərə— mədəni

inqilabın müvəffəqiyyətlərini, köhnə əqidəyə, meşşanlığa, sinfi düşməne qarşı mübarizəni dərin müşahidəçilik qabiliyyəti ilə təsvir edir, bəzən hadisələrə səthi yanaşır, onları saf-çürük edə bilmir, nəticədə “Boşandı”, “Qarovulçu” kimi müvəffəqiyyətsiz hekayələr yaranır.

1930-cu illərdə kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi ən əsas, mühüm ictimai hadisə idi. Yeni inkişaf mərhələsinə daxil olan kolxoz hərəkatı kəskin sinfi mübarizə şəraitində geniş sosializm quruluşuna yol açırdı. Əsarət zəncirindən xilas olmuş milyonlarla kəndli kütlələri azad, xoşbəxt bir cəmiyyət qurmaq uğrunda inamla mübarizə aparırdılar.

Belə gərgin bir şəraitdə gənc proletar yazıçıları ümumxalq hərəkatından kənarda dura bilməzdilər. Çünki ellikcə kollektivləşmə dövründə qızgın sinfi mübarizə onları kiçik mövzulardan uzaqlaşmağa, daha ciddi əsərlər yazmağa sövq edirdi. Gənc proletar yazıçıları qəhrəmanlıq mübarizəsinin canlı bədii lövhəsini yaratmağa, xalqı düşməne qarşı amansız mübarizəyə ruhlandırmağa çalışırdılar.

S.Vurğun “Raport”, R.Rza “Bolşevik yazı”, M.Rahim “Araz qırağında”, S.Rüstəm “Yaxşı yoldaş” əsərlərində kollektiv təsərrüfat hərəkatı sinfi mübarizə bədii inikasını tapmışdı. Bu dövrdə Əbülhəsənin irihəcmli “Yoxuşlar” (1930) romanını yazması göstərir ki, o, müşahidə etdiyi həyata dərinləndirən nüfuz etdikcə hadisələri geniş planda dolğun və hərtərəfli təsvir etmək arzusu oyanırdı.

Əbülhəsən özü yazır: “1930-cu ildə qardaşım Mehdi Ələkbərov yerölçən mühəndis kimi Bərdə nahiyəsində çalışırdı. O, bir neçə mühəndis və texniki işçi ilə kəndlər və kolxozlar arasında torpaq bölgüsü məsələsi ilə məşğul idi. Mən də həmin ildə gənc yazıçı kimi Azərbaycan rayonlarına ezam edilmişdim. Məqsəd kollektivləşmə işinə kömək edəcək təbliğat işləri aparmaq, divar qəzetləri düzəltmək, bədii очерklər yazmaq və s. idi. Mən Qarabağ qəzasının bir sıra rayonlarında, o cümlədən Bərdədə oldum. Qardaşım Mehdi torpaq bölgüsü zamanı kənd və kolxozlar arasında gedən çox gərgin və mürəkkəb konfliktlərdən danışırdı. Bir dəfə o, mənə “Böyük düz” adlanan əkin yer üstündə (“Yoxuşlar”da bu yerin əsl adı saxlanılmışdır) iki kolxoz arasındakı münaqişələri nəql etdi. Bu hadisə mənə böyük maraq doğurdu və “Yoxuşlar” romanının yaranmasına səbəb oldu.

Romandakı bir çox hadisə və epizodlar, habelə obrazlar Bərdədəki şəxsi müşahidəmin məhsuludur. Romanın əvvəllərində təsvir edilmiş Bünyadın qarantlıq koması, demək olar ki, qarşıdan Mehdimin Bərdədə yaşadığı evin eynidir. Doğrudan da o zaman şəhərdən dəmiş yerölçən mühəndislər çox bərabər, hər yeri daman, uçqu, sobası daima tüstü verən kasıb bir komada yaşayırdılar. Əsərin II hissəsində Bünyadın getdiyi mexanizasiya kursları, klub tikintisi, MTS-in təsviri və hadisələrlə əlaqədar göstərdiyim mərkəzi küçə cəynilə Bərdədə gördüyüm yerlərdir. Azadi ölümünə bənzər bir hadisənin də şahidi olmuşam.

“Yoxuşlar” romanını ilk zamanlar “Səhv”, “Xətə” və yaxud “Yenidən” adlandırmaq fikrində idim. Bu ad altında Bünyadın səhvləri nəzərdə tutulurdu. Lakin bir müşahidəm məni bu fikirdən daşındırdı. 1930-cu ilin yayında Şuşaya gedirdim. Faytonun böyük əzabla dırmandığı Şuşa yoxuşu bizi bərk yormuşdu. Bu çətin, dolanbac xollar bir anlığa mənə kollektivləşmə işindəki çətinlikləri, yoxuşları yadırladı və əsəri obrazlı şəkildə “Yoxuşlar” adlandırmağı qəət etdim”.

O dövrün gərgin mübarizə, çətinliklər dolu həyatı ilk geniş epik təsvirini “Yoxuşlar” romanında tapmışdır. “Yoxuşlar” ictimai-siyasi həyatda, məişətdə və mənəvi psixoloji aləmdə baş verən hadisələrin dolğun bədii lövhəsidir.

Əbülhəsən “Yoxuşlar” əsəri ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ilk romanın yaradıcısı oldu. Bu, ədibin yaradıcılığında yeni yüksəliş mərhələsi idi.

Əbülhəsən ikinci iri həcmli, maraqlı əsərini — “Dünya qopur” (1930) romanını qələmə aldı. Burada yazıçı Azərbaycan rayonlarında inqilabın ilk ayları baş verən hadisələri təsvir etdi.

Azərbaycan kəndlərində inqilabın qarşılanması, oyatdığı təsir və qələbəsi romanda başlıca yer tutur. “Dünya qopur” yazıçının həyat məsələlərinə daha dərindən nüfuz etdiyini, dövrün əsas hərəkətverici ictimai qüvvəsini düzgün qiymətləndirdiyini göstərir. Azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğu və beynəlmiləçilik ruhu romanın əsas xəttini təşkil edir.

Əsərdə Bülənd, Veys, Zeynal, Əziz, Camal, Nəcmi kimi inqilabi hərəkətlə sıx bağlı olan insanların həyatı, dünyagörüşü və mübarizəsi ustalıqla təsvir edilmişdir.

Əbülhəsənin romanda yaratdığı zəngin insan qalereyası, onun yaradıcılıq cəhətdən inkişaf etdiyini, sənətkarlıq vüsətini təsəvvür etməyə imkan verir.

Əbülhəsənin bədii yaradıcılığının ümumi inkişaf yoluna nəzər salan Məmməd Arif Əbülhəsənin “həqiqi sənətkarlıq cəsarəti” ilə inqilabi hərəkətin əsas qüvvəsi olan “Məğrur səslənən” insanı “bütün dialektik varlığı ilə” əks etdirməsini sevinclə bildirdi. “Dünya qopur”dan sonra istedadlı tənqidçi “Yüksəliş yollarında” (1933) məqaləsində iftixarla yazırdı: “Əbülhəsən geniş addımlarla irəliləyir, sürətlə boy atır. Xırda hekayələri üçün səciyyəvi olan bəzi səthilik, sünilik, intuisiya üstünlüyü getdikcə aradan qalxır. O, böyük mövzulara keçdikcə həyata daha dərindən baxmağa, onu daha dərindən tədqiq etməyə” başlayır (“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1933, N2, səh).

1934-cü ilin avqust ayında Əbülhəsən C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Hüseyn, M.Rəfil və başqaları ilə Moskva da Yazıçıların Birinci Ümumittifaq qurultayında iştirak etdi. Burada M.Qorkinin “XX əsrin Homeri” adlandırıldığı Süleyman Stalski ilə yəndən görüşdü. Dağıstanın qocaman şairi gənc həmkarını bağrına basıb təbrik etdi, ona yeni yaradıcılıq qələbələri arzuladı.

1934-35-ci illərdə Əbülhəsən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Gəncə şöbəsinin məsul katibi vəzifəsində çalışır.

Bu illərdə Əbülhəsən “Yoxuşlar”ın birinci hissəsini təkmilləşdirib yenidən nəşriyyata təqdim etmişdi. O, romanın “Dekabr ulduzları” adlı ikinci hissəsi üzərində böyük həvəslə işləyirdi. Bununla yanaşı, Əbülhəsən Azərbaycan və Avropa ədəbiyyatı klassiklərinin, böyük sənətkarların əsərlərini oxuyur, öz bilik və bacarığının artmasına çalışırdı. Ona görə də Əbülhəsən əsərlərini təkrar çap etdirərkən onların üzərində döndə-döndə işləyir, hadisələri və personajları dərinləşdirir, beləliklə əsas ideyanın daha aydın, qabarıq verilməsinə çalışırdı. “Yoxuşlar”ın birinci hissəsinin ilk çapı ilə 1938-ci ildəki üçüncü çapı arasında olan nüsxə fərqləri bu mülahizəni təsdiq edir. Romanın təkrar çaplarında nəzərə çarpan dəyişiklik ədibin öz yaradıcılığına ciddi tələbkarlığından irəli gəlsə də, bu təshih bəzən əsərin xeyrinə olmurdu (Bax: Məmməd Arif. Əbülhəsənin “Yoxuşlar”ı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 23 may 1939-cu il).

Əbülhəsən yeni quruculuq işinə bilavasitə kömək etmək üçün

günün ən vacib məsələlərini duymağa, onlara öz hekayələri ilə cavab verməyə can atırdı. Lakin yazıçı həyatın ayrı-ayrı xırda və təsadüfi cəhətlərinə, hadisələrin təfərrüatına uyduğuna görə, bəzən ən başlıca, əsas cəhətləri nəzərdən qaçırır, beləliklə, gerçəkliyin seçiyəvi lövhələrini deyil, xırda ailə-mişət səhnələrini, meşşan təbiətli adamları təsvir etməli olurdu. “ZİS-101” povesti, “Baş tutmadı (1939)”, “Cəmalovun qonşusu” (1939), “Lala” (1940) və sairə hekayələri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bunlar Əbülhəsənin yaradıcılığında müəyyən bir durğunluq və mövzu məhdudluğu yarandığını göstərir (“Oçerk istorii Azerbaydžanskoy sovetkoy literaturı”, Moskva, 1963, səh.469; Təhsin Mütəllibov. Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı, 1969, səh.83). Lakin çox çəkmir ki, Əbülhəsən Azərbaycan Dram nəşriyyatında bədii ədəbiyyat şöbəsinin redaktoru olur. Burada 1935-1937-ci illərdə görkəmli rus və Qərbi Avropa yazıçılarından Azərbaycan dilində çapa hazırlanan əsərlərini redaktə etdiyi zaman onların irsi ilə maraqlanır, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışırdı.

1938-1941-ci illərdə Əbülhəsən C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət kinostudiyasında ssenari şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir. “Firəngiz” ssenarisini bu vaxt yazır.

MÜSƏLLƏH ƏSGƏR

1941-ci il iyun ayının 22-də alman-faşist qoşunları ölkəmizə qəflətən hücum etdilər. Vətən təhlükə qarşısında idi. Əbülhəsən xatırlayır ki, “bu dar gündə Səməd Vurğun “Vətən keşiyində” şerini qələmə aldı:

*Bilsin ana torpaq, eşitsin vətən,
Müsəlləh əsgərim mən də bu gündən!
Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm—*

Bu, bütün ədəbiyyatçıların qüdrətli ordusunun poetik manifesti idi. 1941-ci il iyunun 23-də “Kommunist” qəzetində çan olunan bu şer respublikada ilk hərbi şer idi. Şair vətənin azadlığı naminə qəhrəmanlığa çağırırdı. Onun səsinə xalqın səsi eşidilirdi”.

Azərbaycan yazıçıları müharibə başlanan gündən qələmi süngü ilə yanaşı tutub xalqın faşizmə qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə qoşuldular. Onlar Böyük Vətən müharibəsinin irəli sürdüyü tələblərə vaxtında cavab vermək üçün kiçik həcmli şer, siyasi lirika, hekayə, cəbhə

xatirəsi, çərk, gündəlik və sairə kimi ədəbi vasitələrdən istifadə edir, ümumxalq müharibəsinin bədii salnaməsini yaradırdılar. Ə.Əbülhəsən, M.Hüseyn, Mir Cəlal, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, Ə.Məmmədyanlı, S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, Y.Şirvan, Y.Əzimzadə, Ə.Sadiq və b. ədiblərin ilk döyüşkən əsərlərində müharibənin bütün dəhşəti ilə tüğyan etdiyi dövrdə sadə adamların şüurluluğu, nəcib əxlaqı sifətləri, humanizmi, vətən sevgisi, bəşəri fikir və duyğuları bədii ifadəsini tapırdı.

“İgidi bərk ayaqda sınaqlar” atalar sözü Böyük Vətən müharibəsinin ağır günlərində hər bir vətəndaş üçün məhək daşı oldu. Əbülhəsən müharibənin ilk günlərindən silaha sarıldı. Əsgər şinelli yazıçı qələmini süngü ilə yanaşı tutub döyüşçü-vətəndaş yazıçı adını şərəflə daşıdı.

Əbülhəsən “Sevastopol xatirələri”ndə yazır: “1941-ci ilin iyun ayının 22-dən Böyük Vətən müharibəsinin başlanmasından bir ay ancaq keçmişdi ki, ehtiyatda olan bir çox leytenant kimi mənə də Bakıda rota komandiri hazırlayan kursa çağırıldılar. İki aylıq hazırlıqdan sonra demək olar ki, hamımız Tbilisiyə təzə təşkil edilmiş 386-cı diviziyanın 772-ci alayına rota komandiri göndərildik. Dekabrın axırlarına kimi həmin alayın birinci batalyonunda 3-cü piyada nişançı rotasına komanda etdim. Dekabrın 31-də buradan Krıma göndərilib səhər tezdən gəməmiz Sevastopolun limanlarından birinə yan aldı. Bu Sevastopol cəbhəsinin ağır günləri idi”.

Əbülhəsən əldə silah cəbhəsində vuruşsa da, vətəndaş yazıçı kimi üzərinə düşən böyük vəzifəni başa düşürdü. O bilirdi ki, ölüm-dirim mübarizəsində düşmənin mürtece ideologiyasına qarşı mübarizə aparır. Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı ciddi sınaq meydanına girmişdi. “Hər şey cəbhə üçün! Hər şey qələbə üçün!” şüarı ilə ön və arxa cəbhədə gecə-gündüz yorulmadan hünər göstərən adamların gündəlik qayğıları, arzu-istəyi, düşüncələri, əzmi, azadlıq və Vətən sevgisi, humanizmi ədəbiyyatda əks-sədasını tapmalı idi.

Akademik Məmməd Cəfər yazırdı: “Biz tariximizdə ilk dəfədir ki, müharibə ədəbiyyatı yaradırdıq. Bu sahədə keçmiş bizə heç bir irs buraxmamışdı.

Əlimizə silah aldığımız, ilk dəfə deyildirsə, qələmlə müharibə etdiyimiz, ədəbiyyatı müharibənin tələblərinə uyşdurduğumuz ilk

dəfədir" (Məmməd Cəfər. Mühəribə və ədəbiyyat. "Ədəbiyyat qəzeti", 1943, 7 iyul).

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk döyüşkən ədəbiyyat yaranırdı. Əbülhəsən səngərdə, ön cəbhədə, od-alov içərisində əldə silah vuruşmadan mühəribənin mahiyyətini, azadlığın, vətən məhəbbətinin, insanpərvərliyin dialektikasını, xalqlar dostluğunun qüdrətini bütün dolğunluğu ilə təsvir etməyin necə çətin olduğunu bildirdi. Ona görə də Bakıda komandirlik kursunda oxuyanda xalqın qalibiyyət işinə bir yazıçı kimi kömək etmək üçün döyüş meydanına can atırdı. Əbülhəsən öz xatirəsinin bir yerində yazır: "Kursu qurtaranda bizimlə söhbət etməyə bir neçə komandir gəlmişdi. Hamımızdan tək-tək soruşurdular ki, kursu qurtarandan sonra hara getmək, nə iş görmək istəyirsiniz: meyllər, arzular... Arxada qalmaq istəyənlər az olmadı. Mən cəbhəyə getmək istədiyimi deyəndə tanış komandirlərin biri dedi ki, əgər arxada, Daxili İşlər Komissarlığı sistemində qalmaq istəsən mümkündür. Mən cəbhəyə getmək niyyətində olduğumu təkidlə bildirəndə, o, acı-acı gülümsündü: "Yazıçı yoldaş, bu, roman və hekayə yazmaq deyil, çətin olacaq, ölüm-itim..."

—Hamı ölməyəcək ki, — dedim. Sonra dikbaşlıqla irad etdim. —Tolstoy-Kırım mühəribəsində iştirak edib, Sevastopolda "dördüncü bastionda" vuruşub, özü də "Sevastopol hekayələri" yazıb, ölməyib ki..."

Taley Əbülhəsəni də Sevastopola gətirib çıxarırdı. Sevastopol cəbhəsində mühəribənin od-alovu tüğyan etdiyi bir vaxtda sovet ordu-su Odessa şəhərini müvəqqəti tərkdən geri çəkildəndən sonra düşmən bütün hərbi qüvvəsini oradan Sevastopol cəbhəsinə göndərmişdi: hər yerdə düşmənin top və təyyarələri müdafiə mövqeyini — istehkamları güclü atəş altında saxlayırdı. Lakin əsgərlərdən tutmuş generala kimi hamı Sevastopolu mərdliklə müdafiə edirdi. Əbülhəsən ağır şəraitdə öz müdafiə mövqeyində əsgərlərin siyasi və hərbi hazırlığına ciddi diqqət yetirirdi: birbaşa cəbhəyə düşmüş əsgərlərə qumbara atmaq, odlu silahlardan istifadə etmək qaydaları öyrədilirdi. Bununla belə, arxa cəbhədən çörək və hər cür hərbi sursat gətirmək də böyük qağışı tələb edirdi.

Gərgin, sərt döyüş günlərində ara sakitləşən kimi Əbülhəsən cib dəftərçəsini çıxarıb qeydlər edirdi. O, bəzən öz qeydlərini qəzet,

yaxud kardon parçası üzərində tələsik yazırdı. Yazıçı macal tapan kimi qeydlərini nəzərdən keçirər, canlı təəssüratın köməyi ilə ilk hekayələrini qələmə alırdı. O, öz hekayə, очерк və məktublarını Bakıya göndərməyə vaxt tapırdı. Onun Kırım cəbhəsindən göndərdiyi "Görüş yeri", "Qorxaq", "Rəşid", "Oxu, bülbulüm, oxu!" və sairə əsərləri "Vətən uğrunda" jurnalında, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc edilirdi.

Yazıçı Yusif Əzimzadə 1942-ci ilin aprelində Əbülhəsənin ön cəbhədən Bakıya, "Vətən uğrunda" jurnalı redaksiyasına göndərdiyi ilk hekayəsini xatırlayaraq yazır: "Bir gün redaksiyaya uzun yollar keçib gəlmiş, cırıq-cırıq olmuş, qalın kağızdan düzəldilmiş iri bir zərf gətirdilər. Zorfi açdığım zaman gördüyüm mənzərəni heç vaxt unutmaram: qəzet və afişa parçalarının üzərində tələsik və əyri sətirlərlə nə isə yazılmışdı. Həyəcanla oxumağa başladım. Böyük bir hekayə idi. Oxuculara indi yaxşı tanış olan "Görüş yeri" hekayəsi".

Xalq şairi Səməd Vurğun 1944-cü ilin mayında, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumunda bu hadisəni xatırladaraq demişdir: "...biz heç bir zaman onun Sevastopoldan göndərdiyi, mühəribənin bilavasitə təsiri ilə döyüşlərin alovlarının içində, plakatların ardında yazılmış hekayəsini yadımdan çıxarmayacađıq. Görünür, yazıçı cəbhə şəraitində kağız tapmamışdır. Bunlar hamısı, əlbəttə, onun şəxsi tərcümeyi-halında və eyni zamanda ədəbiyyatımızın tərcümeyi-halında qalacaqdır" ("Ədəbiyyat qəzeti", 30 may 1944-cü il).

S.Vurğun Əbülhəsənin mühəribə mövzusunda qələmə aldığı "gözəl hekayələri" təqdir edirdi. Çünki bu cəbhə hekayələrində mühəribənin sərt həqiqətləri təsirli, inandırıcı bədii boyalarla təsvir olunurdu. Yazıçı öz oxucularına sovet döyüşçülərinin mühəribə meydanında misilsiz hünər və qəhrəmanlığını, qardaş xalqlarının beynəlmillət birliyinin qüdrətinə və kommunist ideallarına dərin inamını göstər-məklə yanaşı, onlarda düşməne nifrət, qələbəyə inam hissini artırırdı. Əbülhəsən Kırım cəbhəsində Cavanşir, Babək və qoç Koroğlu nəvələrinin heyrətamiz döyüş hünərini, yüksək mənəvi keyfiyyətlərini görür, qələmə almağa can atırdı. Əbülhəsən 1942-ci ilin mart ayında Səməd Vurğuna göndərdiyi açıq məktubunda yazırdı:

"Əzizim Səməd!

Salam və ehtiram. İndi iki ay olar ki, cəbhədəyəm. Qələmi silahlə əvəz edib döyüşən ordu sıralarında ana vətəni düşmənlərdən tə-

mizləməklə müqəddəs vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirirəm.

Cəbhə həyatına aid hədsiz yazılarım və qeydlərim var. Sağlıq olarsa, səmərəsiz kimi keçən illərin az zamanda əvəzini çıxacağım. İki ay müddətində bir neçə döyüşlərdə iştirak etmişəm. İki dəfə yüngül yaralanmışam.

Bəş-on gün istirahət edib yenə öz yerimə qayıtmışam. Haqqımda yerli qəzetlərdə bir neçə dəfə yazıblar. Bütün yoldaşları hörmətli Ordubadını, Rahimi, Sabiti, Əli Vəliyev və başqalarını könlüm istəyir. Orada olan yoldaşlar məktub yazsınlar. Uzun bir məktub gözləyirəm.

Hələlik bu qədər...

Əbülhəsən

13/II-42".

*(Ə.Əbülhəsən. Əzizim Səməd! "Ədəbiyyat qəzeti",
2 mart 1942-ci il).*

1942-ci ilin iyun ayının əvvəlində alman-faşist qoşun birləşmələri Sevastopol cəbhəsində qəti hücum keçdilər. Yalta magistrat yolunda strateji əhəmiyyəti olan körpü uğrunda amansız döyüşlər ara vermirdi. Birinci batalyonun tərkibində olan üçüncü piyada nişançı rotasının komandiri Əbülhəsən öz döyüşçüləri ilə düşmənin hücumlarını mərdliklə dəf edirdilər. Onlar gecə-gündüz mərmə, top-tüfəng, minamyot gurultusu, tüstü və alov içində dinclik bilmədən vuruşur, düşmənin canlı qüvvəsinə böyük tələfat verirdilər. Ona görə düşmən qüvvələri mühasirə təhlükəsi yaratmağa çalışırdılar. İyunun 16-da səhərə yaxın Əbülhəsən istehkamlara baş çəkirdi. O yazır: "... səhər alaqaranlıqda vzvodları gözərkən ikinci vzvodun komandiri Rəhmanovun qazmasına gəldim. O qədər yorulmuşdum, yuxusuz idim, onun böyründə oturaq oturmaz birdən məni mürgü aparmışdı. Cəmi bir neçə dəqiqə sürən bu mürgü vaxtı elə yuxu gördüm ki, ondan danışmaya bilmərəm. ..

Mən yuxuda göürdüm ki, anam cəbhəyə mənim yanıma gəlib.

Bütün uşaqlar yığışib Sevastopolda top atəşinin bombaları altında açan qızılgül, lələ və başqa çiçəklərdən yığıb anamın başını-sinosini bəzəyirdilər. Elə bu vaxt atam yaxın gəlib anama qışqırır. Sən işini buraxıb niyə gəlib uşaqlara qoşulubsan, Çıxıb gətsənə. Anamla vidadalaşanda mən dalınca gedirəm, deyirəm getmə-getmə. Anam öteri dönüb mənə deyir ki, sən dalınca gəlmə, qayıt. Mən dayanmıram,

qayıtmayıb anamın dalınca cumanda o, üzünü mənə döndərir, ayaqlarını yerə döy-döy ikiöllü məni hədələyib çıxır ki, sənə deyirəm dalınca gəlmə. Bu vaxt mən mürgüdəni ayılıram. Gecə bir neçə saatlığa kiryən müharibə maşını yenə işə başlamışdı. Hər yerdə bombalar partlayır, mərmilər yeri-göyü sarsıdırdı. Uzun müddət yuxuya girməyən anamdan belə tez ayrılmamış mənə elə təsir etmişdi ki, mən nə edəcəyimi bilmirdim. Hüzn, kədər mənə harada olduğumu belə unutturmuşdu. Yoxsa mən yan-yörəmi qazmanın ətrafında avtomat səsi, mərmə partlayışını belə saymazlığa vurub, təzədən yuxuya getmək, yuxunun sonrasını görmək üçün gözümlü yummaq istərdim. Lakin o dəqiqədən məndə elə bir qənaət möhkəmləndi ki, bu müharibədə mən ölməyəcəyəm. Elə də oldu, alnımdan yaralandım. Sol qulağım tamam kar oldu, amma ölmədim".

1942-ci il iyunun 28-də Əbülhəsən Sevastopol hərbi xəstəxanasından Soçiyə, hərbi xəstəxanaya çevrilmiş sanatoriyaya dəyişdirilir. Burada cəbhə yoldaşlarından ayrı düşən Əbülhəsən odlu silahını qələmlə əvəz edir, gərgin yaradıcılıqla məşğul olur.

"O, hələ xəstəxanada yarımadanın (Kırım yarımadasının-T.Ə.) qəhrəmancasına müdafiəsinə həsr edilmiş hərbi hekayələr silsiləsi üzərində işinə başlamışdı..." ("Kırmıskeya pravda" qəzeti, 12 noyabr 1965-ci il). 1943-cü ildə kommunist yazıçının Bakıda "Kırım hekayələri" və "Görüş yeri" adlı kitabları çapdan çıxır. Əbülhəsən buraya ilk cəbhə hekayələrini və Kırım cəbhəsinin döyüşçüsü Rəşid haqqında oçerkinə daxil edir. Müalicədən sonra ehtiyat hissələrində olan Əbülhəsən 1944-cü ilin aprelindən 1945-ci ilin mart ayınadək Kırmda Ağşeyx hərbi komissarlığında təlimatçı olmuş, sonra Azərbaycanın Səfərliyev rayonu hərbi komissarlığına dəyişilmişdir.

Kırmda hərbi xidmətlə yanaşı Əbülhəsən ədəbi fəaliyyətini davam etdirir. O, 1943-cü ilin mayında "Ədəbiyyat qəzeti"ndə "Leytenant Şerban" hekayəsini dərc etdirir. "Atalar və oğullar" (1944) adlı hekayələr kitabında isə yazıçı "Oğullar və atalar", "Leytenant Şerban", "Yaralı", "Sahildə" əsərlərini toplamışdır. Döyüşkən hekayələr elə bil ki, Əbülhəsənin yeni ədəbi yaradıcılıq zirvəsinə hazırlıq mərhələsi idi. Çünki yazıçı Böyük Vətən müharibəsində xalqların bəynəlmiləl birliyinə yenilməz qüdrətinin şahidi idi. O, böyük tarixi hadisəni geniş realistik planda təcəssüm etdirmək arzusunda idi.

1945-ci ilin dekabr ayından hərbi qulluqdan tərxis olunan Əbülhəsən Bakıya qayıdır, bütün qüvvəsini yaradıcılıq işinə həsr edir. Bu dövrdə Əbülhəsən irihəcmli roman üzərində yenidən işləməyə başlamışdı.

Əbülhəsən deyir: "Bir gün Səməd Vurğun mənə dedi:

"Hekayələrini oxumuşam, sən müharibə haqqında roman yazmalısən".

Sonralar da xalq şairimiz əsərin taleyi ilə maraqlanırdı. İlk variantda romana qoyduğum "Kapitan Qılıcoy" adını o bəyənmədi. Dedi: şablondur, buna bənzər ad çoxdur. Əsərin adını "Müharibə" qoy.

Əbülhəsən 1947-ci ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 5,6 və 7,8 nömrələrində romanın birinci hissəsini "Müharibə" adı ilə çap etdirir. Ədəbi tənqid əsərin yaranmasına "müsbət bir hadisə" kimi baxsa da, onun nöqsanlarını "açıq və cəsəretlə" tənqid etdi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı ədəbi ictimaiyyətin, oxucu kütləsinin və dövrü mətbuatın böyük mübahisə ilə qarşıladığı əsərin geniş müzakirəsini keçirdi. Burada Məmməd Cəfər, Əkbər Ağayev, İsmayıl Şıxlı, Cəlal Məmmədov, Zeynal Xəlil "böyük ümidlər verən" romanın qüsurlarını açıb göstərdilər (Bax: "Azərbaycan" jurnalı, 1948, N7). Təcrübəli yazıçının sənətkarlıq qüdrətinə dərin etimad bəsləyən həmkarları onun keyirxah tənqiddən ciddi nəticə çıxaraacağına, öz yaradıcılığında kəskin bir dönüş yaradacağına, xalq və müharibə probleminə dair fikirlərini süzgecdən keçirəcəyinə inanırdılar. Onlar əmin idilər ki, Əbülhəsən "Müharibə" romanını "Ümumittifaq miqyasında səslənə bilən bir əsər" səviyyəsində işləyəcəkdir.

Belə də oldu: yazıçı "Müharibə"nin birinci hissəsini əsaslı şəkildə dəyişdirdi, o biri hissələri böyük səbrlə, diqqətlə işləməyə başladı.

"Kırmskaya pravda", "Slava Sevastopolya" və "Flaq rodini" qəzetlərində dərc olunan məqalələrdən görüldüyü kimi, Əbülhəsən roman üzərində işlədiyi dövrdə Kırmda döyüş yerlərini dönə-dönə görmüş, cəbhə dostları ilə sıx-sıx görüşmüşdür.

"Kırmskaya pravda" qəzeti 12 noyabr 1965-ci il tarixli nömrəsində dərc olunan "Qəhrəman şəhərin nəğmələri" sərlövhəli redaksiya məqaləsində "Dostluq qalası"nın üçüncü kitabını başa çatdırmaq üçün Kırma gəlməsini xəbər verir. Sonra yazır: "...Əbülhəsənin oldu-

ğu Sapun-qor, Mekenziyev təpəsi, Malaxov Kurqan və digər tarixi yerlər burada vuruşan hər bir kosin qəlbində son dərəcə əzizdir. Yeni təəssürat və görüşlər yazıçıya kitabın axırıncı fəslı üzərində işinə kömək edir".

Jurnalist V. Tepluxin "Slava Sevastopolya" qəzetində "Dostluq qalası", "Flaq rodini" qəzetində "Yazıçının üreyində" sərlövhəli məqalələrində rus oxucularını Əbülhəsənin cəbhə həyatı və bədii yaradıcılığı ilə tanış edir. Onun Kırım torpağına qırılmaz tellərlə bağlı olmasından söhbət açır (Bax: "Slava Sevastopolya", 20 noyabr 1965-ci il; "Flaq rodini", 5 dekabr 1965-ci il).

1945-1965-ci illərdə Əbülhəsən qəhrəman şəhərlə sıx əlaqə saxlamışdır. Qırımı Bayraqlı Qara dəniz donanması muzeyinin, xüsusən Sevastopolun qəhrəmançasına müdafiəsi və azad edilməsi muzeyinin elmi əməkdaşları ilə yaradıcılıq əlaqələrini kəsməmişdir. O, Sevastopol şəhər partiya komitəsinin keçmiş katibi A.A. Sarina və digər cəbhə dostları ilə də tez-tez görüşmüşdür. Sevastopol uğrunda döyüş meydanlarını —Malaxov Kurqan, Sapun qor, Mekenziyev dağları, Fedyuxin təpəsi və Xorsones burnu kimi müqəddəs yerləri qarış-qarış görmüşdür. Yazıçı dördüncü kitabda təsvir edəcəyi əfsanəvi Sapun qor hücumunu xəyalən müşahidə etməyə, qəhrəmanlıq hünərini fikrində canlandırmağa çalışırdı. Böyük zəhmət hədəf getmədi. Əbülhəsən "Dostluq qalası" epopeyasını başa çatdırdı. Bu, "Literaturnaya gazeta"da deyildiyi kimi, burada Sevastopolun qəhrəmançasına qızgın döyüşlərinin salnaməsi yazıçının istedadının qüdrəti, imkanı daxilində məharətlə qələmə alınmışdır.

Əbülhəsən Sevastopolda həmişə ehtiram və sevinclə qarşılanır. 1972-ci ilin axırlarında Kırım torpağında keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı günlərində Əbülhəsən İsmayıl Şıxlı, Adil Babayev, Əliəğa Kürçaylı, Vidadi Babanlı kimi istedadlı nasir və şairlərlə qəhrəman şəhərin qonağı olmuşdur. Bu əlamətdar günlərdə "Slava Sevastopolya" qəzeti öz səhifələrində "Dostluq qalası" romanından parça, "Leytenant Şerban" hekayəsi "Leytenant və Əliş" adı ilə dərc edilmişdir.

Azərbaycan elçiləri şərəfinə Sevastopol şəhər partiya komitəsinə təntənəli görüş olmuşdur. Ukrayna KP Sevastopol şəhər komitəsinin birinci katibi V.S. Makarenko zəhmətkeşlər adından qonaqları hərətli təbrik edərkən demişdir:

“Sevastopol müdafiəsinin iştirakçısı, atıcı diviziyasının rota komandiri, “Dostluq qalası” romanının müəllifi Əbülhəsəninin adı sevastopolçulara xüsusilə əziz və yaxındır. Bu romanın —Sevastopolun qızğın qəhrəmanlıq döyüşlərinin salnamesi, ağır sınaq saatlarında çoxmillətli sovet xalqının qardaşlığı və hərbi dostluğu haqqında dastan olduğunu hər bir sevastopolu bilir.

Əbülhəsənin “Kırım hekayələri” məcmuəsində çap olunan Sevastopol müdafiəçilərinin igidliyindən, onların fədakar yenilməzliyindən bəhs edən novellaları da sevastopolçulara yaxşı məlumdur”.

Görüş zamanı Əbülhəsənə içərisində müqəddəs Sevastopol torpağı olan mücrü verilmişdir. Sevastopol müdafiəçilərinin-onların arasında Azərbaycan xalqının oğulları da az deyildi-qanına boyanmış bu torpaq sovet adamlarının hərbi qardaşlığının rəmzi idi (Yenə orada) .

Əbülhəsən doğma Vətəninin kiçik bir hissəsini -Sevastopolu canı bahasına alınmaz dostluq qalasına çevirən, bəşəri qəhrəmanlığı, hünəri ilə bütün dünyanı heyran edən sadə adamların ölməzliyini öz epopeyasında əbədiləşdirmişdir.

Məlum olduğu kimi, əsərin birinci və ikinci kitabı “Müharibə” adı ilə Bakıda çapdan çıxmışdır. Bu cildlər Moskvada rus dilinə tərcümə edildiyi zaman əsərin adını “Dostluq qalası” qoymaq məsləhət görüldü. Əbülhəsən deyir: “Dostluq qalası” adı bəziləri kimi, mənə də birtəhər gəldi. Lakin fikirləşib gördük ki, “Dostluq qalası” adı yaxşı tapılıb”.

Əbülhəsən cəbhədə ikən irihəcmli əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Özü etiraf etdiyi kimi, bu bərədə fikirləşir və material toplayırdı. Əbülhəsən yazır: “Dostluq qalası” romanı bilavasitə müharibə illərindəki müşahidələrimin məhsuludur. Mən 1941-ci ilin sonunda 1942-ci ilin iyulunədək döyüşən ordu sıralarında olmuşam və qəhrəman Sevastopolun müdafiəsində iştirak etmişəm.

Şahidi olduğum bir çox dəhşətli müharibə səhnələri və şəxsən başıma gələn hadisələr mənə roman üçün material verirdi. Bütün sovet xalqları ilə çiyin-çiyinə böyük qəhrəmanlıqla vuruşan Azərbaycan oğullarının mübarizə yolunu təsvir etmək müqəddəs bir vəzifə kimi qarşımda dururdu”.

Bu müqəddəs vəzifəni sənətkar yazıçı şərəflə yerinə yetirdi. 1965-ci ildə “Dostluq qalası” romanını bitirdi.

S.Smironovun təbirincə desək, Əbülhəsən “Sevastopol müdafiəçilərinin qəhrəmanlıq hünəri haqqında sovet ədəbiyyatında ilk böyük böddii əsər” yaratdı (“Literaturnaya gazeta”, 6 yanvar 1951).

“Dostluq qalası” iyirmi dörd illik ciddi böddii axtarıqların gərgin yaradıcılıq əməyinin nəticəsidir. Burada yazıçı Böyük Vətən müharibəsinin heyretətamiz böddii lövhəsini yaratmışdır.

“... Xoşbəxt və böyük o xalqdır ki, onun daimi həyatını, ölməzliyini təmin etmək üçün kifayət qədər başlı, cəsur, fədakar və bacarıqlı oğulları var”. Bu sözlərdə romanın leymotivi ifadə olunmuşdur. Kəyan, Mədəd, Mahmud, Lida, İvan, Tapdıq kimi minlərlə cəsur, mərd döyüşçülərin cəbhədə göstərdikləri fəvqəladə qəhrəmanlıq, Maral, Xəlil, İsa kişi, Qərənfil, Sənəm, Çiçək kimi bir çoxlarının cəbhə arxasında böyük əmək hünəri Azərbaycan xalqının mənəvi qüdrətini, özəmətini və faşizmə qarşı sonsuz nifrətini nümayiş etdirirdi.

Müharibə və xalq, inqilabi-tarixi ənənə, qəhrəman şəhərin böddii obrazı, vətənpərvərlik, proletar bəynəlmilətliliyi və bir sıra ictimai-siyasi problemlər “Dostluq qalası” romanında parlaq ifadəsini tapmışdır.

Bu, təsadüfi deyildi. Əbülhəsənin özü etiraf etdiyi kimi, həyat ona zəngin material verir, onu yazıb-yaratmağa ruhlandırır. Əbülhəsən yazır:

“...Bəli, müharibə dəhşət idi, qan idi, ağır itkilər, müsibətlər idi. Eyni zamanda ədalət uğrunda, Vətənin azadlıq və istiqlaliyyəti, xalqlar birliyi və səadəti uğrunda vuruşan adamlarımızın şərəf və namusunu, iradə və mətanətini, əsl dostluq və sədaqətini sınaqdan keçirən odluluqlu hünər meydanı idi. Mən bunu cəbhələrdə hər gün, hər gecə, hər saat aydın görürdüm. Arxaya gələndə doğma Bakımızı və rayonlarımızı təzədən gözəndə həyacanla, rıqətlə, sinəmə sığmayan ictimai hissi ilə görürdüm ki, cəbhədən uzaqlarda -mədənlərdə və zavodlarda, kolxoz tarlalarında, elm ocaqlarında, sənət məbədlərində çalışan həmvətənlərimiz də -müxtəlif millətlərin oğulları və qızları olan fəhlələr, kəndlilər, xalq ziyalıları da eyni mənəvi birlik şəraitində bir-birinə həyan olaraq, vahid ümumi məqsədə xidmət göstərirlər, bu yolda cəbhəçilər kimi fədakarlıq göstərirlər. Bütün bunları mən öz dörd hissəli romanımda konkret surətlərlə, ümumiləşdirilmiş epizodlarla əks etdirməyə çalışmışam” (“Azərbaycan” jurnalı, 1972, N12).

1945-ci ildə Azərbaycan Yazıçıları İttifaqında nəsr üzrə məsləhətçi olan Əbülhəsən sonralar ayrı-ayrı vaxtlarda (1950-1954-cü illər, 1960-1964-cü illər ərzində) "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru vəzifəsində işləmiş, milli ədəbiyyatın inkişafına ciddi qayğı göstərmişdir.

Əbülhəsən dinc quruculuq illərində, bir sıra maraqlı hekayələr yazmışdır: "Sevastopollu Alyoşa" (1951), "Dağlar", "Ağsu" (1948), "Kənddə" (1953), "Dərs" (1953).

1957-ci ildə "Tamaşa qarının nəvələri" povestini çap etdirmişdir. Burada gənc nəslin tərbiyəsi probleminə toxunulmuşdur. Yazıçı Tamaşa qarının, rüsvətخور və tüfeyli Ağayarın zəhərli tərbiyə üsulunu ifşa etməklə, məktəblilərdə şüurlu-ictimai zəhmətə rəğbət oyatmağa, bu işdə ailənin vəzifələrini göstərməyə çalışmışdır.

Oxucuların rəğbətlə qarşıladığı povest rus, kumik, belorus və erməni dillərində ayrıca, nəfis şəkildə nəsr edilmişdir.

"Tərs adamlar", "Hələ gec deyil" povestlərində də ailə-məişət məsələsi başlıca yer tutur. "Tərs adamlar" da ailə ocağının müqəddəsliyi, "Hələ gec deyil" də müasir insanın cəmiyyət qarşısında vətəndaşlıq borcu və ləyaqəti məsələsinin bədii həlli inikasını tapır.

Əbülhəsən son illər "Utancaq" və "Sədaqət" adlı mövzusu müasir həyatdan götürülmüş məzmunlu və maraqlı povestlərini yaratmışdır. Bu əsərlərdə yazıçı toxunduğu müasir həyat problemləri və insan xarakterlərini hərtərəfli, dərinləndirən təsvir edir.

Oğlu Ramizin öziz xatirəsinə həsr etdiyi "Utancaq" povestində yazıçı milis işçilərinin cəmiyyətimizə yad olan tüfeylilərə qarşı mübarizəsindən, onların xalqla sıx əlaqəsindən danışılır.

Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayında "Utancaq" povesti "psixoloji dərinliyi ilə, həyat problemlərinə fəal yazıçı münasibəti ilə fərqlənən əsər" kimi qiymətləndirilmişdir (Bax: "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 iyun 1976).

1950-1954-cü illərdə Əbülhəsən Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmiş, 1959-cu ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyəti tərkibinə daxil olmuş, həmçinin dəfələrlə Bakı şəhər və rayon sovetinə deputat seçilmişdir. O, yaradıcılıq görüşlərində, yığıncaq və müşavirələrdə tez-tez çıxış edir, gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə ciddi qayğı göstərirdi. Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi

Komitəsinin mədəniyyət işçilərinin rəyasət heyəti 1975-ci ildə onu mədəni hamilikdə fəal işinə görə diplomla, Qırmızı bayraqlı Bakı hərbi müdafiə dairəsi isə bədii ədəbiyyatı hərbi mövzularla zənginləşdirməsinə və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində fəal çalışdığına görə tərifnamə ilə təltif edir.

Əbülhəsən üç dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. Onun sinəsini "Sevastopollu müdafiə uğrunda", "Qafqazı müdafiə uğrunda" və s. medallar da bəzəmişdir.

MİR CƏLAL

Görkəmli nasir, ədəbiyyatşünas, alim və pedaqoq Mir Cəlal müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuşdur. O, bədi'i yaradıcılığa XX yüzilliyin 1920-30-cu illərdən ədəbi aləmdə atdığı inamlı addımlardan sənətin şöhrətli zirvəsinə qədər keçdiyi çətin və şərəfli ömrünün əlli ili ərzində zəngin ədəbi irs yaratmışdır.

Qüdrətli söz ustası bütün şüurlu həyatını ədəbi, elmi və ictimai-pedaqoji fəaliyyətə həsr etmişdir. O, ölməz nəsr əsərləri, elmi dəyərini itirməyən monoqrafiyalar yaratmış, yeni ədəbiyyatşünas və pedaqoji kadrlar yetirmiş, doğma xalqın milli-mənəvi yüksəlişinə çalışmışdır. Mir Cəlalın fəaliyyəti çoxcəhətli olmuşdur. Nasir, müəllim, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, publisist, ictimai xadim...

Mir Cəlal bütün şüurlu həyatı boyu yüksək vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək milli mədəniyyətin, ictimai-ədəbi və pedaqoji fikrin inkişafı uğrunda fədakarlıq nümunəsi göstərmişdir.

Paşayev Mir Cəlal Əli oğlu 1908-ci il aprelin 26-da Cənubi Azərbaycanın səfəli Əndəbil kəndində anadan olmuşdur. Lakin taleyi onu uşaqlıq çağlarından qədim Gəncə şəhərinə cətirib çıxarmışdır. 1918-ci ildə atası vəfat etdiyindən böyük qardaşının himayəsində yaşamışdır. 1918-1919-cu illərdə Gəncə Xeyriyyə Cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai məktəbə daxil olmuşdur. Şəhərin qaynar ictimai mühitində boya-başa çatan Mir Cəlal 1924-1928-ci illərdə Gəncə Darülmüəllimində təhsilini davam etdirmişdir. Tələbəlik illəri ictimai işlərdə fəal çalışmış, texnikumun tələbə-gənclər təşkilatının, iki il sonra isə Gəncə şəhər Tələbə-Gənclər Həmkarlar Təşkilatının sədri seçilmişdir. Onda ədəbi yaradıcılığa maraq da bu dövrdə yaranmışdır. Texnikumun ədəbi dərnəklərində şer və tərcümələrini oxuması, müzakirələrdə çıxış etməsi gənc yazıçıda öz bacarığına inam yaratmışdır. Mir

Cəlal "Tərcümeyi-halım"da ilk ədəbi axtarışları barədə yazır: "1926-1927-ci illərdə pedaqoji texnikumun son sinfində oxuyanda mərkəzi qəzetləri, xüsusən "Gənc işçi"ni müntəzəm müaliə edir, özüm də ara-bir məqalələr yazırdım. "Gənc işçi"də rast gəldiyim ədəbiyyat səhifələri məni çox maraqlandırır. Mən istəyirdim orada yazam. Bir neçə şer qaralayıb, poçt ilə göndərdim, cavab çıxmadı..."

Şer dəfə Mayakovskinin "Zərbəçi marşı" adlı şeri əlimə keçdi, onu oxudum və nədənsə tərcümə etmək fikrinə düşdüm.. Bir həftə sonra "Zərbəçi marşı" adlı tərcümə şerim çıxdı. Bu, mənim mərkəzi mətbuatda ilk yazım idi".

Beləliklə, Gəncə ədəbi mühitinə daxil olan Mir Cəlal "Qızıl Qələmlər" cəmiyyətinin yerli şöbəsinin yığıncaqlarında şair və tərcüməçi kimi iştirak edir. Bu mühit yaradıcılıq həvəsi ilə yaşayan Mir Cəlalə axtarış cığırlarında mənəvi stimül olur. Burada Həmid Araslı, Əhməd Cəmil, Cahanbaxış, Mikayıl Rzaquluzadə, Səməd Vurğun və b. ilə yaxından tanışlığı, bu istedadlı gənclərin gələcəyinə dərin inamı onu da yazıb-yaratmağa ruhlandırır. 1926-1930-cu illərdə Mir Cəlal "Yeni fikir" qəzetində, "Qızıl Gəncə"də "Şimaldan səs" (1928), "İlk addımlar"da "Ananın vəsiyyəti", "Müxbir" (1929) şerlərini, "Ədəbiyyat cəbhəsində" "Doktor Cinayətov" (1930) hekayəsini, "İnqilab və mədəniyyət"də bir sıra tərcümələrini çap etdirsə də 1930-cu illərdən ədəbi aləmdə öz orijinal yaradıcılığı ilə seçilən nasir kimi tanınır.

Mir Cəlal 1926-cı ildə təyinatla göndərildiyi Gədəbəy yeddiillik məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Bundan sonra ömrünün sonunadək ictimai-pedaqoji işini davam etdirir, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə ardıcıl məşğul olur.

1929-1930-cu illərdə Mir Cəlal 1 saylı Gəncə şəhər məktəbində direktor vəzifəsində işləyir. Sonra iki il Qazan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində təhsilini artırır. 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olur, eyni zamanda "Kommunist", "Gənc işçi" qəzetləri redaksiyalarında çalışır. Bu ona ezamiyyət vaxtı kənd həyatına dərinləndirən bələd olmaq, əmək adamlarının məişəti, tale və əməlləri ilə yaxından tanışlıq imkanı verir. "Boy", "İşıqlı yollarda", "Biz necə böyüyürük" oçekrləri, "Müəllim", "İfşa" hekayələri gənc yazıçının müşahidəçilik dairəsinin

artmasını, canlı həyat lövhələri yaratmaq bacarığını göstərirdi. Mir Cəlal özü etiraf edirdi ki, ilk oçerklərini həyatla, adamlarla yaxın əlaqə zamanı zəngin material və canlı təəssürat əsasında yazmışdır. (Bax: "Ulduz" jurnalı, 1969, N10, səh.23-25). Mir Cəlalin ilk əsərlərində olan həyatilik, müasirlik ruhu onun öz mövzularının şahidi olduğu, müşahidə etdiyi hadisələrdən alması ilə sıx bağlıdır.

1932-ci ildə gənc yazıcının "Sağlam yollarda" oçerklər toplusunun nəşri onun yeni yaradıcılıq uğurları qazanmasına ciddi təsir göstərir. Bundan sonra Mir Cəlalin 1935-1939-cu illərdə "Boy" (novellalar), "Bostan oğrusu" (hekayələr), "Gözün aydın" (hekayə və oçerklər), "Dirilən adam" (roman) kitabları kütləvi tirajla buraxılır.

Gənc yazıçı ilk gündən müşahidə etdiyi həyat hadisələrini, oxucunu düşündürən problemləri qələmə alır. Onun yaradıcılığında müasirlik, həyatilik tarixi mübarizə mövzusunda yazdığı "Dirilən adam" adlı ilk irihəcmli bədii əsərində də güclü idi. Burada kiçik bir ailənin taleyi təmsalında tarixi dönüş ərəfəsində Azərbaycan kəndində hökm sürən özbaşınalıq ümumiləşdirilmiş real lövhələrdə canlandırılmış, ictimai fəlakətin mahiyyətini açıb göstərmişdir.

Akademik Məmməd Arif yazırdı: "Mir Cəlal "Dirilən adam"la diqqətli bir realist yazıçı olduğuunu açıq-aydın göstərmişdir. Diqqətli ona görə deyirəm ki, o, insanları, məişəti, təbiəti çox diqqətlə öyrənmişdir, yaxşı bilir. Bunu əsərin hər səhifəsində hiss etmək olur..." (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri (I cild), Azərşəf, 1956, səh.98).

Dünya ədəbiyyatına, klassik milli ədəbi abidələrə dərin bələd olan və sənətkar yazıçıların təcrübələrindən bəhrələnen Mir Cəlal öz əsərlərində yaşadığı dövrün hadisələrə dolu dinamik yüksəlişinin real lövhələrini yaratmağa çalışırdı. Müasirlərin həyatı, yaradıcı oçək, yeni ailə və əxlaq normaları, nəcib insani keyfiyyətlər, humanizm onun əsərlərinin başlıca mövzusa çevrilmişdir.

Mir Cəlal nəsr qüdrətli tərbiyəvi təsirə malik idi. Onun vətəndaşlıq duyğuları ilə dolu hekayələrində köhnəliyə, fanatizmə, bürokratizmə, tənbelliyə və xəyanətə qarşı barışmazlıq və qəzəb hissi aşılardı.

Mir Cəlal özünügüden, yekəxana, yalançı və yaltaq adamların cəmiyyətin inkişafında buxova çevrildiyini yumoristik və satirik boyalarla tənqid hədəfinə çevirir, onları istehza ilə lağa qoyurdu.

İkinci Dünya müharibəsi illərində keçmiş sovet ölkəsinə qəbskar alman faşist ordusunun hücumlarından xilas etmək üçün vahid cəbhədə birləşən xalqlar, "hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün" şüarı ilə gecə-gündüz çalışırdılar. Bu hadisə yazıçıların qarşısına böyük vətəndaşlıq vəzifəsi qoymuşdu.

Ağır müharibə dövründə Mir Cəlalin nəsr yaradıcılığında operativlik, günün tələbinə cavab vermək bacarığı güclənir. O, "Xalqın ürək sözü" (1941), "Vətən hekayələri" (1942), "İlyas" (1942), "İsrafil" (1942), "Vətən yaraları" (1943), "Vətən" (1944) və s. kitablarında, istərsə də dövrü mətbuatda çap etdirdiyi hekayələrində arxa və ön cəbhədə Azərbaycan xalqının faşizmə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən bəhs olunur. Azərbaycan xalqının dar günü kütləvi igidliyi, dözümlü, vətənə sədaqəti, qələbəyə inamı bu əsərlərin leytmotivini təşkil edirdi.

Əbülhəsən, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Ənvər Məmmədخان, İlyas Əfəndiyev və digər yazıçılar kimi Mir Cəlal qəzəbli hekayə, povest və oçerklərində alman faşist ordusunun təcavüzünə qarşı ümumxalq müharibəsi illərində ön və arxa cəbhənin möhkəm vəhdəti, canlı və qırıılmaz əlaqəsini təsvir etməklə milli ədəbiyyatı ideya-estetik cəhətdən inkişaf etdirirdi. Onun "Yollar", "Anaların üsyanı" hekayələri düşməne nifrət oyadır, səfərbərlik ruhunu gücləndirir, "Qan qardaşı", "Boz adam", "Axsam səfəri", "Atlı", "Snayper", "Vətən yaraları" hekayələri ön cəbhədə vuruşan Azərbaycan döyüşçüsünün mənəvi və fiziki dəyanəti, qüdrəti, düşməne qarşı qəzəb və nifrət, qələbəyə inam aşılayırdı. 1941-ci ilin dekabrında S.Vurğun, R.Rza, M.İbrahimov, H.Hüseynov, Z.Xəlil və Mir Cəlal Novorossiyskədə, 1942-ci ildə Uzaq Şərqdə Azərbaycan döyüşçüləri ilə görüşlərində düşməne nifrət, vətənə məhəbbət və sədaqət təbliğ edir, onları ruhlandırırtdılar.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Mir Cəlal həyatın irəli sürdüyü vacib ədəbi-tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün yeni əsərlər üzərində işləyirdi. Onun "Od içindən çıxanlar" (1945) kitabında topladığı hekayələrdə cəbhədən qaçıdan adamların sülh şəraitində yaratmaq eşqi, yaradıcı oçəyin romantikası verilmişdir.

Bu əsərlərdən göründüyü kimi, vətəndaş yazıçı həyat hadisələrinə fəal münasibət bəsləyir, qələmə aldığı mövzunu aydın yazıçı

mövqeyi və estetik ideal baxımından işləyirdi. O, bütün bacarığı və tədədinin gücü ilə sühl, asayiş, dinc xoşbəxt həyat uğrunda mübarizə aparırdı. Onun beynəlxalq mövzuda yazdığı "Çin qızı" (1950), "Sühl istəyənlərə" (1951), "Badam ağacları" (1953), "Ərəb qızı" (1962) və b. hekayələrdə sühl, əmin-amanlıq, humanizm, yer üzündə insanların dinc, məsud yaşaması ideyası təbliğ olunurdu.

Mir Cəlal nədən yazırsa-yazsın öz hekayələrində həyatın dərin qatlarına nüfuz etməyə, hadisələrin daxili mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Klassik hekayəçilik ənənəsindən bəhrələnən yazıcının zəngin bədii yaradıcılığında geniş yer tutan hekayələri ədəbi-bədii və estetik fikrin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. İdeya-bədii qayəsi aydın olan hekayələrdə maraqlı süjet, həyati konflikt, real və canlı insan xarakterləri Mir Cəlalı güclü bədii təfəkkürə malik yazıçı kimi səciyyələndirir. Mir Cəlal aydın, mənalı və canlı xalq dilində yazdığı hekayələrində həyati lövhələr, təbii surətlər və canlı xarakterlər yaratmışdır. Akademik Məmməd Arif Azərbaycan hekayəçilik sənətində Mir Cəlalın mövqeyini yüksək qiymətləndirmişdir. O yazırdı ki, "Mir Cəlal mahir bir hekayə ustasıdır; onun hekayələri əksəriyyətlə yığcam və ibrətlidir. Yazıçı hər bir hekayəsində müəyyən ibrətli bir hadisədən bəhs edir və tərbiyəvi nəticə çıxarmağı oxucunun öz öhdəsinə buraxır". Sənətkarənə sadəlik, fəvqəladə təbiilik, heyrətedici səmimilik onun yaradıcılığının, bədii üslubunun ən qüvvətli fərqləndirici cəhətidir.

Mir Cəlalın nəsr yaradıcılığında roman da başlıca yer tutur. O, ilk romanı "Dirilən adam"ı (1934-1935) yazandan sonra "Bir gəncin manifesti" (1939), "Açıq kitab" (1941-1944), "Yaşdırlarım" (1946-1952), "Təzə səhər" (1948-1950), "Yolumuz hayandır" (1952-1957) romanlarında həyatın geniş epik lövhələrini yaratmışdır. Böyük bir zamanı əhatə edən bu əsərləri ilə Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində roman janrının inkişafına istər məzmun, istərsə də bədii forma cəhətdən təsir göstərmişdir.

Mir Cəlalin həyati geniş epik lövhələrdə təsviri dövrün tələbi idi. Xalqın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında və möişətində bir oyanış, canlanma vardı. Mir Cəlal müşahidə etdiyi tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi təkamülün vüsətini, əxlaqi-tərbiyəvi dəyişikliyin mahiyyətini hərtərəfli, realist boyalar, tipik obrazlar və canlı həyati löv-

hələr vasitəsilə verməyə çalışırdı.

Mir Cəlalin ciddi, dərin ideyali, hətta siyasi kəskinliyə malik ilk irihəcmli əsəri "Dirilən adam"ndan başlayaraq bütün romanları ədəbi tənqidin nəzər diqqətində olmuş, müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Oxucu rəy və məktublarından görüldüyü kimi yazıcının əsərləri hələ jurnal variantında ciddi maraq doğurmuş, rəğbətə qarşılanmışdır. Dərin səmimiyyət və həqiqi ilhamla yazılmış "Bir gəncin manifesti" ədəbi ictimaiyyət və oxucu kütləsi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bir çox xalqların dillərinə tərcümə olunmuşdur. Mir Cəlala şöhrət qazandıran "Bir gəncin manifesti" "böyük təbəddülatı poetik bir dillə" əks etdiyinə, "həyat həqiqətini sənət həqiqətinə" çevirdiyinə (Mehdi Hüseyn) görə təkcə Mir Cəlalin yaradıcılığında deyil, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni hadisə idi. 1968-ci ildə "Bir gəncin manifesti" romanı respublika komsomolu mükafatına layiq görülmüşdür.

Mir Cəlal öz romanlarında Azərbaycan xalqının yarıməsrlək həyatının ayrı-ayrı ibrətamiz, mənalı və təsirli hadisələrinin mənzərəsini yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mir Cəlal orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik romancı kimi tanınır. "Onun romanları tarixin müəyyən dövrlərini, inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərini, həyatın müxtəlif hadisələrini canlandıran, mühüm həyati problemlər, vacib ictimai-siyasi və mədəni-əxlaqi mətləblər əks etdirən realist əsərlərdir" (Y.İsmayılov, Mir Cəlalin yaradıcılığı, B., "Elm" nəşriyyatı, 1975, səh.158).

Mir Cəlal görkəmli ədəbiyyatşünas alim kimi Azərbaycan elmi fikrində silinməz iz buraxmışdır. O, 25 yaşında ikən SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin ictimai elmlər bölməsində kiçik elmi işçi vəzifəsində işlədiyi, eyni zamanda aspiranturada təhsil aldığı illərdən dövrü mətbuatda çıxış etmişdir. 1940-cı ildə "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Mir Cəlal elmi fəaliyyətinə 1920-ci illərdən ədəbi tənqidlə başlamışdır. 1926-1930-cu illər arasında "Yeni fikir", "Kommunist", "Gənc işçi", "Ədəbiyyat qəzeti", "Hücum", "İnqilab və mədəniyyət" və s. qəzet və jurnallarda müxtəlif mövzularda məqalələrlə çıxış etmişdir. Ömrü boyu bu ənənəni davam

etdirmiş Mir Cəlal alovlu publisist, istedadlı tənqidçi, tədqiqatçı alim kimi çoxcəhətli fəaliyyət göstərmişdir. Milli tənqidi fikrə, müasir ədəbi prosesə operativ, günün öz tələbləri səviyyəsində münasibətini bildirməsi onun fəal çalışması ilə yanaşı yeni təşəkkül tapan, formalaşan müasir ədəbiyyatşünaslığa, publisistikaya və tənqiddə qayğısı ilə bağlı idi.

Mir Cəlal klassik ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçısı olmuşdur. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Əbülqasım Nəbati, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir... yaradıcılığını araşdırmış, dəyərli fikirləri ilə ədəbiyyat tariximizin yaranmasına kömək etmişdir.

Akademik Kamal Talıbzadə Mir Cəlalin ədəbi fəaliyyətini qoşa qanad kimi tamamlayan elmi yaradıcılığı barədə yazır: "Bədi yaradıcılığında olduğu kimi elmi əsərlərində də Mir Cəlal həmişə aydın bir məqsəd izləmişdir. O, həmişə xalqın mənafeyinə xidmət edən ədəbiyyatdan, yazıcıdan yazıb ədəbiyyatımızın böyük ənənələrinə sadıq olan sənətə maraq göstərərək müasir ideyali ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparıb. Buna görə də ədib bir nəzəriyyəçi, bir tənqidçi kimi bürxəməyib, çəşməyib, məqsəd aydınlığı ona tədqiqat övzuları seçməkdə, ədəbiyyatın ayrı-ayrı məsələləri haqqında konkret, aydın fikirlər söyləməkdə kömək edibdir. Sabir və Məmmədquluzadədən, Cəbbarlı və Vurğundan, Mehdi Hüseyn və Əbülhəsəndən yazanda da onu eyni ideya-estetik məsələlər düşündürüb: bu yazıçılar bir vətəndaş, bir vətənpərvər kimi cəmiyyət üçün, xalq üçün nə ediblər, ona necə xidmət göstərirlər, hansı böyük məsələlər qaldırılıb və həll ediblər? Realizmin estetik tələbləri fonunda onların sənəti necə gör-sənir? Bu suallar ədibin hər hansı yazıcını qiymətləndirməkdə bir növ meyar olub və bu suallara verdiyi cavablar onun elmi əsərlərinə bir aydınlıq gətiribdir" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 18 may 1968).

1944-1960-cı illərdə Mir Cəlal SSRİ EA Azərbaycan filialının Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1947-ci ildə "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" sanballı tədqiqat əsərinə görə filologiya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru seçilmişdir.

1961-ci ildən Mir Cəlal Azərbaycan Dövlət Universitetinin

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında müdir vəzifəsində çalışmış, elmi pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük əmək sərf etmişdir. Mir Cəlal estetikanın nəzəri problemləri, poetika ilə məşğul olmuş, ali məktəbdə uzun müddət ədəbiyyat nəzəriyyəsinə mühazirələr oxumuşdur.

Mir Cəlal bütün fəaliyyəti boyu bədi yaradıcılığı ilə elmi, ədəbi-tənqidi yaradıcılığını qoşa davam etdirmiş, müəllim, elmi rəhbər olmuşdur. Onun yetirdiyi onlarla elmlər doktoru, professor ali məktəblərdə mühazirələr oxuyur, elmi-tədqiqat müəssisələrində çalışır.

Mir Cəlal ədəbi-pedaqoji və elmi xidmətlərinə görə "Şərəf nişanı" (iki dəfə), "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordenləri, "Əmək igidliyinə görə" (iki dəfə), "Qafqazın müdafiəsinə görə", "1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə", "Qabaqcıl maarif xadimi" medalları ilə təltif edilmişdir.

Mir Cəlal 70 il yaşadı. Bütün şüurlu həyatını Azərbaycan xalqının ədəbi-elmi və pedaqoji inkişafına həsr etdi. Ölməz əsərlər yaratdı.

1978-ci il sentyabrın 28-də Mir Cəlal Paşayevin ürəyi döyünməkdən qaldı. O, Bakıda II Fəxri xiyabanda dəfn olundu. Xatirəsini əbədiləşdirmək üçün ölkəmizin bir sıra yerlərində küçə, məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi onun adını daşıyır.

MƏMMƏD ARIF

Azərbaycanın ədəbi və elmi ictimaiyyəti görkəmli ədəbiyyatşünas, elm və mədəniyyət xadimi, filoloji elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və prezidentinin müavini Məmməd Arif Dadaşzadənin anadan olmasının 70 illiyini böyük təntənə ilə qeyd etdi.

Məmməd Arif parlaq tənqidi istedadla, dərin zəkaya, geniş erudisiyaya, yüksək və hərtərəfli elmi-nəzəri hazırlığa malik olan, qırx ildən artıq bir müddət ərzində müasir Azərbaycan ədəbiyyatı

və tənqidinin təşəkkül və inkişafı sahəsində xüsusi bir əzm və mətənlə çalışan filoloq alim olmuşdur. O, yüzlərlə ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri məqalələrin, ədəbi portretin və tənqidi-bioqrafik очерklərin, kitab və monoqrafiyaların müəllifidir. Böyük, əlamətdar və diqqətəlayiq bir inkişaf yolu keçmiş olan Məmməd Arifin yaradıcılıq marağı və dairəsi çox geniş, rəngarəngdir.

Məmməd Arif, hər şeydən əvvəl, bir ədəbiyyat tənqidçisi kimi geniş və qızgın fəaliyyət göstərmiş, tanınmış, şöhrət tapmışdır. O, ədəbi yaradıcılığa müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilk təşəkkülü illərindən başlamış, bu ədəbiyyatla birlikdə, sıx və üzvi əlaqədə, vəhdətdə boy atmış, böyümüş, inkişaf etmiş, bu ədəbiyyatla birlikdə yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Bu, inkaredilməz həqiqətdir ki, Məmməd Arif də öz növbəsində gərgin fəaliyyəti, elmi-nəzəri və tənqidi əsərləri ilə bu ədəbiyyatın formalaşması və inkişafına müəyyən təsir göstərmiş, bu sahədə çox səmərəli və diqqətəlayiq bir iş görmüşdür.

Milli ədəbiyyatımızın boy atıb çiçəklənməsində, dünya şöhrəti tapmasında onun öz payı, özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında mühüm xidmətləri olan Cəfər Cəbbarlı, Səməd Vurğun, Məmməd Səid Ordubadi, Əbülfəz, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Rəsul Rza,

Sabit Rəhman və başqa görkəmli ədəb və şairlərimizin bədi fəaliyyətləri başladıqları ilk illərdən etibarən Məmməd Arif onların yaradıcılığını müntəzəm izləmiş, ayrı-ayrı əsərləri, həyat və yaradıcılıq yolu barədə çoxlu məqalələr yazmış, onlar haqqında ilk, həm də düzgün, tutarlı, obyektiv söz deyən vətəndaş tənqidçilərimizdən, onların ən yaxşı tədqiqatçısı və təbliğatçılarımızdan biri olmuşdur. Canlı həyatla, dövrün aktual məsələlərlə, quruculuq ideyaları ilə bağlılıq, milli ədəbiyyata dərin, sonsuz məhəbbət daim onun ideya saflığı və bədi səviyyəsinin yüksəlməsi uğrunda fəal mübarizə həvəsi ilə ideya bürəmələrinə, yad təsirlərə, sənətdə yüngül, asan yol tutmaq hallarına kəskin və bərişməz tənqidçi münasibəti Məmməd Arifin tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Məmməd Arifin C. Cəbbarlı və S. Vurğunun həyat və yaradıcılıq yolunun tənqidi sahəsində xidməti xüsusilə böyükdür. O, bu iki ölməz sənətkarımız haqqında onlarca məqalələrin, ədəbi portret və kitabçaların, "Cəfər Cəbbarlının yaradıcılıq yolu" və "Səməd Vurğunun dramaturgiyası" adlı iri həcmli, sərbəll monoqrafiyaların müəllifidir. Bu monoqrafiyalar hər iki yazıcının yaradıcılığının daxili mahiyyətinə, ideya və problemlərinə dərinləndirici nüfuz etməklə, həm tədqiqat materiallarının zənginliyi, nəzəri-tənqidi fikrin vüsəti, ümumiləşdirilməsinin qüvvətliliyi, elmi nəticələrin obyektivliyi, həm də təhlil olunmuş əsərlərin bədi xüsusiyyətlərinin, yazıçı sənətkarlığının bariz və müəmməl açılması ilə diqqəti cəlb edir.

Məmməd Arif həmişə milli ədəbiyyatımızın inkişafı, onun ideya zənginliyi və saflığı və xəlqiliyi, bədi səviyyəsinin yüksəkliyi uğrunda fəal çalışmış, ədəbi tənqidimizin ön sıralarında getmiş, onu yüksək səviyyədə təmsil etmişdir. Eyni zamanda yeni yetişməkdə və baş qaldırmaqda olan ədəbi gəncliyə ciddi diqqət yetirmiş, onlara qayğı və tələbkarlıqla yanaşmış, onların çətin sənət yollarında inkişafına düzgün istiqamət vermişdir.

Məmməd Arif obyektiv, tələbkar, prinsiplial, öz əsərlərlə, ədəbi ictimaiyyətin fikrini təmsil edən, səmimi, təvazökar bir tənqidçi kimi tanınmışdır. Biz onun ədəbi-tənqidi və nəzəri əsərlərində zahiri effektivlik uymaq, "alimnəməlik" etmək, modaya uymaq, təsir altına düşmək, kompaniyaçılıq, sənəti şəxsi mənfəyə qurban vermək, özündən müştəbehlik kimi hallarına yol verildiyini görmürük. Məlumdur ki,

həqiqi istedad, tükənməz enerjiyə malik olan, böyük ideal, böyük sənat uğrunda səbr və mətanətlə çalışan, özünə daxili bir inam bəsləyən əsl yaradıcı adamın buna heç bir ehtiyacı olmaz. Bizim Arif müəllimimiz bu tip yaradıcı qüvvələr nəslinə mənsub olan bir tənqidçi və alim olmuşdur. Məhz bu gözəl xüsusiyyətlərinə, keyfiyyətlərinə görə o, bizim tənqidimizin ən mötəbər, ən avtoritetli, ən gözəl nümayəndələrindən biri sayılmaqdadır. Heç təsadüfi deyil ki, böyük Səməd Vurğun onu "tənqidimizin vicdanı" adlandırmış, belə bir yüksək tərifə layiq görülmüşdü.

Zəngin və çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tənqidçi və təbliği sahəsində də Məmməd Arifin xidməti olduqca böyükdür. Klassik ədəbiyyatımızın elə bir görkəmli nümayəndəsi tapmaq olmaz ki, alimizin diqqətindən, marağından kənar qalmış olsun. O, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət haqqında məqalələr yazmış, onlar haqqında orijinal; qiymətli söz, mülahizə söyləmişdir. Klassiklərimizdən bəhs edərkən Məmməd Arif iki cəhətə, iki mühüm məsələyə—onların mütərəqqi fikir inkişafı tariximizdə rollarına və müasir əhəmiyyətini düzgün dərk və şərh etməyə ciddi fikir verir.

Məsələn, o, Nizamini bizə ağıllı, zəhməti, mütərəqqi bəşəri ideal tərənnüm edən humanist bir sənətkar kimi təqdim edir. Nesimin insanı sevmə, onun qiymətini yüksəklərə qaldıran, Allaha bərabər tutan bir şair kimi səciyələndirir. M.F.Axundovdan danışarkən onu feodal cəmiyyətinin ictimai eyiblərini açıb tökən, maarifçi demokrat fikirlər təbliğ edən realist ədəbiyyatın, materialist fəlsəfə və estetikasının əsaslarını qoyan bir yazıçı və mütəfəkkir kimi bizə tanıdır. Sabir yaradıcılığının təhlilini və ümumi qiymətini verərkən onun Azərbaycan xalqı və Şərq xalqlarının azadlığı və xoşbəxt həyatı uğrunda mübarizə apararıq alovlu inqilabçı şair olduğunu açıb göstərir.

Məmməd Arif ədəbiyyata ilk gənclik dövründə gəlmişdir: 1920-ci illərdə onun felyetonları, şeir, hekayə və oçerkləri "Kommunist" qəzetində, "Molla Nəsrəddin", "Şərq qadını", "Maarif və mədəniyyət" jurnallarında, almanaxlarda dərc edilmişdir. Məmməd Arifin ilk ədəbi-tənqidi və publisist məqalələri də bu dövrdə yazılmışdır. Onun qələm təcrübələrində yeni cəmiyyət tərənnümü olunur, köhnə

həyatın qalıqları—nadanlıq, dini-fanatizm və mənəvi yoxsulluq ifşa edilirdi.

İlk təşəkkül illərində müstəqil həyata atılmış, Bakının birinci dərəcəli məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlamış gənc Arifin həyatında və yaradıcılığında ciddi dönüş əmələ gəlmişdi.

O, 1925-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi İnstitutunda, sonra isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərq fakültəsində oxuduğu zaman yeni dərslilər yaratmağın ən vacib, təxirəsalınmaz, ümumxalq işi olduğunu dərk edir. Lakin yeni dərslilər yaratmaq o qədər də asan deyildi, bir sıra çətinliklərlə bağlı idi.

Moskvada şərq xalqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olması onun qarşısında geniş üfüqlər açır: rus və dünya mədəniyyəti ilə yaxın tanışlıq onun qəlbində bəslədiyi arzuları xalqa xidmət əzmini artırır.

M.Arif 1932-ci ildə Bakıya qayıdıb ictimai-pedaqoji fəaliyyətinə davam etdirir: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda rus ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur, eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Universitetində rus ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik edir. Bu dövrdən H.Mehdi, Ə.Sultanlı, M.Rəfil, C.Xəndan, H.Araslı, F.Qasımzadə ilə birlikdə ibtidai və orta məktəblər üçün tədris kitablarının yaradılması sahəsində çalışır. Bir sıra dərsliləri ("Ədəbiyyat XX əsr ədəbiyyatı", "Sovet ədəbiyyatı", "Ədəbiyyat müntəxabatı" və "Qiraət kitabı") müstəqil surətdə hazırlayır. Onun böyük elmi-pedaqoji əhəmiyyəti olan dərsliləri məktəblərimizdə gənc nəşlin təربiyəsi işinə kömək edir.

Məmməd Arif istedadlı xalq müəllimi, təcrübəli pedaqoq kimi də onu tanıyanların dərin rəğbətini qazanmışdı. O, ali məktəblərdə uzun müddət rus ədəbiyyatı tarixindən maraqlı, dərin məzmunlu mühazirələr oxumuş, rus milli mədəniyyətini təbliğ etmişdir. Klassik və müasir rus ədəbiyyatının, onun ədəbi-tarixi prosesinin kamil bilicisi olan Məmməd Arif ürəkləri sehirləyən mühazirələri, eyni zamanda məqalə və kitabları ilə rus xalqının ölməz abidələrini, zəngin ədəbi irsini təbliğ edir, öz tələblərini rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanış edirdi. Onun təşəbbüsü, fəal iştirakı ilə Azərbaycanın ali məktəb tələbələri üçün "Qədim rus ədəbiyyatı", "XVIII əsr rus ədəbiyyatı arxi" dərsliləri də yaradılmışdır.

Məmməd Arif müxtəlif zamanlarda M.V.Lomonosov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.S.Qriboydov, V.Q.Belinski, L.N.Tolstoy, M.Qorki, A.N.Ostrovski, V.Mayakovski, A.Serafimoviç və digər rus klassikləri haqqında dərin məzmunlu məqalələr, monoqrafik əsərlər dərc etdirmişdir. Bu əsərlərdə rus xalqına, onun yaradıcılıq qüdrətinə dərin ehtiram və hörmət parlaq ifadəsini tapmışdır. Məmməd Arif "Dahi rus şairi A.S.Puşkin" adlı məqaləsinin bir yerində Puşkini rus şerinin günəşi adlandıran Rusiyanın qabaqcıl adamlarına haqq qazandıraraq yazır: "Doğrudan da, Puşkin rus ədəbiyyatı üçün bir günəş idi. O, çoxəsrlik rus ədəbiyyatına yekun vurub, yeni dövrün ədəbiyyatı üçün geniş və işıqlı yollar açmışdı.

Bu ürfan günəşinin işığı ancaq rus xalqına və rus ədəbiyyatına deyil, başqa xalqların mədəniyyətinə də can verirdi".

Məmməd Arif qardaş xalqlar ədəbiyyatını da yorulmadan böyük məhəbbətlə tədqiq və təbliğ edirdi. Onun Taras Şevçenko, İvan Franko, Nikolay Barataşvili, Aleksandr Şirvanzadə və digər sənətkarlar haqqında yazdığı məqalələri də ciddi əməyin bəhrəsidir.

Bu məqalələrdə Məmməd Arif Azərbaycan oxucularını qardaş xalqların ölməz sənətkarlarının həyatı, zəngin yaradıcılığı və əsərlərinin ideya-bədii əhəmiyyətini səmimiyyətlə təqdim edirdi.

Onların zəngin yaradıcılığında olan ən səciyyəvi mənəvi-ədəbi-estetik keyfiyyətləri ustalıqla açıq, sənət bahadırlarına, onların təmsil etdikləri xalqa dərin məhəbbət hissi oyadırdı.

Məmməd Arifin çoxtərəfli fəaliyyətinin bir sahəsi də ədəbiyyatşünaslığı əhatə edirdi. O, kamil elmi-nəzəri biliyə, dərin erudisiyaya malik tədqiqatçı alim idi. Onun klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatımıza dair elmi-tədqiqatı və araşdırmaları ədəbi inkişafımızın aktual problemləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Məmməd Arifin həll etdiyi, toxunduğu nəzəri məsələlər: realizmin formalaşması və inkişafı, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında inqilabi romantika, ənənə və novatorluq, dramaturgiyada müasirlik və sənətkarlıq ədəbiyyatımızda məfkürə səfəliyi, müsbət qəhrəman problemi ədəbi inkişafımızın ən zəruri məsələləri olmuşdu. Onun "Maksim Qorki və Azərbaycan ədəbiyyatı", "Sabir və Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatı", "Nekrasov və Abbas Səhət" və sairə bir sıra ciddi və dərin məzmunlu əsərlərində klassiklərin yaradıcılıq problemlərinə, ədəbi əlaqələrinə toxunulmuşdur.

Məmməd Arif bir sıra elmi məqalələrində Nizami, Nəsimi, Axundov, Seyid Əzim, Sabir kimi sənətkarların yaradıcılığını dərin ümumiləşdirmə yolu ilə, dövrün ictimai-siyasi və tarixi şəraiti ilə bağlı tədqiq etmiş, onların irsində olan qabaqcıl və tərəqqipərvər ideyaları, humanizmin mahiyyətini ustalıqla açıb göstərmişdir.

Məmməd Arifin Azərbaycan dilində üçcildlik (1967-1970), rus dilində ikicildlik "Seçilmiş əsərləri"nin (1967-1970) nəşri ədəbi hadisəyə çevrilmiş, oxucuların böyük sevincinə səbəb olmuşdur. Ədəbiyyatşünas alimin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" monoqrafiyasının Dövlət mükafatına layiq görülməsi ədəbi ictimaiyyətin minnətdarlıq hissi ilə qarşılanmışdır.

Məmməd Arif bədii tərcümə sahəsində də çox iş görmüşdür. M.Servantesin "Don Kixot", L.N.Tolstoyun "Herb və sülh" epopeyası (iki cildə), N.Ostrovskinin "Polad necə bərkidi", A.Makarenkonun "Pedaqoji poema", Kojevnikovun "Dirilik suyu", A.Vaysenberqin "Kiçik bacı" əsərlərini böyük sənətkarlıq bacarığı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. N.B.Qoqol, M.Qorki, A.Çexov, R.Taqor və A.Barbus kimi sənətkarların ayrı-ayrı əsərləri M.Arifin tərcüməsində azərbaycanlı oxucuların mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Onun tərcümələri orijinala yaxın olduğuna görə öz tərəvətini, bədii təsir gücünü saxlayır. L.N.Tolstoyun "Herb və sülh" əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini haqlı olaraq Məmməd Arifin tərcüməçilik fəaliyyətinin tacı, zirvəsi hesab edirlər.

Azərbaycanda milli ədəbiyyatşünaslığın bir elm kimi təşəkkülü və tərəqqisində Məmməd Arifin rolu son dərəcə böyükdür. Onun qələmə aldığı ədəbi-nəzəri tədqiqat əsərləri, dərin məzmunlu mühazirə və çıxışları ayrı-ayrı ədəbi problemlərin elmi şəkildə həllinə kömək etmişdir. Bununla yanaşı, Məmməd Arif milli ədəbiyyatşünas-alim kadrların yetişməsində, istərsə də bir sıra elmi-nəzəri problemin əməli həllində gərgin əmək sərf etmişdir.

O, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda baş elmi işçi, sonralar isə uzun müddət direktor olduğu illərdə elmi-təşkilati işlərin həyata keçirilməsində yorulmadan çalışmışdır.

İkicildlik müxtəsər "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1943-1944), üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1956-1960), iki-

cildlik "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" (1967) və Moskvada rusca nəşr edilmiş "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı öçerkləri (1963) kimi kollektiv əməyin bəhrəsi olan monumental əsərlər Məmməd Arifin yaxından iştirakı və baş redaktorluğu ilə yaranmışdır. Bu abidələr Azərbaycan ədəbiyyat elminin klassik və müasir ədəbiyyat problemlərinin öyrənilməsi sahəsində əldə edilən nailiyyətlər əsasında meydana gəlmişdir.

1955-ci ildən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. O, 1960-cı ildən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında olan İshahatlar Komitəsinə rəhbərlik etmişdir.

1959-cu ildə Məmməd Arif Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi seçilmiş, 1961-ci ildən dünyasını dəyişənədək prezident müavini vəzifəsində çalışmışdır. O, harada, hansı vəzifədə işləmişsə, sözün həqiqi mənasında vətəndaş alim kimi milli ədəbiyyatşünaslıq elminin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində yüksəlişinə böyük qayğı ilə yanaşmışdır.

SSRİ Elmlər Akademiyasının "Müasir dövrdə dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları" klmpleks problemi üzrə Elmi Şuranın üzvü olan Məmməd Arif eyni zamanda, ali məktəb və tədqiqat müəssisələrində ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan elmi işləri ələqələndirən Şuraya rəhbərlik etmişdir.

Məmməd Arif Azərbaycan ədəbiyyatının keşiyində duran mübariz bir döyüşçü idi. Ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri məqalələri, müşavirə, konfrans və sessiyalarda irəli sürdüyü qiymətli fikirlər göstərir ki, Məmməd Arif ədəbiyyatımızın taleyi ilə həmişə ciddi maraqlanmış, yüksək sənət uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. O, elmi tədqiqatla yanaşı, ədəbi həyatın bütün hadisələrini həssaslıqla işləmiş, yeni əsərlər haqqında maraqlı, orijinal fikirlər söyləmişdir.

Məmməd Arifin tədqiqat əsərləri, istərsə də tənqidi məqalələri ədəbi-məfkurəvi inkişafımızın ayrı-ayrı mərhələlərində həlli vacib olan problemlərlə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Onun ədəbi-tənqidi əsərləri fikir təzəliyi və dərinlik, elmi obyektivlik, yığcamlıq və məqsəd aydınlığı cəhətdən fərqlənir.

Onun tənqidi mühakimələri dərin nəzəri biliyə, təhsil prinsipi yüksək elmi fikrə əsaslandığı üçün mövqeyi aydın, nəzəri-estetik mü-

lahizələri doğru və inandırıcıdır.

Məmməd Arifin həm klassik, həm də müasir sənətkarın yaradıcılıq aləminə dərinindən nüfuz etməsinin, onların dünyagörüşünü və bədii-estetik ideallarını dövrün ən vacib ictimai hadisələri ilə vəhdətə, canlı və səmimi şərh edə bilməsinin sirri də budur.

Məmməd Arifin "Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu" tədqiqatında C.Cabbarlının ilk qələm təcrübəsindən başlamış son əsərlərinə qədər hamısı yüksək elmi səviyyədə təhlil edilmiş, beləliklə qüdrətli sənətkar konkret ədəbi mühitlə vəhdətdə, sovet ədəbiyyatının ümumi inkişafı fonunda verilmişdir. Bu "monoqrafiyanın elmi-ədəbi dəyərini müəyyən edən amillərdən biri də odur ki, tənqidçi böyük dramaturqun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, yazıcının tip yaratmaq ustalığını, həyat həqiqətinə bağlılığını, kəskin konfliktlər qura bilmək məharətini, üslubunu, dil zənginliyini, ümumən yaradıcılığundakı xəlqiliyi, milli koloritə araşdırmış və bütün bunları elmi mühakimələr əsasında sübuta yetirə bilmişdir.

Bu əsərdə C.Cabbarlı böyük məfkurələr və işıqlı əməllər carçısı, yeni tipli sənətkar, xalq həyatına, zamanın qabaqcıl, mütərəqqi fikirlərinə bütün varlığı ilə bağlı vətəndaş yazıçı kimi qiymətləndirilir.

Məmməd Arif elmi-tarixi əsərlərlə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı prosesində zəruri ehtiyacdən ortaya çıxan nəzəri-elmi problemlərlə də ardıcıl məşğul olmuşdur.

Məmməd Arif ədəbi tənqide yaradıcılıq kimi baxmış, ciddi elmi-nəzəri səviyyədə yazdığı əsərləri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Səfərbəredici, istiqamətverici, qüdrətli və qayğı dolu tənqide ümumi ədəbi inkişafımızın son dərəcə böyük ehtiyacı vardı. Heç təsadüfi deyildir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından biri, görkəmli xalq yazıçısı və ictimai xadim Mirzə İbrahimov yazmışdır: "Ən çətin mübarizə dövrlərində ən ağır yaradıcılıq çətinliklərinə rast gəlməyimiz zaman biz Arifin səsinə sıralarımızda eşitməmişik, onun fikir və mülahizələrinə diqqətlə qulaq asıb düşünmüşük, çünki onlar ədəbiyyatımızın yeni yüksəlişinə—daha kamil əsərlər yaratmasına kömək etmişdir".

Bütün şüurlu həyatını milli ədəbiyyatın ədəbi-tənqidi fikrin yüksəlişinə həsr etmiş görkəmli alim Məmməd Arif Dadaşzadənin xatirəsi həmişə əziz tutulacaq, yad ediləcəkdir.

MİRZƏ İBRAHİMOV

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülündə və inkişafında Mirzə İbrahimovun xidmətləri misilsizdir. O, yaradıcılığa 30-cu illərin əvvəlindən başlamış, öz istedadı və əməyi sayəsində görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim və fəal ictimai xadim dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir. Onun əsərlərində müasir xalq həyatının canlı lövhələri, sadə əmək adamının əməyi, mənəvi əxlaqi sifətləri, arzu və düşüncələri ilə yanaşı, müasir cəmiyyətdə baş verən mühüm hadisələr, dövrün esas meylləri öz parlaq inikasını tapmışdır. Ona görə də Mirzə İbrahimovun milli ədəbiyyatın qızıl fonduna daxil olan əsərləri ölkəmizin hüdudlarından uzalarda da milyonlarla qədirşünas oxucuların ürəyinə yol tapmış, onların ideya-əxlaqi cəhətdən daha da zənginləşməsinə kömək etmiş, sevinc mənbəyinə çevrilmişdir.

Mirzə İbrahimovun idrakı, maraq dairəsi geniş, çoxşaxəli və zəngindir. Coşğun dəryanın şahə qalxan, bir-birinə bənzəri olmayan əzəmətli dalğaları kimi onun yarım əsr müddətində yaratdığı əsərləri də bütövlükdə, bir baxımda təsəvvür etmək çətindir.

Mirzə İbrahimovun ədəbi yaradıcılığından söz açmaq, danışmaq istərkən onun "İdrak və nəcabət" məqaləsində söylədiyi fikirlər istəris-təməz yada düşür: "Ağır, sal qayaları qaldırmaq çətin olduğu kimi yorulmaz, arasıksilməz əməyi ilə insan fəaliyyətinin bir və ya bir neçə sahəsində dərin iz buraxmış adamlar haqqında danışmaq da çətin-dir: bilmirsən müxtəlif cəhətli olan və çevrildikcə cürbəcür rənglərə çalan bu böyük əmək asarının hansı keyfiyyətlərindən başlayasan, hansı rənglərə üstünlük verəsən" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 11 may 1979-cu il).

Mirzə İbrahimov ədəbiyyat aləminə gəldiyi ilk gündən arasıksilməz ədəbi-ictimai fəaliyyətini əzəmətli şam ağacının şaxəli qol-

budağı kimi inkişaf etdirir: şair, hekayəçi, dramaturq, oçerkist, tənqidçi, publisist... Onun ilk mətbu şeri — "Qazılan buruq" 1930-cu ildə "Aprel alovları" məcmuəsində çap olunur. Bundan sonra "Mədən səs-ləri", "Neft", "Dneprostroy", "Son döyüş", "Qırmızı snayper", "Zər-bəçi qız", "Şota Rustaveliyə" və sair şerləri dövr mətbuatda çıxır. Mirzə İbrahimov ilk tənqidi, publisist məqalələrini, hekayə və oçerklərini də otuzuncu illərdə yazmışdır. Onun "İnqilab və mədəniy-ət", "Kommunist", "Ədəbiyyat cəbhəsində", "Şərq qadını", "Gənc işçi", "Hücum" jurnal və qəzetlərində çap etdirdiyi ilk qələm təcrübə-lərində yeni həyat tükənməz bir həvəs və ilhamla tərənnüm olunurdu. Bu əsərlərdə müasirlik, yeni dövrün nəfəsi, həyata bağlılıq güclü idi. "Zəhra", "Mələk", "Qaçaq", "Qorxulu səs", "Sənət aşıqları", "İran qı-zı", "Həyat üçün" və sair hekayələrində Mirzə İbrahimov yaxından müşahidə etdiyi, tanıdığı sadə adamların həyatını, hərtərəfli öyrəndi-yi hadisələri qələmə almışdı. O, bu dövrdə "Ağagöz" adlı roman da başlamış, ondan kiçik bir hissə çap etdirsə də yarımçıq qoymuşdur. İdeya-mövzu cəhətdən bitgin olan hekayələrdə qadın azadlığı, gənclərin elmə, mədəniyyətə coşğun meyli və yeni quruluşun düş-mənlərinə qarşı mübarizəsi əksini tapmışdır.

1932-ci ildə M.Qorkinin təşəbbüsü ilə yaradılan yazıçılar briqa-dasının tərkibində Mirzə İbrahimov beşilliklərin nəhəng tikintilərinə və sənayenin sürətli inkişafını öyrənmək üçün Ukraynaya gedir. Krimda Donbas şaxtalarında və Dnepropetrovski sənaye müəssisələ-rində ilk yaradıcılıq səfərində olur. Gənc yazıçının aldığı böyük təəs-sürət nəticəsində "Bir cəbhədə", "Əmək qəhrəmanı", "Yeralı dün-ya", "Altı nömrəli domna" oçerkləri yaranır. Mirzə İbrahimovun "Gi-gantlar ölkəsi" adlı kitabında çap olunan oçerkləri ölkəmizdə nəhəng tikintilərin pafosunu, əzəmətini əks etdirir.

İlk yaradıcılıq illəri uğurlu idi. Çünki Mirzə İbrahimov yorulma-dan çalşır, müaliə edir, öz bilik və istedadının qayğısına qalırdı. 19 yaşında ikən Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinə üzv qəbul olunması, iki il sonra isə Yazıçılar İttifaqının təşkilat komitəsinin məsul katibi seçilməsi təsadüfi deyildi. Mirzə İbrahimov istedadı və bacarığı ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdi. Bu zaman Mir-zə İbrahimov Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ikiillik hazırlıq şöbəsində təhsil alır.

1933-cü ildə Mirzə İbrahimov Naxçıvan MTS siyasi şöbəsinə —“Sürət” qəzetinin redaktoru vəzifəsinə göndərilir. Kənd mühiti, kollektivləşmənin çətinlikləri ilə bağlı hadisələr həssas yazıçının yaradıcılığına təsirsiz qalmır, onu yeni mövzular, real bədii tiplərlə zənginləşdirir. “Həyat” pyesi də bu dövrün bəhrəsidir.

1935-1937-ci illərdə Mirzə İbrahimov SSRİ Elmlər Akademiyasının Leninqraddakı Şərqsünəşliq İnstitutunun aspiranturasında təhsil alır. Burada professor E. Bertelsin rəhbərliyi altında C. Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə başa çatdırır. Bakıya qayıtdığı vaxtdan Mirzə İbrahimov xalqın ictimai- mədəni həyatının ağır, məsuliyyətli sahələrini işləməli olur.

M. F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının direktoru, sonra isə Xalq Komissarları Soveti yanında incəsənət işləri idarəsinin rəisi vəzifəsində çalışan Mirzə İbrahimov milli mədəniyyətin çiçəklənməsi yolunda fədakarlıqla çalışır. Moskvada keçirilən birinci Azərbaycan incəsənəti dekadasının müvəffəqiyyəti həm də Mirzə İbrahimovun böyük təşkilatçılıq bacarığının təzahürü idi. Bu münasibətlə o, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olundu.

Mirzə İbrahimovun ictimai- mədəni işi, partiya işini bədii yaradıcılıqla əlaqələndirilməsi onda müasirliyə, siyasi aktuallığa xas olan həssaslığı daha da gücləndirirdi.

Böyük Vətən müharibəsinin ağır sınaq illərində milyonlarla adanın ölkəmizdə “hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarını gündəlik həyat devizinə çevirdiyi bir vaxtda qələmini süngü ilə yanaşı tutan Mirzə İbrahimov dinclik bilmədən çalışır: oçerk və publisist yazılarında, şer və hekayələrində, irihəcmli əsərlərində, istərsə də neft mədənlərində, fabrik - zavodlarda, kəndlərdə və əsgəri hissələrdə odlu- alovlu çıxışları, təsirli sözləri ilə humanizim, qələbəyə inam, düşməne nifrət və qəzəb hissi aşılayırdı.

1941-ci ildə Qızıl Ordu sıralarında Cənubi Azərbaycanda olan Mirzə İbrahimov “Vətən yolunda” qəzetinin məsul redaktoru vəzifəsində işləyir. Burada xatirələr, şerlər, publisist məqalələr yazır, irihəcmli əsərlərə material toplayır.

1942-ci ilin may ayında Uzaq Şərqdə -Xabarovsk, Vladivastok, Birobican və sair hərbi dairələrində, 416-cı diviziyanın cəbhəyə yola

düşməyə hazırlaşan döyüşçüləri ilə Sulağ çayı sahilində olan hərətətli görüşlər Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında dərin izlər buraxır, “Sarı sim”, “Qardaşımdır mənim bu insanlar”, “Anama deyin” kimi əsərlərdə əbədiləşir, bədii salnaməyə çevrilirdi.

Bu cəhətdən Mirzə İbrahimovun müharibədən sonra Cənubi Azərbaycan mövzusunda yaratdığı hekayələr də səciyyəvidir. Yazıçı uşaqlıq illərini keçirdiyi doğma yerlərə qəlbən bağlı idi, qələmə aldığı, natamam qalmış “İran qızı” (1935) və “Nakam məhəbbət” (1935) əsərləri də onunun öz həmyerlilərinin taleyinə biganə qalmadığını göstərirdi. Lakin Cənubi Azərbaycanda xalqın həyatı, məişəti və mübarizəsi ilə yaxından tanışlıq ona “Cənub hekayələri”, “Gələcək gün”, “Güləbatın”, “Xosrov Ruzbeh” və sair kimi xalqın milli demokratik hərəkatının ayrı-ayrı mərhələlərini əks etdirən əsərlər yaratmağa imkan verir.

“Cənub hekayələri” silsiləsində inqilabçı Kərim babanın taleyi, xalqın tarixi keçmişi, qəhrəmanlıq hünəri (“Tonqal başında”), demokratik partiyasının başçısı Pişəvərinin rəhbərliyi ilə milli hökumətin yaradılması (“12 dekabr”), Fərdi, Azad və Rəhim kimi vətənpərvər gənclərin irticaya qarşı ölüm-dirim mübarizəsi (“Azad”, “İztirabın sonu”), əməkçi kütlələrin Sovet ölkəsinə dərin hüsn -rəğbəti (“Salam sənə Rusiya!”) bədii əksini tapmışdır.

Xalqın mübarizə əzmini, inqilab azadlıq ideyasının ölməzliyini həyəcanlı real lövhələrdə, gənc qəhrəmanların canlı surətində təsirli verməklə, yazıçı Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin gələcəyə nikbin baxışını, inamını, istək-arzularını vermişdir.

“Cənub hekayələrində” Mirzə İbrahimovun bədii forma axtarışları, orijinal üslubu, tipikləşdirmə bacarığı və fərdi sənətkarlıq imkanı daha aydın, qabarıq nəzərə çarpır.

Lakin Cənub mövzusu yazıçının ilk geniş əhatəli nəsr əsəri “Gələcək gün” (1948) romanında “öz klassik ifadə formasını” tapır. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsi və müharibənin ilk ayları Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr geniş epik lövhələrdə, fikri dərinliklə və ustahlıqla təsvir olunur.

Müstəbid Rza şah hakimiyyətinin son dövrü ölkədə ingilis-amerikan imperialistlərinin ağalığı, yerli hakimlərin özbaşınalığı və xəyanəti, yoxsul kəndlilərin ağır, dözülməz həyatı, əsarətə və zülmə qarşı

mübarizəsi təsirli, real hadisələr əsasında canlanır. Əsərin qəhrəmanını Firudinın məfkurəvi təkamülü, gərgin mübarizədə yetginləşməsi ictimai-siyasi həyatın burulğanı fonunda inandırıcı verilir. Yazıçı milli demokratik hərəkatın güclənməsi səbəblərini açıq, Kərim xan Azadı, Kürd Əhməd, Rza Qəhrəmani, Aram Simonyan kimi mənəvən saf, yenilməz, mərd inqilabçıların ədalətli mübarizəsinə möhkəm inam oyadır. Əsərdə Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin inqilabi ənənələrini mürkkəb şəraitdə öz əməllərində yaşadan fars, kürd, erməni və azərbaycanlı gənclərin yeni həyat uğrunda əlbir mübarizəsi əsərin tərbiyəvi təsirini və ictimai dəyərini artırır. Ədəb romanda Firudin, Sərbit Səlim, Musa kişi, Hikmət İsfahani kimi bədii surətlər qalereyası yaratmışdır. Böyük ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan “Gələcək gün” müasir Şorqin milli demokratik hərəkatı mövzusunda yazılmış dəyərli abidələrdən biridir. Dövlət mükafatına layiq görülmüş əsər Mirzə İbrahimovun istedadının bir sıra xüsusiyyətlərini açmaqla yanaşı, ona dünya şöhrəti qazandırmışdır.

“Gələcək gün” qısa müddət ərzində Azərbaycanın hüduqlarını aşaraq bütün dünya xalqlarının diqlorinə tərcümə edilmişdir. Türkmənistanın xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bərdi Kerababayev ümumxalq şöhrətini Mirzə İbrahimovun sənətkarlığında, humanizmində, bəşəri ideyalar və nəcib hisslər aşılmasında görürdü. O yazırdı: “Bir vaxt Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanı əlimə düşdü. Əsər o qədər məni cəlb etdi ki, onu bir oturma oxudum. Burada ca türkmen dilinə tərcüməsinə başladım, sonra nəşriyyatımızda çapdan buraxdım. Niyə mən əsəri təcili surətdə nəşr etdirdim? Ona görə ki, başqa işim yox idi? Xeyir! Yurdumda hər gün baş verən hadisələr, necə deyirlər, qələmə sığmır. “Gələcək gün” romanının tərcüməsini və nəşrini özümə ona görə borc bildim ki, burada təsvir olunan hadisələr yüksək bədii təsir qüvvəsinə malikdir, oxucuya nəcib hisslər və fikirlər aşılayır.

“Gələcək gün” kitabı mağazalarımızda bir neçə gün ərzində satılıb qurtardı. Bu fakt Mirzənin bir yazıçı kimi həm Azərbaycan, həm türkmən xalqına mənsub olduğunu göstərdi” (“Kommunist” qəzeti, 3 dekabr 1971-ci il).

“Gələcək gün”də irəli sürülən müasir ictimai-siyasi problemlər beynəlxalq hadisələrlə səslişdiyinə görə, dünya ədəbi fikrinin nəzə-

rini cəlb edirdi. Bolqar mətbuatı əsəri “ən gözəl inci” adlandırmışdı. “Gələcək gün”ü doğma dilinə çevirən Lyublen Belçev Mirzə İbrahimovun əsərlərinin bolqar xalqına “qiymətli və təmənnaşız” köməyini qeyd etməklə yanaşı, onun siyasi əhəmiyyətini belə şərh edir: “Onun əsərlərinin böyük müvəffəqiyyəti göstərir ki, “Gələcək gün” bəşəriyyətin ümumi xoşbəxtlik günüdür” (Q. Qasımsadə. Sənətin əks-sədəsi. “Azərbaycan” jurnalı, N1, 1974, səh. 200).

Alman ədəbiyyatşünası Qunter Meyer “Gələcək gün”ü Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılmış ən qüvvətli əsərlərdən bir hesab edir, onun İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində İran demokratik partiyasının, onun ideallarının həyata keçirilməsi yolunda gedən mübarizənin geniş təsvirinə həsr edildiyini söyləyir (orada, səh.200).

Mirzə İbrahimovun yaradıcılıq nailiyyətini onun bir sənətkar kimi xalq həyatına möhkəm tellərlə bağlı olmasında, müasir və aktual mövzuları yüksək ideya-bədii səviyyədə qələmə almasında görmək olar. Yazıçı həyat materialını hərtərəfli, dərinləndirən öyrənmədən mövzunu işləmir. O özü yazır: “Mən qələmi əlimə alıb stolumun dalında oturduqda o zaman rahat işləyə bilərəm ki, təsvir edəcəyim qəhrəmanlar, onların şəraiti ap-aşkar gəlib gözümün qabağında canlanır, onları nə zamansa, haradasa görmüşəm və təqribi təsəvvürlərə əsaslanmayacağıma arxayınam...”

Müharibədən sonrakı illərdə bir sıra dövlət vəzifələrində (xalq maarif komissarı, nazirlər sovetinin sədri müavini, Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri) işlədiyi vaxtlar Azərbaycan torpağını qarış-qarış gəzib dolaşan Mirzə İbrahimov “Böyük dayaq” romanı üçün material toplayır, qeydlər edir, fikirləşirdi. Bu dövrdə onun “İradə”, “Qardaşlıq”, “İşli kənd”, “Üfüqlər qızarıanda” hekayələrində, istərsə də “Sarı sim” (1958) kitabında çap etdirdiyi məqalələrdə toxunduğu ailə-məişət problemi, müasir əmək adamlarının mənəvi aləmi, həyata münasibəti maraqlıdır. Ehtimal ki, bunlar “qəhrəman və xalq” problemi ətrafında düşüncə, “Böyük dayaq” sorğusunda olan yazıçının axtarışları ilə bağlı idi. “Böyük dayaq” müharibədən sonrakı kolxoz kəndində başlayan mədəni yüksəlişi, ailə-məişət həyatında gedən mürəkkəb inkişaf prosesini geniş, şəxəli, bir-birini tamamlayan epik lövhələrdə əks etdirir. Burada bərəketli Muğan torpağı, qabaqcıl adamların yaradıcı əməyi, mübarizəsi, qayğı dolu həyatı və mənəvi-psixoloji aləmi zən-

gin boyalarla təsvir olunmuşdur. Şəxsiyyətə pərəstisin, "kult"un yaranması səbəbləri və onun acı nəticələri əsərin baş qəhrəmanı kolxoz sədri Rüstəm kişi surətində verilmişdir. Yazıçı sübut edir ki, insan nə qədər şəxsi bacarığa, təcürübə və istedadla sahib olsa da, böyük dayaqdan-xalqdan ayrı düşsə aqibəti acınacaqlı, müsibətli olar.

Əsərdə kəndin özəməti, əmək adamlarının kollektivçilik hissi, ümumxalq işinə sədaqəti, köhnəliyə və burjua qalıqlarına qarşı barışmazlığı güclü və təsirlidir. Yazıçı müsbət surətlərin-Maya, Qoşatxan, Telli, Şərəföglü, Korəm, Səkinə, Pərişan, Şirzad kimi əmək adamlarının simasında elin qüdrətini, yenilməzliyini və müdriqliyini ümumi inkişafa mane olan patriarxal adətlərə, fərdiyyətçiliyə, köhnə fikirlərə və baxışlara qarşı qoyur, cəmiyyətin inkişafı yolunda buxova çevirildən Yastı Salman, Yarməmməd və Lal Hüseyn kimilərin miskinliyini, gücsüzlüyünü məhərdətlə açıb göstərir.

(Q.Qasımszadə Sənətin əks-sədası. "Azərbaycan" jurnalı, N1 1974, səh. 202).

Lətiş ədəbiyyatşünası Y.Çakurs Mirzə İbrahimovu "böyük dünyəvi problemlər qaldıran qüdrətli ədib" kimi səciyələndirir, "Böyük dayaq" əsərinin ümumxalq şöhrətini onun sənətkarlıqla, ilhamla təsvirində, xəlqiliyində görür, maraqlı xarakterlərə, Azərbaycan torpağının misilsiz təbiətinə və müasir həyatına heyranlığını bildirir (Orada, səh.202).

Mirzə İbrahimovun "Böyük dayaq" ictimai-psixoloji romanı bir sıra müasir və aktual problemlərə vaxtında toxunduğuna görə, ciddi sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Sənətkarın irihəcmli sanballı əsərləri milli romana yeni keyfiyyətlər daxil etməklə yanaşı, müasir ədəbiyyatın yaradıcılıq üfqlərini genişləndirir. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə həsr olunmuş "Pərvanə" epopeyası da bu cəhətdən səciyyəvidir.

Yazıçı monumental "Pərvanə" trilogiyasında XIX əsr və XX əsrin övvəlləri ölkədə baş verən müəkkəb ictimai-siyasi hadisələri - geniş xalq kütlələrini milli azadlıq hərəkatına qovuşduran amilləri, obyektiv tarixi şəraiti, cəmiyyətin məhvərindən sarsılması, çürüməsi prosesini geniş planda təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. "Pərvanə"nin oxuculara təqdim olunan birinci kitabında hadisələr XIX əsrin sonlarında başa çatır. Burada mütərəqqi qüvvələri təmsil

edən N.Q.Çernuşevski, M.F.Axundov, N.Nərimanov, A.O.Çernuşevski kimi tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı, dömürçü Vəfadar, xalçaçı Cəfər, Hürü xanım, müəllim Sahib, tələbə Nataşa, çoban Vəli, Mikael, Sandro kimi safürəklili, vətənpərvər, mübariz adamların parlaq obrazları qələmə alınmışdır. Onların hakimiyyətə və fanatizmə qarşı gərgin, amansız mübarizəsi İlyas bəy, tacir Hacı Əli, Molla Nisə, Solim ağa, Cahən xanım, Semyon Volkov və qeyriləri ilə konflikt münasibətlərdə açıqlıb göstərilmişdir. Bu ziddiyyətli, müəkkəb hadisələr fonunda N.Nərimanovun ailə mühiti, həyatı və mübarizəsi sənətkarlıqla verilmişdir.

"Pərvanə" oyanış dövrünün geniş ictimai-tarixi mənzərəsini və zamanın ən vacib həyatı məsələlərini çoxşaxəli, zəngin hadisələr, geniş bədii lövhələr axınında dolğun, real əks etdirir, akademik Məmməd Arifin dediyi kimi, "Gözümüzün qabağında siniflər, təbəqələr, müxtəlif siyasi-ictimai görüşlü adamlar, ziddiyyətli zövqlər, ehtiraslar gəlib keçir, irtica ilə tərəqqi üz-üzə durur. Yazıçı hadisələri addım-addım izləyir, qaranlıqlar içərisindən çətinliklə, yavaş-yavaş baş qaldıran yeniliyin rüşeymlərini, işıqın qaranlıqla qalib gəlməsinin dramatik prosesini göstərir. Bədii panorama dövr haqqında, tarixi inkişafın qanunauyğunluğu haqqında əsaslı təsəvvür yaradır. Zəngin hadisələr, gərgin ictimai konfliktlər cərəyanı içərisində oxucunun diqqətini insan xarakterlərinin inkişafı, demokratik fikirlər, inqilab ruhlu adamların yetişməsi prosesi cəlb edir. Bütün bunlar Azərbaycan romanının yeni keyfiyyətləridir" ("Azərbaycan" jurnalı, 1971, N 10, səh. 16).

Mirzə İbrahimovun bir dramaturq kimi fəaliyyəti də uğurlu olmuşdur. Azərbaycan dramaturgiya tarixində yeni bir dövr açan C.Cabbarlıdan sonra kənddə kollektivləşmə zamanı gərgin sinfi mübarizənin dolğun lövhəsini yarada biləcək qüdrətli sənətkar fırçasına böyük ehtiyac hiss olunurdu. Belə bir vaxtda "Almaz" və "Yaşar" pyesləri kimi ədəbi-tarixi salnamənin davamı olan "həyat" dramı yarandı. Sənət incisi "həyat" müsabiqədə mükafata layiq görüldü, gənc müəllifinə dərin şöhrət qazandırdı. Bu müvəffəqiyyət istedadlı dramaturqun dərin müşahidə bacarığını, dramnəfislik sənətinə bələdliyini, realizm, müasirlik, ictimai pafos və ideya-bədii vəhdət ənənələrinə sədaqətini açıb göstərdi. "Həyat" müqəddəs teatr məhrabına Mirzə İbrahimovun vəsiqəsi oldu. O, yarıməsrlilik bədii yaradıcılığı müddətində dramno-

filik sənəti xəzinəsinə ölməz əsərlər ("Madrid", "Məhəbbət", "Kəndçi qızı", "Yaxşı adam", "Közəren ocaqlar") bəxş etdi.

Mirzə İbrahimov geniş erudisiyalı, müasirlik duyğusu, həssaslığı və heyrotamiz zehni, əməyi sayəsində zamanın nəbzini tutmağı, dövrün əhəmiyyətli hadisəsinə vaxtında cavab verməyi bacarır.

Onun səhnə əsərləri də bu baxımdan səciyyəvidir. Bütün dünyanı faşizm təhlükəsi bürüdüyi bir dövrdə "Madrid" (1937) dramı yazılmışdı. Burada İspaniya zəhmətçələrinin və xalq cəbhəsinin qəhrəmanlıq mübarizəsi əksini tapmışdır. İspan xalqının qəhrəman oğul və qızlarının — Lina, Karlos, Karton, Xoze kimi vətərpərvər gənclərin vətən torpağında azadlıq uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi faşizm və onun mürtəce beynəlxalq siyasətinə qarşı çevrilmişdi.

"Məhəbbət" (1941) ictimai-məişət dramı da günün ən vacib, əhəmiyyətli hadisələrinin əks-sədəsi idi. Burada Böyük Vətən müharibəsi dövründə arxa cəbhənin gərgin, sərt həyatı, digər tərəfdən ailə-məişət səhnələri təsvir edilir. Əsərin əsas surətləri -gənc mühəndis Məhəbbət, Yusif, kommunist Kərim, qocaman Məşədi Qulamhüseyn və b. simasında "hər şey cəbhə üçün" əzmi ilə bütün işlərini ön cəbhənin tələblərinə uyğunlaşdıran sovet adamlarının yeni nəcib keyfiyyətləri, vətənə, xalqa, partiya sədaqət hissi dolğun, inandırıcı verilmişdir. Ağır sınaq illərində "Məhəbbət" pyesinin təbliği və tərbiyəvi əhəmiyyəti böyük idi.

İyirmiillik fasilədən sonra dramaturgiyaya qayıdan Mirzə İbrahimovun "Kəndçi qızı" (1961), "Yaxşı adam" (1963) komediyaları onun yaradıcılığında yeni keyfiyyətləri aşkara çıxardı. Müasir milli komediyənəfisiyinin gözəl ənənələrindən ustalıqla istifadə edən dramaturq dövrün yüksək idealları mövqeyindən müasir həyata, məişətə nəzər salır, müasirlərin nəcib keyfiyyətlərini təqdir etməklə yanaşı, zamanın, dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmayan, ümumi yüksəlişə mane olan tüfeylləri tənqid edir. "Kəndçi qızı" əsəri ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılandı, M.A.Axundov adına Respublika Dövlət Mükafatına layiq görüldü.

İctimai idrak və tərbiyə gücü əsərləri teatr səhnəsində tərəvətli saxlayır. "Közəren ocaqlar" (1969) dramı bu cəhətdən maraqlıdır. Mətin inqilabçı N.Nərimanovun vətən torpağının azadlıq və istiqlalıyyəti, xalqın gələcək xoşbəxtliyi uğrunda apardığı mübarizəsi "Közə-

ren ocaqlar" pyesində parlaq əksini tapmışdır.

Mirzə İbrahimov orijinal bədii yaradıcılığında əsaslandığı prinsipləri bir nəzəriyyəçi alim kimi öz tənqidi-estetik tədqiqatlarında müdafiə edir, böyük ədəbiyyatın inkişafı uğrunda mübarizə aparır. Onun zəngin, özünəməxsus tənqidi görüşləri ədəbi irsə, müasir ədəbiyyatın aktual problemlərinə vətəndaş yazıcı mövqeyini aydınlaşdırır. Mirzə İbrahimovun nəzəriyyəçi, ədəbiyyat tənqidçisi və tədqiqatçısı kimi tanınan hələ 30 -cu illərin əvvəllərindən ardıcıl məşğul olduğu realizmin inkişaf mərhələləri, sənətkarlıq, ideyalılıq və xəlqilik, ənənə və novatorluq, realizm, onun romantika ilə əlaqəsi, klassik sənətin gücü, ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri və zənginləşməsi problemləridir.

Mirzə İbrahimovun tənqidi təfəkkürünün əhatə etdiyi bu çoxcəhətli, rəngarəng mövzular yerin dərin qatlarından axarı olan və qovuşub gur şələlə yarıdan saf və şəffaf sulu bulaqları xatırladır. Yarım əsr bundan əvvəl əlinə yenice qələm alan gənc Mirzə İbrahimov ilk çıxır açdığı əzəmətli şöhrətin zirvəsində dayanmışdır. Onun "Həyat və ədəbiyyat" (1947), "Xəlqilik və realizm cəbhəsindən" (1961), "Böyük şairimiz Sabir"(1962), "Gözəlliyin qanunları ilə" (1964), "Böyük satira ustası" (1966), "Aşiq poeziyasında realizm" (1966), "Ədəbi qeydlər" (1972) və b. kitabları ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidi fikrin inkişafına ciddi təsir göstərməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəlişində, qəti qələbəsində böyük rol oynayır.

Azərbaycan ədəbi tənqidi fikrini və ədəbiyyatşünaslığını məşğul edən elə bir problem yoxdur ki, Mirzə İbrahimov öz münasibətini bildirməmiş olsun. Tarix, poetika, fəlsəfə, estetika, tənqid, publisistika, dilçilik, teatr problemləri onu həmişə cəlb etmiş, düşündürmüş, tədqiqat obyektinə olmuşdur. Son zamanlar estetika ilə məşğul olan alimlər intibah probleminə diqqəti artırmışlar. Bədii təfəkkürə yenilik, demokratik ruh gətirmiş, humanizmi gücləndirib intibah kimi estetik hadisə sənətkar yazıçını düşündürməyə bilməzdi. O özü bu barədə yazır: "Uzun illərdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül tarixi, inkişaf yolu, müxtəlif əsrlərdə yaşayıb-yaratmış zəka sahiblərimizin, söz ustalarımızın nə kimi şəraitdə və necə formalaşmış kamilləşmələri, dünya mədəniyyətinə bəxş etdikləri sənət incilərinin hansı ictimai-fəlsəfi zəmində yaranması. Bir sözlə qədim tarixli mədəniyyətimizdə intibah məsələsi ilə maraqlanıram". ("Kommunist" qəzeti, 31 may

1980). Mirzə İbrahimov öz düşüncə və mülahizələrini "Renessans və Azərbaycan renessansı" adlı irihöcmli elmi məqaləsində ətraflı şərh etmişdir.

Mirzə İbrahimov öz ehtiraslı, iti qələmi ilə müasir publisistikanın inkişafına ciddi təsir göstərir. Onun yarıməsrlik publisistika yaradıcılığı yeni məzmunlu milli publisistikanın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Böyük sənətkarın öçerkləri, yol qeydləri, xatirələri, günün ən vacib, aktual problemlərinə vaxtında cavab verən yazıları publisistikanın gözəl nümunələridir. Onun Moskvada "Sovetski pisatel" nəşriyyatının oxuculara təqdim etdiyi "Mənim həyat kitabım" publisist yazılar toplusu bu cəhətdən səciyyəvidir. Mirzə İbrahimovun publisistikasında güdrətli Vətənimizin yüksəlişi, gərgin siyasi-ictimai hadisələri, mütərəqqi bəşəriyyətin sülh, demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizəsi əksini tapanmışdır.

Azərbaycan publisistikasının inkişafında xidmətlərinə görə Mirzə İbrahimovca Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının "Qızıl qələm" fəxri mükafatı verilmişdir.

Bunlar görkəmli sənətkarın müasir dünya hadisələrinə həssas, ayıq münasibətini, doğma xalqın mübarzə və qayğılarına sıx tellərlə bağlı olduğunu göstərir. Mirzə İbrahimov öz yaradıcılığında publisistika bugün də xüsusi əhəmiyyət verir. O yazır: "Publisistika sənətkara həyatdan aldığı təəssüratı ifadə etmək üçün ən əlverişli, operativ və çevik janrdır. Həyatda baş verən hadisələri isti-isti qələmə almaqda onun misli yoxdur. Lakin publisistikada yazıçıdan ehtiyat, ayıqlıq, bədii zövq tələb edən bir xüsusiyyət var: elə yazmaq olar ki, yazı tez unudulsun. Bu, sürüşkən yoldur. Əsl bədii publisistika konkret hadisənin təsvirində də ülviləşmiş fikirlər, insan həyatında uzun ömürlü hisslər və ehtiraslar istəyir. Mən həmişə ikinci yola meyl etməyə çalışmışam". ("Kommunist" qəzeti, 31 may 1980-ci il).

Mirzə İbrahimov milli ədəbiyyat və mədəniyyət xəzinəsini dünya şöhrətli rus və Avropa yazıçılarının gözəl əsərlərini tərcümə etmək yolu ilə zənginləşdirir. Onun böyük yaradıcı əməyinin bəhrəsi olan yüksək səviyyəli bədii tərcümələrdə ilham və qəlb çırpıntıları, dərin məhəbbət odu hisf olunmuşdur.

V.Şekspirin "Kral Lir", "On ikinci gecə, yaxud hər nə istəsəniz", B.Şounun "Şeytanın şagirdi", A.P.Çexovun "Üç bacı",

A.N.Ostrovskinin "Quduz pullar", Q.Sundukyanın "Daha bir qurban", A.Safronovun "Kişilərə inanmayın", M.Şatrovun "İnqilab naminə" əsərləri M.İbrahimovun tərcüməsində Azərbaycan teatr səhnəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Mirzə İbrahimov C.Bayrov, N.Q.Çernişevski, A.Şirvanzadə, A.İsahakyan, O.Qonçar, M.Svetlov, Ş.Rəşidov və digər sənətkar yazıçıların əsərlərini də tərcümə etmişdir. Mirzə İbrahimovun dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə təması, əlaqəsi onun Sovet İttifaqı və xarici ölkə xalqlarının dünyaşöhrətli yazıçılarından, onların sənətini tədqiq və təbliğ etməsində də nəzərə çarpır. Onun qədim yunan dramaturgiyası, hind ədəbiyyatı, Şiller, Barbüs, Molyer, Puşkin, Belinski, Çernişevski, Radişşev, Qoqol, Tolstoy, Çexov, Sayat-Nova, Abovyan, Quramaşvili, Romen Rolan, Turgenev, Lev Tolstoy, A.N.Ostrovski, Sundukyan, Pşevala, Kostyubinski kimi sənətkarların yaradıcılığı barədə maraqlı mülahizələri Ceyms Oldric, Konstantin Fedin, Avetik İsahakyan, Nazim Hikmət, N.Poqodin, Dmitri Qulia, Mirzo Tursunzadə, N.Tixonov, M.Şoloxov, M.Auezov, A.Saqareli, Xosə Risal, Əli Əqla Əfsan kimi müasir yazıçıların sənətindən bəhs etməsi, dünya mətbuatına verdiyi intervülər, çıxış və məruzələr onun beynəlxalq əlaqələrinin vüsəti, mahiyyəti və xarakteri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Mirzə İbrahimovun çoxcəhətli zəngin yaradıcılığı klassik irsin, milli mədəniyyətin möhkəm təməli üzərində yüksəlsə də, dünya ədəbiyyatının ümumbəşəri, mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnmişdir. Onun dünya ədəbi xəzinəsinə, mədəniyyətinə 30-cu illərdə açdığı cığırar illər ötdükcə, geniş nurlu kəhkəşan yoluna çevrilmişdir. Bu fikri yazıçının beynəlxalq əlaqələri də təsbit edir. Onun ilk şer, öçerk və publisist məqalələrində Gürcüstan, Ukrayna ölkələrinə Rusiyanın Ağ dəniz-Baltik kanalına səfərlərindən aldığı təəssüratın izləri vardır. Sonralar dövlət nümayəndəsi sifətilə İran, Tailand, Birma, Hindistan, İndoneziya, Əlcəzair ölkələrinə səfərlərində xalqın həyatı, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, ictimai-siyasi vəziyyəti ilə yaxından tanışlığı onun yaradıcılığını yeni mövzularla zənginləşdirir.

"Salam sənə, Rusiya!", "Çandranın üsyanı", "Cənub hekayələri", "Güləbətın", "Fırtına quşu" povestləri, "Gələcək gün" romanı, "Azad qız" librettosu xarici ölkələrə səfərlərindən alınan təəssüratın bədii ifadəsidir. Beynəlxalq imperializmin riyakar, yırtıcı təbiəti, əsa-

rət altında yaşayan məzlum kütlələrin oyanması, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulması prosesi bu əsərlərdə realist boyalarla, inandırıcı və təsirli verilmişdir.

Lakin Mirzə İbrahimovun dünya ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə əlaqəsi birtərəfli olmamışdır. Mühəribədən sonra onun əsərləri Azərbaycanın hüdudlarını aşıb xarici ölkə mətbuatında geniş yayılmışdır. Qardaş sovet xalqlarının, eləcə də bolqar, polyak, alman, fransız, ispan, macar, rumun, çin, uyqur dillərinə tərcümə olunmuş “Gələcək gün”, “Böyük dayaq” romanları ilə yanaşı, “Pəri xala və Lenin”, “Çandranın üsyanı”, “Vətən”, “İradə”, “Azad” hekayələri Mirzə İbrahimovu dünya miqyasında tanıtdı. Bu, onun qüdrətli sənətinin beynəlxalq əks-sədası idi. Mirzə İbrahimov xarici ölkə mətbuatında dərc etdirdiyi məqalələrində, müsahibə və çıxışlarında ən qabaqçıl ədəbiyyatın mübarizə və əməlini, xalqların sülh və dostluq arzularını şərh edir. Livanda çıxan mütərəqqi “Əl-Təriq” jurnalında ərəb yazıçısı və publisisti Solim Adnan ilə müsahibəsində Mirzə İbrahimov realizm yolu ilə inkişaf etmiş Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəliş yolundan, yüksək humanist ideallarından danışmışdır (Bax: “Bakı” qəzeti, 19 noyabr 1968-ci il).

Mirzə İbrahimovun çoxşaxəli ədəbi yaradıcılığı və əməli fəaliyyəti ilə sülh, demokratiya və xalqlar dostluğu ideyalarını təbliğ etməsi, xalqlar arasında sıx əməkdaşlıq tellerinin möhkəmlənməsinə çalışması onu görkəmli ictimai xadim kimi səciyyələndirir. Hindistan ictimaiyyətinin yazıçı Mirzə İbrahimovu beynəlxalq Nehru mükafatı ilə təltif etməsi bu cəhətdən əlamətdar idi.

Görkəmli ictimai xadim kimi Mirzə İbrahimovun səsi 50 ilə yaxın doğma vətənimizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda —Uzaq Şərq ölkələrində, Amerikada, Avropa və Afrika ölkələrində, beynəlxalq görüşlərdə eşdilir. 1977-ci ildən Asiya və Afrika xalqları ilə sovet həmrəylik komitəsinin sədri olan Mirzə İbrahimov dəfələrlə Amerika (Nyu-York), İngiltərə (London), Fransa (Paris), Portuqaliya (Lissabon), Misir (Qahirə), İsgəndəriyyə, Kipr (Nikoziya), Suriya (Dəməşq), Zambiya (Lusaka) ölkələrində səfərdə olmuş, beynəlxalq konqres, sessiya və müşavirələrdə sovet nümayəndə heyətinin başçısı kimi çıxış etmişdir. Onun başçılığı ilə komitə möhkəm sülh uğrunda mübarizə məqsədi ilə Əfqanıstanda, Veytnamda, Mali adasında və

bəzi digər ölkələrdə tədbirlər” keçirilmişdir. (Bax. “Kommunist” qəzeti, 31 may 1980-ci il). Uzaq səfərlərdən yazıçının aldığı zəngin təəssüratlar şerə, publisistikaya, hekayə və xatirəyə çevrilir.

Mirzə İbrahimov Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri və SSRİ Yazıçıları İttifaqının katibi işləmişdir. O, dəfələrlə yazıçılara rəhbərlik etmiş, milli ədəbiyyatın inkişafı, ümumittifaq miqyasında özünə layiqətli mövqə tutması qayğısına qalmışdır. Onu “böyük bir nəslin mənəvi müəllimi” hesab edənlər haqlıdirlər (Mədinə Gülgün. Balas Azəroğlu, illərlə ölçülməyən ömür. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, dekabr 1971-ci il). Lakin bu yalnız onun dərin məzmunlu mürəzələri, müdrik söhbətlərini dinləyənlərə və ya xalqın ağsaqqalı kimi ondan məsləhət alanlara “heyatın və ömrün mənasını”, “vətən və xalq qarşısında borcun” məsuliyyətini onun ölməz obrazlarının əməllərindən öyrənən oxuculara şamil edilmir. Həm də otuz il bundan əvvəl ədəbi üföqlərdə yenicə sayrışan, bugün öz dəst-xətti ilə tanınan istedadlı yazıçılar nəslinə şamil edilir. Mirzə İbrahimovun böyük qayğısını həmişə minnətdarlıq hissi ilə xatırlayan görkəmli yazıçı İsa Hüseynov yazır ki, “Mirzə İbrahimov o dövrdə yazıb yaradan ədəbi gəncliyimizin heyətində heç vaxt unudulmayacaq günlərin — “Gənclər günləri”nin təşkilatçısı və rəhbəri oldu”. Yeddi-səkkiz ildən sonra “Mirzənin dövrəsində artıq hərəsinin öz səsi, öz qələmi olan böyük bir yeni nəsil toplaşmışdı. Mirzə onların kiçik yazılarını belə, diqqət mərkəzindən kənarı qoymur, pislərini amansız tənqid atəşinə tutur, yaxşısının haqqında şəxsən özü qəzetlərdə reseenziya yazır, hətta onu “ədəbiyyatımızın nailiyyəti” adlandırır, gənc qələm sahibini daha yeni-yeni müvəffəqiyyətlər qazanmağa, yaradıcılıq zəhmətinə qatlaşıb ardıcıl və gərgin çalışmağa sövq edir” (Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, 1958, səh.148).

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası yarandığı vaxtdan onun həqiqi üzvü olan Mirzə İbrahimov filologiya elminin inkişafı, elmi kadrların hazırlanması sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, 1948-1954-cü illərdə Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna direktorluq etdiyi dövrdə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elminin, yeni, yüksək səviyyədə tədqiq olunmasını təşkil etmişdir.

Üçüncü “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin yaranmasında Səməd Vurğun və Məmməd Arif Dadaşzadə ilə birlikdə onun da ciddi

əməyi olmuşdur. Məsul dövlət vəzifələrində işlədiyi vaxtlar Mirzə İbrahimov institutun yaradıcı kollektivi ilə sıx əlaqə saxlayır, elmi sessiya və konfranslarda çıxış edir, ciddi elmi problemlərin həllində onlara köməyini əsirgəməz.

1960-1965-ci illərdə Mirzə İbrahimov institutda XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi şöbəsinə başçılıq etdiyi zaman klassik ədəbiyyatın tədqiqi problemləri ilə ciddi məşğul olur. Aşıq Ələsgər, Səbir, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, H.Cavid, C.Cabbarlı və b. haqqında elmi məqalələr yazıb dərc etdirir.

1976-cı ildən ömrünün sonunadək Mirzə İbrahimov institutun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Burada onun rəhbərliyi ilə üçcildlik sanballı "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası" tərtib olunmuş, demokratik ədəbiyyatın ayrı-ayrı mərhələləri öyrənilmişdir. Bununla yanaşı Mirzə İbrahimov çoxcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin yaradılmasında müəllif və redaktorlardan biri kimi fəal iştirak etmişdir.

Xalq yazıçısı Əli Vəliyev Mirzə İbrahimovun simasında "yeni tipli xadim, yeni tipli yazıçı, yeni tipli insan" görür, onun sənət zirvəsinə inadlı yürüşünə sevinirdi ("Ulduz" jurnalı, 1971, N 10). Mirzə İbrahimovun şəxsiyyətinə və sənətinə qardaş xalqların yazıçıları da həmişə böyük ehtiramla yanaşmışlar.

Konstantin Fedin Mirzə İbrahimovun öz politrası ilə yaratdığı həyat və mübarizə lövhələrində olan əlvan rənglərin "təravəti, idrak dərinliyi və coşğun vətəndaşlıq hissləri"ni müasir ədəbiyyatın çiçəklənməsi naminə alqışlayırdı (Bax: "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 2 dekabr 1971-ci il). Gürcü şairi Karlo Kaladze Mirzə İbrahimovun "gözəl nəsrin şeriyətinə ürekdən vurğun" olduğunu etiraf edirdi (yenə orada).

Sevimli həmkarının çoxcəhətli istedadına dərin bələd olan böyük türkmen yazıçısı Berdi Kerabəyev onu "nəsrin bütün janrlarında yaradan söz ustası" kimi təqdir edirdi ("Ulduz", 1971, N10). Anatoli Safronova görə Mirzə İbrahimov öz gərgin yazıçı əməyi ilə, öz istedadı ilə zamanəmizin böyük nəsrini yaradan bir yazıçı kimi, Azərbaycan xalqının həyat salnaməsini yazan böyük sənətkar" kimi yüksəlmişdir (Yenə orada).

Məhz buna görədir ki, moskvalı yazıçı Leonid Lenç böyük ifti-

xar hissi ilə Mirzə İbrahimovu "Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiki" adlandırmış, əsərlərində olan böyük müdrikliyə, poeziyaya, sənətkarlıq qüdrətinə heyranlığını bildirmişdir (Yenə də orada).

Mirzə İbrahimov yaradıcılığının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas alim, professor Sergey Daronyan böyük beynəlmiləlçi sənətkarın geniş dünyagörüşünə, böyük mədəniyyətinə, zəhmətsevərliyinə və yaradıcılıq eşqinə həmişə valeh olmasından danışıq ("Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 2 dekabr 1971-ci il).

Görkəmli yazıçı və ictimai xadim Mirzə İbrahimovun milyon-milyon ürəklərə yol tapan gözəl əsərləri bu gün də gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə kömək edir, onlarda vətənpərvərlik, doğma vətən torpağına sonsuz məhəbbət aşılayır. Onun ölməz əsərləri zaman-zaman müstəqil Azərbaycanın möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə aparın insanlara xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİ TƏNQİDİ FİKRİN QAYNAQLARI

Mirzə İbrahimovun "Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən" (Yazıçı, 1985) kitabı haqqında düşüncələr.

Ədəbi fikrin və nəzəri-estetik prosesin tədqiqi xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun müntəzəm məşğul olduğu əsas yaradıcılıq sahələrindən biridir. Bu gün milli ədəbiyyatın müdrik aqsaqqalı kimi tanınan Mirzə İbrahimov əlinə qələm aldığı gənclik illərindən bədii yaradıcılıqla yanaşı, ədəbi-estetik fikir tarixi və müasir ədəbi proses məsələləri ilə yorulmaq bilmədən, ardıcıl məşğul olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin yaranmasında Mirzə İbrahimovun xidmətləri misilsizdir. 30-cu illərin axırlarında onun Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr etdiyi "Böyük demokrat" adlı ilk qiymətli nəzəri əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının uğurlu, əlamətdar hadisəsi kimi qiymətləndirilməsi təsadüfi deyildi. Burada ədəbi keçmişə, ədəbi mübarizələrə, ədəbi şəxsiyyətlərə yeni münasibət Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni mərhələnin başlanmasını göstərirdi.

Mirzə İbrahimovun ədəbi-tənqidi məqalələrində, çıxışlarında, ifadəsini tapan ən qədim dövrlərdən bu günə qədər mürokkəb, ziddiyətli ədəbi prosesləri dərin, nüfuzədiq ayıq baxış-ədəbi fikir tariximi-

zin öyrənilməsinə, eləcə də milli ədəbiyyatşünaslığın formalaşmasına ciddi kömək etmişdir. Mirzə İbrahimovun qüvvətli yaradıcılıq ehtirasının bəhrəsi olan bu əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir elm kimi formalaşmasına, ümumiləşdirici əsrlərin yaranmasına imkan yaratmışdır. Hazırda yeddicildik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaranması prosesində bir sıra mürəkkəb və ziddiyyətli problemlərin aydınlaşdırılmasında Mirzə İbrahimovun ədəbi yaradıcılığı istiqamətləndirici səciyyəyə daşır. Mirzə İbrahimovun “Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən” (Bakı, Yazıçı, 1985) adlı iri həcmli kitabı bu baxımdan böyük maraq doğurur. Bu kitabda müəllifin müxtəlif illərdə klassik və müasir ədəbiyyat barədə yazdığı elmi-nəzəri məqalələri toplanmışdır. Onları küll halında nəzərdən keçirən hər kəs burada zəngin ümumiləşdirici fikir, mülahizə və düşüncələrə qarşılaşır.

Xalqın mənəvi xəzinəsinə həssas, qayğılı münasibət, doğma yurda sədaqət, vətəndaşlıq hünəri və milli vüqar hissi aşılaraq bu kitab istər-istəməz göz önündə bütün həyatını ədəbi prosesin qaynar mühitində keçirən, mənəvi sərvətin keşiyində möhkəm, prinsiplial mövqə tutan müdrik fikir bahadırının, mütəfəkkir-alimin simasını canlandırır. Mirzə İbrahimovu milli ədəbiyyatın tarixi taleyi həmişə narahat etmiş, düşündürmüşdür. Onun bədii yaradıcılığın monumental-nəzəri problemlərinə dönmə-dönmə müraciəti də bunu sübut edir.

Kitabın “Klassik ədəbiyyat” bölməsi “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında realizm probleminə dair”, “Renessans. Azərbaycan renessansı və onun realizmi” məqalələri ilə başlayır. Bu bir həqiqətdir ki, realizm, romantizm və digər yaradıcılıq metodu təkcə Şərq xalqlarının ədəbiyyatında deyil, son illərə qədər dünya ədəbiyyatında bütün dərinliyi ilə öyrənilməmişdir. Həm də bədii yaradıcılığın mündəricəsi, həyatla, zamanla əlaqəsi, predmeti, bədii forma və s. problemləri, eləcə də realizmin tarixi inkişafı, nəzəri məsələləri ətrafında qızğın mübahisələr davam etməkdədir. Mirzə İbrahimov klassik Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yaradıcılıq metodu kimi müəyyən edilməsi məsələsindən danışıq, realizmin Vaqif yaradıcılığından başlanılması əhəmiyyətinə qarşı çıxır. Xaqani, Nizami, Nəsimi və Füzuli kimi ölməz sənətkarların əsərlərində realizmin mövcud olmasını elmi inandırıcılıqla sübut edir. Bununla belə, müəllif haqlı olaraq göstərir ki, Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu problemi mürək-

kəb məsələdir. Onu dərinləndirən, hərtərəfli, elmi müqayisələr yolu ilə öyrənmədən “orta əsrlər ədəbiyyatımızda yaradıcılıq metodlarının nədən ibarət olduğunu, necə inkişaf etdiyini, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və mübarizəsini” müəyyənləşdirmək, ümumi nəticə çıxarmaq olmaz. “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında realizmi inkar etmək, romantizmi həmin ədəbiyyatın və onun Xaqani, Nizami Nəsimi, Füzuli kimi ölməz ustalarının başlıca yaradıcılıq metodu olaraq müəyyənləşdirmək bizə birtərəfli görünür. Çünki romantizmi o dövrlər ədəbiyyatının başlıca yaradıcılıq metodu kimi aldıqda Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi yazıçıların bir sıra açıq-aydın realist mahiyyətdə olan əsərləri, həmçinin xalq ədəbiyyatının “Koroğlu” kimi tamamilə realist nümunələri izah olunmamış qalar” (səh.12).

Mirzə İbrahimov klassik sənətkarların yaradıcılığında realizm və romantizmin yanaşı inkişaf etməsini, orta əsrlər poeziyasında romantizmin güclü olmasını təsdiq etməklə yanaşı, bu dövr dünya ədəbiyyatında, istərsə də milli poeziyada realizmin olması fikrinə tərəfdar çıxır. O, klassizmin realizmi (Molyer) ilə intibah dövrü realizmi (Şekspir) arasında oxşar və fərqli cəhətləri, Avripid ilə Esxilin qarşı-qarşıya duran estetik prinsiplərini şərh edərək “realizmin donmuş bir şey” olduğunu, dialektik tarixi inkişafı zamanı “ədəbi prosesdə bəzən əsas yol, bəzən də çıxır kimi” irəliləməsini söyləyir. Ayrı-ayrı dövrlərin, ayrı-ayrı ölkələrin ədəbiyyatında realizmi bədii hadisə kimi səciyyələndirən ümumi cəhətləri, vacib ümumi prinsipləri ilə yanaşı hər dövr realizmin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri, poetikası olmasını qeyd edir. Müəllifə görə, əsasən tənqidi mahiyyət daşıyan XIX əsr realizmi “həyatı bütün, ziddiyyətləri ilə əks etməyi, bütün pərdələri yırtmağı özünün əsas vəzifələri” hesab etmişdir. Həyatı, varlığı inqilabi inkişaf meyilləri ilə əks etməksə müasir realizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Nədənsə, müəllifin maarifçi realizmindən bəhs etməsi mübahisə doğurur. Məlumdur ki, maarifçi realizm—XIX əsr realizmi özü də “adi” realizmdən fərqli, sonra tənqidi realizmə doğru təkamül yolu keçmiş, bunun müttərəqqi əhəmətləri əsasında XX əsrdə tamamilə yeni keyfiyyətli, inqilabi mahiyyətli realizmin yaradıcılıq metodunun əsası qoyulmuşur.

Məlum olduğu kimi, renessans problemi ətrafında da həmişə qızğın mübahisələr olmuş, bu gün də davam etməkdədir. Burjuva alim-

ləri renessans dövrünü yalnız Avropa ölkələrinə məxsus etmiş, Şərq xalqlarının tarixində intibah, yenidən dirçəlmə dövrünün olub-olmamasını şübhə altına almışlar. Mirzə İbrahimov "Renessans. Azərbaycan renessansı və onun realizmi" məqaləsində Azərbaycan renessansı, onu yaradan şərait və bu renessansın xüsusiyyətləri barədə dolğun təsəvvür yaratmaq üçün ayrı-ayrı ölkələrdə, müxtəlif dövrlərdə renessansın ümumi cəhətlərinə nəzər salır. Bəşər tarixində mədəniyyətin və ictimai fikrin yenidən dirçəliş, yüksəliş mərhələsini yalnız Avropa ölkələrinə məxsus olduğunu iddia edən burjuva alimlərinin qeyri-elmi mülahizələrini tutarlı dəlillərlə rədd edir. Şərq ölkələrində—Hindistan, Çin, İran, Orta Asiya, Qafqaz və s. ölkələrində renessansın ümumi cəhətlərinin mövcud olmasını söyləyir, qəti bir inamla yazır ki, ayrı-ayrı ölkələrdə yaranan "müxtəlif renessans mədəniyyətləri bütün milli xüsusiyyətlərlə bərabər nəinki bir region daxilində, hətta dünya miqyasında da qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir". (səh. 35).

Bu münasibətlə Azərbaycan renessansının ideya və mündericəsinə nəzər yetirən müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, XII-XIV əsrlərdə yazıb yaratmış Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı bütün Şərq və dünya renessansının parlaq səhifələri olmuşdur. O yazır: "...təkcə XII əsrdə, yəni Azərbaycan renessansının parlaq dövründə Nizami ilə yanaşı Xaqani, Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Əbül-ülə Gəncəvi, Qətran və Təbrizi, Şəms Təbrizi, Xətib Təbrizi kimi böyük humanist şairlər yazıb yaratmışlar. Onların yaradıcılığının əsas ruhu insana məhəbbətdən, insanın təbii və ictimai hüquqlarını müdafiədən ibarətdir. Onlar insana zülm edən, onu mənən və cismən əzən, alçaldan qüvvələri, xüsusən feodal hakimiyyətini, despotizmi və dini fanatizmi daima pisləmiş, ən böyük şər kimi rədd etmişdir" (səh.33-34). Hər yerdə hər zaman renessansın Mərkəzi probleminin insan olduğunu, onun ideya mahiyyətini humanizmin təşkil etdiyini xatırlasaq bu böyük şairlərin Azərbaycan renessansını ehtiva etdiyini görməmək olmaz. Mirzə İbrahimov bütün bu həqiqətə göz yuman, Azərbaycan xalqının "öz milli poetik sözüni" yalnız XV əsrin axırlarından başlamasını iddia edən tədqiqatçıların yalnız, bəzən də dolaşlıq, təzadlı mülahizələrini rədd edərək yazır: "Məlumdur ki, X-XIV əsrlərdə də Təbriz, Şuşa, Gəncə, Şamaxı Azərbaycan şəhəri olub və bu şəhərlərdə yaranmış mədəniyyət, elm, poeziya, incəsənət Azər-

baycan xalqının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxildir. Həmin şəhərləri X-XIV əsrlərdə "yalnız müxtəlif peşə və ticarət mərkəzləri deyil", həm də "mədəniyyət mərkəzləri" hesab etmək, eyni zamanda o əsrlərdə Azərbaycan renessansı barədə susmaq açıq-aydın özünü ziddiyyətli vəziyyətə salmaqdır. Azərbaycan renessansı tarixi həqiqətdir. Onun barəsində yarımçıq danışmaq olmaz. (səh. 39).

Son zamanlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ictimai-estetik fikir tarixinin renessans mərhələsini öyrənilməsi sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır: A.Rüstəmov, A.Hacıyev, Q.Kəndli Azərbaycan renessansının öyrənilməsinə yeni hədiyyələr daxil etmişlər ki, bu da gələcəkdə kapital əsərlərin yaranmasına yol açır.

Mirzə İbrahimovun öz kitabında Azərbaycan renessansının kofreyələri—Xaqani, Nizami, Əhvədi, Nəsimi yaradıcılığından bəhs etməsi bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. O öz məqaləsində həyatı, gerçək ələmi mütorəqqi baxımdan dərk edən, insanlara azadlıq və ədalət hissələri, humanist duyğular aşılamış, ümumdünya mədəniyyəti tarixinə daxil olmuş bu sənətkarların poetik əsərlərindən çıxış edərək onları Azərbaycan renessansının ölməz nümayəndələri kimi səciyyələndirir. "Xaqaninin həyatı və estetik ideali" məqaləsindən görüldüyü kimi, XIX əsrdən bəri, xüsusən sovet dövründə öyrənilməyə başlasa da, hələ bu vaxtdək orta əsrlər Şərq poeziyasının bütün janrlarında şerlər yazmış, xalq kütlələrinin həyatının psixoloji ələminin, həyat fəlsəfəsinin, arzu və düşüncələrinin bədii salnaməsini yaratmış dünya şöhrətli şairin irsi dərindən tədqiq edilməmişdir. Xaqaninin iyirmi beş min beytdən ibarət poetik xəzinəsindən az bir hissəsi xalqın şərvətinə çevrilmişdir. Xaqani mübariz fikir bahadırı idi. Ona görə də saraydan üz çevirmiş, bütün ömrü boyu şah və əyanların siyasi, fəlsəfi, əxlaqi həyatına qarşı çıxmışdır. Mirzə İbrahimov şairin öz şərvətindən çıxış edərək Xaqaninin ağır, təlatümlü narahət həyatı, öz zəmanəsinin gərgin mübarizələrini əks etdirən döyüşkən poeziyası barədə aydın təsəvvür yaradır. Xaqani şerini Şərq poetik tofəkküründə yeni mərhələ kimi səciyyələndirir, dərin fəlsəfi mahiyyəti və novator ruhu etibarilə saray poetik ələmindən ayrılmağın kökünə ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşlər ayırlığında axtarır. Böyük fikir bahadırının poeziyasında feodal dünyanın mənəvi, fəlsəfi ələmi, şairin narahət həyatının qüdrətli emosional əks-sədası ifadəsini tapmışdı. Bu qiymətli fəlsəfi və ka-

mil bədii incilər dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə zənginləşdirməklə yanaşı, uzun əsrlərdən bəri şairlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. Onun Azərbaycan ruhu, bədii zövqü və təfəkküründən, eləcə də Şirvan və Təbriz torpağından qidalanan təravətli, dərin mənalı poeziyasının elmi təhlilini verən Mirzə İbrahimov böyük sənətkarın yaradıcılığında dərin humanizm, zəhmətkeş kütlələrə havadarlığı, feodal aləminə qarşı mübarizə əzmi, beynəlmilətilçiliyi, qonşu xalqlara dərin rəğbəti, real həyata münasibəti, dini fanatizmə, ruhanilərə, sofizmə və digər meyllərə ciddi tənqidi fikri, “insan şəxsiyyətini ucaltmağı öz poeziyasının əsasına” qoymağı nəzərə alaraq qəti bir inamla deyir: Xaqani Şirvani ümumən dünya renessansının ilk böyük nümayəndələrindən biridir. Əlbəttə, bu elmi qənaət tamamilə əsaslı və inandırıcıdır.

Mirzə İbrahimov “Nizami və Xaqani yaradıcılığını tədqiqin bəzi məsələləri” məqaləsində Avropa burjuva şərqşünaslarının, eləcə də onların təsiri altına düşənlərin Xaqaninin dərin mənalı, humanist mündəricəli, mütərəqqi ideyaları şerlərini deyil, onun “zəmanə ilə bağlı möhud cəhətlərini, bir neçə həcvini və ara dedi-qodularını” ortaya çəkib onu gözəndən salmaq cəhdlərini ciddi tənqid edir. Təəssüflə bildirir ki, A.E.Krımski “Nizami və onun müasirləri” (“Elm”, 1981) kitabında da bu təsirdən yaxa qurtara bilmədiyindən Xaqanini saray şairləri ilə birgə cərgəyə qoymuş, böyük şairi ömrünün axırlarına doğru “müddahlıq” gölməçəsindən çıxarıb “mistisizm” bataqlığına” atmışdır. Bütün bunların kökündən yanlış olduğunu, Xaqaninin nurlu poeziyası ilə bir araya sığmadığını sübut edən Mirzə İbrahimov yazır: “Xaqani poeziyası öz dövrü haqqında, yaşadığı cəmiyyətin və ümumən o zamanlı Şərqi siyasi, əxlaqi, ictimai görüşləri və idealları barədə ensiklopedik məlumat verən, dövlət işçilərindən tutmuş adi zəhmətkeş insanlara qədər müxtəlif təbəqələrin həyatını və əxlaqını real cizgilərlə əks edən, xalq kütlələrinin azadlıq həsrətini bədii təfəkkürün mərkəzinə keçirmiş böyük bəşəri poeziyadır” (səh. 91).

Mirzə İbrahimov Nizami Gəncəvinin də insan şəxsiyyətini ucaldan poeziyasını, dərin humanizmini, renessans ideyalarını onun yaradıcılığında “törk-dünya fəlsəfi ruh, mistik, hətta dini görüşlər sistemi” axtaranlara qarşı qoyur. V.Baxerin “Nizaminin həyatı və əsərləri” (1871), A.E.Krımskinin “İrənin və onun ədəbiyyatının tarixi” (1903) tədqiqatlarında kök salmış qeyri-elmi fikirləri rədd edir. O,

“Şer səmasının sönməz günəşi” məqaləsində isə əsərlərin dumanlı qatlarını yarıb bu gün də poeziya üfüqlərində nur saçan Nizami Şerinin qüdrətini, ölməzliyini, təsir gücünü və dünya şöhrətini şərh etməklə yanaşı, poetik fikir tarixində dahi şairə əbədi ölməzlik bəxş edən “Xəmsə”ni ilk renessansının incisi kimi qiymətləndirir.

Firdovsinin yaratdığı “Şahnamə” Şərq ədəbiyyatında poetik təfəkkürün zirvəsi sayılırsa, Nizami yaratdığı “Xəmsə”— qəzəl, qəsidə, mənzum hekayələr və rovyatələr toplusu “Sirlər xəzinəsi”, lirik romantik daстанlar—“Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” xəzinəsi ilə yeni səhifə açdı, “yeni ədəbi məktəbin banisi oldu”. Bunun səbəbi hər şeydən əvvəl, Nizaminin öz dövrünün ictimai-mədəni həyatına, bəşəriyyətin mütərəqqi fikri-fəlsəfi, bədii-estetik dünyagörüşünə dərin bələdiyyi ilə bağlı idi. Nizami əsərlərinin dərin ictimai mənası, fəlsəfi tutumunun özəməti “Faust” müəllifi Hötenin dediyi kimi, “insanın məhəbbət hissini dahiyanə təsviri”ndə təzahür edir. Böyük rus yazıçısı Aleksandr Fadeyev Nizami yaradıcılığının mərkəzində duran insanın məhəbbət hissini “ümümbeşər humanist hissə cəvri”diyini söyləyir. Çünki Nizami dühası sehrkar yaradıcılığı ilə insanın həyatını mənəvi aləminin rəngə-rəngliyini, sevinc və iztirablarını, ehtiraslarını, zülmə və haqsızlığa nifrətini dərin ziddiyyətləri ilə göstərmişdir. Nizami humanizminin cəvheri Mirzə İbrahimov dediyi kimi, əməkçi insanı müdafiə, “insan şəxsiyyətinin azadlıq və səadət arzuları, onun hər cür zülm və təzyiqlərdən qurtarıb öz əməyi ilə yaşaması ideyası”dır. (səh. 77).

Nizaminin bütün ictimai problemləri xoşbəxt insan konsepsiyası baxımından araşdırması onun humanizmi ilə bağlıdır ki, bu da ilk renessansın parlaq tozahürüdür. Mirzə İbrahimov yazır: “Xəmsə”ni oxuduqca adam Nizami fikrinin genişliyi və dərinliyindən, həyatı əhatə qüvvəsindən heyrətə gəlir. Təbiət və kosmik aləm, xalq, cəmiyyət və dövlət barədə bunların mürəkkəb, dolaylı, çox əhatəli, qarşılıqlı əlaqələri, təsiri barədə Nizaminin fikirləri, fəlsəfi anlayışları və axtarımları olduqca mənalı və maraqlıdır. Lakin Nizaminin böyüklüyü, ölməzliyi yalnız bunda deyildir. Nizami hər şeydən əvvəl sənətkardır, yaradıcıdır, onun özəməti, böyük dühası insan həyatını və öz ictimai, fəlsəfi-əxlaqi görüşlərini geniş, parlaq, son dərəcə gözəl, təsirli, emosional bədii lövhələrlə, zəngin bədii təsvir vasitələri ilə əks etdirir.

məsindədir” (səh. 74).

XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Marağalı Əhvədinin də yaradıcılığının mərkəzində sələflərində olduğu kimi, humanizm dayanır ki, bu da renessansla bağlıdır. Məsnəvi formasında yazdığı “Cami-Cəm” poeması və qəzəlləri ilə dövründə böyük rəğbət qazanmış, sonralar Şərq, rus və Avropa alimlərinin arabir hörmətlə yad etdikləri sufi məsləhətçi tərqiət şairi Əhvədi ölkəmizdə inqilabdan sonra görkəmli tədqiqatçı alimlər—Həmid Arslı və Mirzəğa Quluzadə tərəfindən ilk dəfə öyrənilməyə başlanmışdır. Onların əməyi sayəsində şairin zəngin və ziddiyyətli yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqinə geniş imkan yaranmışdır. Mirzə İbrahimov “Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən” adlı iri həcmli məqaləsində Əhvədinin hələlik əldə olan ən böyük əsəri “Cami-Cəm” poemasının ilk mükəmməl elmi təhlilini verir. Əhvədiyə görə, “bütün ələmi-kainatda hər şey insan üçün yaranmışdır”. O, insana deyir:

*Varlığın ən yüksək nümunəsinə,
Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən!...*

“Cami-Cəm” poemasında dünyəvi hisslər, həyatı epizodlar, rüçətlər, obrazlar şairə yaşadığı dövrün dini, ictimai, fəlsəfi və əxlaqi anlayışlarını əks etməyə, bələliklə insan, insan şəxsiyyəti, onun həyata münasibəti barədə zəmanəsinin elmi və dini düşüncəsi səviyyəsinədən fikir söyləməyə imkan vermişdir. Əhvədi yaradıcılığı sufizm haləsinə büründüyündən şairin poemasına sufi görüşlər dərin iz buraxmışdır ki, onu düzgün başa düşmək, ağı qaradan seçmək üçün tədqiqatçı haqlı olaraq sufizmin bəzi ümumi cəhətlərini aydınlaşdırır.

Məlum olduğu kimi, XII-XIII əsrlərdə Sənayi, Əttar Nişaburi Cəlaləddin Rumi poeziyasında olan sufi görüşləri, tərqiət fəlsəfəsi hakim feodal ideologiyaya qarşı xalq kütlələrinin narazılığını ifadə edir, “insan şüurunu dini ehkamlar mənəşindən qurtarmağa çalışırdılar”.

Əhvədi öz yaradıcılığında dini-feodal ideologiyasının, sufi görüşlərin güclü ənənələri təsirinə məruz qalsa da, sufizm pərdəsi altında qatı fanatizm təbliğ edən şairlərin əksinə olaraq, sələfləri kimi, zülmə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmış, humanizmi təbliğ etmişdir. Nəsiminin Əhvədi yaradıcılığına rəğbəti, onun “Çist” qəzəlini sərbəst tərcümə etməsi təsadüfi deyildi. “Cami-Cəm”in dərin humanizmi, gö-

zəl estetik keyfiyyətləri ilə seçilməsi açıq-aşkar onun müəlliflərinin öz dövrünün elmi biliklərinə, ələcə də klassik ədəbiyyatına dərin bələdliyini, nadir poetik istedadını və estetik zövqünü göstərir. Ona görə də Marağalı Əhvədi məqalədə böyük humanist şair kimi təqdim olunur. Mirzə İbrahimov “Cami-Cəm” poemasının mütərəqqi fikri-fəlsəfi məzmunu, yüksək bədii xüsusiyyətlərini açmaqla şairin ictimai fikrimizin tarixi inkişafında yerini və xidmətlərini müəyyən edir, həm də onu mənəvi xəzinəmizin incisi kimi qiymətləndirir.

Bu baxımdan Mirzə İbrahimovun Nəsiminin həyatı, şəxsiyyəti, zəmanəsi və yaradıcılığı barədə elmi qeydləri—“Odlar yurdunun Prometeyi” və “söz mülkünün sultanı” məqalələri xüsusi maraq oyadır. Hər iki məqalədə orta əsrlərin təlatümlü və ziddiyyətli ictimai-siyasi və ədəbi mühitində qüdrətli bir sənətkar kimi yüksələn Nəsiminin poetik hünəri, ədəbi-estetik görüşləri, yaradıcılığının qaynaqları geniş elmi şərhini tapmışdır. Bu da Nəsiminin sənət ələmini başa düşməyə, hələ sağlığında Yaxın və Orta Şərqlin bir sıra ölkələrində şöhrət tapan böyük mütəfəkkir şairin Şərq renessans ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi aydınlaşdırmağa kömək edir.

Ömrünün kamil dövründə Təbrizdə öz təlimini—Hürufizmi elan edən Fəzlullah Nəimi və onun həyatının son dövrü ilə bağlı olan “Vəsiyyətnamə” haqqında müfəssəl söhbət açan Mirzə İbrahimov Şirvanşahlara tabe olan xalq kütlələrinin arasikesilməz iğtiş və üsyanları dövründə hakim feodal cəmiyyətinə qarşı Hürufizmin mövqeyi, yayılması və fəlsəfi mahiyyətini ətraflı şərh edir, bələliklə Nəsiminin ilk gəncliyində “romantik bir sədaqətlə” özünə ustad seçdiyi Fəzlullah Nəiminin ideali yolunda bütün həyatını qurban verməsini, “Hürufizmin işıqlı və mütərəqqi cəhətlərini böyük insanpərvərlik ideyası ilə birləşdirib” Şərq poeziyasının xalqın taleyi, mənəviyyatı ilə, cəmiyyətin həyatı ilə sıx bağlı yeni məzmun, dərin ictimai mahiyyət daxil etməsinə açıb göstərir. Nəsiminin poetik təfəkkürünün mündəricəsini azadlıq ideali, qabaqçılıq fəlsəfi-siyasi görüşlər təşkil edirdi. Zəmanəsinin fikri-fəlsəfi mübarizələri, fikri cərəyanları ilə sıx bağlı olan Nəsimi Hürufizmin böyük tərənnümçüsü idi. O, Hürufizmdə insana məhəbbət, sədaqət, inam görür, insanın yüksək mənəvi əxlaqi-sifətlərini təsvir edirdi. Onun Mensur Həlləci və Fəzrullah Nəiminin ideali qəhrəmanlar kimi, “Həqiqət əşiqi və mərdlik rəmzi kimi” tərənnüm

etməsi də Hürufilik təliminə inam ilə bağlı idi.

Mirzə İbrahimov Nəsiminin hürufizmə sıx bağlılığını aydın təsvür etmək məqsədilə bu ictimai-dini cərəyanın siyasi və fəlsəfi mahiyyətini açıq, feodal hakimiyyətinə və yadelli işğalçılara qarşı ictimai oppozisiyanın inikası olan bu fikri cərəyanı mistik cərəyanlarla cyniləşdirənlərin əksinə olaraq, onu islam Şerqində mütərəqqi panteizmi ən parlaq ifadəsi kimi səciyyələndirir.

Nəsimi yaradıcılığının ilk dövründə sufizm fəlsəfi fikri təsiri altında sufi görüşlərini tərənnüm edəndə, istərsə də ömrünü Hürufizmlə bağlayanda onu poeziyasına qol-qanad verən insan məhəbbətinin qüdrətinə inam, bəşəri ideya və motivlər, humanizm olmuşdur. Bu ideyaları yolunda həyatın dözülməz sıxıntı, işgəncə və faciələrinə mərdənə sinə gərən Nəsimi öz əzmi, iradə və dözümlü ilə Prometeyi xatırladırsa, şəxsi həyatını qurban verməsi onu "Cordan Bruno, Yan Qus kimi azad fikir, azad şüur qurbanları ilə bir məhraba qaldırır, bütün insanlığın məhəbbətlə sevilən xadimləri cərgəsinə çıxarır" (səh. 134).

Nəsiminin Azərbaycan ictimai fikir tarixində xidmətləri bununla bitmir. Onu doğma Azərbaycan dilində böyük sənət yaratmış ilk böyük mütəfəkkir şair kimi təqdim edən Mirzə İbrahimov öz məqaləsində onu yetişdirən doğma xalqın keçdiyi tarixi, mədəni və ədəbi inkişaf yolunu xatırladır, Nəsimi poeziyasının qidalandığı qaynaqları açıb göstərir. Müəllif yazır: "Nəsimi on dördüncü əsrdə dərin fəlsəfi fikirləri, incə lirik duyğuları, insan üreyini, insan ehtiraslarının və incə hərokətinin dəqiq və gözəl ifadə edən Azərbaycan şer dilini yaratmışdır" (səh. 135).

Klassik ədəbi irs, klassik yaradıcılıq təcrübəsi, zəngin və kamil xalq poeziyası çeşməsindən bəhrələnen Nəsimi"...Azərbaycan dilinin söz xəzinəsindən bir səhrkar kimi istifadə etmişdir. O, xalqın söz güllüstanını son dərəcə ətirlik, rəngarəng və gözəl çiçəklərlə bəzəmiş, zənginləşdirmişdir. Onun şerlərini oxuyanda hissiyyatının incəliyinə və gözəlliyinə, zövqünün zərifliyinə, məharət və bacarığına heyran qalmamaq mümkün deyil. Sözü müxtəlif şəkildə mənalandırmaq olduqca şirin və oynaq cinaslar tapmaq, fikri təsirli edən və dərinləşdirən kontrastlar yaratmaq cəhətdən Nəsimi səhrkar bir şairdir" (səh. 147).

Ona görə də özündən sonrakı Azərbaycan şerinə Nəsiminin poetik fikri güclü təsir etmişdir. Füzulidən Sabirə kimi, hətta bu gün də çox şairlərin əsərlərində onun poetik gülşəninin ətri və tərəvəti duyulmaqdadır. Bunun başlıca səbəbini haqlı olaraq Nəsiminin Azərbaycan şerinə yeni mənalar, yeni fikirlər, yeni mündəricə gətirməsində görə Mirzə İbrahimov yazır: "Nəsimi serimizi böyük bəşəri mündəricə ilə doldurmuş, onu əsrin qabaqcıl meyllərinin güzgüsü etmişdir. Nəsimi poeziyası, heç bir cəhətdən dar çərçivələrə sığan deyil. Bütün bəşər mədəniyyətinin, bəşər progressiv fikrinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. (səh. 151).

Kitabın "Müasir ədəbiyyat" bölməsində Mirzə İbrahimovun 70-80-ci illərdə müasir ədəbi prosese həsr etdiyi əsərləri toplanmışdır. "Mübarizə və inkişaf illəri" "Həqiqət və gözəlliyin qanunları ilə", "Ucalıq və təmizlik", "Şanlı şərəfli yol", "Həyatın dərinlərinə", "Həmişəyaşar sərəvtər" onun ayrı-ayrı illərdə plenum, konfrans və qurultaylarda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolu, vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələri haqqında çıxış və məruzələri, eləcə də müəyyən müsəbitlə mərkəzi mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrdir.

Uzun müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına rəhbərlik edən Mirzə İbrahimovun çıxış və məruzələrində milli ədəbiyyatın yüksəlişinə iftixar hissi, vətəndaşlıq pafosu başlıca yer tutur. Onu hər şeydən əvvəl, bir yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim və tənqidçi kimi Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti həmişə düşündürmüşdür: ədəbi nailiyyətlər onu sevindirirdi kimi, uğursuzluqlar da kədərləndirmişdir. O, milli ədəbiyyatın inkişafına yalnız öz ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə deyil, təşkilatçılıq fəaliyyəti, məsləhətləri ilə də ciddi qayğı göstərmişdir. Fəal vətəndaşlıq və müasirlik duyğusu onun bütün məruzə, çıxış və məqalələrinə istiqamət verir. Mirzə İbrahimovun ictimai həyatının qabaqcıl meylləri ilə sıx bağlı olan ədəbi yaradıcılığında ümumi ədəbi prosese geniş bir nəzər, ədəbiyyatımızın yüksəlişinə istiqamət vermək və yaxından kömək etmək baxımından qiymətlidir.

Mirzə İbrahimovun tədqiqat dairəsi genişdir. O, yalnız milli klassik ədəbiyyatı deyil, realist demokratik ədəbi hərəkatı, eləcə də müasir ədəbi prosesi işıqlandıran və elmi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məqalələr çap etdirmişdir.

"Kitabda—həyatın güzgüsü", "Sözün gücü", "Sönməz günəşdir

doğan”, “Satira və Əli Nazimin satirik şerləri”, “C.Cabbarlının sənəti və sənətkarlığı” məqalələrində “Molla Nəsrəddin” jurnalının N.Nərimanovun, A.Şaiqin, Əli Nazimin və C.Cabbarlının ictimai fikir tariximizdə və bədii ədəbiyyatımızın inkişafında xidmətləri, eləcə də onların ictimai-siyasi görüşləri, şəxsiyyətləri qayğı və məhəbbətlə təhlil olunmuşdur.

Mirzə İbrahimov həmkarları barədə kitabda toplanan xatirələrini “Xatirələr və düşüncələr” məqaləsində “zamanın qucağında salınmış bir körpü” adlandırır. Bunlar oxucularla ötən günlər arasında həqiqətən bir körpü salır, əlaqə yaradır.

“Yadıma düşdü”, “İşıqlı, hərərətli”, “Yazıçının yolu”, “Ustad tarzın”, “Sidqi Ruhulla” və s. xatirələrində Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mehdi Hüseyn, Qurban Pirimov, Sidqi Ruhulla kimi ədəbiyyat və ədəbiyyat xadimlərindən hərərətlə, ürək dolusu söhbət açır. Böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bu xatirələr gənc nəslə “ağıllı yaşamağa, nəcib və xeyirxah olmağa öyrədir”.

Mirzə İbrahimovun çoxcəhətli, məhsuldar yaradıcılığının ilham mənbəyi tükənməz ümumxalq məhəbbəti olmuşdur. Böyük yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim və ictimai xadim Mirzə İbrahimovun əsərləri bu gün də gənc nəslin mədəni-tərbiyəvi işinə kömək edir.

ƏZİZ ŞƏRİF

Görkəmli ədəbiyyatşünas, tədqiqatçı-alim, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Əziz Şərifin dünyaya göz açdığı ilk bahardan 85 il keçir...

Bu bir həqiqətdir ki, ancaq həyatın mənalı günləri insan ömrünü ömürlərə qovuşdurur, ona ölməz şöhrət bəxş edir. Əziz Şərifin keçirdiyi mənalı, uğurlu həyat yolu da belədir.

Jurnalist, teatr tənqidçisi, ədəbiyyatşünas-alim, müəllim, tərcüməçi, mətnşünas, memuarist, xeyirxah ürəkli

insan — Əziz Şərif ucsuz-bucaqsız Vətənimizin elə bir mədəniyyət ocağı yoxdur ki, orada zəngin və çoxcəhətli elmi-ədəbi fəaliyyəti ilə tanınmasın. Bu onun həyatını, ömrünü müasir sosializm cəmiyyətinin yüksəlişi, ədəbi əlaqələrin, qardaşlıq və dostluq tellərinin möhkəmlənməsi yolunda yorulmaz mübariz, hünərvər qələm sahibi, elm mücahidi olduğunu göstərir.

Mən on il bundan əvvəl təsadüfən onunla görüşdüm. Moskvada “Pravda” qəzeti redaksiyası nəzdində Ümumittifaq qiyabi jurnalistika lektoriyasının son kursunda buraxılış imtahanları yaxınlaşırdı. Mən “Erməni yazıçıları Səməd Vurğun haqqında” mövzusunda kurs işi yazıb vermişdim. Bir neçə gündən sonra bildirdilər ki, Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor Əziz Şərif məni görmək istəyir. Mən təəccüblənsəm də bu xoş xəbərdən sevindim. Çünki Əziz Şərifin ədəbi simasına belə idim.

Əziz Şərif ədəbi ələmə “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrindən gəlmişdi. Onu əsl mənada “ideal həyat müəllimləri” mübariz molla-nəsrəddinçilər olmuşdur. 1905-ci ildə, on yaşlı Əziz Şərif Tiflisdə atası Qurbanəlinin əqidə dostlarının — Ömər Faiq, Eynalı Sultanov, Əliqulu Qəmkişar, Rzaqulu Nəcəfov kimi maarifçi-demokratların

mühitində, yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin himayəsi altında, onun pansionunda yaşayırdı. Bu vaxtdək Əziz Şərifə ilk təlimi atası vermişdi, sonra onu Naxçıvanın görkəmli maarifpərvər xadimi Məmmədağa Sidqinin "Tərbiyə" məktəbində oxutmuşdu.

1906-cı ildə Əziz Şərifin Naxçıvandan "Molla Nəsrəddin"ə göndərdiyi ilk yazısının çapdan çıxması, balaca müxbirin həyata vəsiqəsi oldu.

Onun ilk qələm təcrübələri "Molla Nəsrəddin"də vaxtaşırı dərc edildi.

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulması Əziz Şərifin qarşısında geniş yaradıcılıq imkanları açır. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərləri, yeni həyatın ictimai tələbləri onun məfkurəvi inkişafına ciddi təsir göstərir. Avropa və dünya ədəbiyyatını dərinləndirən müaliə edir, ictimai elmin əsaslarını öyrənir, yazıb-yaratmaq həvəsi ilə coşur. Bu dövrdə Əziz Şərif teatr tənqidçiliyi ilə yanaşı, rus, erməni, gürcü ədəbiyyatından tərcümələr etməyə, doğma xalqın mənəvi xəzinəsini zənginləşdirməyə çalışır.

N.V. Qoqol, M. Qorki, A. Fadeyev, H. Tumanyan, A. Sereteli kimi görkəmli sənətkarların əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirir, qardaş xalqların ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənməyə, təbliğ etməyə başlayır.

Əziz Şərif mütəfəkkir erməni şairi Hovanes Tumanyanla şəxsən tanış idi. Zaqafqaziya fəhlə hərəkatının fəal iştirakçısı, mühacirətdə V.İ. Lenin və G.V. Plexanovla görüşmüş olan sosial-demokrat Georgi Karaçyan 1918-ci ildə Tiflisdə bolşevik "Hümmət" təşkilatının işlərində çalışan Moskva Komersiya İnstitutunun tələbəsini -Əziz Şərifini H. Tumanyana şəxsən təqdim etmişdi. Unudulmaz ilk görüş əqidə dostluğuna çevrildi.

1918-ci il martın 23-də Zaqafqaziya erməni-müsəlman sosialist ittifaqı bürosu yaradılarda Əziz Şərifə böyük erməni şairi H. Tumanyanla və məşhur Azərbaycan yazıçısı Ə. Haqverdiyevlə bir yerdə işləmək səadəti nəsib oldu, büro iclaslarında onlarla tez-tez görüşdü. H. Tumanyana həsr etdiyi "Xalqlar dostluğunun carçısı" adlı məqaləsində Əziz Şərif iki dost sənətkarı belə səciyələndirmişdir: "Zəmanələrinin gözəl insanları, mənsub olduqları xalqların bütün yaxşı cəhətlərini özlərində təmsil edən Hovanes Tumanyan və Əbdürrəhim Haqverdiyevlə bir yerdə olmaq həmişə mənim üçün sevincli hadisə idi.

Onlar müxtəlif xarakterdə olan yazıçılardı. Hovanes Tumanyan öz xalqının istək və arzularını ruh yüksəkliyi ilə tərənnüm edən incə bir şair, zərif lirik idi. Əbdürrəhim Haqverdiyev isə patriarxal-feodal cəmiyyətin eybəcərliklərini qəzəblə ifşa edən satirik bir yazıçı idi. Lakin onlar özlərinin parlaq ideallarını, xalqa bəslədikləri hədsiz məhəbbətlərinə, zəhmətkeşlərin mənafeyinə fədakarcasına sədəqətli olmalarına görə bir-birinə nə qədər yaxın idilər!" (Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən /xatirələr/, B., 1977, səh. 281).

Əziz Şərif "Keçmiş günlərdən" kitabında qanlı-qadalı, ağır illərdə iki söz ustasının Zaqafqaziya xalqları arasında sıx dostluq əlaqələrini möhkəmlətmək uğrunda birgə mübarizə apardıqlarını iftixarla xatırlayır.

Sənətin, poeziyanın vurğunu Əziz Şərif H. Tumanyan yaradıcılığının pərəstişkarı olmuşdur.

1920-ci ildə Əziz Şərif "Gikor" hekayəsinin ilk dəfə doğma dilinə çevirmiş, onu iqtibas edib ayrıca bir hekayə yazmışdır. Bunun səbəbini Əziz Şərif belə izah edir: "...lorili yoxsul erməni uşağının taleyi haqqındakı gözəl hekayəni sadəcə olaraq tərcümə etmədim. Mən gördüm ki, Zaqafqaziyanın hər bir rayonunda azərbaycanlı uşaqlarının taleyi Gikoron taleyi kimidir, buna görə də hekayəni azərbaycanlı "Həsən" adı ilə adlandırdım, hekayədəki hər şeyi azərbaycanlı məişətinə uyğun olaraq dəyişdirdim, bütün erməni adlarını azərbaycanlaşdırdım".

"Həsən" hekayəsi "Məşhur erməni şairi O. Tumanyandan" rublikası altında Tiflisdə çıxan həftəlik "Yeni dünya" qəzetinin 1920-ci il iyul nömrələrində, təxminən əlli il sonra isə "Azərbaycan" jurnalında (1969, N-9) dərc olunmuşdur.

Əziz Şərif ilk publisist məqalələrində də, yeni yeri gəldikcə H. Tumanyanın bəddii əsərlərinə müraciət edir. "Yeni dünya" qəzeti 1920-ci il 30 iyul tarixli nömrəsində gənc publisistin "Milli işgəncə" məqaləsini erməni şairinin "Bir damcı bal" poema-nağlı əsasında qurmuş, qardaş xalqları ağır əzablara düşər edən çarizmin törətdiyi ixtilafa qarşı çıxmışdır.

İlk gənclik dövründə teatr tənqidi və jurnalistika sahəsində fəaliyyəti Əziz Şərifə Zaqafqaziya ədəbi-mədəni mühitində yaxın olmağa, incəsənət, ədəbiyyat və siyasi xadimlərlə həmkarlıq etməyə, sıx

doşluq əlaqəsi yaratmağa imkan vermişdir.

Oktyabr sosialist inqilabından sonra Zaqafqaziyada baş verən qızğın siyasi hadisələrin qaynağında olan Əziz Şərif "Yeni fikir", "Dan ulduzu", "Zarya Vostoka" qəzet və jurnallarında dərc etdiyi publisist məqalələri ilə yeni sovet cəmiyyəti quruculuğuna yaxından kömək etmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində vətəndaş-yazıçı öz qələmini süngü ilə yanaşı tutmuş, publisist, elmi-kütləvi məqalələr, oçerklər yazmış, kütlələr arasında, radioda xalqı alman faşizminə qarşı mübarizəyə ruhlandırın, qələbəyə dərin inam doğuran çıxışlar etmişdir. Əziz Şərif Mopassanın hərbi hekayələrini, döyüşgənlik ruhu, vətənpərvərlik motivləri ilə aşlanmış bir sıra nəsr əsərlərini də bu dövrə də çevirmişdir.

Məşhur alman antifaşist yazıçısı F.Volfun "Professor Mmlok", görkəmli rus ədəbi K.Simonovun "Bizim şəhərli oğlan" və "Praqanın şabalıd ağacları altında" pyeslərini tərcümə edib Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoydurmuşdur.

Ağır sınaq illərində Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təbliği və yayılmasında Əziz Şərifin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Sovet dövründə ümumittifaq oxucusu C.Cabbarlı, M.S.Orudbadı, M.İbrahimov, S.Rəhimov, M.Hüseyn, Mir Cəlal, Əbülhəsən və digər sənətkarların seçilmiş əsərləri ilə iki dəfə onun tərcüməsində tanış olmuşlar. S.Vurğunun, S.Rüstəmin, M.Rahimin, Ə.Cəmilin, O.Sarvəllinin əsərlərinin rus dilində tərtibi və nəşri də onun adı ilə bağlıdır. Moskva və Bakı nəşriyyatlarında yüksək tərtibi, məzmunlu müqəddiməsi və yığcam elmi şərh və qeydləri ilə seçilən kitablar Əziz Şərifin mətnşünas-alim kimi səciyyələndirir.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin bədii irsinin öyrənilməsi, tərcüməsi, nəşri və təbliğində Əziz Şərifin xidmətləri son dərəcə diqqətə layiqdir. Ədəbiyyatşünas və tədqiqatçı-alim elmi-ədəbi fəaliyyətində M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev yaradıcılığı əsas yer tutur. Çünki onlar milli ədəbiyyatın elə böyük, mütərəqqi simalarıdır ki, "onların yaradıcılığı çoxəsrli Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yeni dövrünü, daha artıq genişləndirən, qol-budaq atdığı, ictimai həyatı daha geniş və daha dərinləndirən əhatə etməyə başladığı dövrünü təşkil

edir" (M.İbrahimov. Ədəbiyyatımızın qocaman tədqiqatçısı. "Kommunist" qəzeti, 17 aprel 1965-ci il).

Əziz Şərifin zəngin monumental tədqiqatlarının, məqalə və təpintilərinin klassik bədii irsin öyrənilməsində ilk professional ənənələrin yaranmasına ciddi təsiri də bununla əlaqədardır.

Əziz Şərif "Məhəbbət və gözəllik nəğməkarı -Vaqif", "Vaqif və vətən", "Vidadi və xalq" məqalələrində XVIII əsr Azərbaycan şerində realizm və xəlqilik problemlərinə toxunur, iki qüdrətli sənətkarın gətirdiyi poetik yenilikləri açıb göstərir.

M.F.Axundov ədəbi irsin öyrənilməsində isə yorulmaz tədqiqatçı-alim yeni, maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişaf prosesini dərinləndirən öyrənmək imkanını yaradan xeyirli işlər görür: M.F.Axundov irsinin ilk kəşfiyyatçısı, axtarıcısı olur. O yazır: "İlk dəfə Mirzə Fətəli Axundovun mənim nəzərimdə müqəddəs "məxzənül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") olan sandığını açıb içindəki dəftər-kağız əlyazmaları ilə tanış olmaq səadəti mənə 1927-ci il dekabrın 25-də qismət oldu".

Əziz Şərif M.F.Axundov irsinin öyrənilməsində yeni istiqamət verir. Onun "Böyük sənətkar", "M.F.Axundovun bədii yaradıcılığı", "Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir" və s. onlarla tədqiqat əsərləri, eyni zamanda tapıb üzə çıxardıqı "Puşkin haqqında Şorq poeması" əlyazması Axundovşünaslığın yaranması və inkişafında möhkəm təməl olur. M.F.Axundovun seçilmiş əsərlərini rus dilinə çevirib redaktə etməsi, müxtəlif vaxtlarda Moskva, Tiflis və Bakıda nəşr etməsi mütəfəkkir yazıçının zəngin ədəbi və fəlsəfi irsinin Ümumittifaq oxucusuna çatdırmaq, onun mənəvi sərvətinə çevirmək yolunda ilk böyük, uğurlu addım idi.

Əziz Şərif şəxson yaxından tanıdığı, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına pərəstiş etdiyi, məhəbbətlə öyrəndiyi Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev haqqında tədqiq və təbliğini də iki istiqamətdə aparmışdır: bir tərəfdən onların əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi, tərtib və nəşri ilə məşğul olmuş, digər tərəfdən onların elmi tərcümeyi-halını yaratmağa, yaradıcılıq idealarını, ideya-bədii xüsusiyyətlərini ciddi söylə müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bu faydalı axtarışların nəticəsi idi ki, Əziz Şərif "Haqverdiyevin dramaturgiyası" mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etmişdir. "Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığının

birinci dövrü (1866-1906)” mövzusunda yazıb müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası irihəcmli, sanballı tədqiqat əsəri “Molla Nəsrəddinin doğulması” adı altında Bakıda rusca nəşr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin ilk leqal bolşevik qəzeti “Kavkazski raboçi listok”da “Binəşiblər” və “Xeyr-dua” adlı inqilabi ruhlu məqalələrlə çıxış etməsinin aşkara çıxarılıb sübuta yetirilməsi Əziz Şərifin gərgin axtarışlarının nəticəsi idi.

...Universitetdə SSRİ xalqları kafedrasının laborant-katibəsi mənə telefon nömrəsi verib professorla hökmən zəng vurmağımı tapşırırdı. Telefonda professor Əziz Şərifin mülayim səsini eşitdim, o, mehriban bir təkidlə evə dəvət etdi, ünvanı başa saldı.

Əziz Şərif, mənə öz evində yaxın bir adam kimi, gülərüzlə qarşıladı. Bu ortaboşlu, qıvrıq bədənli, bəyaz saçlı nurani qocanın girdə gülümsər üzünə yaraşır verən qalın bıığı, qaynar, işıqlı və gülümsər gözləri vardı. Onun səmimi baxışında olan mehribanlıq, doğmalığı siraətədi idi. Ürəyimi bürüyən həyəcan, sıxıntı çoxdan yoxa çıxmışdı.

Mən sehrli bir aləmə düşmüşdüm. Böyük alimin iş otağı zəngin kitabxanaya oxşasa da, burada qeyri-adi nəşə vardı. Mən çox sonralar öyrəndim ki, ilk gənclik dövründən müntəzəm gündəlik yazan müdrik qələm sahibinin şəxsi kitabxanasında yetmiş il ərzində müxtəlif millətlərdən olan alim, yazıçı, incəsənət və ictimai xadimlərin nadir məktubları, əlyazmaları, xatirələri qayğı ilə hifz edilirdi.

Mənimlə üz-üzə yumşaq kresloda oturmuş zahirən təmkinli, sakit görünən Əziz Şərif asta-asta suallar verir, diqqətlə qulaq asırdı. Onu hər şey maraqlandırır: İrəvanın ədəbi aləmi, yeni kitablar, ümumi mədəni yüksəliş, ayrı-ayrı yazıçılar və şairlər... (Əziz Şərif mənim İrəvanda “Sovet Ermənistanı” qəzeti redaksiyasında çalışdığını bilir-di).

O özü hərdən erməni ədəbiyyatı, onun böyük simaları haqqında maraqla danışır.

Biz ayrılıqda Əziz Şərif yazı masası üstündə olan kurs işimi götürüb mənə verdi:

— Xoşuma gəldi, əla qiymət vermişəm. Kiçik qeydlərimi nəzərə al, onu hökmən çap etdir. Dostlara salam söylə.

Ədəbiyyatımızın müdrik ağsaqqalından minnətdarlıq hissi ilə ayrıldım. Qəlbimi xoş duyğular bürümüşdü: mən ədəbiyyata vətən-

daşlıq məsuliyyəti, hünəri ilə xidmət etməyin böyük nümunəsini gö-rürdüm.

İllər ötsə də, nəcib nurani insanı xatırlayıram, gərgin, böhranlı vaxtlarda ona məktubla müraciət edir, qayğı dolu məsləhətlər alırdım. Onun son dərəcə xeyirxah, ciddi, səmimi, təmiz ürəklə deyilən sözləri yüzlərlə tələbələri kimi mənim də qəlbimdə dərin inam oyadırdı.

QASIM QASIMZADƏ

Qasım Qasımzadə müasir milli mədəniyyətin mübariz fədalilərindən biri idi. O, qüdrətli şair, ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi və ictimai xadim kimi tanınmışdır. Onun çoxcəhətli fəaliyyəti və sənəti doğma xalqına məhəbbət və xidmətin nümunəsidir.

Qasım Qasımzadə 1923-cü il iyulun 23-də Zəngəzurun səfəli guşəsi Sisyay rayonunun Dəstəkert qəsəbəsində meşə xidmətçisi Xansuvarın ailəsində dünyaya göz açmışdı. Ecəzkar təbiətin heyrotamiz gözəlliyi—başı ağ çalmalı dumanlı uca dağlar, gur şalələlər, sərin bulaqlar, sıx meşələr, zümrüd çöllər onun göz açıb gördüyü, uşaqlıq və gənclik illərinin xoş xatirələri ilə dolu təkrarsız mənzərələr kimi qəlbində silinməz izlər buraxmışdı. Ailəsi Azərbaycanın Qubadlı rayonunun Xocamsalı kəndinə, sonralar atasının iş yerinə əlaqədar Kəlbəcərə köçəndə də onun poetik bələdçisi və müsahibi zəngin vətən təbiəti olmuşdur. Atası Xansuvar hələ yenicə ibtidai məktəbə gedən oğlunu özü ilə meşəyə gəzməyə aparır. Ona təbiətin sirini öyrədir.

Kiçik yaşlarından Qasım mütaliəni çox sevirdi. Yevlaxda yeddiillik məktəbi bitirib Şəki Pedaqoji Məktəbinə daxil olması onun kitab dünyası ilə əlaqəsini genişləndirir, ədəbiyyatla yaxından tanış olmaq imkanını artırır. Qasım Qasımzadə pedaqoji texnikumu bitirdikdən sonra bir neçə il Yevlax və Kəlbəcərdə müəllimlik edir, kənd həyatı, müharibə dövrünün məşəqqətli günləri, arxa cəbhədəki əmək adamları ilə qırılmaz təması poetik təəssürata çevrilir. O, ilk şerlərini də bu zaman yazır. Birinci dəfə “Kommunist” qəzetinə göndərdiyi döyüşçünün məhəbbətinə həsr olunmuş “Vəfasız olmaz” şerinin çapı onda şer yazmaq inamını gücləndirir. Qasım Qasımzadə təhsilini davam etdirərkən məqsədlilə 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olur. Mirzə İbrahimovun başçılıq etdiyi

“Gənclər günü” ədəbi dərnəyinin üzvlərindən biri kimi bədii yaradılığa daha da məsuliyyətlə bağlanır. 1949-cu ildə Qasım Qasımzadə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirir. 1950-1954-cü illərdə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirir. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu” mövzusunda apardığı elmi işi ciddi maraq oyadır. Ona filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilir.

Qasım Qasımzadə 1956-1963-cü illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı və respublika Mədəniyyət Nazirliyinin orqanı olan “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində işləyir. Əlinə qələm aldığı gündən Qasım Qasımzadə taleyini onu boya-başa çadırın xalqın taleyinə bağlayır, bütün yaradıcılığını onun yüksəlişinə, mədəni inkişafına həsr edir. Qasım Qasımzadənin ictimai, elmi-publisist və ədəbi-bədii fəaliyyətini göz önündən keçirdikdə, istər-istəməz görkəmli yazıçı Bayram Bayramovun sözləri yada düşür. O yazır: “Q. Qasımzadənin qırx ilə yaxın dövrdə kitab-kitab şerə, elmi əsərlərə çevrilən yaradıcılığının baş mövzusu Vətəndir, xalqdır, bütün varlığı ilə sevdiyi, duyduğu torpağın hər bir qarışdır. Şairin səyahət coğrafiyası çox genişdir, o, şərqdən-qərbə, şimaldan-cənuba ölkələr gəzib, çox görüb-duyubdur. Bu ölkələrin təbiətinə, insanların yaxşılığına-yamanlığına şerlər qoşubdur. O, həm də öz Vətəni ni el-el, oba-oba, dağ-dağ, meşə-meşə, bulaq-bulaq, cığır-cığır gəzibdir. Bu səyahət adi turist gəzintisi deyildi. Bu, hər addımda zəfərlərdən qüvvət alan, abadlığından, qələbəsinə qəlbə, sənəti çuşa gələn, kəsirləri, qüsur-ları isə görəndə ürəyi köz-köz yanan bir vətən övladının təəssübkeçliyi idi. Q. Qasımzadə Vətənə, torpağa bələdliyinin xəritəsini öz əsərlərində dəfələrlə çox aydın, çox dəqiq çızıbdir. O, bir dəfə, beş dəfə görməklə “bəsdir” demir. Deyir ki, tarixçi bu gününə yaxşı-yaxşı bələd deyilsə, keçmişini üzə çətin çıxara bilər. Xalq həyatına dərin bələd olan həssas ürəkli şair lirik şerlərində Azərbaycanın gözəl təbiət lövhələrini, əmək adamlarının əmək və mübarizəsini ilhamla tərənnüm edir. Onun “Şehrli torpaq”, “Bənövşə yarpağı”, “Neyin əfsanəsi”, “İki lövhə”, “Zəhmətin ötri”, “Suların laylası” şerlərində bir tərəfdən kəndin sadə, zəhmətsevər adamların əhval-ruhiyyəsi, əməlləri, digər tərəfdən torpağın ötri, misilsiz təbii mənzərələr əksini tapmış-

dir. İstər “Yaylaqdan gələn yol” poemasında, istərsə də lirik şerlərin-də şair Azərbaycanın təbii mənzərələrini zəngin əlvan boyalarla, hey-rətəməz bir ustahqla təsvir etmişdir. Qasım Qasımzadə bu sөpkidə qe-ləmə aldığı şerlərdə təbiətin ehtirasla tərənnümü birinci növbədə və-tən torpağına məhəbbət tələqin edir. Şair lirik qəhrəmanının düşüncə və xarakterini, əhval-ruhiyyəsini açmaqdan, müəyyən fikri vermək-dən ötrü təbiət təsvirindən məhərrətə istifadə edir.

Professor Qulu Xəlilov haqlı olaraq yazır ki, şairin təbiət haq-qında şerləri bir kül halında “əlvan mənzərəli lirik, gözəl bir poema-dır”. Bu poemanı vərəqlədikcə, gözünüz önündə “Kəpəzin, Dəlida-ğın, Murovun qarlı zirvələrində nəhəng papaq kimi dayanan qoca-man qayalar, dərin dərələrdə təbiətin əbədi simfoniyasını çalan gur-çaylar, yüyənsiz əl kimi Vətən torpağını çaparaq gözəndə bulud kar-vanlarını, sır-sıradan boynuna muncuq əsmiş ətirli meyvə ağacları, qışda susub lal duran, yazda isə dəcəl uşaqlar kimi hay-küy qoparan şıltaq şəlalələr canlanır. Siz ağappaq qardan xonça tutmuş pəmbiç tarlalarını, telinə küləyin daraq çəkdiyi bərekətli taxıl zəmilərini, torpağın yorğanı, quşların məskəni, bütün canlıların çox sevdiyi so-yuq bulaqlı, sərin havalı meşələri, 800 yaşlı novcavan Göy-gölü, bu-ludların döşündən süd əmən yaşıl çəmənləri, lələli biçənəkləri, gü-nəşə barmaq hədəsi göstərən dağ şimşeyini Güzdəkdən alınma tel düzən quzu, ceyranı, qar üstündə iz salan boz dovşanı, məsum dağ maralını, xınalı kəkliyi, qırqovulu, turacı və s. görürsünüz” (Qulu Xə-lilov. Vətən təbiətinin tərənnümü. “Azərbaycan gəncləri”, 27 mart 1964-cü il).

“Gözəlliyə səyahət”, “Göy-göl mənzərələri” və “Bakıda qış” silsiləsində, istərsə də “Bulaqların mahnısı”, “Laçın qayası”, “Abşə-ron gözəli”, “Torağay”, “Çobanaldadan”, “Qırqovul”, “Lalə” və s. şerlərində şair Azərbaycan torpağını gözəlliklər diyarı kimi iftixarla tərənnüm edir. Qasım Qasımzadəyə görə təbiəti göz-bəbəyi tək qoru-maq hər kəsin vətəndaşlıq borcudur. O, “Bərədə”, “Qırqovulun qiya-məti”, “Maralın öz yolu var”, “Qorxulu sevgi”, “Ürəyə açılan atəş” və s. şerlərində gözəlliyin qəsdinə duran nadan ovçuların, elin təbii sər-votini talayanların amansızlığını, qəddarlığını ifşa edir, onlara qəzəb oyadır. Şair nərgizli çöllərin, sıx meşələrin, uca dağların yaraşığı olan xınalı kəkliyə, ceyran-cüyürə güllə atmağı cinayət bilir:

*Sevdaıı ovcu hey gözib dolaşır...
Onun ayaqları dəyon guşələr
Yurd-yuvasıız qalır, qana bulaşır
—Gəlmə! Gəlmə! — deyir çöllər, meşələr,
Qarda lalə kimi qızaran izlər.
—Gəlmə! Gəlmə! — deyir ona Mil, Muğan,
—Gəlmə! Gəlmə! — deyir sonalı Xəzər.
Qəzəbli, dərddlidir təbiət yaman.
Şimşək ox süzdürür, buludlar dinir,
Dağlar min kədərli xəyala dalır.
Meşə uğuldayır, göl ləpələyir,
Ceyransız düzülə kükək hay salır...*

Qasım Qasımzadənin poeziyasında ana torpağın ətri, nəfəsi du-yulur.

Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın təbii gözəlliyini şairin əsərlərinin mayası, “düz-çörəyi” hesab edirlər. Onun şerlərinin ürək-lərə yol tapmasının sirri də, hər şeydən əvvəl, məhz Vətəni tərənnüm, həm də sevə-sevə, duya-duya tərənnümdür.

Qasım Qasımzadənin şeri yalnız doğma yurdun gözəlliklərinin poetik təcəssümü ilə bitmir. Onun zəngin və rəngarəng poetik lövhə-lərinin əhatə dairəsi vüsətlidir. Şairin məhəbbət dastanı, təbiətin bə-dii salnaməsi səviyyəsində yazılan əsərlərinin mərkəzində sadə insan durur, yaradan, quran—İnsan. O, ənginliklərə yol açır, dəryaların də-rinliyinə enir, buruqlar səltənəti yaradır, yeni kənd, qəsəbə və şəhər-lər salıb xarüqələr yaradır, ətirli alməsi, kəhrəba üzümü, bərekətli çö-rəyi, bol süfrəsi ilə dostlarının qarşısına üzəg çıxır.

Doğma torpağın gözəlliyini poeziyada təbii, canlı təsvir edən, ona min nəgmə qoşan şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik, vətəndaş-lıq duyğuları, humanizm, xalqlar dostluğu, sülh və əmin-amanlıq mo-tivləri başlıca yer tutur. Onun poeziyasında Vətən, İnsan, Əmək sözün əsl mənasında iftixar mənbəyinə çevrilmişdir. Şair “Bənövşə yarpağı” şerində yazır:

*Azərbaycan dünya xoritəsində
Görünür bənövşə yarpağı qədər...
Hər fəslin getsə də burda söhbəti,
Hamı bahar bilir Azərbaycanı.*

*Onun xoş sədasi, onun şöhrəti
Bənövşə ətrinə tutub dünyanı.*

(Qasım Qasımzadə. İnsan min il yaşardı. B., 1973, səh. 18).

Şöhrəti, xoş sədasi bütün dünyanı tutan ana vətəni şair "Azərbaycan" şerində yığcam, canlı, obrazlı ifadələrlə özəmlilə, müdrik, dünyagörmüş, qüvvətli zəhmətkeş insan kimi təsvir edir. "Qartal gözü" şerində isə Azərbaycanın xəritəsi önündə xəyalə dalan qonağın dili ilə vətən torpağını qartala bənzədir. Əlbəttə, bu təşbeh, bənzətmə ölkəmizdə ürəkəcan tərəqqi və inkişafın bədii inikası olduğu üçün real poetik nailiyyətə çevrilir. Azərbaycan əməkdaşlıq şəraitində gələcəyə inamla irəliləyir. "Daşdan keçən söz", "Ağ cığır", "Təzə mahni", "Duyğulu bahar" və s. şerlərində şair doğma respublikamızın yüksəliş yollarında olmasını — bütün dünyanı hey-rətə salan yenilikləri və əmək qələbələrini sadə adamların hünərində görür:

*Kim uca saxlayır el hörmətini,
Şirin halallığın şeriyətini
Vətənin yenilməz güc-qüdrətini
Onun biləyində, gücündə gördüm.*

(Qasım Qasımzadə. Daşdan keçən söz. B., 1981, səh.3).

Akademik Məmməd Arif Qasım Qasımzadənin təsvir etdiyi adamları yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxan şəxslər kimi seçiyyələndirir, onların məhərətlə bədii həqiqətə çevrildiyini, yenilikçi xarakterini ayrıca qeyd edib qiymətləndirir. (Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, I c., B., 1967, səh.368). Bu adamların qələbələrə ruhlardan yüksək humanizm duyğuları Qasım Qasımzadə poeziyasının mənbələrindən biridir. Onun elmi, publisist, eyni zamanda bədii yaradıcılığının mühüm bir qismi xalqların dostluğuna həsr olunmuşdur. "Göyərçinin keşiyində" adlı şerində şair Vətənin sərəhdərlərini, sülhü və əmin-amanlığı göz bəbəyi kimi qoruyan əsgərlərin tükənmez qüdrət mənbəyi olan xalqlar dostluğunu, yenilməz birliyi vəsf edir.

"İnqilabın şöqləri", "Bir gecənin töhfəsi", "İvan Frankoyla söhbət", "Haçaqaya" və s. şerləri ilə şairin qardaş xalqlara olan dostluq duyğularının inikasıdır. "Haçaqaya" şerində Qasım Qasımzadə doğma yurdu Zəngəzurda "Bir cüt nər'i", "Haçabuynuz dəli qoç"u xatırladan uca dağı xalqların dostluq rəmzi kimi təsvir edir:

*Cuşa gəlib, butalamı
Arzularda, diləklərdə.
Bir avazla nəğmələninib
Ötən quş da, küləklər də.
Bir ahənglə nağıl deyir,
Söhbət açır bulaqlar da,
Biçinçi də, mədənçi də,
Qocalar da, uşaqlar da.
Axıb gedir dərələrdə
Əsli Kərəm zümrümsi...
Poza bilməz bu ahəngi
Azğınlaşan selin səsi.
Bir yıxılmaz nəhəng kimi
Dayanıbdır Haçaqaya,
Bir pozulmaz ahəng kimi
Dayanıbdır Haçaqaya.
Mən də orda doğulmuşam —
Zəngəzurlu balasıyam.
Sinəm altı dinən sazı
Dostluq üstə çalasıyam...*

(Qasım Qasımzadə. Daşdan keçən söz. B., 1981, səh.10-11).

Qasım Qasımzadənin xaricə turist səfərlərində gördüyü, müşahidə etdiyi hadisələr aldığı təəssürat şer və poemalarda da əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə şair müasir dünyanı düşündürən problemlərə toxunmuş, insan hüququndan, xalqların azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsindən söhbət açmışdır.

Onun "Doğma səslər, yad səslər", "Parisdə bir sordabə var", "Bağdad", "İki sevinc", "Ərəbin qızğın qanı", "Tofiq Fikrətin xatirəsinə", "Ağlayan qız", "Ulu dağ", "Türk gözəli", "Akropol qartalı" və s. şerlərində şair xaricdə gözü ilə görüb təsirləndiyi hadisələrə öz xalqının səlahiyyətli nümayəndəsi, vətəndaş kimi yanar üreklə, qayğı və səmimiyyətlə yanaşır. Səlist, axıcı dili, obrazlı fikri və tərəvəti ilə seçilən bu şerlərin hər misrasında şairin ürək döyüntüsü, mübariz səsi eşidilir. Burada Şorqin azadlıq eşqini boğmağa, Livanı, Suriyanı xarabazara çevirməyə cəhd edən yadelli qəsbkarlara qarşı nifrəti, doğma vətəndən didərgin salınmış fələstinlilərin acı taleyi, türk övladının

şəqınlığı, Təbrizli qızın həsrəti, imperializmin yer üzünə hakim olmaq niyyəti, xalqları bir-birinə düşmən etməsi, sülhsevər insanların get-gedə artan gur səsi və milli azadlıq hərəkatının güclənməsi dolğun ifadə olunmuşdur. Qasım Qasımzadənin bu səpkidə yazdığı şerlər siyasi lirikanın ən gözəl nümunələridir.

Qasım Qasımzadənin poeziyasında müasirlik ruhu güclüdür: o canlı həyatı insanların zəngin ruhi aləmini lirik şerlərində, istərsə də poemalarında səmimiyyət və ilhamla qələmə alır. Çünki şair bütün poetik yaradıcılığını doğma xalqa həsr etmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, Qasım Qasımzadə öz şerlərinin birində qəti bir inamla yazır:

*Milletim ümmandır, mən qətrəsiyəm,
Bir gün buxarlanıb xalxsam göylərə
Yenə damla olub düşəndə yerə
Bir əməl çiçəyi bitirəsiyəm,
Xalqıma töhfə tək yetirəsiyəm.*

Qasım Qasımzadənin əqidə birliyi, vətəndaşlıq borcu, ailə-məişət və sevgi mövzusunda yazdığı əsərlərdə onun doğma xalqa sıx bağlılığını sübut edir. Şairin lirikasında bəşərin ölməzliyi (“Əbədiyyət”), sözün qüdrəti (“Kişilərə kitab”), ana ocağının müqəddəsliyi (“Anam-gildədir”), ata arzusu (“Şəriyyəti ömür”), sənətin ölməzliyi (“Bir kitab var...”), (“Vurğun öldü deməyin”), övlad eşqi (“Tez evləndirək”) tərənnüm olunur. Bu şerlərdə nikbinlik, həyata fəal münasibət, çağırış ruhu hakimdir. Qasım Qasımzadə qələmə aldığı hər şansı həyatı mövzunu ehtirasla, təbii hiss və səmimiyyətlə sadə poetik dildə təsvir ediyinə görə oxuculara bədii zövq verir, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır və onların öz qüvvələrinə inamını artırır. Bu cəhətdən şairin sevgi, ülvə məhəbbət mövzusunda yazdığı “Ayrırlar qovuşmağa”, “Sənsiz səninlə söhbət”, “Biləydi kaş”, “Soni sevon qadın”, “Köçəri quş”, “Gözəl axtarıram”, “Bu gün səni gördüm” şerləri də ciddi maraq oyadır. Burada əhdə vəfa, sevgiyə sədaqət, ismət və mənəvi gözəllik motivlərinin ustalıqla təsviri Qasım Qasımzadənin həssaslığını, lirik qəhrəmanın daxil, aləmi, hiss və həyəcanları onun lirikasında inco zövqlə, yüksək estetik səviyyədə, təbii verilmişdir. Odur ki, şairin bir sıra gözəl, lirik şerləri oxucunun qəlbinə asanlıqla yol tapır, onu həyəcanlandırır, onda nəcib duyğular, inam hissi oyatmaqla yüksək ideallar, xoşbəxt həyat, sülh və əmin-amanlıq uğrunda mübarizədə

onun qüdrətini, özmini artırır, mənəvi cəhətdən yüksəldir.

Qasım Qasımzadənin müxtəlif mövzularda yazdığı “Qəzəbli dağalar”, “Damcılar”, “Eşqin çələngi”, “Balaca dayə”, “Meşə nəfəs alır”, “Alma almaya bənzər”, “El yolu”, “Şəfa çantası” lirik və epik-lirik poemaları da ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyəti və sənətkarlıq baxımından qiymətlidir. Burada ictimai-siyasi hadisələrin, günün təxirəsəlinməz, vacib problemlərinin Qasım Qasımzadəni düşündürməsi, narahat etməsi vətəndaş şairə oxucuda rəğbət və dərin minnətdarlıq hissi oyadır. Kürd xalqının ağır həyatı, dağ çiçəklərinin şəfaverici qüdrəti, zəhmət adamlarının qayğıları, dostluq ülfəti, əlcəzairilərin taleyi, meşə qorucusunun mübarizəsi poemalarda geniş epik lövhələrdə, təbii, maraqlı və dolğun verilmişdir. Bunlar şairin yaradıcılıq imkanlarının ildən-ile artmasını, digər tərəfdən həyat hadisələrinə daha dərinləndirilməsinə sübut edir.

Ölkəmizin hər yerindən axın-axın gələn məktublarda Qasım Qasımzadənin ana torpağa, xalqa böyük məhəbbətindən minnətdarlıq hissi ilə danışılır, onun şerlərinin məziyyətlərindən söhbət açılır. Onun şəxsi arxivində Nazim Hikmətin, Vilis Laqdisin, Georqi Lomidzenin, Dmitriy Qolubkovun, Boris Dubrevin, Stanislav Strunni-Voytkyeviçin və b. dostluq və yaradıcılıq əlaqələrini sübut edən yüzlərlə məktublar vardır. Onların arasında saysız-hesabsız oxucu məktublarına təsadüf etmək olar. Onun pərəstişkarları müasir həyatı yüksək poetik sənətkarlıqla əks etdirməyi, həqiqəti mərdi-mərdanə, bacarıqla qələmə almağı inkişafımıza mane olanlara, riyakarlara qarşı amansız olmağı tələb edirlər.

Oxucu K.Sadrızadə Moskvadan yazır: “Xalqın istedadlı, qeyrətli, iradəli oğulları həmişə böyük ehtiyacı olur. Saf ürəkli, möhkəm və yüksək mənəviyyatlı gənclərin tərbiyəsində sairlərin də böyük vətəndaşlıq borcu vardır. Həyatda bərkə-boşa düşməyən cavanlara öz ləyaqətini dərk etməyə, xalqını, vətəninə tanımağa, dostu düşməndən ayırmağa—dosta məhəbbət, düşməni nifrət bəsləməyə poeziya kömək edir”.

Oxucu S.Əliyev Bakıdan göndərdiyi məktubunda şairin “Azərbaycan”, “Hamı bu yolla getsə”, “Telefondan söhbət” şerlərindən aldığı təəssüratı bildirir. O yazır: “Azərbaycan” şerində Vətən torpağı canlı insan kimi təsvir olunmuşdur. Bu əsər həqiqi sənət nümunəsidir, dərin iftixar hissi oyadır. Burada mənalı pafos, yüksək poetik ifadə

tərzi şairin sənətkarlıq yollarında inkişaf etdiyini göstərir.

Astara şəhərindən Sabir adına məktəbin şagirdi Seyran Şiriyev öz məktubunda Qasım Qasımzadənin "Ürək döyüntüsü" kitabında toplanmış müxtəlif illərin şerlərini, "Solmaz çiçəklər" poemasını həvəslə mütaliə etdiyini bildirir. O yazır: "Çox hörmətli şair, Sizin və Bəxtiyar Vahabzadənin dövrü mətbuatda İraq səfəri haqqında xatirələrinizi biz gənc ədəbiyyat həvəskarları oxuyub müzakirə etdik. Məktəbimizin şagirdləri ikinizi də görüşə dəvət etməyə hazırlaşırırlar. Yolunuzu intizarla gözləyəcəyik".

Filologiya elmləri doktoru, professor Bağır Bağırov Kirovabadan göndərdiyi məktubunda Qasım Qasımzadənin poeziyasını ardıcıl izlədiyini, onun pərəstişkarı olduğunu söyləyir. O yazır: "Əziz şair! "İnsan min il yaşardı" kimi yadda qalan şeriniz üçün çox sağ olun!.. Son vaxtlar oxuduğum şerlər içərisində mənə bu dərəcədə qane edən, düşündürən, necə deyərlər, keçilən yola bir daha nəzər salmağa, dost-tanışa, insanlara açıq gözle baxmağa çağıran, tutduğu işləri bir də götür-qoy etməyə səsləyən əsərə rast gəlməmişəm..." (Oxucu məktubları Q.Qasımzadənin şəxsi arxivində saxlanılır).

Məhz buna görə də Qasım Qasımzadənin səmimi, saf dostluq duyğuları, həyat eşqi, humanizm dolu poeziyası qardaş sovet xalqların, eyni zamanda xarici ölkə xalqlarının dəllərinə tərcümə edildikdən dərhal sonra özünə saysız-hesabsız pərəstişkarlar tapmışdır. Onun türk, ingilis, çex, polyak, ərəb və fars dillərində ustahla çevrilməsi əsərləri dünya xalqlarına odlar yurdunun tarixi taleyindən, mübarizəsindən və müasir xoşbəxt həyatından söhbət açır.

Q.Qasımzadənin lirik şerlərini polyak dilinə çevirib "Pşiyazi" (Dostluq) jurnalında dərc etdirən məşhur ədib Stanislav Strumpi-Voytkeviç öz məktubunda azərbaycanlı həmkarına yazırdı: "Mən şerlərinizi indi daha yaxşı başa düşdüm və seydim. Bizim yaradıcılığımızda ümumi cəhətlər çoxdur" (Kommunist qəzeti, 7 aprel 1970-ci il).

Q.Qasımzadənin tərcüməçisi Boris Dubriyevin öz həmkarına məktubunda yazır: "Sizin zərif və aydın şerlərinizi böyük sevinclə tərcümə edirəm, onlardan ayrılı bilmirəm".

Bir sıra məktublarda görkəmli sənətkarlar şəxsi məktublarında öz yaradıcılıq işlərindən də söhbət açırlar. Böyük türk şairi Nazim Hikmət 1960-cı il dekabrın 27-də Moskvadan Ədəbiyyat qəzetinin

Baş redaktoru Qasım Qasımzadəyə foto-teleqramında yazırdı: "Oxucularımıza bəxtiyarlıq, sağlq və uzun ömür diləyirəm. Bu il "neft ağacları"- ölkəsi Azərbaycan haqqında bir kitab yazmaq planlarının başında durur. Bu il Azərbaycanı təkrar gələ bilmək üçün əlimdən gələni edəcəyəm. Yeni iliniz mübarək olsun".

Görkəmli gürcü şairi Georgi Leonidze isə 1960-cı ilin baharında göndərdiyi məktubda "sevimli Azərbaycan xalqı haqqında" şerlər, hətta poema yazacağını bildirir. Sonra deyir: "Siz yəqin bilirsiniz mən və Səməd Vurğun bir-birimizi necə sevirdik, Bayram təntənəsinə hazırlaşan doğma xalqı arasında indi onu görməyə ürəyim kədərlə dolur. Ancaq mən yaxşı bilərəm ki, xalq şairinin poetik səsi bu bayramda nəinki iştirak edəcək, hətta özünün qüdrətli, odlı səsi ilə bu bayram şənliyinə başçılıq edəcəkdir".

Müasir dövrdə xalqların sarsılmaz birliyi, həmrəyliyi və mənəvi bağlılığı üçün poetik tərcümənin əhəmiyyətinə yüksək qiymət verən Q.Qasımzadə dünya xalqları ədəbiyyatından tərcümələr etmişdir. O, tacik ədəbiyyatından Mirzo Tursunzadənin "Hindistan balladası", "Asiyanın səsi", Mirsəid Mirşəkərin "Qızıl qışlaq", gürcü ədəbiyyatından isə İ.Nəşvilinin "Qonaq gəlin Gürcüstana" kitablarını doğma dilinə çevirməklə, onları xalqın mənəvi sərvətinə çevirmişdir.

Q.Qasımzadə qardaş xalqların ədəbi irsinin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun İ.S.Turgenev, T.Şevçenko, V.Mayakovski, M.Qorki, N.Ostrovski, A.Qaydar, G.Markov, M.Tursunzadə, G.İ.Lomidze və b. barədəki məqalələri bu cəhətdən maraqlıdır.

Görkəmli tədqiqatçı alim, publisist və tənqidçi Q.Qasımzadə bir tərəfdən müasir ədəbi prosesə fəal müdaxilə edir, münasibətini bildirir, digər tərəfdən isə qardaş xalqların ədəbi əlaqələrinin qaynaqlarını öyrənməyə xüsusi qayğı ilə yanaşır.

Qasım Qasımzadənin "Aşıq gördüyünü çağırar" (1969) adlı məqalələr məcmuəsi bu baxımdan səciyyəvidir. Bu topluda müasir ədəbi tənqidin fikri döyüşlərlə dolu keçdiyi müəyyən tarixi inkişaf yolu, ədəbi problemlər ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış müxtəlif mövzulu məqalələrdə əksini tapmışdır. Burada Q.Qasımzadənin estetik mövqeyi, həyata və sənətə baxışı marksizm-leninizm ideologiyasına əsaslanır. Onun həyat həqiqəti axtarışı, doğrunu kəşf etmək cəhdi yüksək ideala sədə-

qəti ilə sıx bağlıdır. Zəngin ədəbi həyat materialını dərinləndirən öyrənilən elmi ümumiləşdirmə yolu ilə təhlil etdiyinə görə tənqidçinin estetik mülahizələri ədəbi prosesə müəyyən təsir göstərir. Onun "Ənənə və novatorluğa dair qeydlər", "Aygün" və onun poeziyamızda mövqeyi, "Ürək dostları" və onun tənqidi və sairə məqalələri bu cəhətdən maraqlıdır. Bu səpkidə yazılan məqalələrdə sənətkarlar tənqidçinin ideya-estetik meyarının vəhdəti aydın nəzərə çarpır. Professor Kamal Talibzadə haqlı olaraq yazır: "Şair tənqidçi (Qasım Qasımzadə nəzərdə tutulur - T.Ə.) üçün zaman sərhədi olmadığı kimi, janr, mövzu məhdudluğu da yoxdur. O, şerdən və nəsrden eyni hərarət və qüvvə ilə yazsa bildiyi kimi sənətkarlığın müxtəlif sahələrinə cəsarətlə giriş bilər, o gah səyahətlərdən, iştirak etdiyi müşavirələrdən, görüşlərdən rəvan publisist qələmi ilə yazır, gah ədəbi əlaqələr problemi ilə, şifahi xalq ədəbiyyatı və onun ədəbi proseslə əlaqəsi məsələsi ilə məşğul olur, gah da ən mürəkkəb, mübahisəyə səbəb olan problemlərdən danışır ("Ədəbiyyat və incəsənət", 27 sentyabr 1969-cu il).

"Getdim, gördüm, düşündüm" (1971) kitabında Qasım Qasımzadə Avropa və Şərqi ölkələrinə səyahət zamanı aldığı təəssüratı səmimiyyətlə, obyektiv, bədii publisist dildə qələmə almışdır. O öz səyahət xatirəsinin bir yerində yazır: "Dünyanı örtülü bir kitab hesab etmək mümkünə, onu vərəqləmək və oxumaq üçün əlverişli vasitə səyahətdir. Ən mükəmməl tarix, coğrafiya dərslikləri də gəzib gözlə gördüyün qədər aydın və zəngin məlumat verə bilməz". Oxucu Qasım Qasımzadənin olduğu ölkələr haqqında təəssüratını maraqla izləyir, onun qəti inamla söylədiyi qənaətlə razılışır. Xarici ölkələrdə xalqın həyatı, ictimai-siyasi, etnoqrafik və ədəbi məlumatı misilsiz sənət inciləri, qədim abidələri ilə qarşılaşdığı zaman vətəndaş yazıçı aludəçilik etmir, hissə qarılır, əksinə hadisələrin əsl mahiyyətini anlamağa çalışır, kapitalizm ziddiyyətlərini, təzadlı həyatını açıb göstərir, ona öz münasibətini bildirir.

Kitabda vətən həsrəti hissi güclüdür. Doğma torpağın sərhədlərini keçər-keçməz şairin qəlbini qurubluq hissi bürüyür:

*Vətən ayrılığı, Vətən həsrəti,
Deyirlər hər dərddən yamandır, yaman.
İlk dəfə duyuram bu həqiqəti,
Doğma sahilləri tərkdən zaman.*

Qasım Qasımzadənin maraqlı dairəsinin genişliyi onu həmişə axırıncıda olan yorulmaz, əməksevər tədqiqatçı alim, alovlu publisist kimi secciyələndirməyə imkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatı üföqlərində elə bir ədəbi hadisə təsvir etmək olmaz ki, Qasım Qasımzadə ona tənqidçi kimi öz münasibətini bildirməsin. Onun məqalələrində M.F.Axundov, C.Məmməd-quluzadə, S.S.Axundov, M.S.Ordubadı, C.Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, R.Rza, M.Rahim, Əli Vəliyev, Bayram Bayramov, İsmayıl Şıxlı, İslam Səfərli, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Adil Babayev, Novruz Gəncəli, Hüseyn Hüseynzadə kimi sənətkarların yaratdığı sənət dünyasından tutmuş gənc ədəbi qüvvələrin açdığı ilk cığırlara qədər hər nə varsa ona xəlqilik mövqeyindən qiymət verilir. Onun mülahizələrində milli ədəbiyyatın yüsəlişi yolunda ürəkəcan yeniliyə, irəliləyişə sevinən, kiçik bir uğursuzluğa belə kədərənən həssas, qayğıkeş və prinsipli tənqidçi qəlbini döyüntüləri duyulur.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində Baş redaktorluq etdiyi dövrlərdə, istərsə də sonralar Qasım Qasımzadənin dövrü mətbuatda külli miqdarda oçerkləri, publisist yazıları, rəyləri dərc olunmuşdur.

Azərbaycan torpağının qarış-qarış gəzməyi sevən Qasım Qasımzadə harada olursa-olsun ətrafda baş verən hadisələrə biganə qala bilmir. Gördüyü, müşahidə etdiyi həyatda yaxşı hər nə varsa, təqdir etməyi, qüsurları, təsərrüfatsızlığı, geriliyi açıb göstərməyi, tənqid hədəfinə çevirməyi özünün vətəndaşlıq borcu sayır.

Onun uzun müddət Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda başçıluq etdiyi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi şöbəsində milli ədəbiyyatın tarixi, onun inkişaf mərhələlərinin nəzəri problemləri, həmçinin ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların həyat və yaradıcılığı öyrənilmişdir. Qasım Qasımzadənin aspirant və dissertantları da öz tədqiqatlarını ədəbiyyatın aktual problemlərinə həsr etmişlər. Zəhmətkeş alim çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin əsas müəlliflərindən və redaktorlarından biri olmuşdur.

Qasım Qasımzadəni ədəbiyyatşünas alim kimi vətənpərvərlik və beynəlmillətlik motivləri daha çox cəlb etmişdir. Onun dövrü mətbuatda çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatında Zaqafqaziya xalqlarının dostluğu ideyası", "Azərbaycan və Ukrayna xalqları arasında

ƏNDƏLİB QARACADAĞI

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında öz axarını Şah İsmayıl Xətai-nin yaradıcılığından başlamış, Molla Pənah Vaqifin poeziyasında yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmış aşiq şeri üslubu XIX əsrin birinci yarısında ədəbi cərəyan kimi qızgın inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Bu dövrdə Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Kazım ağa Salik, Baba bəy Şakir, Seyid Əbülqasim Nəbati, Mücrim Kərim Vardani, Pədarlı Abdulla, Məlikbəli Qurban kimi şairlər şifahi xalq yaradıcılığının tükənməz qaynaqlarından, eyni zamanda orta əsrin zəngin Şərq poeziyasından bəhrələnməklə aşiq şeri üslubunda sadə, aydın dildə, heca vəznində, ahəngdar, tərəvətli, təbii və xəlqi poeziya yaradırdılar. Onların yaradıcılığında aşiqin daxili, mənəvi aləmi, ülvə və dərin sevgisi, saf eşqi yolunda çəkdiyi əzab və iztirablar, eləcə də həyatda baş verən ictimai-siyasi hadisələr təsvir olunurdu ki, bu da poeziyanın xalq həyatına yaxınlaşması prosesini göstərirdi.

Aşiq şeri üslubunda yaranan poeziyada həyata yeni münasibəti, tənqidi və satirik ünsürlərin güclənməsini maarifçi realist ədəbiyyatın ilk pöhrələri hesab etmək olar. Əndəlib Qaracadağının həyatı, mühi-ti və poetik yaradıcılığı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Əndəlib Qaracadağının şəxsiyyəti və əsərləri barədə ilk elmi məlumat ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadənin adı ilə bağlıdır. Bundan sonra akademik Feyzulla Qasımzadə "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1974) əsərində şairin həyatı, ədəbi mühi-ti və poetik yaradıcılığı haqqında maraqlı elmi mülahizələr söyləmişdir.

Əndəlib Qaracadağının XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratması ehtimal olunur. Əslən Cənubi Azərbaycanın Qaracadağ mahalının Ahər qəsəbəsindən olan şair gənclik illərindən doğma vətəninə tərki edib qürbətə yaşamışdır. Əndəlib Qaracadağın öz divanında yazır: "Gənclik günlərində 14 yaşında ikən Qaracadağ şəhərinin Əhər qəsəbəsində Leyli kimi bir gözəl sənəmə düşər olub ona

dostluğun Azərbaycan ədəbiyyatında bədii inikası", "Molla Nəsrəddin" jurnalında xalqlar dostluğu ideyası", "Cəbhə dostluğu", "Səməd Vurğun yaradıcılığında beynəlmilətçilik" və s. məqalələri də bu fikri təsdiq edir.

1950-54-cü illərdə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspirantı olan Qasım Qasımzadə "Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu" mövzusunda elmi-tədqiqat işi aparmış, namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu əsərdə, hər şeydən əvvəl, Zaqafqaziya xalqlarının tarixən qədim dostluq əlaqələri və qarşılıqlı ədəbi təsir problemi qoyulmuşdur.

Qasım Qasımzadə "Ədəbiyyatda millilik və beynəlmilətlik" (1982) adlı yeni sanballı monoqrafiyasında müqayisəli-tipoloji təhlil qaydası ilə Azərbaycanın müasir ədəbiyyatının bütün mərhələləri və janrları əsasında milli sərəvətin özünəməxsusluğunu, ənənələrini, xarakterini elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Milli məfhumu və estetik idealın milliliyi, bədii forma və məzmun, milli xarakter, qarşılıqlı ədəbi əlaqə və s. məsələlər bu əsərdə imkan daxilində ilk geniş və elmi sərhəni tapmışdır. Burada Azərbaycan ədəbiyyatında beynəlmilətçilik və millilik vəhdətə təhlil olunmuşdur. Bu monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi-nəzəri imkanları genişləndirmək baxımından misilsiz tədqiqat əsəridir.

Qasım Qasımzadə yorulmaz təbliğatçı, təşkilatçı kimi də fəaliyyət göstərir. O, neftçilər, kolxoz və sovxoz əməkçiləri, fabrik və zavod fəhlələri ilə, inşaatçılarla görüşlərdə, ümumittifaq müşavirələrində, elmi sessiya və simpoziumlarda müasir Azərbaycan ədəbiyyatını chitrasla təbliğ edir, sülh, əmin-amanlıq və firavan həyat uğrunda mübarizədə bədii ədəbiyyatın misilsiz təsirindən, onun partiyalı və xəlqi olmasından söhbət açır, oxucuların qəlbinə yol tapan əsərlərin böyük ictimai əhəmiyyətindən bəhs edir. Onun məqalələri Rusiya, Ukrayna, Moldova, Tacikistan və b. qardaş respublikaların mətbuatında dərc edilmişdir.

İstedadlı şair, alovlu publisist və ədəbiyyatşünas alim Qasım Qasımzadə bu gün də öz əsərləri ilə gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işinə kömək edir, onlarda vətən torpağına və doğma xalqa məhəbbət hissi oyadır.

eşq yetirdim. Rəhmsiz eşq o dərəcədə tüğyan elədi ki, onu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Mənim kamil olan ustadım eşq oldu. Allah-taalanın qüdrətindən mənə söz söyləmək (şer demək) nitqi verildi və mən aləmdə bülbül kimi tərənnümə gəldim və məşhur Əndəlib oldum” (Bax: Otdel Rukopisey Leninqradskoqo otdeleniya İnstitutu narodov Vostoka AN SSSR, sifir 332, Əşəri-Əndəlib Qaracadaği).

Buna görə də dini fanatizm aləmində şairin gün-güzəranı xoş keçməmişdir. Şerlərindən məlum olur ki, Əndəlib Qaracadaği bir müddət Təbrizdə, sonra isə ömrünün sonuna kimi İrəvanda mirzəlik etmişdir. O, Sərdar Hüseyn xana həsr etdiyi qəsidəsinin bir yerində yazır:

*Görünmədi gözümə həqiqət,
Bir kəsdə hüquqıdan nişanə.
Döndərdim əzimetim vətəndə,
Təbrizəvi gah İrəvanə.
Bir guşeyi-məscid oldu mənzil,
Əhsəntü o mənzilü məkanə.
Ol bütqədə bir neçə zamanlar
Tökdüm düri-əşk danə-danə.
Sərrafə yetişdi gövhəri-nəzm,
Gətədi məni niməcanə canə.*

(Cənub ulduzları (şerlər və poemalar).
Bakı, Yazıçı, 1984, s.169-170).

1827-ci ilin oktyabrında İrəvan xanlığı rus qoşunları tərəfindən zəbt edildikdən sonra Əndəlib Qaracadaği İrəvan divanbəyisi təyin edilən mayor Şubinin yanında katiblik vəzifəsinə dəvət olunur. Əndəlib Qaracadaği açıqfikirli, istedadlı şair idi. Onun poetik yaradıcılığı zəngin xalq ədəbiyyatının, eləcə də Füzuli dühasının təsiri altında pərvəriş tapmışdır. Qoşma, geraylı, heydəri, qəzəl, rübai, qəside, təxmis və digər janrdə doğma dildə və farsca yazdığı şerlər Əndəlib Qaracadağının öz dövründə tanınmış şair olduğunu sübut edir. Onun poetik irsinin tapılmış cüzi bir hissəsi şairin dövrü, mühiti, əlaqələri və sonətkarlıq qüdrəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Əndəlib Qaracadağının müasirlərinə həsr etdiyi əsərlərdə İrəvan hakimi Sərdar Hüseynqulu xan, Naxçıvan hakimi Ehsan xan Kəngərli, onun qaradaşı, Ordubad xanı Şıxəli xan Kəngərli, Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Göv-

hər ağa, Qafqaz canişini qraf F.Paskeviç, general Behbudov, İrəvan divanbəyisi mayor Şubin, İlisu hakimi Əhməd xan kimi tarixi şəxsiyyətlərin adları çəkilir ki, bunlar şairin “XVIII əsrin son on illərində, XIX əsrin birinci yarısında” yaşaması barədə tədqiqatçı-alim H.Səmədzadənin elmi mülahizəsinə şübhə yaratmır (Bax: Nizami (məqalələr toplusu). B., Azərneşr, 1940, səh.243). Eyni zamanda Əndəlib Qaracadağının dövrü, mühiti, əlaqələri barədə təsəvvür yaradır. “General Behbudovun tərifı” və “Çuxa” qəsidələri şairin ehtiyac içərisində yaşamasını sübut edir. Tiflis şəhərində şair general Behbudovdan maddi kömək, İlisu hakimi Əhməd xanla görüşündə ondan “zəncirəli yaşıl çuxa” təmənnasında olur. Əndəlib Qaracadaği müxəmməsin birindən İlisu hakiminin oğlu Süleyman xanın təmtəraqlı keçən toy məclisinin cah-cələlini təfərrüatı ilə təsvir edir:

*Bu toyda belə nalə çək, ey mütribi-xoşxan,
Ta şövqə gəlib rəqs edələr huriyü qılman.
Əl-ələ verib yallı gedə qız ilə oğlan,
Can töhfəsini əldə tutub Asəfi-dövrən,
Hər dəm deyə bu toyda Süleymanə mübarək.*

*Məclisdə durub xidmət edər neçə qulaman,
Arif gözünə hər biri bir sərvı-xuraman,
Bir neçə nəfər canalıcı işvəli canan,
Məmur olunub qulluğa çox türfəvü ceyran,
Bəzmi-tərəbə verməyə samənə, mübarək.*

*Bu toyda gərək bülbülü-tuti həvəsindən,
Pərvaz edib azad olalar qəm qəfəsindən,
Dünya üzünə şur düşə ney nəfəsindən,
Ol dairəvü bərbətu səntur səsinə
Avazə düşə ərzeyi-dövrənə, mübarək.*

*Qalmadı nə qazi və nə həc, nə qələndər,
Nə şeyx, nə molla, nə müdərriş, həmə yeksər
Qol götürə rəqs eyləməyə möminü kafər,
Əl-ələ verib rəqsə düşüb cümlə sərəsər,
Bazigerilən goldilə cövlənə, mübarək.*

(Cənub ulduzları, səh.154-155).

Əndəlib Qaracadağı Füzulinin “Yetmişəm” rədifli qəzəlinə yazdığı təxmisini (beşləmə) də İlisu hakimi Əhməd xana həsr etmişdir ki, bu, açıq-aşkar şairin səxavətinə sığdığı, hörmət-izzət gördüyü xana ehtiramını sübut edir. Şairin İrəvan hakimi Sərdar Hüseyn xana mənzum məktubu da bu cəhətdən seçiyyəvidir. Burada şair doğma yurdundan didərgin düşməsi səbəblərini açıb söyləyir. Məlum olur ki, o, İrəvanda Sərdar Hüseyn xanın yanında “münşiyü dəbiri-karixanə” olmuşdur. Şairin Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Gövhər ağaya həsr etdiyi “Niyə gəlmədi” heydəri-qaytarı şəri Sərdar Hüseynqulu xanın təklifi ilə yazıldığı ehtimal olunur (Bax: Nizami. Bakı, Azərşə, 1940, səh.244).

1827-ci ildə Qafqaz canişini qraf F.Paskeviçin başçılığı ilə rus ordusunun İrəvana hücumu və onu zəbt etməsi Əndəlib Qaracadağının yaradıcılığında ifadəsini tapmışdır. Bu münasibətlə yazdığı tarixi mənzuməsinin bir yerində deyirdi:

*Məni-dilşikəste, həzin əndəlib
Kühənsalü pirü əhlilü qərib
Görüb bu cavanmərdliyi aşkar,
Yazıb qoydum bu qitəyi abidar.*

(*Cənub ulduzları, səh.156*)

“İrəvan şəhərinin hakiminə”, “Şubinə” müxəmməsləri çarizmin İrəvan xanlığına istila etdikdən sonra Əndəlib Qaracadağının divanbeyi mayor Şubinin yanında münşi (mirzə) işləməsi fikrini təsdiq edir. Şair rus ordusunun qələbəsini rəğbətə qarşılamışdı. Peterburqlu mayor Şubinin qayğısı, işgüzarlığı və nəcibliyi Əndəlib Qaracadağının diqqətindən yayınmamışdı. “Şubin” müxəmməsinin bir yerində şair yazırdı:

*Əndəlibin adətidir naləvü dad eyləmək,
Hər nə görsə nəzmə çəkmək, şer bünyad eyləmək.
Yaxşıya yaxşı, zəbuna həm zəbunad eyləmək,
Hər fəqirü binəvayə külli imdad eyləmək
Fihləqiqə bu cavanda bir əcəb dəstur imiş.*

Əndəlib Qaracadağı öz şerlərində İran şahının Naxçıvan xanlığındakı vassal olan Ehsan xan Kəngərli, eləcə də onun qardaşı, Ordubad xanı Şeyx Əli xan Kəngərli haqqında ehtiramla söhbət açır. O, “Xəbərin yox” heydəri-qaytarısını Ehsan xan Kəngərlinin xidmətçisi

Xamunun heyrətətamiz gözəlliyinə həsr edir. “Ordubadın vəsfi” müxəmməsində şair Şeyx Əli xanı ədalətli, mərd, səxavətli bir hakim kimi təqdim edir. Əylisin və Ordubadın təbii gözəlliyindən, ab-havasından, insanların qəddi-qamətindən, şücaətindən danışır. Əndəlib Qaracadağı müxəmməsində bu yerlərdə yaşayan adamların portretini canlandırır:

*Cümlə oğlanlarının boyları sərv-i-çəmənli,
Gül kimi nazikü zibə çəkilibdir bədənli.
Fələmək çuxa geyib, reyhanıdan pırəhəni,
Yüzləri ləleyi-tər, yoxsa güli-yasəmənli,
Filməsəl, pərtövi-mehrü məhi-tabanə dəyər.
Nə deyim adını, siz bu gəlen oğlanə baxın,
Aləmə sölə salıbdır məhi-təbanə baxın,
Hüsnü gülzari-İrəm, cənnəti-Rizvanə baxın,
Bəni-adəm bu deyil, huriyi-qılmanə baxın,
Hər dönüb baxmağı yüz Yusifi-Kənanə dəyər.*

(*Ötdəl Rukopisey Leninqradskoqo ötdeleniya Instituta Narodov Azii AN SSSR, şifr 332. Əşəri-Əndəlib Qaracadağı*).

“Bir gözələ” müxəmməsində şair insanın zahiri gözəlliyinin başlıca əlamətlərini nəqqaş təki çəkməyə çalışır ki, bu da onun poeziyasının seçiyyəvi cəhətlərindən biri kimi nəzərə çarpır. Əndəlib Qaracadağı gördüyü ecazkar gözəlliyi vəcdlə təsvir edir:

*Qətrə-qətrə dəhənindən tökülür şəhd-i-nabət,
Verir, ey mayeyi-can, Xizri-ləbin abi-həyat,
Səni məhşər günü görçək deyər əhli-ərəsat:
Gör nə əla yaradıb hüsnə pakizə süfət,
Bu nə qəddir, bu nə qamət, bu nə gözdür, bu nə qaş?*

Əndəlib Qaracadağı klassik Şərq poeziyasından, xüsusən doğma xalqın poetik qaynaqlarından bəhrələnməmiş özünəməxsus orijinal yaradıcılığa malik bir sənətkar olmuşdur. Onun “Leyli və Məcnun” mənzum əsərində Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının təsiri açıq-aşkar duyulsa da, iki gəncin nakam eşq macərəsi burada ənənəvi romantik təsvirdən uzaq, real və təbii verilmişdir.

Əndəlib Qaracadağının klassik mövzuya müraciəti bir şair kimi sənətkarlıq bacarığını nümayiş etdirmək meyindən deyil, şəxsi həyatını sarsıdan, onu doğma el-obasından didərgin salan nakam məhəbbət

destanının yaratmaq arzusundan irəli gəlmişdi. O, "Leyli və Məcnun" poemasının dibachəsində yazırdı: "Mənimlə məşuqənin arasında ittifaq düşən şeydən "Leyli və Məcnun" sayağında inşa eləmişdim ki, yadigar olaraq qalsın və oxuyanlar məni bir dua ilə yad və şad eləsinlər" (Bax: Nizami (məqalələr toplusu), B., Azərneşr, 1940, səh.241).

Əndəlib Qaracadağı ilk məhəbbəti ilə Füzulinin romantik qəhrəmanlarının nakam məhəbbəti arasında oxşarlıq görürdü. O, uğursuz sevgi taleyini "Leyli və Məcnun" sayağı inşa" etməyi qarşısına məqsəd qoyduğu zaman məşuqəsinə Leyli, özünü Məcnun adlandırmış, aşiqanə cərgüzəştini realist üslubda təsvir etmişdir. Beləliklə, Əndəlib Qaracadağı Şərq, eləcə də milli ədəbiyyatda sonuncu "Leyli və Məcnun" mənzum əsərinin yaradıcısı kimi tanınmışdır.

Bu kiçik həcmli poema təkə vəzn və üslubca deyil, quruluşca da Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını xatırladır. Əndəlib Qaracadağının "Leyli və Məcnun" poeması bahariyyə ilə başlayır. Əsərin müxtəsər "Saqinamə"si xumar yarın zülmündən iztirab və əzab içərisində çırpınan şairin "saqi-yi-gülüzar"a sığınması, pənah aparması kimi bitir:

*Ver bədəni, rəfi dərdəsr qıl,
Öldürdü məni xumar, bəsdir.
Ey saqi-yi-səngdil, kərəm qıl,
Azari-dili-fikar bəsdir.
Qurbanın olum, sən etmə bəri,
Qıldı mənə zülm yar, bəsdir.
Hüsünün çəməninə Əndəlibəm,
Ey gül, məni etmə xar, bəsdir.*

(Cənub ulduzları, Bakı, Yazıçı, 1964, səh.174).

Əsərin kompozisiyası və süjeti sadə, dili oxunaqlı, poetikdir. Müqəddimədən sonra şair Məcnunun dili ilə gəncliyində bir nigara ilk görüşdən aşiq olduğunu bildirir. Şair sevdiyi qızın hamını heyətdə qoyan qeyri-adi gözəlliyini bildirmək üçün yazır:

*Zahid səni görsə, ey şələbin,
Billah ki, nə din qalı, nə ayin.
Başdan çıxar əqlü huşi yeksər,
Rindilərinən olur bərabər.
Əmmamə giro qalı şərabə,
Xirqə satılır, gedər kəbabə.*

Aşiq məhəbbətin təsirindən fəryad çəkib tüğyan edən eşqini bildirəndə məşuqəsi onu rədd edir, "divanə sifət", cahil adlandırır, bir də belə "göftüdən öl çökməsə" kətək yeyəcəyini bildirir. Lakin qərib, kimsəsiz gəncin halı, saf eşqi, acı fəryadı, iztirabları onun qəlbində xoş duyğu, rəğbət oyadır:

*...key, cavani-rüzva,
Nolmuş sənə, biqərar olubsan,
Pəjmürdeyi-ruzigar olubsan?
Çoxlar mənə ərz-hal edəllər,
Çoxlar bu sözü xəyal edəllər.
Sən heyifsən, ey qəribi-biyar,
Olma belə möhnətə giriftar.
Eşqin çox olur qəmü cəfasi,
Bihudə sözün nə intifası
Bir mərhələdə müraciət qıl,
Andan sora qədri afiyət qıl.
Qasid yola sal, pəyam göndər,
Şayəd ola vüsətin müyəssər.*

(Cənub ulduzları, səh.176).

Hicrana dözə bilməyən aşiq hamı pərişan, vüsəl həsrəti ilə çırpınır, "qəmlərinə qəm-xar" tapılır:

*Hər kimsəyə dərd qıldım izhar,
Gördüm ki, əlac yoxdu, zinhar!
Birisı deyir: Cünun olubdur,
Dindirmə qılar bu növ tədbir:
—"Divanələrə gərəkdir zəncir".*

(Yenə orada səh.177-178).

Bir dördi-dil anlayan, "mədədgar" tapa bilməyən aşiq vətəndən didərgin düşür, çöllərdə sərgərdan gəzib dolanır, vəhşilərlə müsahib olur. Badi-səba ilə dildarına pəyam-salam göndərməklə təsəlli tapır. Qasid ələm, qəm iztirabından əzab çəkən aşiqə bəd xəbər yetirir:

*Key bəxti qara, nədir bu şivən,
Bu dəştdə etməsən nişimən?
Bica yerə sormigun olubsan,
Leyli hanı, sən Cünun olubsan?
Pərvanəyə şəmdir müvafiq,*

*Gül olmasa, bülbülə nə layiq
Kim, edə sürudi-aşıqanə,
Gecə gələ sübhədək fəğanə?
Ol kəs ki, həmişə sən deyərən,
Yollarına can nisar edərən,
Əğyarə fələk nəsib qıldı,
Sən xəstəni bitəbib qıldı.*

(*Yenə orada, səh.180-181*).

Poemanın finalı klassik Şərq ədəbiyyatında "Leyli və Məcnun" mənzum əsərlərində olduğu kimi, ənənəvi şəkildə, poetik qəhrəmanların romantik ölümləri ilə deyil, "real fonda, birisinin başqasına ərə verilməsi, digərinin orada qala bilməyərək qürbətə düşməsi ilə bitir".

Əndəlib Qaracadağı əsərin "müxtəsər saqinamə" adlı kiçik müqəddiməsində eşq əhlini xalq arasında rüsvay olmaqdan çəkəndirmək üçün öz "türfə hekayət"ini, məhəbbət dastanını söylədiyini bildirir. Əsərin finalı da eyni didaktik sonluqla bitir:

*Haqqa, nə acəb deyib Füzuli,
Çoxdur bu kəlamın ərzu tuli.
Eşqin belə macərəsi çoxdur,
Həm cövrü və həm cəfası çoxdur.
Arif baxar Əndəlibi-zarə,
Eşq əhlinə eyləmiş işarə.
Bundan sora bir cavani-kamil
Etməz özünü bu işdə zail.*

(*Yenə orada, səh.181*).

Göründüyü kimi, Əndəlib Qaracadağı mənzum əsərində vüsətli epik lövhələr, romantik obrazlar, fəlsəfi fikirlər və s. deyil, yalnız aşiqanə sərgüzəştin yığcam, xəsis təsvirini vermişdir. Burada Füzuli "Leyli və Məcnun" poemasının təsirini xatırladan əlamətlərə sıx-sıx təsadüf olunsada, etiraf etməliyə ki, bu orijinal əsər klassik ənənələr çərçivəsində qalmamış, feodal həyat hadisələrinin real poetik lövhəsi kimi yaranmışdır. Əndəlib Qaracadağı Məcnunun keçirdiyi hiss və həyəcanı, iztirabı, vüsal həsrətini poemada ara-bir verdiyi müxtəsər məzlərdə yüksək poetik dillə vərdə bilmişdir.

"Məşuqə haqqında müxtəməs"ində doğma yurdu Əhərdə "güli-rəna"sına təsadüf etməsini, "Büti-zibə" və "sərvqamət"in onun ba-

şına "yüz min bəla" açması üzündən "qəribü bikəsü tənha" olmasını xatırladan şair müraciətlə yazır:

*Ey Əndəlibi-gülşən-i-hicranü dərdü qəm,
Cövrü bələkəşideyi-dövrənü bəxti kəm.
Göz yaşını gülab kimi tökmə dəmbədəm,
Müşkülğüşə əmiri-ərəb, xosrovi-əcəm
Həll eyləsin bu müşkülü mövlə, acəb-əcəb!*

(*Cənub ulduzları, səh.181*).

Son iki müxtəməsdə isə qərib eldə halı pərişan aşiqin ayrılığa dözə bilməməsi, əzab çəkməsi poetik inikasını tapmışdır:

*Agah ol, ey vəfalı nigarım, haray-hay!
Sənsiz kəsildi səbrü qərarım, haray-hay!
Yandı, xəzənə döndü bəharım, haray-hay!
Soldu, töküldü bərg ilə barım, haray-hay!
Əflakə çıxdı dud-i-şərarım, haray-hay!*

Əndəlib Qaracadağı "Leyli və Məcnun" poemasında olduğu kimi, qəzəllərində də gözəlin vəsfi, hicran, nakam məhəbbətindən doğan hüzn və kədər, zəmanədən şikayət başlıca yer tutur. Şairin lirik qəhrəmanı aşiqin xəyalında məşuq romantik tülə bürünür:

*Arif yanında küfrdür, Allaha xoş deyil
İnsan demək sən kimi cananə, ey gözəl.*

"Var" rədifli qəzəlinə lirik qəhrəman qovğalı başını bələlərdən qurtara bilmir, onun könlü açılmır. Çünki əğyarla gözən məşuqənin sevdasından əl çəkə bilmir:

*Tənha bilib vücudimə qəsd etmə, ey fələk!
Yüz min bəlavü dərd kimi aşınası var.
Ey Əndəlib, naleyi-bicadan əl götür,
Gəl gör bu gülşənin nə əcaib səfası var.*

(*Cənub ulduzları, səh.178*).

Əndəlib Qaracadağı xalq üslubunda yaratdığı əsərlərində — qoşma, gəraylı və heydəri-qaytarısında klassik üslubda yazdığı şeirlərinə nisbətən öz sənətkarlıq bacarığını daha parlaq nümayiş etdirə bilmişdir. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı qaynaqlarından bol-bol bəhrələndən şair canlı danışıq dilindən, təbii ifadə vasitələrindən məhərdə istifadə edərək qiymətli lirik əsərlər yaratmışdır. "Nə gözəlsən", "Görünür", "Gəlin", "Sona", "Deyən yox", "De, danış" qoşmalarında, elə-

cə də “Əymiş”, “Gözlərin”, “Xalların”, “Dilbərim”, “Ay mədəd”, “Sərv qamət”, “Zülfün” gəraylılarında təsadüf edilən zəngin epitetlər onu kamil, təcrübəli, istedadlı sənətkar kimi sosiyyələndirir. Əndəlib Qaracadağı lirik şerlərində daxili və qoşa qafiyələrdən, təkrar, müqayisə və mübaligə üsulundan möharətlə istifadə etmişdir. Onun cinasları, təşbehləri və digər nadir epitetləri əksərən yenidir. Ona görə şairin dərin və səmimi lirikası orijinal poetik tapıntı kimi yazılı ədəbiyyatda aşiq şerinin zənginləşməsinə və inkişafına təsir göstərə bilməmişdir.

Şairin əsərlərinin tam və bitkin şəkildə toplayıb nəşr etmək vəzifəsi hələlik yerinə yetirilməyib.

MİRZƏ ƏBDÜRRƏHİM TALİBOV

Yaxın və Orta Şərqdə maarifçi-demokratik ideyaların yayılmasında Mirzə Əbdürrəhim Talibovun xidmətləri təqdirəlayiqdir. Heç təsadüfi deyildir ki, Mirzə Əbdürrəhim Talibovun adı böyük müfəkkir və materialist filosof Mirzə Fətəli Axundov ədəbi-fəlsəfi məktəbin iranlı davamçıları Zeynalabdin Marağeyi, Mirzəxan Gırmani, Məlikülmütəkkəlimin kimi görkəmli yazıçıların adı ilə yanaşı çəkilir.

Mirzə Əbdürrəhim Talibovun həyatı, çoxcəhətli ictimai-siyasi fəaliyyəti və zəngin ədəbi irsi bütövlükdə tədqiq edilməsə də, bu sahədə müəyyən uğurlu işlər görülmüşdür. Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yazıçının ədəbi irsinə maraq get-gedə artır. Azərbaycan ictimaiyyəti Mirzə Əbdürrəhim Talibovun anadan olmasının yüz əlli illiyini təntənəli şərəitdə bayram etdi.

M.Ə.Talibov 1834-cü ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən Təbrizdə dülgər Əbutalibin ailəsində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında mədrəsədə dini təhsil almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Şərq ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixi ilə maraqlanmışdır. İlk gənlik dövründən açıq fikirli, ötkəm olması ona Təbrizdə dini fanatizm aləmində sıxıntılı mühit yaratmışdır. Dini məclislərdə şeyx və mollalarla qızgın mübahisə etməsi, müstədid şah üsul-idarəsini, hakimlərin özbaşınalığını açıq-açıqına pisləməsi ona “baha” başa gəlir. O, doğma yurdunu tərk edib Rusiyaya mühacirətə məcbur olur. Mirzə Əbdürrəhim bir müddət Tiflisdə yaşayır. Burada vaxtilə İrandan köçüb Tiflisdə yaşayan poçt idarələri sahibkarı və yol icarədarı olan Məmmədəli xan Şeybaninin yanında poçt müdiri, sonra yol icarədarı məmuru işləyir. Tiflis mühiti gənc Əbdürrəhimin dünyagörüşünün formalaşmasında ciddi təsir göstərir.

M.Ə.Talibov Tiflisdə yaşadığı dövrdə rus və fransız dillərini,

dünya klassik ədəbiyyatını, fəlsəfəni, siyasət tarixini mükəmməl öyrənmiş, dərin mütaliə ilə məşğul olmuşdur (Həmid Məmmədzadə, Mirzə Fətəli Axundov və Şərq, B., 1971, səh.243). M.Ə.Talıbov özü də müstəqil yol icarədarı işlədiyi vaxtlar qabaqcıl rus ziyalıları ilə sıx əlaqə saxlayır, onlarla tez-tez görüşürdü. "Yeni həqiqət" qəzeti 3 may 1911-ci il tarixli nömrəsində yazır ki, Qafqaz-Stavropol yolunun icarədarı Talıbov olmuşdur.

M.Ə.Talıbov bir qədər sərmayə toplayandan sonra Xasavyurda köçüb burada yaşayan həmvətənlərinin qayğısını çəkir, onlara məktəb binası tikdirir. Lakin özü daimi yaşamaq üçün Temirxaşuranı (indiki Buynaksk şəhəri) seçir, burada Məlikov şose yolunda (indiki Mahaçqala şosse yolu, 32) bağ-bağatlı bir yerdə qırmızı kərpicdən Avropa üslubunda bir imarət tikdirir, ömrünün axırınadək burada yaşayır (Bax: Bulaç Qadjiyev. Vorota v qorı Daqəstana. Maxaçqala, 1966, səh.180).

M.Ə.Talıbov gülzarlıq və bağ içərisində salınmış mülkündə əhli-qələmləri, açıq fikirli ziyalıları həmişə qonaqpərvərliklə qəbul edir, onlarla səmimi dostluq əlaqəsi saxlayırdı. Özünün dediyi kimi, ele mühərrir, ədib, siyasətçi, arif tapılmaz ki, onun "məqərrülürəfa" (ariflər qərarı) adlandırdığı otaqda həftələrlə, aylarla qonaq qalması. M.Ə.Talıbov Temirxaşuranın ictimai həyatı ilə qaynayıb-qarışır. Burada ticarət və tikinti, tikinti-abadlıq işləri ilə ciddi məşğul olur: şəhərdə və şəhərrətrafi qəsəbələrdə poçt idarələri yaradır, kərpic zavodları tikdirir. Bütün bunlardan əldə etdiyi gəlirin müəyyən hissəsini xeyriyyə cəmiyyətlərinə sərf edərdi. Ona görə də, təsadüfi deyildir ki, M.Ə.Talıbov Temirxaşurada bütün ictimai təşkilatların və cəmiyyətlərin fəal üzvü, himayədarı kimi tanınırdı /Bax: M.Mənafi. Mirzə Əbdürrəhim Talıbov. B., 1977, səh. 59/.

Temirxaşuranın qocaman sakinlərindən K.M.Çakaliski xatırlayırdı ki, "Talıbov qadın gimnaziyasının müdiri idi. Şəhərdə hər hansı təntənəli tədbirlər keçirilirdiyi zaman o, fəxri qonaqlardan biri olardı. Ona hətta qubernatorun özündən də çox hörmət, ehtiram bəsləyirdilər. Çünki Talıbov olduqca bilikli, məlumathı, oxumuş adam idi. O, doğma dilində kitablar yazmışdı. Bu insanın adı sanki əsrarəngizliyə bürünmüşdü" (Bulaç Qadjiyev. Vorota v qorı Daqəstana. Maxaçqala, 1966, səh. 180).

M.Ə.Talıbov dünya xalqlarının həyatı, adət-ənənəsi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq arzusu ilə vaxtaşırı Avropa və Şərq ölkələrinə səfərə çıxmışdır: İstanbul (1888), Xarkov (1894), Məkkə (1896) və Berlin (1903) şəhərlərində müşahidə etdiyi hadisələr, tanış olduğu "əhli-qələm"lər, elm-adamları haqqında mülahizə və təəssüratlarını, yeri gəldikcə öz əsərlərində şərh edir. O, görkəmli rus şərqşünas-alimi, akademik F.E.Korşla (1848-1915) da səfər zamanı tanış olmuş, onunla sıx dostluq əlaqəsi yaratmışdı. Onun vasitəsilə A.A.Ostromov, Krişman və b. tanış olmuşdu /Bax: Həmid Məmmədzadə əsəri, səh. 243/.

Ümumrusiya Slavyan Mədəniyyəti Cəmiyyətinin sədri akademik F.E.Korş Talıbovu Xarkov Universitetində professor-müəllim heyətinə Şərq fəlsəfəsi və ictimai fikir tarixinə dair mühazirələr oxumağa dəvət edir. Professor Mir Cəlal yazır ki, bu dostluq əlaqəsi təsadüfi deyildi. "Talıbov fars və Azərbaycan dillərinin təbiəti, xüsusiyyətləri haqqında akademik Korşa çox məxəz verdiyi kimi, rus dili və rus mədəniyyətini öyrəndikdə də rus alimindən çox istifadə etmişdir". M.Ə.Talıbov yalnız Şimali Qafqazda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə ictimai-xadim, maarifpərvər yazıçı kimi tanınırdı. Zaqafqaziya olduğu kimi, Misirdə, Türkiyədə, İranda qəzet və jurnallar onun haqqında mübahisəli məqalələrə sıx-sıx təsadüf olunurdu. M.Ə.Talıbov İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə ciddi maraqlanırdı. İran xalqı onun azadixah, açıqfikirli, tərəqqipərvər ictimai xadim kimi tanıyırdı. Təbriz əhalisinin məsrutə hərəkatı başlayanda onu xaricdə yaşamasına baxmayaraq Birinci İran Milli Məclisinə qiyabi nümayəndə seçmələri mürtəcə qüvvələri vəhimiyyə salmışdı. Onlar hər cür böhtan küfrlə M.Ə.Talıbovu ləkələməyə çalışırdılar. Bu dövrdə M.Ə.Talıbov hücumları etinasızlıqla qarşılayır, onlara əhəmiyyət vermirdi. "İrşad" qəzetində (1907, N-47) yazır: "Tərki-müdafinə fəqət üləmayi-məktəb arasında ixtilaf düşməmək üçün edirəm. Tamam ruhanilərimizdən istida edirəm ki, ixtilafı rəf ələsinlər və əgər bundan ötrə lazım olsa nəinki kitablarını yandırsınlar, bəlkə müttəfiqən mənim qətlimə fitva versinlər. Ancaq ixtilaf ələməsinlər! Yetmiş yaşında bir nəfərin mövt və həyatı qabil deyil ki, nəuzənbillah, hökuməti-müstəbidə tərəfdarları ilə müterəqqi və tali tərəfdarları arasında şuriş düşsün".

Bununla belə İran və Azərbaycan xalqlarının gələcəyini xoş-

bəxt görmək istəyən M.Ə.Talıbov gözlərinin zəif görməsinə, səhhətinin pozulmasına baxmayaraq çox qiymətli "Siyaseti-Talibi" kitabı üzərində inadla işləyir.

M.Ə.Talıbov 1911-ci il martın 10-da Temirxanşurada 77 yaşında vəfat etmiş, orada şəhər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun publisist fəaliyyəti onu öz xalqının və vətəninin fədaisi kimi səciyyələndirir.

Talıbovun Bakıda "Səda" qəzetinin 6 mart 1911-ci il tarixli nömrəsində dərc olunan "Vətəniyyə" şerində deyilirdi:

*Vətənin zülm, fəsadından danışsam mən əgər,
Alışar qəlbim odundan, dilə çatmaz sözlər,
Torpağı ağzıma, tozu başıma dünyanın,
Şərəfi, şəni satılmaqdadır yurdun, yeksər.
Bürüyüb təhlükələr ölkəni, dövlət yatmış,
Padşahımsa bığın oynadır hər şamü-səhər.
Ederəm zülm çəkən millətin uğrunda cahad,
Qələmin əldə qılıncdır, kofənim ağı dəstər.*

Ürək ağrısı ilə deyilən bu üsyankar sözləri Talıbovun ictimai-siyasi məzmunlu bütün əsərlərinin epigrafi saymaq olar. Onun "Vətəniyyə", "Qəsidedi-Vətəniyyə", ya "Mücessəməyi-İran" və s. şerlərində, publisist məqalələrində, istərsə də irihəcmli ictimai-siyasi, elmi və fəlsəfi əsərlərində İran xalqının ağır, müsibətli həyatından, şah hakimiyyətinin özbaşnalığından, zülmündən ürəkəğrısı ilə danışırlar.

Talıbov öz əsərlərində ölkənin müsibətini sadəcə təsvir etmir, həm də əhli-keyf şahları, riyakar dövlət və din xadimlərini, nadanlığı və geriliyi ifşa edir, bu fəlakətdən çıxış yollarını axtarır.

Talıbov özünü fars ədəbiyyatında "siyasi şerin ilk müəllifi" adlandırsa da, onun poetik irsi əldə edilmədiyindən qəti mülahizə söyləmək çətindir. Lakin bu bir həqiqətdir ki, onun Rusiyada mühacirətdə yaşadığı dövrdə, əlliillik səmərəli ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, bütün ədəbi irsi İran xalqına, onların xoşbəxt gələcəyi, azadlığı işinə həsr edilmişdir.

Talıbov İstanbulda olarkən yaxın dostu Məhəmməd Şəbüsteri ilə birlikdə 1888-ci ildə "Şahsevən" adlı gizli satirik qəzet nəşr etdirir. "Şahsevən" qəzeti Türkiyədə məskun olan İran inqilabçılarının köməyi ilə qeyri-leqal yolla Avropa ölkələrinin mərkəzi şəhərlərinə

(London, Paris, Vena və s.), oradan da beynəlxalq poçta ilə nüfuzlu iranlıların ünvanına göndərilirdi /Bax: Bulaç Qadjiev. Vorota v qori Daqəstana. Maxaçkala, 1966, str. 181/.

İngilis alimi Eduard Braun "İran mətbuatı və ədəbiyyatı tarixi" adlı kitabında "Şahsevən" qəzetinin "Lisanül-qeyibi", "Qeyratı-Şahsevən" və s. adları ilə fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir. Təəssüflə demək olar ki, bu qəzetlərin heç biri tədqiq olunmamışdır. Ona görə də Talıbovun publisist məqalələrindən deyil, onu mütəfəkkir alim, ictimai xadim və odlu publisist kimi səciyyələndirən "Siyaseti Talibi", "Səfinəyi Talibi", "Azadlıq haqqında izahat", "Məsəlül-Möhsinin", "Məsəlül-həyat" əsərlərindən bəhs etmək olar. Bu əsərləri Talıbov inqilabçı demokrat mövqeyindən qələmə almışdır. Vətəndən didərgin düşən Talıbovun pərəstiş etdiyi, uğrunda hər cürə fədakarlığa hazır olduğu, canından keçdiyi müqəddəs qibləgah Vətəndir. O, cahil hakimlər, saray oyanları, valilər və din xadimləri tərəfindən zülm ocağına, məhbəse çevrilmiş məmləkətdə zəhmətkeş kütələləri məşəqqətli, ağır həyat tərzindən xilas etmək, onlara azadlıq yolunu göstərmək uğrunda mübarizəni hər bir "əhli qələmin" vətəndaşlıq borcu sayırdı. Talıbov "Azadlıq haqqında izahat" əsərində yazırdı: "Bizim azadlığımızın iki böyük düşməni vardır. Birincisi, daxildəki nifaq salanlar və müstəbidlərdir ki, onlar yenə keçmişdəki özbaşnalıqlarını saxlamaq, xalqın qanını içmək, bizim milli həsiyyətimizi özlərinin beşgünlük kefləri üçün satmaq istəyirlər... Min dəfə övvəlkindən güclü olan ikinci düşməni: əmsizlik, mənəviyyat yoxsulluğu və inam zəifliyidir".

Talıbov öz şerlərinin birində deyir ki, ölkənin, millətin geriliyinə, ağır vəziyyətə düşməsinə səbəb iranlılarda "elm və qeyrət" in olmamasıdır. Ona görə də, Talıbov "Əhli-İran"ı qəflət yuxusundan oyatmağa çalışırdı. Bu məqsədlə təbiət elmlərinə aid rus və fransız dilindən tərcümələr edir, eyni zamanda qiymətli əsərlər yazırdı. Talıbov dünyəvi elmlərin, müasir elmi-texniki biliklərin Vətən övladlarına tədris edilməsi üçün "Kitabi-fizik, ya hikməti-təbiyyə" (Fizika kitabı və ya təbii hikmət) adlı dərsliyi rus dilindən farscaya tərcümə edib (1893) İstanbulda "Əxtər" qəzeti mətbəəsində nəşr etdirmişdir. O, kitabın müqəddiməsində bildirir ki, fars dilində təbii-hikmət elmi haqqında belə aydın, faydalı bir kitab qətiyyənlə yazılmamışdır. Odur ki, "Əziz Vətən övladına xidmət etmək arzusu ilə" bu kitabı farscaya qe-

virmişdir. Talibov ümidvar olur ki, "bu xidmət millət maarifpərvərləri yanında gözəl və bəyənilmiş hesab" ediləcək, "ibtidai təhsil anları üçün də faydalı" olacaqdır. Talibov təbii-hikmət elmini şərəfli bilik mənbəyi kimi təqdim edir, maddi ələmdə baş verən real hadisələri, prosesləri dərk etməyi öyrədən elmlərin insanların həyat uğrunda mübarizəsinə köməyinə inanırdı.

Məşhur fransız astronomu Flammarionun səma cisimləri haqqında əsərini fransız dilindən farscaya tərcümə edib 1895-ci ildə İstanbulda, "Əxtər" mətbəəsində "Risaleyi-heyəti-cədidə" (Yeni astronomiya traktatı) adı ilə nəşr etdirən Talibov məktəblərdə bu elmin tədris olunmasının faydasından dönə-dönə söhbət açırdı. Talibovun məktəblərdə dərs vəsaitinin yaxşılaşdırılmasına, dünyəvi elmlərin tədrisinə böyük əhəmiyyət verməsi təsadüfi deyildi. O, vətənin gələcəyi olan gənc nəslin əxlaqını pozan, mənəvi cəhətdən şikəst edən "yonulmamış müəllimlərə" qarşı çıxır, İranda maarif sisteminin kökündən dəyişdirilməsi məsələsini irəli sürürdü.

Talibov mədrəsə və məscidlərdə müdərrişlərin, fanatik mollaların "xalqın qulağını yalan xəbərlərlə doldur"masına "əcaib-qərayib əfsanələrlə onların maariflənməsinin qarşısını" almasına qarşı çıxır. O yazır: din xadimləri "xalqı faydalı məlumatdan çəkindirir, həndəsəni küfr, astronomiyayı yalan, kimyayı qələt, ədəbiyyatı-orucu batil edən işlər, tarixi əfsanə və bunları oxuyanı divanə qələmə verirlər" (Siya-səti-Talibi, Tehran, 1911, səh. 68, fars dilində).

Talibovun mübarizəsində Şərq qadınlarının maariflənməsi məsələsi də başlıca yer tutur.

Tehranda qızlar məktəbinin açılmasını arzu etməsi, Bakıda ilk qızlar məktəbini alqışlaması, Temirxanuşurada isə qadın gimnaziyasının tikilməsinə külli miqdarda pul verməsi və s. tədbirlər bu baxımdan səciyyəvidir. Yeri gəlmişkən, demək olar ki, Talibovun həyat yoldaşı Xanbikə də müsəlman qadınlarının savadlanması yolunda var qüvvəsini əsirgəmir, bütün xeyriyyə işlərində iştirak edirdi. Onlar inanırdılar ki, bir zaman gələcək "məktəb qapıları hamının üzünə açılacaq və zəhmətkeş balaları məktəbdə pulsuz təhsil almaqla bərabər, ucuz yemək və geyimlə də təmin olunacaqlar. (Bax: "Məsəlül-Məhsinin". Qahirə, 1905, səh. 4-5).

Talibov elm və maarifi geniş yaymaq yolu ilə geniş xalq kütlə-

lərini dini mövhumatın əsarətindən xilas edəcəyinə inanırdı. O öz əsərlərində cəhaləti, dini xurafatı yayan ruhaniləri gözədən salmağa çalışırdı. Talibov "Məsəlül-məhsinin" əsərinin bir yerində yazırdı: "Mənim ruhani təbəqəmizlə işim yoxdur. Çünki onlar hər millətin içərisində var və özlərini Allahın vəkilii düzəldiblər, bu yol ilə gəlir əldə edirlər. Mənim işim onlara inanan divanələrdir ki, nə üçün haqqı, batılı başa düşmürlər? Nə üçün Hidayət edəni və yoldan çıxaranı tanımırılar? Hansı dəlilə əsasən Allahın sənədsiz vəkilii olan o heykəli məndən və özündən daha şərəfli bilirlər" (yene orada, səh. 140). Talibov mürtəce ruhaniliyi, dini mövhumatı amansız tənqid etsə də, dini etiqadlara ehtiyatla yanaşırdı. O, xalqın qəflətdən ayılıb həqiqəti dini dərk etməsi üçün dünyəvi biliklərin geniş yayılmasına çalışırdı. Talibov inanırdı ki, "elm və mərifətin nuru" Vətənə düşəcək, o zaman "çoxlu tarixi və elmi kitablar nəşr olunacaq, "bu, günkü əfsanə kitabları aradan" çıxacaqdır.

Talibovun 1905-ci ildə Qahirə şəhərində nəşr etdirdiyi "Məsəlül-məhsinin" (Xeyrixahların yolları) romanı bədii-sənətkarlığı, realizmi və ideya-məzmunu cəhətdən onun digər əsərlərindən fərqlənir. Ədəbiyyatşünas-alim Firudin bəy Köçərli romandan kiçik bir hissəni "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabında oxuculara təqdim edərkən yazmışdı ki, "Məsəlül-məhsinin" əsəri "məzmunca "İbrahim bəyin səyahətnaməsi"nə çox bənzəyir. Bunda İrannın özəvhü əhvalı və iranilərin ədəbi ayinləri, əxlaq etvarları, nə əqidə və qanacaqda olmaları və nə payda üzrə məişət etməkləri eyni ilə təhrir olunur. Sahibi-kitab bu əsərinde İrannın işlərindən və əhalisinin dolanacağından layiqincə bixəbər olmağını izhar edir. İranda indilikdə vüquq gələn bəzi işləri və iranlıların özəvhü-məişətini elə bir məharət və ustalıq və ədəbanə ilə təhrir qılır ki, guya qabil bir nəqqaş onların eynilə surətini çəkib, gözlerimizin qabağına qoyur" /Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, ikinci cild, "Elm" nəşriyyatı, B., 1981, səh. 343/.

İrən xalqının həyat tərzi, ağır güzəranını və adət-ənənəsini əsərdə bədii ustalıqla, təbii və real vermək üçün yazıçı sadə, maraqlı süjet xətti seçmişdir. Mirzə Möhsün xanın rəhbərliyi ilə mühəndis, həkim və müəllimdən ibarət bir heyət Dəməvənd dağının zirvəsinə çıxıb elmi məlumat toplamaq üçün yola düşürlər. Yazıçı əsər boyu

kəşfiyyatçı dəstəsinin keçdiyi qorxunc yollarda, kənd, qəsəbə və şəhərlərdə, onların başına gələn sərgüzəştləri, təsadüf etdiyi adamları qələmə alır. Bu ədəbi üsulla ölkənin ağır vəziyyətini, kəndlilərin həyat tərzini, arzu və düşüncələrini açıb göstərir; burada da yazıçı müsahibə və mübahisələr yolu ilə maarif, mədəniyyət, təlim-tərbiyə və s. haqqında maraqlı elmi mülahizələrini söyləyir. Bu əsərlərində Talibov utopik ələm-kənd və qəsəbələr yaradır, beləliklə inqilabi-demokratik fikirlər təbliğ edir.

Talibov həqiqi vətənpərvər idi. O, Rusiyada yaşasa da, özünü bir an doğma yurdu Təbrizdən ayrı təsəvvür etməmişdir: ictimai-siyasi hadisələri izləmiş, xeyriyyə işlərinə maddi yardım etmiş, xalqın azadlığı, xoşbəxt gələcəyi uğrunda inadla mübarizə aparmışdır. O, böyük bir iftixar hissi ilə demişdir: “Mən birinci növbədə bütün ələmə aşiqəm, sonra Təbrizin müqəddəs torpağına aşiqəm və sonra İrana aşiqəm” (Bax: “Kommunist” qəzeti, 12 yanvar 1978-ci il).

Azərbaycanın görkəmli şairi Məmməd Hüseyn Şəhriyar bütün İran xalqlarının ayrılması üçün onun dəyərli xidmətləri olduğunu söyləmişdir. Talibov ədəbi-bədii, elmi-publisist və fəlsəfi əsərlərində vətənin azadlığı uğrunda yorulmaz mübariz kimi yüksəlir. Onun “Siyasəti-Talibi”, “Azadlıq haqqında izahat” əsərlərində İranın azadlığa çıxması yolları şərh edilmişdir. İran şah üsul-idarəsindəki özbaşınalığa, qanunsuzluğa qarşı çıxan Talibov yazırdı ki, qanun olmasa, əsil mənada millət, dövlət, vətən və istiqlal ola bilməz. O, qanun və azadlığı tələb edə bilən iradəli adamların meydana çıxacağına inanırdı. Lakin qəflətdən ayrılmadan azadlıq uğrunda mübarizə aparmağın çətin olduğunu söyləyirdi. “Millət azadlığı irsini ələ almaq hüququna o vaxt çatır ki, ondan ötəri malından, canından və övladından belə keçməyə hazır olur”. Talibova görə nə qədər ki, azadlıq əldə edilməmişdir, xalq zillətdə, əsarətdə qalmağa məhkumdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Talibovun maarifçi dünyagörüşü ona inqilabi mübarizə yolunu görməyə imkan verməmişdi.

“Elə ki, xalq öz hüququnu başa düşdü, tələb edər, bəlkə də dövlətin binası partlar...” deyəndə də Talibov mütləqiyyətin öz-özünə təkamül yolu ilə dəyişməsinə nəzərdə tuturdu.

Talibov Rusiyada, istərsə də Avropa ölkələrində baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən xəbərsiz deyildi. Dövrün beynəlxalq həyatına

yaxından bələd idi. Ömrünün təxminən 50 ilini rus ictimai mühitində keçirən Talibov çar mütləqiyyətinin xalqarəhbəsxanası olduğunu gürdü. “Siyasəti-Talibi” əsərində özbaşınalıq və zalimlik seltənəti olan Rusiyada imperatorun avam xalqa verdiyi məşəqqətləri, həbs, sürgün və edam qorxusu ilə itaətdə saxlamasını kəskin tənqid edirdi. Yazırdı ki, hər kim mütləqiyyətin nöqsanlarını danışırsa, xəfiyyə məmurları jandarm idarəsinə cəlb etdi, minlərlə həqiqətpərəst öldürüldü, ömürlük həbsxanaya salındı və ya sürgünə göndərildi (s. 53).

Talibov rus xalqının qüdrətinə, gələcəyinə inanırdı. O, bəhrələndiyi qabaqcıl rus milli mədəniyyətinə böyük məhəbbət və ehtiramla danışırdı. Akademik Məmməd Cəfər haqlı olaraq yazır: 1905-ci il inqilabının təsiri ilə “Talibovda belə bir fikir və inam əmələ gəlmişdir ki, rus xalqı mütləqiyyət üsul-idarəsinə alt-üst edəndən sonra rus cəmiyyətinin yeni dövrü başlayacaqdır. 1906-cı ildə Talibov demişdir: “Rusiya iyirmi ildən sonra yer üzünün qüdrətli dövlətlərindən biri olar”, “ümumdünya sülhünü tələb edər və bütün dünyanın rəğbətini qazanar” (“Kommunist” qəzeti, 12 yanvar 1978-ci il).

Talibov Rusiya ilə İran arasında “dostluq, məhəbbət və ticarət münasibətlərinin yaranmasını arzulayırdı. Öz əsərlərində ümumbəşəri ideyaları, beynəlmiləçiliyi təbliğ edən Talibov deyirdi: “Yaşasın millətlər və xalqların qardaşlığı”.

“Məsələül-həyat” əsərində Ümumdünya Parlamenti yaranması ideyası — yer üzünün bütün xalqlarının “qırmızı cümhuriyyət” tərəfindən idarə olunması fikri bütün dünyaya hakim olmaq siyasəti yeridən imperializmin mürtəcə siyasətinə qarşı çevrilmişdir. Lakin Talibovun bütün dünya xalqlarını “vahid Dünya Federasiyası”nda birləşdirən, “bir mərkəzdən idarə edən”ümumdünya parlamenti—“qırmızı cümhuriyyət” haqqında mülahizələri maraqlı, mənalı düşündürücü və cazibəli olsa da, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun dedi ki, utopiya idi. “Elə ki, yoxsulların və möhtacların vəziyyətini yaxşılaşdıran sosializm genişləndi və adamlar başa düşdülər ki, əhalidən tələb onların bacarığına və istedadına görə olmalıdır — onda dünyanın işi başqa şəkildə alar” fikri sosializm ideyalarına rəğbət ifadə etsə də, onun müəllifinin elmi sosializmi qavramasından irəli gəlmirdi. Onun sosializm, istərsə də, “qırmızı cümhuriyyət” haqqında mülahizələri açıq-aşkar göstərirdi ki, Talibov “siniflər mübarizəsi yolu, ictimai inqilab-

lar yolu ilə deyil, ancaq "ağıllı siyasət" yolu ilə , sadəcə dövlətin dəyişməsi yolu ilə cəmiyyətin dəyişə biləcəyinə və yer üzündə sosial ədalətin mümkün ola biləcəyi haqqında xəyal bəsləyən utopistlərdən uzağa gedə bilməmişdir" (M.Cəfər. Maraqlı tədqiqat əsəri. "Kommunist" qəzeti, 12 yanvar 1978-ci il). Bütün bunlara baxmayaraq, Talibovun əsərlərində İranda Məşrutə inqilabının hazırlanmasına ciddi təsir göstərdi. O zaman Təbriz əhalisi böyük nüfuz sahibi, vətənpərvər Talibovu Birinci İran Milli Məclisinə nümayəndə seçmişdilər. 1907-ci ildə o, Bakıda Təbriz nümayəndələri ilə görüşüb şəkil çəkdirmiş, Milli Məclisdə iştirak edəcəyinə söz vermişdi.

Talibovun ictimai xadim kimi partiyaə mənsubiyyəti müəyyən olmasa da, onun siyasi fəaliyyətinin Cənubi Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatı ilə sıx bağlı olması bir həqiqətdir.

Akademik Məmmədçəfər Cəfərov Talibov irsinin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır ki, "onun görüşləri, siyasi fəaliyyəti Cənubi Azərbaycanın cəhənsümlü siyasi-ictimai, inqilabi hadisələri ilə, Səttarxan hərəkatı, Şeyx Məhəmməd Xiyabani qiyamı ilə çox bağlı olduğundan həmin irs bu hərəkatı doğuran tarixi səbəbləri daha dəqiq öyrənməyə kömək edən məxəzlərdəndir. Təkcə Xiyabaninin gəncliyində Əbdürrəhim Talibovla yaxınlığı, məslək dostluğu və böyük demokratin nitqlərində, yazılarında Talibovun əsərlərindən faydalanması bu fikri təsdiq etmək üçün kifayətdir" ("Kommunist" qəzeti, 12 yanvar 1978-ci il).

Qocaman jurnalist Qulam Məmmədli "Xiyabani" kitabında yazır ki, Rusiyada, Petrovski (indiki Mahaçqala) şəhərində atasının yanında ticarətlə məşğul olan gənc Şeyx Məhəmməd Xiyabani dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə, rus mədəniyyəti və adət-ənənəsi ilə ciddi maraqlanmışdır. O zaman Xiyabani bütün Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda böyük şöhrət tapmış Talibovla da görüşmüş, onun söhbətlərinə qulaq asmışdır. Talibov "Xiyabaninin gələcək fikir inkişafına ilk istiqamət verən şəxs olmuşdur (Qulam Məmmədli. Xiyabani. Bakı, Azərneşr, 1979, səh. 21).

"Səfıneyi-Talibi, ya kitabı Əhməd" didaktik romanının birinci cildi 1894-cü ildə, ikinci cildi isə 1895-ci ildə İstanbulda fars dilində nəşr olunmuşdur. Bu kitabın üçüncü cildi isə "Məsailülhəyat, ya kitabı-Əhməd adı ilə 1906-cı ildə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində çap

edilmişdir.

Bu əsərin yazılmasında məqsəd "müqəddəs Vətənə, Vətən övladlarına xidmət" olmuşdur. "Səfıneyi-Talibi" əsərinin birinci cildi İstanbulda dərc olunduğu ərəfdə "Əxtər" qəzeti oxucularına xoş xəbər vermişdi. İrannın Türkiyədəki səfiri Əsədulla Təbatəbəi (Nizamüddövlə) kitabın birinci cildinə rəyində əsərin həm kiçik yaşlı uşaqlar, həm də qocalar üçün faydalı olacağını bildirir. O yazır: "Şərç aləmində böyükləri və kiçikləri dövrün ön vacib məsələləri ilə tanış edə biləcək belə bir faydalı kitab nəşr edilməmişdir ("Səfıneyi Talibi", I cild, İstanbul, 1894, səh. 240).

Müasirləri "Səfıneyi-Talibi"ni qiymətli hədiyyə-yadigar, mənalı, hikmətli sözlər mücrüsü adlandıran, onu oxucuları "tədricən cəhlin zülmətindən işıqlı aləmə" çıxara biləcək nurlu çıraqa bənzədirdilər (yenə orada, səh. 241).

Rus şərçşünası K.Çaykinə görə, Talibov Avropa mədəniyyətinə pərəstis etsə də, alovlu vətənpərvər kimi, İrannın ağır taleyinə ürək-dən yanır, onu çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmək üçün tənqidi və satirik ruhda yazdığı əsərlərdə Avropa ölkələrinin qabaqcıl mədəni həyatını İrannın geri qalmış, acınacaqlı həyat həqiqətlərinə qarşı qoyurdu. K.Çaykin "Səfıneyi-Talibi" kitabını bu cəhətdən təqdir edir, yazırdı: "Uşaqlar üçün yazılmış bu həqiqətə gözəl kitabda ata öz balaca oğluna Avropa mədəniyyəti barədə şirin dillə söhbət açır, onu bu mədəniyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərlə tanış edir". (K.Çaykin. Kratkıy oçerq noveşçey persidskoy literaturı. Moskva, 1928, səh.21).

Talibov özü əsərin birinci cildinə müqəddiməsində yazır: "Mərifət işığı yer üzünü bürüdüyü əsrdə, bədbəxtlikdən, bizim əziz Vətənimiz deyilməsi mümkün olmayan bir sıra səbəblər üzündən nəinki təkcə bu feyzdən məhrumdur, hətta elmin ibtidai təliminin qapılı belə uşaqların zehinlərinə bağlanmışdır. Buna görə mən...Əbdürrəhim ibn Əbutalib Təbrizi istədim ki, millətpərvərlik naminə müasir elmi və fənni məsələlərdən, düzgün xəbərlərdən, qədim asardan sual-cavab şəklində bəhs edən, savadsızların gözünü açan, şagirdlər üçün yararlı olan bu kitabı uşaq dilində yazsam. Bəlkə bu vasitə ilə ibtidai təlimdə Vətən övladlarının zehni açıla və onlar gələcəkdə ali fənləri öyrənməyə qadir olalar"/Bax: "Səfıneyi-Talibi", I c., İstanbul, 1894/farsca/.

Talıbov iyirmi il üzərində işlədiyi "Səfinci-Talibi" əsərini maraqlı və faydalı dərslik kimi yaratmışdı. Bədii, elmi-publisistik dildə yazılmış bu sanballı kitab fars ədəbiyyatında məzmun və formaca yeni idi. Odur ki, ədəbiyyatşünaslar əsərin janrını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir, onu roman və ya elmi-pedaqoji traktat adlandırırdılar.

"Səfinci-Talibi" də Əhmədın atası, qardaşları (Mahmud, Əsəd), bacıları (Zeynəb, Mahrux) əsas surətlərdir. Əsər birinci şəxsin dilindən yazılmışdır. Burada əsərin qəhrəmanı Əhmədın məktəbəqədər həyatı, Təbrizdə açılmış yeni tipli ibtidai məktəbdə oxuduğu illər və Fransada təhsil alıb mühəndis kimi qayıtması geniş təsvir olunmuşdur. Oxucu əsərdə maraqlı epizodlar, sərgüzəştlərlə qarşılanır. Müəllif mühakimə şəklində qurduq epizodik təsvirlərdə mübahisə və mübahisə yolu ilə özünün toxunmaq istədiyi ən vacib siyasi-ictimai problemlər haqqında mülahizə və fikirlərini söyləyir. Əsərin ilk səhifələrində kiçik yaşlı Əhmədın məktəbə getməyə coşğun həvəs, meyl və təkidhami görünən atasının dili ilə yazıçı ona deyir: "Mənim gözümlə işiği..." Oxumaq sənin üçün hələ tezdir. Əgər Mahmuda dərs verən axund yer üzündəki başqa mədəni ölkələrin məktəblərindəki müəllimlər kimi pedaqoji təhsil alıb müəllimlik hüququ qazanmaq üçün imtahan vermiş olsaydı, bizim təlim ocaqlarımız mədəni millətlərin təlim ocaqları kimi olsaydı, bizim ələfbamız başqalarının əlifbasının onda biri qədər asan olsaydı, sənın məktəbə gedib dərs oxumağına razılıq verərdim. Lakin, əlifbamız o qədər çətin, təlim vəziyyətimiz o qədər yaramazdır ki, mən üç il bundan sonra belə sənın məktəbə getməyinə icazə vermərəm...

Əhməd məndən incisə də, susdu. Hamıya məlumdur ki, mehriban ata özünü qabiliyyətli və şirindilli oğlunun mümkün olan xahişini çətin ki, yerinə yetirməsin. Ancaq nə edim, bizim təlim şəraitimizin nöqsanlı olması məcbur elədi ki, mən onun xahişini yerinə yetirməyim. Yer üzünün başqa millətlərinin uşaqları öz ana dillərinin hərflərini oynucaqlar vasitəsilə öyrənirlər. Məktəbə gedənə qədər yazıb-oxumağı asanlıqla bacarırlar. Bizim vətənimizin uşaqları isə onların əksinə olaraq əlifbanın çətinliyi üzündən beş il təhsildən sonra belə bir kəlməni düzgün oxumağı bacarmırlar. Əfsus ki, bizim böyük dövlət qulluqçularımız milli tərəqqimizin əsas vasitəsi olan bu mühüm məsələyə zərər qədər də fikir vermirlər və bu haqda danışmağı da öz-

lөрinə layiq bilmirlər" /Bax: "Pioner" jurnalı, 1964, N12, səh. 4-5/. Bu kiçik epizodun özü açıq-aşkar sübut edir ki, yazıçı "Səfinci-Talibi"də gənc nəslin təlim-tərbiyəsi və onunla sıx bağlı ictimai məsələlərə toxunur. Əhməd surətini XVIII əsr Fransa maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri, mütəfəkkir yazıçı Jan Jak Russonun (1712-1778) "Emil, yaxud tərbiyə haqqında" (1762) əsərinin qəhrəmanına bənzətməsi, ona "Şərqi Emili" adını verması, M.Ə.Talıbovun maarifçilik idealları ilə sıx bağlı idi. Hər iki obraz arasında ciddi fərqlərə baxmayaraq elmi cəhətdən maraqlı analogiə yaxınlıq vardır.

"Məsailül həyat, ya kitabı-Əhməd" əsəri bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Burada Əhməd, onun atası və dostları (Ağarza, Ağab-dulla) bütün əsər boyu öz siyasi, ictimai-fəlsəfi və elmi mühakimələri ilə diqqəti cəlb edirlər. Onların simasında yazıçı milli-azadlıq hərəkatı gücləndiyi dövrdə dövlət, hüquq, azadlıq, bərabərlik, beynəlmilləçilik, vətənpərvərlik, əbədi ədalət, elmi-texniki tərəqqi və s. ictimai problemlər haqqında ziddiyyətli fikirləri açıb göstərir. O, mütəfəkkir yazıçı, siyasi xadim kimi maarifçi-demokratik ideyalarını, müstəbid şah üsul-idarəsinə, zülmə və cəhalətə qarşı çevrilmə mübariz elmi-fəlsəfi fikirlərini şərh edir. Talıbov burada elmi biliklərin, texniki tərəqqinin qızgın tərəfdarı kimi çıxış edir, gələcək azadlıq və səadətə yüksəlişlə əlaqələndirir. Bununla belə, azadlığın qurbanlar tələb etməsini də söyləyir: bu məsələyə inqilabi demokratik mövqedən yanaşaraq azadlıq fikrinə düşənlərin, azadixahların zəhmətkeş kütlələri "hüquqdan məhrum edən ehkamlara və istibadada tabe olma"mağa, onlara qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə girişib azadlığı əldə etməyə, qorumağa çağırırdı (bax: "Məsailül-həyat", Tiflis, 1906, səh.94). Ona görə də, heç təsadüfi deyildir ki, İrənan mürtəce din xadimləri, cəhalətpərəstlər onu "kafir" deyər ittiham edir, ölümünə fitva verirdilər.

Lakin Yaxın və Orta Şərqi mətbuatı, eyni zamanda Bakıda çap edilən "İrşad", "Təzə həyat", "Fyuzat" və digər qəzet və jurnallar qeyrəti, alın təri ilə pul qazanıb öz varını və canını Vətənin gələcək azadlığı, həmvətənlərinin ayılması yolunda qoyan Talıbovu geniş ictimaiyyət qarşısında müdafiə edir, ona küfr söyləyənlərin iç üzünü açıb göstərir, ifşa edirdi.

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZ

Görkəmli satirik şair Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərli XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın Güney mahalının mərkəzi Şəbüstərdə yaşayıb yaratmışdır. Milli ədəbiyyat tarixində onun özünəməxsus mövqeyi vardır. Ədəbiyyatşünas alim, yazıçı Mir Cəlalin müəyyən etdiyi kimi, Möcüz “son bir əsr müddətində Azərbaycanda yetişən Xalxalidən, Ləliddən başlamış Sabirə qədər davam edən yumorist, istedadlı, güclü və rəvan təsahibi olan şairlərin ən istedadlılarından biridir. Möcüz də ustadı Sabir kimi xalq hərəkətinə həssas və ictimai fəlakətləri dərinəndən duyan bir şairdir” (Mir Cəlal, Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1982, səh.221). Bu, həqiqətən belədir. Möcüz Cənubi Azərbaycanın Sabir ruhlu satirik şairi olmuşdur. O, “Molla Nəsrəddin”ə, Azərbaycanın inqilabi demokratik poeziyasının digər nümayəndələrinə, xüsusən Sabirə dərin bələd idi. Möcüzün öz şerlərində Sabirin adını çəkməsi, onun təsiri altında şerlər yazması da bunu sübut edir.

Möcüz, demək olar ki, qırx ildən artıq poetik yaradıcılığı ərzində zəngin ədəbi irs yaratmışdır. Lakin şair öz əsərlərini sağlığında çap etdirə bilmədiyindən, sonralar parakəndə halda yayılan, dildə-ğızda gəzib dolaşan şerlərinin, istərsə də dost-tanışda qalan əlyazmalarının toplanıb nəşr edilməsi, təbiidir ki, onun bütövlükdə xalqa tanıtılmasında ilk uğurlu addım olmuşdur.

Möcüzün bir şair kimi “kəşfi”, eləcə də əsərlərinin toplanıb ilk dəfə Təbrizdə nəşr edilməsi və tədqiqi qocaman jurnalist-alim Qulam Məmmədlinin adı ilə bağlıdır. O, şairin əsərlərinə yazdığı müqəddiməsində bu barədə maraqlı söhbət açır: “1942-ci ilin ilk günləri idi. İrandakı Sovet Ordusu sıralarında xidmət edirdim. Təbrizdə Səttarxan xiyabanında zabit yoldaşım Süleyman Rüstəmə rast gəldim. O, əlini

qoltuq cibinə saldı, qara cildli bir ümumi dəftər çıxarıb dedi:

—Qulam, bu dəftəri gözdən keçir, gör aqlın nə kəsir. Onu mənə təbrizli ziyalılardan Əli Birəng verib, deyir ki, bu şairin şerləri sağlığında qadağan olunubmuş.

Dəftəri alıb tələsik bir-iki şer oxudum, xoşuma gəldi. Süleymandan soruşdum:

—Bəs, bu şerlərin müəllifi kimdir? Adını demədilər?

—Adı var. Hərçənd biz onu tanımırıq, amma deyirlər burada o şairi çoxları tanıyır: Mirzə Əli Möcüz!

Ad mənə də tanış deyildi. Dəftəri işlədiyim “Vətən yolunda” adlı qızıl əsgər qəzeti redaksiyasına gətirib diqqətlə oxumağa başladım.

Şerlərin məzmunu, üslubu, dili ilə tanış oldum və gördüm ki, Möcüz, doğrudan da, möcüzə imiş. Şah zülmünü, istibdadın, mütləqiyyətin, dini xurafat və cəhalətin hakim olduğu bir ölkədə belə şerlər yazmaq təkcə möcüzə deyil, eyni zamanda qəhrəmanlıq idi.

Fikrimi Süleymana bildirdim. O da mənə dedi: bəs, elə isə məşğul ol!

Məşğul oldum. Şair haqqında 1942-ci il fevralın 25-də “Vətən yolunda” qəzetində “Mirzə Əli Möcüz” başlıqlı ilk məqaləmi dərc etdirdim. Bu, mətbuatımızda Möcüzün adı çəkilən ilk yazı idi. Məqalənin yanında şairin bir-iki şerini də çap etmişdik. Oxucular bu hadisədən çox razı qaldılar; yerli əhalidən bir neçə nəfəri Möcüzün şerlərini gətirib mənə verdi və onlardan da istifadə etməyi arzuladı! (Bax: Mirzə Əli Möcüz. Əsərləri. B., Yazıçı, 1982, səh.14. Bundan sonra məqalədə həmin kitabdan götürülən mənbələrin yalnız səhifəsi göstəriləcəkdir).

Lakin şairin irsini “ətraflı tədqiq etmək” üçün bunların azlığını başa düşən Qulam Məmmədli axtarışını davam etdirir. Nəhayət, şairin yaxın dostu, “ədəbiyyat aşığı” tacir Hacı Məhəmməd Naxçıvani ilə tanış olur. Onun Qulam Məmmədliyə verdiyi “şer bağlaması” şairin ilk kitabının çapına imkan yaradır. Azərbaycanın xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun köməyi ilə Sovet-İran mədəni əlaqə komissiyəsi 1945-ci ildə Təbrizdə Möcüzün divanının— “Seçilmiş əsərləri”nin ilk nəşrini iki min nüsxə ilə buraxır. Bu, böyük ədəbi hadisəyə çevrildi.

Bundan sonra ilk cığır açan Qulam Məmmədli, eləcə də Yəhya Şeyda və Bəhrüz Təbriz şairin şerlərini dəfələrlə toplayıb çap etdirmişlər. Qulam Məmmədli Bakıda Mirzə Əli Məcüzün “Şerlər” (1948), “Seçilmiş əsərləri” (1954), “Şerlər” (1955), “Əsərləri” (1982) adlı kitablarını, naməlum şəxs Təbrizdə çap ili bilinməyən “Küliyyəti-Divani Mirzə Əli Məcüz” kitabını, Yəhya Şeyda Təbrizdə “Şəbüstərli Mirzə Əli Məcüz”ün çap olunmamış təzə əsərlərini, Bəhrüz Təbriz “Mirzə Əli Məcüz”ün təzə tapılan şerlərini nəşr etdirmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, Məcüzün bütün irsinin toplanıb tam külliyyatının çapını güman etmək çətinidir.

Məcüzün əsərləri mətbuatda geniş yayıldığı gündən tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Qulam Məmmədlinin 1942-ci il fevralın 25-də Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetində çıxan “Mirzə Əli Məcüz” adlı məqaləsi “ilk qaranquş” idi. Bundan sonra Cəfər Xəndan, Mübariz Əlizadə, Kamran Məmmədov, Mir Cəlal, Əziz Mirəhmədov kimi görkəmli ədəbiyyatşünas-alimlər şairin həyatı və yaradıcılığı barədə maraqlı elmi məqalələr, ədəbi öçerklər yazmış, ədəbiyyat tarixində onun mövqeyini müəyyənəlməyə çalışmışlar. Mirzə Əli Məcüzün irsinə elmi tədqiqat əsərləri də həsr olunmuşdur: L.Ömərova “Mirzə Əli Məcüzün həyat və yaradıcılığı” (1955), F.Xəlilov “Məcüzün yaradıcılıq yolu” (1982) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişlər. Bununla belə, demək olar ki, Mirzə Əli Məcüzün ədəbi irsi hərtərəfli, dərindən öyrənilməmişdir: şairin əsərlərinin tam külliyyatının olmaması bir tərəfdən, onun bir çox şerlərinin yazılma tarixinin qeyri-müəyyənliyi, ayrı-ayrı satiralarda məntiqi ardıcılığın yoxluğu, üslub qarışıqlığı, anlaşılmazlıq, təkrar və s. digər tərəfdən, tədqiqatçı qarşısında ciddi çətinliklər vardır. Şübhəsiz, demək olar ki, Məcüzün zəngin irsi bütövlükdə toplanıb tam külliyyat halında çap ediləcək, geniş oxucu kütləsinin mənəvi sərvətinə çevriləcəkdir. Eyni zamanda onun bədii yaradıcılığı ətraflı və dərindən tədqiq olunacaqdır. Məhz o zaman maarifçi demokrat şairin dünyagörüşünü, poetik fikrini inqilabi demokratizmə doğru təkamülünü izləmək olar. Hələlik əldə olan materiallar Mirzə Əli Məcüzü maarifçi — demokrat şair kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Oxuculara təqdim olunan məqalədə şairin həyatına və poetik yaradıcılığının əsas meyllərinə ümumi bir nəzər salınır, Azərbaycan

xalqının taleyinə, fikir və arzularına möhkəm bağlı olan, dövrün sosial-siyasi mühitini dərindən duyan yanar ürəkli şairin — Mirzə Əli Məcüzün idealları və mübarizəsi barədə müəyyən təsəvvür vardır.

1873-cü il martın 29-da Cənubi Azərbaycanda Güney mahalının Şəbüstər şəhərində yoxsullaşmış tacir Hacı Ağanın ailəsində bir uşaq dünyaya göz açdı. Bu, sonralar öz doğma vətəninə satirik şair kimi tanınan Mirzə Əli Məcüz idi. Onun uşaqlığı fərəhsiz keçmişdir. İbtidai təhsilini mədrəsədə almış, sonralar ticarət işlərində atasına kömək etmişdir.

1889-cu ildə atasının vəfatı onu sarsıdır: ağır maddi və mənəvi böhran keçirir. İstanbulda yaşayan qardaşları — Həsən və Hüseyn onu tək buraxmayıb öz yanlarına aparırlar. Mirzə Əli Məcüz İstanbulda ticarətlə məşğul olur: kitab və məktəb ləvazimatı satır. Bununla belə, gündəlik dövrü mətbuatı izləyir, yerli ədəbi mühitlə, yeni türk ədəbiyyatı ilə ciddi maraqlanır. Türkiyə tənzimat ədəbiyyatı gənc şairin dünyagörüşünə təsirsiz qalmır. İbrahim Şinasi, Naimi Kamal, Ziya Paşa, Əbdülhəq Hamidi kimi sənətkarların əsərləri onun qəlbində xoş duyğular oyadır, onu yazıb-yaratmağa həvəsləndirir. Bu vaxtlar Mirzə Əli Məcüz dost və tanışlarına ilk lirik və satirik yumoristik-şerlərini göndərir. Onun “İstanbuldan məktub”, “Əmqızı” və s. şerləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Türkiyədəki gün-güzəranı o qədər də xoş keçməyən Mirzə Əli Məcüz doğma vətənə qayıdır. O, özü qısa tərcümeyi-halında bu barədə yazır: “... orada altı il qaldıqdan sonra qayıtdım və vətənimin ağlar halını görüb, nəvhəxanlığa başladım. Mənim bu nəvhəxanlığım axundların xoşuna gəlmədi, mənə müharibə elan etdilər. 26 il bir-birimizlə vuruşduq. Xeyrat verdilər — mənə çağırmadılar, toy oldu — mən iştirak etmədim. Bununla belə, axıradək vuruşdum, yəni yazdım, özü də ana dilində yazdım...” (səh.6).

Mirzə Əli Məcüz Şəbüstərdə əvvəlcə bir baqqal dükkanı açır (səh.306). Lakin çox çəkmir ki, müftəxor ağaların və ruhanilərin ucbatından şair müflisləşir, dükkanı bağlamalı olur. Bundan sonra “kiçik bağının cüzi gəliri və qardaşlarından aldığı maddi yardım hesabına yaşamaq olar” (səh.8).

1932-ci ildə Şəbüstərdə onun təşəbbüsü ilə ilk qız məktəbi açılır.

lır. Mirzə Əli Məcəz Şərqi mütəfəkkir alimi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin məqbərəsində bir müddət mücavirlik edir. Doğma yurdunda tək-
fir və təqiblərə məruz qalan şair ömrünün son illərini İranda Şahrud şəhərində yaşamağa məcbur olur. Mirzə Əli Məcəz 1934-cü il sentyabrın 25-də 61 yaşında vəfat edir.

Mirzə Əli Məcəzün əldə olan əsərlərində görüldüyü kimi, onun poeziyası İranda ictimai-siyasi hadisələrlə dolu, mürəkkəb və keşməkeşli bir dövrünü əhatə edir. Qulam Məmmədli haqlı olaraq yazır: "1906-1911-ci illərdə Səttarxan hərəkatı, daha sonra Xiyabani dövrü, ingilis və Amerika imperialistlərinin İranda yeridikləri müstəmləkəçilik siyasəti, inqilabi hərəkatı, məğlubiyyətə uğratmaları, millət məclisinin mülkədar və istismarçı siniflərin əlinə keçməsi, xarici dövlətlərə satılmış İsmayıl bəy Smitko kimi ünsürlərin törətdikləri qarət və qırğınlar, Pəhləvi hakimiyyətinin milli-azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizə edənlərə qarşı qanlı terroru, zindanları, məhkəməsiz ölüm cəzaları... bütün bunlar Məcəzün yaradıcılığında öz əksini tapmışdır (səh. 7-28).

Vətəndaş şair öz əsərlərində tarixi hadisələrə, ictimai problemlərə xalq tərəfdarı, xalqın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi münasibət bəsləyir, hər şeyə onların mövqeyindən yanaşır. 1906-1911-ci illərdə Səttarxanın rəhbərliyi ilə milli-azadlıq hərəkatının yaratdığı oyanış şairi sevindirirdi, lakin məclisi-müəssisanda xan, ərbaab və mollaların milləti təmsil etməsinə qarşı çıxırdı. Şairə görə, yoxsul kəndlilərin mənafeyini milyonlar deyil, kasıblar müdafiə etməlidirlər:

Fəqirin halın bilib, milyon ə milyoner vükalə,

Görək mənim kimi biçiz ola nümayəndə!

İranda Nəsrəddin şahdan Rza xan Pəhləviyə kimi bütün şahların hakimiyyəti dövründə ölkənin ağır, dözülməz vəziyyətə düşməsinə qeyrişərsiz şahların eys-ışrətə qurşanması, bacarıqsızlığı ilə izah edirdi. Çünki Məcəz şah üsul-idarəsinin ictimai-iqtisadi köklərini, onun xalqa zidd mahiyyətini bilmirdi. Buna baxmayaraq xalq həyatına bağlı olduğundan acı həqiqətləri, cəmiyyətdəki ziddiyyətləri həssaslıqla duyurdu, onları öz şerlərində əks etdirməyə çalışırdı.

Məcəz "həyatın dibində" kəndlilərin ailə-məişətini, həyat tərzini, qayğı və düşüncələrini təsvir etməklə yanaşı, çıxılmaz vəziyyət-

dən xilas olmaq yollarını axtarırdı. O, İran xalqının nicatı üçün şahların, hakimlərin, xan və ərbaabların qayğı və köməyinə ümid bağlasada, şair duyğusu ilə yandırdığı hiss edirdi. Ona görə də "Payidar olsun cahan icrə demokrat firqəsi!"— deyər, Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatını alqışlayır, onun əsl azadlıq və səadət yolu açmasına inanırdı.

Məcəz İran xalqına, eləcə də Cənubi azərbaycanlılara arzuladığı xoşbəxt, məsud günləri görməsə də, onların gələcək səadətinə və azadlığına dərin inamı vardı.

Məcəzün böyük xidməti bir də ondan ibarətdir ki, öz yaradıcılığında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində nəinki Cənubi Azərbaycanın, hətta İranda feodal aləmini, ictimai mühitini realist boyalarla əks etdirmişdir.

Məcəzün yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının klassik ənənələrindən və şifahi xalq poeziyasından bəhrələnmişdir. Onun şerlərində Nizami, Xaqani, Firdovsi, Xəyyam, Hafiz, Cami, Rumi, Sədi və b. Şərq poeziyasının korifeylərinə və onların əsərlərinə, eləcə də zəngin xalq yaradıcılığı xəzinəsinə dərin bələdlik açıq-aşkar hiss olunur. O, yaşayıb-yaratdığı dövrdə özünəməxsus satirik şair kimi tanınmışdır. Məcəz qəzəl, rübai, məsnəvi, mütəxəmməs, lirik şerlər qələmə alsada, onun yaradıcılığında satirik, satirik-yumoristik, həcv və parodiya başlıca yer tutur. Şair eşq-məhəbbət mövzusunda və ya alleqorik məzmununda yazdığı əsərlərində də professor Mir Cəlalın qeyd etdiyi kimi, "sırf ictimai mövzularda günün, inkişafın tələblərinə müvafiq lövhələr verir" (Mir Cəlal, Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1982, səh.220).

Orijinal ədəbi manera Məcəzün yaradıcılığında az deyildir və onların hər biri müəyyən bir məqsədə xidmət edir. Ümumiyyətlə, Məcəzün satirasında ifşa üsulu rəngarəngdir: şair tənqid obyektini itiham, rişxənd, etiraf, bəzən də dolaylı, özünü laqəyd göstərmək yolu ilə ifşa edir. Ədəbi təsfi vasitələri (təkrir, təşbeh, təzad, mübaligə və s.) yeni bədii keyfiyyətlər şairin poetikasında ideyalar aləminin açılmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də Məcəzün özünəməxsus sənətkar olduğunu aşkar edir.

Məcəz vətənpərvər şair idi. Onun poeziyasının mayasını vətənə sonsuz məhəbbət təşkil edir. "Vətən", "Səni", "İnşallah!" və s.

şerlərində şairin ürək yanğısı, vətənə məhəbbəti, onun gələcək taleyinə övlad qayğısı parlaq əksini tapmışdır. "İnşallah" şerində Möcüz fəhlə, rəncbər və çobanın təhsil almasına; elm və sənət öyrənməsinə millətin dərдинə çarə kimi baxır. Vətən "mədəri-zəban" olarsa, xalq "şadman", "köz işıq, könül abad" olar. Bu fikirdə olan şairin -

Ayıl, Möcüzə, səslə qardaşları!

Kənar eylə qəmdən vətəndaşları -

deməsi təsadüfi deyildi (Bax: "Yazıq qızlar" şerində, səh. 117). O, vətəni azad, məsud, həmvətənlərini xoşbəxt görmək istəyir. Lakin ölkədə vəziyyət ağır idi. Yadelli istilacılar və yerli hakimlər vətən torpağını al-qana boyamışdılar: hər yerdə haqsızlıq, özbaşınalıq, zülm hökm sürürdü. Ona görə də şair "Səni" şerində "millətçi-biçarəni" "xabi-qəflətdən" ayılmağa, "nəşəyi-qəlyan"dan, "xorna çök"məkdən əl çəkməyə çağırır. O deyir: "Bu gün övladi-vətəndən kömək istər millət". Möcüzə görə, hər kəs öz var-dövlətinin onda birini millət yolunda xərcləsə, "şərr-ədədən" hifz olunar. Buradan anlaşılır ki, şair öz həmvətənlərini birləşməyə, xeyriyyə yolu ilə çətinlikləri aradan qaldırmağa inanır.

Möcüzün maarifçilik dünyagörüşü ona xalqın azadlıq yolunu inqilabi mübarizədə görməyə imkan vermiirdi. Buna baxmayaraq şairin əsərləri sağlığında çap olunmasa da, dildən-dilə düşərək geniş yayılmış demokratik fikirlərin güclənməsinə, ictimai-tənqidi münasibətin yaranmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Möcüz ömrünü doğma Şəbüstərdə keçirsə də, bütün İramı özünə vətən bilirdi. O, ümumiyyətlə, xalq, millət adından danışırdı: bəy-nəlmiləlçi şair milli məhdudluqdan uzaq idi. Möcüzü azərbaycanlıların taleyi düşündürdüğü kimi, yoxsul fars, kürd, türk və digər xalqların da taleyi düşündürdü. Onun nəzərində ölkədə varlı və yoxsul, hakim və məzlum vardı. Möcüz cəhələtin iflic etdiyi, xarabaya döndərdiyi ölkədə hamını birləşib vətəni zilas etməyə çağırırdı. Onun poetik yaradıcılığının proqramı olan "Vətən" şeri bu baxımdan səciyyəvidir:

Nəçin ah eylədin, ey bülbüli-naləni-vətən,

Yadıva düşdü mögər həli-pərişani-vətən?

Xosü xaşak basıb gülşəni, güllər saralıb,

Niyə bu halə qalıb bəs bu güllüstani-vətən?

Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl!

Satır axır vətəni düşməne əyani vətən.

Dəri divarını qan eyləyib əlvan, ey dad!

Nə qəməngizdi, ya rəbb, bu şəbüstəri-vətən!

Balaşi-tazə qoyub başını naz eyləmə, dur,

Sürünü qurd dağıdar yuxlasa çobani-vətən!

Əcnəbi mülki dolub bisəri pa millətlə,

Niyə, ya rəbb, belə xor oldu əzizani-vətən?

Düşmənlər elm ilə bizi eylədi həmmal özünə,

Kim zəlil etdi bizi?—Cəh! A müsəlmani-vətən!

Vətənsiz cismidi, siz də vətənə can kimsiz,

Razi olun qala cansız vətən, ey cani-vətən!

Vərəlim əl-ələ, təhsilü kəmal eyləyəlim,

Xabi-qəflətdən ayılırsın görək əxvani-vətən!

Olmayıb şad, üzü bir gülməyib əfsus, əfsus,

O zamandan ki, ölüm Möcüzə İran vətən! (səh.61).

Möcüzün poeziyasında feodal aləminin sıxıntılı ictimai həyatı, avam kütlələrin adət və vərdişləri, mənəvi dünyası əksini tapmışdır. Onun realist boyalarla yaratdığı lövhədə tarixi dövrün nəfəsi duyulur, eyni zamanda ətələtin, dini fanatizmin, zülm və haqsızlığın eybəcər hala saldığı, mənəvi şikəst etdiyi adamların dünyagörüşü, yaşayış tərzi, inamı və etiqadı nəzərə çarpır. Ürəyi xalq üçün yanan şair bu zülmət aləmində şimşək kimi çaxır, hər nə varsa, açib göstərməyə, müasirlərinə acınacaqlı, dözülməz vəziyyəti başa salmağa çalışır. Ona görə çox zaman tiplərin dili ilə onları ifşa edir. Bəzən də ittihadçılıq sözləri ilə tipin mülahizələrini özünəməxsus tərzdə təkzib edir. "Ol-sun görək!", "Sultan malıdır", "Çiçək", "İndinin həkimləri", "Qızılca", "Yat görək!" və s. satirik şerlərində şair avamlığı tənqid edir, öz taleyini fəlcəyə, cindara, din xadimlərinə tapşırıqların etiqadına ictimai fəlakət kimi baxır. Ömründə hakim görməyən bir qadının hakim bərədə avam təsəvvürünü ("İndinin həkimləri") şerində verməklə Möcüz İranda bütün səhiyyə işlərinin, eləcə də insan sağlamlığının cindara, fəlcəyə, din xadimlərinə tapşırılmasını nəzərə çarpdırır. Avropa ölkələrində ali təhsil almış həkimlərin təmiz, səliqəli geyimi, mənəvi davranışı, xəstəyə diqqəti dindar adamlarda rəğbət doğurur, əksinə, şübhə oyadır, xoflandırır:

*Hökim nəbzə baxar, ya cana baci?
Bu naxoşdur, bədəndə yox yarası,
Müsəlmanam deyər bu namüsəlman,
Edər üryan zikuri, həm ünasi.
Hökimə bənzəmir bu heç Bəymican,
Bunun nə saqqalı var, nə əbasi.
Qoyur bərkün yərə arvad yanında,
Mən onun bacısıyam, ya xalası?
Qulağın nəsb edir sədri-ünasə,
Xoşunamı gəlir qəlbin sədəsi?
Deyər: Bacı, haran ağrır, nəyindir?
Məniylə öylənir şeytan balası!
Hökim bilməz məgər, bacı, sən allah,
Mərizin canının ağır harası? (səh.22-23).*

“Çiçək” satirasında isə peyvəndə inamı olmayan dindar ailələrdə körpələrin vaxtsız ölməsi və ya eybəcər hala düşməsi faktını ürək ağrısı ilə qələmə alır. Şərin bir yerində çiçək xəstəliyinə müraciətə deyir:

*Nə firəng ilə işin var, nə urus ilə sənin,
Olmusan bənd fəqət milləti-İrana, çiçək,
Od vurub başdan-ayağə Əcəmistanı qırır,
Nə Amerikanə gedirsən, nə də Almanə, çiçək.
Qorxuram eyləməyə qılmanə sərəyət bu mərəz,
Bu uşaqlar ki, gedir rövzeyi-rizvanə, çiçək.
Ölməli çox qocalar Ərvanəq, Ənzabdə var,
Tifli-məsum aparırsan, niyə, divanə çiçək?
Ətiqad eyləsə peyvəndə müsəlman, Möcüz,
Bu qədər eyləməz azar müsəlmana çiçək! (səh.94).*

Möcüz “Qızılca” satirasında da “çiçək, qızılca, boğazağrısı” xəstəliklərinin “firəngin, almanın” deyil, ancaq müsəlmanın yaxasından əl çəkmədiyini İrannın virano qalması, sahibsizliyi ilə izah edirdi. Çünki ölkədə epidemiyə halını alan xəstəliklər yüz minlərlə adamın vaxtsız ölümünə bais olsa da, şah üsul-idarəsi, yerli hakimler heç bir tədbir görmürdü. Bütün İranda olduğu kimi, Şəbüstərdə də “köhnə cəmdək tək” üfunət verən hamamda hamının bir xəzinədə çimməsi, qüsl edərkən ağzına su alması xəstəliklərin yayılmasına səbəb olurdu.

“Şəbüstər hamamları” şərinə xəstəlik mənbəyini bütün dəhşəti ilə təsvir edən şair öz-özünə deyir: “Özün bihude yorma, Möcüz, əyyami-cəhalətdir”. Burada hamı qəflət yuxusundadır. Buna baxmayaraq Möcüz dözə bilmir. “Yat görək!” şərinə avam kütlələri ayılmağa, ət-rafa nəzər salmağa qoymayanlara qarşı etiraz səsini ucaldır, haray salır, dərin bir qəzəb hissi ilə deyir:

*Bu müzür mikrobların xeyri nədir? Anlat, görək!
Hər tərəf düşmənlə alıb, biz xabdə, ey bülhəvəs,
Qorxuram, gəlmir yuxum, ey sarıban, dur çat, görək!
Xabı-qəflətdən ayıldı milləti-çini xəta,
Doymayıbsan sən hələ, iranlı qardaş, yat, görək! (səh.149).*

Məlum olduğu kimi, başdan-başa dindar ölkəsi olan İranda möminlər üzərində mənəvi aqallıq ruhanilərin əlində idi. Onlar dindarları itaətkar qula çevirib mənəvi azadlıqdan məhrum etmişdilər. Möcüz öz həmvətənlərini “bu mənəvi əsarətdən” xilas etməyə çalışırdı. Şair hər yerdə molla, şeyx, seyid, mərsiyəxan, rövşəxan və vəzirlərin tüfeyli həyat keçirməsini görür, onların fəaliyyətini milli bəla hesab edirdi. Möcüz boya-başa çatdığı və yaşadığı İran mühitində, istərsə də İstanbulda əmin olmuşdu ki, “Müsəlman Şərqiində müasir müsəlman ruhaniliyi avara, tüfeyli, imansız, pozğun, fitnə-fəsadla dolu bir zümrədir, o çox geniş hüquq və imtiyazlardan istifadə edir. Hökumətlərə böyük təsir göstərir və eyni zamanda hər cür mükəlləfiyyətəndə azaddır, öz silki mənafeyinə qeydinə qalib ictimai və dövlət mənafeyini buna tabe edir. Hər cür canlı fikir təzahürünü öldürür... Bir sözlə, bu zümrə istər müsəlman xalqları, istərsə də müsəlman hökumətləri üçün bir fəlakətdir” (S.Mexmandarov, Kak bit? “Novoye obozreniye” qəzeti, 29 yanvar 1894-cü il).

Məhz ona görə də Möcüz ruhaniləri satira atəşinə tutur, onların rəzalətlərini açıb göstərməklə xalq arasında gözənd salmağa çalışırdı. “Dedilər”, “Məscidə”, “Seyyid”, “Axir ki, aqlat millətin”, “Yahu!”, “Lazımdır”, “Vaizin əqidəsi”, “Nəhrəvan şeyxləri”, “Dərviş Seyfəli!”, “Razü niyaz” və b. satirik şərlərində şair dindarların qəlbində dərin kök salan xurafata və mövhumata qarşı çıxırdı. Bu mübarizədə onu xalqın gələcəyinə inam ruhlandırır. O, kəndbəkənd gəzib dolaşan dərvişləri (“Dərviş Seyfəli”), xalqa əzab-ışğəncə verən, nifaq, kinküdüret yaradan şeyxləri (“Nəhrəvan şeyxləri”, “Yahu!”), dindarları

cəhalətdə saxlayan axundları və vaizləri (“Lazımdır”, “Vaizin əqidəsi”), tüfeyli həyat keçirən seyidləri (“Seyid”) və rövzəxanaları (“Məscidə”) cəsarətlə ifşa edirdi.

Möcüz “Məscidə” şerində:

Novhəxanın saqqalı olsun gərək arşın çörək,

Xər səsi versin səsi, saxsın fəqanı məscidə! (səh.84).

... Düz danışsa rövzəxan, lakin cəməət ağlamaz,

Pəs gərək xalvar ilə töksün yalanı məscidə (səh.85).

—deməklə, dini təlbiğ edənlərə qarşı nifrət oymatmağa çalışırdı.

“Axir ki, ağılat milləti” şerində Kərbəla müsibətinin şəbehini təşkil edən Mollaəliyə məsləhət görürdü ki:

Bərk çığır, millət ayılsın xabidən,

Ol qəder ağılat ki, düşsün tabidən (səh.111).

Məhərrəm (ayında) Kərbəla hadisələrinə matəmən geniş miqyasda keçirilməsi şairi kədərləndirirdi: “Ey ciyər, çıx sinədən, tərkcəylə İran mülkünü” — deyər bu dəhşətli, ağılsız, aləmdən uzaqlaşmaq istəyirdi. “Genə” şerində Möcüz ürək ağrısı ilə yazırdı:

Mahi-matəm gəldi, verdi rövzəxanalar səs-səse,

Dadü fəryadı ucaldı əhli-İrənin genə.

Didə giryən, sinə üryan, pa bürəhnə, baş açıq,

Düşdü millət arxasınca sinəzəxanın genə (səh.183).

Möcüz öz şerlərində insanların gələcək taleyini düşünməyən ruhaniləri bayquş, müftəxər və tüfeyli kimi damğalayır. Çünki vətənin, millətin ictimai fəlakətində və geriliyində onları günahkar bilir. Şair maarif və mədəniyyətin, tərəqqinin düşmənlərinə qarşı barışmaz idi. Lakin bununla belə, Möcüz “zülmat səltənəti”ndə özünü tək-tənha hiss edir, ruhanilərdən, hətta dindar və möminlərdən ehtiyat edib bəzən ürək sözlərini açıq deməkdən çəkinirdi:

Varlı bilməz yoxsulun halın, zudaya, səndəmi?

Sən bilirsən yaxşıraqlı həli-pərişanın genə.

Taziyə tuti əmr edər, fərman verər dovsana: “qaç!”

Var bu işdə barmağı xəllaqi-yektanın genə.

“Zalimi sevməm” deyirsən, doldurursan kisesin,

Artırsan izzətin, ya rəbb, niyə xanın genə.

Çox sözüm vardır sənə barəndə, amma qorxuram,

Küfrümü imza edər fitvası mollağın genə (səh.183).

Möcüz “İlahi!”, “Etdin!”, “Neynim, Allah!”, “Ya rəbb!”, “Allah” və s. şerlərində dini baxımdan hər şeyə qadir Allaha müraciət edərək, müsəlman həyatının ziddiyyətləri, yoxsullara zülm, varlılara himayədarlıq etdiyi üçün ona narazılıq və şikayətini bildirir. Şerlər öz məzmunu etibarilə dini etiqada qarşı inamsızlıq, şübhə tələqin edir.

Möcüz müşahidə etdiyi və şahidi olduğu ailələrdə qadının zəlif və qul vəziyyətini görür, belə bir fikrə gəlirdi ki, “bir olsa mərdü zən, İranımız İran olar...” (səh.36).

“Etibarım var”, “Gəlin”, “Ey qız”, “Bəzək”, “Ey bacı”, “Qızım qız doğdu”, “Yaşamaq” və s. şerlərində Möcüz İranda qadın əsarətini, onun faciə dolu hüquqsuz həyatını təsvir edir. Möcüzə görə, islam dininin ailədə kişiyə üstünlük verməsi onun qadına sərt münasibətinə haqq qazandırır:

Mənim də bir başı daz, əqli az nigarım var.

Açanda ağzını-filfövr beş ədəd sille.

Fəqət qabırğasına on təpik qərarım var.

Əşikdə xəliq ilə çox yaxşı eylərəm rəftar,

Vəli, gələndə evə xeyli darı-darım...

Mən ona hər nə cəfə eyləyəm, dəvam eylər,

Talaq verməyə çün əldə ixtiyarım var (səh.37).

Mollalar Allahın mömin bəndələrinə belə bir fikir aşılayır ki, əgər qız ölinə qələm alıb savad öyrənsə, “din ilə iman” əldən gedər. Qadının borcu evdə “yurtuq-yamağı” tikməkdir. (“Qız”) Məktəb onun mətbəxidir, elmi biliklər əvəzində o, “şəhla gözləri”nə kirşan sürtməyi öyrənməlidir.

Dini adətə görə 5-10 yaşından ər evində yaşamağa məhkum edilən qızın həyatında qara günlər başlanır, sevincə həsrət qalır; ər evində döyülür, söyülür, ləyaqəti təhqir olunur:

Beş yaşı var qızın ərə istərsə qonşular,

Fikrüz nədir bu barədə bab istər, istəməz?

Boynu yəğundu istəyənin, qaməti bülənd,

Vərsin gərək cavabə cavab, istər, istəməz!

Gər qorxursan qaça gəcə qız, bağla qolların,

Təslim olar qolunda tənab, istər-istəməz!

Axir təkəllə qanini bu mahi-peykerin,

Etsin gərək o zəhmətə tab, istər-istəməz (səh.121).

"Gölin" şerində də şair arvadı Tükəzbanın təkidi ilə 9 yaşlı qızı Humayunini ərə verməsini, zifaf gecəsi mürtəcə adətini faciəli bir əhvalatını qələmə alır. Ər evindən vəhşiliyə dözməyib başı açıq, ayaqyalın qaçan bu kiçik qızın pərişan halı Möcüzün qəlbini sarsıdır:

*Dedim: Kötək atanın haqqıdır, nəinki qızın,
Günahı yoxdur o məzmunənin, bilirsən özün.
Gedib gətirdi qızı, leyk xeyli pəjmürdə
Gözü şişib, saralıb arızı, dil azürdə.
Yetimlər kimi boynun əyib, pərişanhal,
Qucaqladım, dedim: Ey novnəhal, hüznü mələl!
Nə səndə vardı qəbahət, bala, nə ananda,
Libasi-şəri geyindi cəhalət İranda;
Sözün deyəmmədi azadə anlayan qismət,
Cəhalət eylədi İrani mərkəzi-bidət! (səh.141).*

Ümumiyyətlə, şair qeyri-bərəbər nikaha qarşı çıxırdı. O, ruhaniləri, mömin valideynləri, hətta köməksiz, məsum qızları qeyri-bərəbər nikahdan çəkəndirməyə çalışırdı. "Ey qız" şerində Möcüz yoxsul qızların təlim-tərbiyəsinə, təhsilinə, nə də sənət öyrənməsinə qayğı göstərməyən ata-anaları məzəmmət edir, məsum qızların bir "boynu yoğun, qanmaza ərə gedəndən sonra faciəli keçən həyatını və acı taleyini qələmə alır. Möcüz ailədə qara günlü olan savadsız qadının ərədə məhrü-məhəbbət yaratmaq üçün cindara, falçıya müraciət etməsini nadanlıq adlandırır ("Ey bacı"), məsləhət görür ki, ərnlə "dadlı söhbət elə", axşam işdən qayıdanda xoş üzlə qarşıla, "qolun sal boynuna", ona məhriban ol. "Şəri-cadu övrətin rəftaridir, gövtaridir" (səh.147).

Şair varlı ailələrdə elmi-təhsildən bixəbər arvadların "gərdəni-nə" bir xalvar qızıl asmasına, fəzilətdən uzaq olmasına təəssüflənir ("Bəzak"), deyir ki, bivəfa cahanda qızıl "satılar, boş qalar sinə" bir gün. Odur ki,

*Fəxr edə elm ilə görək arvad,
Nə bu zər ilə, ey evi bərbad!
Gəz, dolan, bir könül elə abad
Ki, vilayətdə ağ qalanlar var.
...Demə naməhrəmə sözün,bacı,
Oxu, yaz kağızı özün, bacı,*

*Özgəsi yazsa kağızın, bacı,
Sırrüvi faş edər, qəmin artar.
Dur dağıt cəhl evin, xərəb eylə,
Elmsizlikdən ictinab eylə,
Gecələr həmdəmin kitab eylə
Ki, o hər qüssəni, qəmi dağıdər (səh.153).*

Möcüz İrannın gələcəyini, gənc nəslin tərbiyəsini qadinsız təsəvvür etməirdi. Ona görə də öz şerlərində qadının məktəbdə təlim-tərbiyəsi məsələsinin vacib olmasına dönə-dönə toxunurdu. "Öxuyun!", "O tərəfdə, bu tərəfdə", "İşlənəsin", "Gərək" və s. şerlərində qadınların elm təhsil etməsinin əhəmiyyətindən bəhs edirdi. Möcüz dindarları başa salmğa çalışırdı ki, peyğəmbər qadınları savadlanmasa, yazı-pozu öyrənməsi haqqında hədis söylədiyi halda axundlar bunu gizlətməmişlər: çünki,—

*Məsləhət bilmir axund dərs oxuya can bacılar.
Yazmıya, oxumıya, neyliyə bəs xanbacılar?
Yığışa bir yerə, dəstan deyə nadan bacılar.
Olmıya söhbəti-elmiyyə bizim kətdə, gərək.
Sırrı Allah bilə gör övrət ola əhli-savad:
Şəri-ədədəndə edər hifz noki-midad,
Lakin ağa buyur ki, qala cahil arvad,
Sırrın ağyarə deyə vəxti-kitabətdə gərək (səh.221).*

Lakin Möcüz ruhanilərin və ağaların xalqa zidd fikir və əməllərinə qarşı çıxır, həmvətənlərinə üz tutub deyir:

*Nur-ürfən-ədəb düşməsə övrət zünə,
Analar elm ilə ta verməyə ziynət özünə.
Qalar övladımız həsrət mədəniyyət üzünə.
Möcüzün fikri budur: fikr edə millətdə, gərək! (səh.222).*

Möcüz mömin kütlələrdə təəssübü hissi doğurmaq məqsədilə öz şerlərində qadınların əksəriyyəti qürbətdə olan ata, qardaş və ərnlərinə məktub yazmaq xatirinə onların məktəblərdə təhsilinə mane olmağa çağırırdı. Onların "namə yazdırmaq üçün xaneyi-əqyarə gedə" bilməməsi, aldığı məktubu özgəsinə-naməhrəmə oxutmaması üçün onun təhsilinin vacib olduğunu söyləyirdi.

*Arvadı bilsə yazı
Özü yazar kağızı,*

*Yalvarmaz yad kişiyə,
Sən keçəndə Arızı (səh.39).*

Möcüz bilirdi ki, qadın təhsil alarsa, cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutacaqdır. Lakin onun məktəbdə təhsil alması, ictimai həyata çıxması üçün xürafat və mövhumatın ətələtə, qatı zülmətə qərç etdiyi ictimai aləmin işıqlanması zəruri idi. Möcüz “İşıqlansın!” şerində deyirdi:

*Gecə rüyada gördüm bir nəfər vaiz deyir: Yaran
Cəmalın açsın İran qızları, İran işıqlansın!
Dedim: bu söz deyil, əlmasdır, çıxdı dəhanindən,
Pərdəcan, böylə söylə, daima, insan işıqlansın!
Ayıldım xabidən, dilşad getdim məzhəri-şeyxə,
Dedi: Layiqli bir söz söylə ki, iman işıqlansın!
Dedim: Qızlar deyir- biz də yazaq, oğlan kimi kağız...*

Acıqlandı, dedi: Qoymam Güneyistan işıqlansın! (səh.185).

Möcüz öz şerlərində fanatizmə qarşı çıxır, dini ibadətlərin, adətlərin molla, vaiz, mərsiyəxan, dərviş və b. din xadimlərinin avam kütlələri qəflətdə saxlamaq, onları soyub-talamaq üçün bir vasitəyə çevirdiyini açıb göstərir: “Canlı canazə”, “Ziyafət və fəlakət”, “Oruc-luq”, “Məhərrəmdə” və b. satirik şerləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

“Canlı cənazə” satirasında şair oruc tutan — “iftira”, “obaşdana” imkanı olmayan binəvaların — Təbriz əhlinin “qəlbi zəif”, “əqli tarü-mar” edən orucluğa dözə bilməyəcəyini söyləyir:

*“Yat, başuvi kəsim!” desə vaiz, varam, həli,
Amma yaxam oruc kimi müşgül ibadətə.
Çay içməsəm səhər gedərəm ixtiyaridən,
Qoymazlar-qoymasınlar məni bağı-cənnətə!
Mali-yetimi molla yeyir, mən orucluğu,
Mən mali-həqqə bəndəm, o mali-rəiyyətdə (səh.22).*

Bu şerdə oruc tutduğu üçün saralıb solmuş canlı cənazəyə bənzər bir qadın təsvir olunur. Hamı onu ölmüş bilsə də, səs-küyə birdən ayılması şairi heyrətə salır:

*Açdı gözün yavaşca, məni saldı heyrətə.
Bir baxdı həsrət ilə, yenə yumdu gözlərin,
Əydi başın, üzün dayadı səngi-ibrətə.*

*Möcüz: bu səs nədir?—dedi; baxdım, dedim ki: heç!
Dövlətlilər gedirlər nəməzi-cəmaətə.
Bir ah çəkdi, şöləsi yandırdı şairi,
Ya rəbb, olarmı çarə bu biçərə millətə? (səh.23).*

“Ziyafət və fəlakət” şerində də təsirli lövhə verilmişdir: mərsiyə məclisində baş-gözünə “kəməli-şiddətlə” vuran “cəmaətə” heyrətlə baxarkən şair rəfiqinin: “əyil aşağı”, “həməhəng ol cəmaətlə”, “Rəva deyil baxasan xarici kimi xəlqə, gərək məlul olasan sən də, bu müsibətlə” kimi məsləhət və tənələri eşidir. Mərsiyə bitəndən sonra xönçeyi-pilov— dadlı nemət süfrəsində — məclisi işrətdə keyf çəkənlər əbaya bürünüb çıxarkən, şiddətli çovqunda şair “bir cəm” ayaqyalın, bədən üryan, “pərişanü binəva”nın onlara həsrətlə baxmasının şahidi olur:

*Dedim rəfiqə: görürsən o tifi- məsumi,
Dodaqları göyərüb, cəng edir təbiətlə?
O övrətə nəzor et, əyləşib duz üstünə.
Başı açıq, dolanacaq bu gecə o halətlə.
Rəva deyil baxasan xarici kimi ona sən,
Əbavi salmayasan başına məhəbbətlə.
Ciyər kabab edici haldır bu hal, ey dust,
Gecə gedib yatacaqsan evində rahətlə?
Rəfiq yumdu gözün, tərlədi xocalətdən,
Başın aşağı salıb keçdi, getdi sürətlə!
Dalınca səslədi Möcüz: Rəfiq, dur, getmə,
Gərək ki, titrəyəsən sən də bu cəmaətlə!
Bu yarəli bacılar mərhəm istəyir səndən.
Hara qoyub gedirsən, xəlci min cəhalətlə? (səh.25).*

Möcüz dünya mədəniyyətini, elm və maarifi öz şerlərində təbliğ etməklə yanaşı, onu feodal aləminə qarşı qoyur. “Millət” şerində bütün Şərqi xalqlarının ayıldığı bir vaxtda, əbiqəflətdə uyuyan “bixəbər millət”in halına yanan Möcüz köhnə dünyanın dağılması prosesini alqışlayır, elmin qüdrəti ilə yaranan yenilikləri— telefon, çap maşını; acrostat və s. təqdir edir. Belə bir vaxtda İranda həmvətənlərinin aciz, məzlum olmasını cəhalətdə görür, onu “xəsmi-can”, “mari-əfi” adlandırır. Sonra yazır:

Ayıl, bundan sora qoyma keçə ömrün hədə, millət!

*Ümidin kosmə, məyus olma istiqbali millətdən,
Tamam cəhlə sözlər, Möcüz, ayrılmış bir qədər millət! (s.30)*
“Var”, “Olsun görək!”, “Oğul və ana”, “Sər-ta-sər” satirasında da Möcüz cəhalətin milləti zillətdə qoymasını, maarif və mədəniyyət-dən uzaq olmasını açıb göstərir. “Yaxşıdır” şerində isə qəti bildirir:

*Elm ilə insan və heyvan bir-birindən ayrılır,
Elmi ürfən olmasa, adəmdən heyvan yaxşıdır (səh.136).*

Çünki cəhalət yuxusundan ayıla bilməyən dünya hadisələrindən xəbərsiz, avam və savadsız olduğundan xalqa xeyir verə bilməz. Ona görə də şair “Ustad” şerində “müəllimlərin başın qızıla” tutmağı, onların firavan dolanması, zəruri ehtiyaclarının təmin olunması qayğısına qalması məsləhət görür. Bu şerində Möcüz xalqın kütləvi maariflənməsi və elmi biliklərə “əhli-Qərb” kimi yiyələnməsi məsələsinin ictimai-tarixi əhəmiyyətindən söhbət açır. Şairə görə xalq maariflənsə, “çirağı-hürriyyət” gecə-gündüz işıqlansın, “dövri-istibdad” aradan qalxarsın, “biaman-cəllad” ingilis müstəmləkəçiləri ölkədən əl çəkər. Beləliklə, elmi-biliklərin inkişafına geniş meydan yaranar:

*Görək müəllim ola ehtiyacdan azad,
Açın qulağınızı, ey dustani-mən, eşidin,
Vətən xarəbələrini elmlə olar abad!
Biz istəyirik fələki seyr edərkən ulaqlar ilə,
Ulaq göyə uça bilməz, çünki onda yoxdu qanad.
Gəlin cənab əsağı mərkəbi-cəhalətdən,
Firənglər kimi təyyarə cələyərkən icad (səh.83).*

Möcüz həmvətənlərini ruhanilərin mənəvi əsarətindən xilas etmək, onları dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar etmək, beləliklə, onlarda maarifə, elmə, mədəniyyətə meyil oyatmaq istəyirdi. O, istəyirdi ki, ehtiyac və məhrumiyyət içərisində çırpınan yoxsul kütlələr qəflətdən ayılsın, dünyanı necə varsa, həqiqətdə olduğu kimi dərk etsin. Çünki dini etiqad onların həyatı doğru-düzgün anlamasına imkan vermir, tərkdünyalıq “süslük və ətəllər” aşılayırdı, “Gözü kor, qulağı kar” edirdi. Möcüzün öz şerlərində dünyəvi elmləri dini xürafata qarşı qoyması bu baxımdan təsadüfi deyildi. Əksinə, Möcüzün dünyəvi elmləri, eləcə də dünyanın mədəni xalqlarının texniki tərəqqisini təbliğ etməsinin böyük əhəmiyyəti vardı. “O gün ki oldu...” şerində şair yazırdı:

*Dedim: əgər eşşəyin palçıqına bata yolda,
Gecə səbahə kimi karın ahı-zar oldu.
Qalar müsafiri-biçərə çarəsiz çöldə.
Evi yıxıldı, əgər oğruya düşər oldu.
Üç ay yolu gedər üç gündə pəhlivani-maşın,
Bir gün yel üstə, dadaş, hökəmrən buxar oldu.
Buxar cəhli sənənin gözlərin edib əmə,
Həqiqəti görə bilməz, o göz ki, xar oldu.
Deyin o Möcüz bihudə etməsin fəryad,
Döhlül sədəsin eşitməz qulaq ki, kar oldu (səh.54).*

“Aşığı-pərişan”, “Qürbət”, “Qürbət qurbanları”, “Əmmə”, “Kifşilər və arvadlar”, “Doldur çubuq!” “Bu necə vilayətdir?!” “Ey millət!” və digər şerlərində şair ehtiyac üzündən doğma yurdunu tərk edib qürbətdə yaşamağa məcbur olan minlərlə həmvətənlərinin faciəsini açıb göstərir. Möcüzə görə, iranlıların ölkədən axın-axın çıxıb getməsi böyük ictimai fəlakət idi. Onları səfalət, aclıq, isti ocaqdan, ailədən didərgin salmışdı:

*On il gedər, gələr, gələr on gün qalar vilayətdə,
Nə beylə vəslin olaydı, nə cəhlə hicranın.
— Vətəndən əl çəkib, ey yar, getməyim, neylim?
Buyur görüm, güzəranı hanı bu viranın?
Yəqin bilin ki, qədəm basmaz özgə torpağa,
Vətəndə xoş keçər gör ruzigarı insanın.
Soyuqda qürbətə getmək çətindir, ölməkdən,
Nə bərk canı var, ilahi, bu əhli-İrənin! (səh.27).*

“Külfətə bir loğma təam” götürmək üçün “əhli-qürbət” olan şəbüstərlilər (“Qürbət qurbanları”), hər zəhmətə, hər “məhnətə” dözdülər. Onlar bilirilər ki, “Olmasa qürbət, acından öləcək əhli-vətən” (səh.234). Lakin bu vəziyyət ailələrə müsibət, bədbəxtlik, göz yaşına bəxş edirdi. Gözü qürbətdə qalan “altı min övrət”in (“Ay, millət!”) məhrumiyyət, ehtiyac və sıxıntı içərisində yaşaması şairi düşündürdü. “Əmmə” (bibisi) şerində Möcüz əri qürbətdə, özü tək qalan qadınların əzablı, həsrətli, ağır gün-güzəranını ustalıqla təsvir etmişdir. Ər evində ərsiz qarıyıb qocalmağa məhkum olan qadınlar bir təhər gün-güzəran keçirmək üçün ev eşyasını, qızının cer-çehizini satmağa məcbur olmaları, əzab-əziyyəti və mənəvi iztirabları təbii idi. Ağır ehtiyac

içerisində yaşayan qadınların dözümlü, səbri misilsiz mürdanəlik, hünər idi. Onlarda ailə müqəddəsliyinə sədaqət güclü idi. “Kişilər və arvadlar” şerində Möcüzün Molla Rumidən tutmuş din xadimlərinə qəddər arvad vəfasına şübhə ilə yanaşanların hamısına qarşı çıxması təsadüfi deyildi. Şair yazır ki, kişilər qürbətdə, ailə üzvləri isə “atəşfirqətdədir”. Qadın on illərlə ərinin fərağına dözar, səbr edər, ancaq “əcnəbi soxmaz otaqi-şövhərə” (səh.211).

Həmvətənlərin həyatı, gələcək taleyi Möcüzü düşündürür: o ictimai fəlakətin səbəblərini araşdırmağa çalışırdı. “Bu necə vilayətdir?” şerində yazırdı:

*Şəbüstər əhli nə bədbəxtdir, xudavəndə,
Baxırsan hər yana, başı loçəkli övrətdir.
Diyari qürbətə icad edənələrə lənət!
On evdə bir kişi yox— bu necə vilayətdir?
Vətən övladları qürbətdə ixtiyar oldu,
Bu hali-zarə səbəb, Möcüzə, şəriətdir.
Bu hali-zarə əlac eyləyə bilər varlı,
Vəli çə sud ki, bunlar da bikiyətdir. (səh.311).*

Göründüyü kimi, şair şəriətin, din xadimlərinin və varlıların öz-gə ölkələrə axınının qabağını almasına inanır: o, inanır ki, onların maddi və mənəvi köməyi ilə hər şey qaydasına düşə bilər. Möcüzün maariçilik dünyagörüşü ictimai fəlakətin əsas səbəblərini görməyə imkan vermirdi. Ona görə də şair demək olar ki, şerlərinin əksəriyyətində varlı həmvətənlərində təəssüb, vətənin və millətin qeyrətini, yoxsulların, kimsəsiz və yetimlərin qayğısını çəkmək hissi oyatmağa çalışırdı. “Gəl başım üstə!” şerində şair vətənə köməyi “hər kəs üçün müqəddəs vəzifə kimi irəli sürür:

*Hökümün nədir bu barədə, əmr eylə, ey vətən!
Olsun fəda qədəmləri və canı millətin (cəh.27).*

Möcüz bu şerində hər gün “bəhiştə təamlar”, “nazü nemət” ilə süfrə açib qonaqlıq edən qarnitoxlara, bir gecədə on min tükəni qumarda uduzan sərkarlara, beş yüz tükəni nəzənin bir ziyafətində xərc edən, mütrüb, kamança naləsindən məst olan ağalara üz tutub onların nəzərini ac külfətlərə, ahü fəqan çəkən rəiyyətlərə cəlb edir, simasını itirən harın var-dövlət sahiblərinə deyir: “can üstədir vətən”, “millət gərəkdir bu gün edə fikrin” vətənin. Möcüz qızıl gücünə qoşunun

düşməni məğlub etməsini xatırladır, məsləhət görür ki, “müzayiqə etmə himayətin”. Sonra deyir:

*Ey tirmə rəxti-xab içində quyulanan dadaş.
Getmə vətən, vətənlə gedər istirahətin.
Ömrün yetmişdi bədə, tufəng almadın ələ,
Ey dad, əl-aman əlindən cəhalətin!
...Sən düşmənlə cəng edə bilməzsən, ey əmu,
Dəva günü silahıdı göz yaşını övrətin (səh.28).*

Əlbəttə, burada şair həmvətənlərini azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda silaha sarılmağa deyil, o zaman İrandan vilayətlərində quldurluq və soyğunçuluqla məşğul olan İsmayıl ağa Smitkonun qəfləti hücumundan qorunmağa hazır olmağa çağırır. Şərdən də anlaşılır ki, İsmayıl ağa Smitkonun quldur dəstəsi Qurmu və Soyuqbulaq şəhərlərini çapıb-talamış, minlərcə övrətin namusuna toxunmuşdur.

Möcüz “cəməati-islam”ın qeyrətə gəlməsi üçün “əbnai-millətin” kin-küdrətini aradan qaldırmağın ədəvəti, “mehri məhəbbətə” çevirməyin vacib olduğunu söyləyir. Çünki birlik millətin ruhuna təzə qüvvə verir, onu səfərbər edir:

*Hər məmləkət cəməati sevməzsə bir-birin
Qardaş kimi yetişməz o millət səadətə (səh.30).*

Lakin Birinci Dünya müharibəsinin başlanması dövründə ölkədə vəziyyət daha da ağırlaşır: səfəlet, bahalıq, aclıq artır, “Yoxdur əlac, söylədi, dərdi cəhalətə” sərlövhəli şerində Möcüz 1914-1918-ci illərdə Rusiya yolunun bağlanması, İranda rus malının birə-on artmasını və buğda tacirlərinin, varlıların bahalıq yaratmasını təsvir etməklə yanaşı, “ümməti-Məhəmmədə rəhm etməyin”, hətta borc pul belə verməyən, fəqirə əl tutmayan varlıları ittiham edir:

*Əhli vətən qalıbdı yaman gündə, ey əmu,
Ey əlli min tükənlə, tfu olsun o düvlətə!
Qars əhlini nə tövr ilə Bakı cəməati
Bəslir üç ildə, siz də gəlin bir həmiyyətə!
Yollarla zohmət ilə uzaq bir məsafəyə
Pulu qəzavü əlbəse minlərcə külfətə.
Onlar verillər müft-müsəlləm bu pulları,
Əmma bizimkilərdə baxın bir qəsavətə.
Kibrü qürur ilə dayanıb tokyagahına,*

*Borc istəyəndə yoxsulu başlar mələmətə.
Onlar verilə müft və lakin bizimkilər
Verimlə borc müamiləsilə rəiyyəyə.
Ey ümməti-Məhəmmədə rəhm etməyəyən kişi,
Nar əhlisən, güvənmə nəməzə təharətə!
Din qardaşın əyalı məhəlləndə ac yatır,
Vizrü Vəbali boynuma, getmə ziyarətə.
Dövrü bərinde əlli nəfər müstəhəqq var,
Zəvar olur imamə, baxın bir həməqətə... (səh.32).*

Möcüz “Eylər”, “Puldu sənin dadrəsin”, “Bədbəxt o kimsədir ki...”, “Gəlməyəydim cahana kaş”, “Mən neyləyim ölürsən” və b. şerlərində varlı-dövlətli münasibətlərini konkret həyatı dəlillər əsasında açmaqla yanaşı, ağır illərdə ölkədə yaranmış hərc-mərcliyi, özbaşınalığı, eybəcərliyi açıb göstərir.

“Mən neyləyim?” satirasında şair yoxsulla varlığın bir-birinə münasibətini aydınlaşdırır, eyni zamanda ölkədə talançılıq və özbaşınalığın hökm sürməsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu şerdə yoxsul varlığa müraciətlə deyir ki, bundan artıq pis gün olmaz, xalq nemətisiz çay-çörəksiz qalıb kömək əlini uzat, qeyrət; müriyyəti vaxtıdır. Varlı cavabında deyir: “Bu qədar dövlətli var, etsin kömək, mən neyləyim? Şair varlığını, qeyrətsiz, xəsis, pulgir kimi səciyyələndirir. Varlığa görə, “pul təndə candır”. Odur ki, qəti qərarı belədir: “Çəkmərəm mən candan ol... vermərəm!”

Var-dövlət sahiblərinin amansızlığı, sərtliyi və laqeyd münasibəti şairi dəhşətə salır: “Möcüzə sındır qələmdanı, tozlazla...”, “Dəftəri-əşarı yurt, at...”, “Sakit ol, dinmə, danışma kəs dilin...” Şair nə qədər “kağız qaralasa da, haray salsa da, heç kəsə təsir etmədiyini görüb həyəcanlanır, narahat olur, hətta mübarizədən çəkinmək istəyir. Lakin vətənin ağır vəziyyəti onu yenidən qələmə sarılmağa sövq edir. “Verməz”, “Yoxdur, yox!”, “Ey əmu!” və b. şerlərdən görüldüyü kimi, şair varlanmaq ehtirasının, pulgirliyin, var-dövlət hərisliyinin kütləvi hal almasını pisləyir. Ona görə də varlılara dönə-dönə başa salmağa çalışır ki, rəhmlı, millətpərvər, vətənevşər olsunlar. “Puldu—sənin dadrəsin” şerində Möcüzün yoxsul-varlı probleminə toxunması bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Burada varlı adamın heyat tərzi, cəmiyyətdə mövqeyi, ona münasibət real poetik ifadəsini tapmışdır. Şair öz

yaşadığı mühitdə pulun hər şeyə hakim kəsildiyini, onun “şerhli gücünü”, əsarətini göstərməklə pula, qızıla hərisliyin törətdiyi cinayətləri tənqid edir. “Verməz” şerində şair ürək ağrısı ilə yazır:

*Məzarstan olub yekşər mühiti-xaki İrənin,
Vətəngah olsa malik, can acından bəragər verməz!
Alıb-dövri-bərin düşməyən, vətən fəryad edib ağlar,
Yatıb əhli-vətən rəhət, ona səs bir nəfər verməz! (səh.115).*

Bu böyük ictimai fəlakətə başlıca səbəbini şair hər şeydən əvvəl iri torpaq sahiblərinin, mülkədarların milli təəssüb hissindən, vətənpərvərlikdən uzaq olmasında görürdü. Çünki onlar sandığa var-dövlət yığmaqla məşğul idilər, millət üçün xəstəxana, körpü, ictimai evlər “bina etmək” haqqında düşünməz, səfərlərə çıxar, eys-ışrətlə gün keçirəndilər.

“Mən neyləyim?”, “Genə vardır”, “Ay millət!”, “Bayram gəlir”, “Var” və b. səpgidə yazdığı satirik şerlərində şairin tənqid obyektinə köhnə cəmiyyətdə, xüsusən ailə-məişətdə kök salmış zərərli adət-ənənələr, fanatizm və ətalətdir. Möcüz köhnə təsəvvürlərə, zərərli vordişlərə qarşı çıxır, eyni zamanda ölkədə yeni məktəblərə, mətbuat dindarların münasibətini, ciddi narahatlığını göstərir.

Möcüz dünyada qədrü-qiyəti olmayan cümhuriyyəti şah-üsul idarəsinə qarşı qoyurdu, mütləqiyyətin vətəne, xalqa qarşı amansız siyasətinə qarşı çıxırdı. “Şah Firəngistandır”, “Bəsdir, yetər axir!”, “Cümhuriyyətə”, “Mən neyləyim?”, “Sənin!” və s. şerlərində Möcüz İrəni xarabazara çevirən şahların əməllərini ifşa edirdi. “Şah Firəngistandır” satirasında yazırdı:

*Millət ağlarkən o, sazı-suz ilə məşğul idi,
Qarı şişməzdi o qədrə gor olaydı qeyrəti.
Qoydu şapka başına, etdi Firəngistana əzm,
Səhni-məhmanxanədə tüğyanə gəldi səhvəti.
Çox deyil, yüz min tümən bir arvada ehsan edo,
İldə xorc etməz məgər yüz min tümən şah övrəti? (səh.59).*

Möcüzə görə şah hakimiyyəti tarixən həmişə xalqa fəlakət, göz yaşı, sıxıntı və ehtiyac gətirmişdir. Əmək adamına etinasızlıq, düşməyən münasibət şairi qəzəbləndirirdi. O, şahı ifşa etmək məqsədilə köndülərə tövsiyə edirdi ki, “millət atasına” öz ağır, dözülməz vəziyyətini bildir, bəlkə şah rəhmə gəldi. Elə oradaca dərhal deyirdi: əhli-dərd

bilər zəhmətini, dördünü sənin.

Əmniyyələrin, məmur və hakimlərin xalqın başına gətirdiyi müsibətlər, haqsızlıq şairi narahət edirdi. "Aşiqi-pərişan" şerində Möcüz yazırdı:

"Göral" rəsmidi gər, bəs bu "görməal" nədir?!
Əcəb nizam qoyub hökmdarı Tehranın! (səh.26).

Qədim İran şahı Kəyumərsin taxt-tacına sahib olan Qacarlar dövrü ölkənin vəziyyətini şair belə təsvir edirdi:

Yüz il qan ağladı millət, vəli, ahəstə-ahəstə,
Tükəndi qəlb evində səbr, ucaldı nalələr axır.
Vətəndə qalmaq bir yer ki, viran etməsin Qacar,
Fərar etdi vətəndən milləti-xunincigər axır (səh.59).

Şair Qacarı zalım, hünərsiz şah adlandırır, o, cəzasına çatandan sonra vətən və əhli-vətənin asudə nəfəs aldığı söyləyir.

Şair "Var, ya yox" satirasında da Qacar sülaləsinin kəskin tənqid edir. Cümhuriyyətin İranda "cücərib bəhrə" verməsinə arzulayırdı. Onun böyük arzu-istəyi "Cümhuriyyətə" şerində daha parlaq ifadəsini tapmışdır. O, ölkədə respublika əleyhinə çıxan şahpərəstləri "nadan" adlandırır, xalqa üz tutub müraciətlə deyirdi:

Bir para nadan kişi "başsız bədən olmaz" deyər,
Bəs demək vaqif deyil məna-yi-cümhuriyyətə,
Qurda verdi kolləni çün kolləsiz çobanımız,
Ol cəhətdən düşmüşük səvdəyi-cümhuriyyətə.
Qəmli oldu xəmidə binaəva iranlının
Bəs ki külnəş eylədi ədayi cümhuriyyətə.
Qibleyi-ələmlərə yüz il "bəli, qurban!" dedik
Bir zamanda "hən" deyək ağayi-cümhuriyyətə.
İstəsən qeyri-əsərətdən xilas olmaq əgər,
Qoy qədəm Musa kimi dəryayi-cümhuriyyətə! (səh.60).

Şah ordusunda nizam-intizamın olmaması, rüşvətçorluq və özbaşınalıq "İran sərbazları" şerində kəskin tənqid edilmişdir. Möcüz şerdə sərbazın ümumiləşmiş tipik surətini yaradarkən onun zahiri görünüşünü, hərəkətlərini canlandırmaq üçün yanaşı onların hər cəhətdən — iqtisadi və mənəvi yoxsulluğunu da nəzərə çarpdırır.

İran sərbazları ağır, acınacaqlı vəziyyətdə xidmət edirlər: onlara maaş verilmir, var-yoxları sərhəng və sultan canişinləri tərəfindən

talanır, bir təhər güzəran keçirməyə məcbur olurlar. Şerin bir yerində deyilir:

Çün rüşvəti verdi, aldı rüşvət,
Azadə olardı xeyli müddət.
Bir küçə başında əyləşərdi,
Çıqın uzadardı sap çəşərdi,
Sərkərdələrə verərdi aylıq,
Sərbazlar edərdi pinəduzluq.
Başmaq yamayardı kəblə Abdin,
Börkündə nişani-Nasirəddin (səh.51).

"Ey Vilhem", "Prussiya şahı", "Nikolay", "Arzu" və s. satiraları sübut edir ki, Möcüz beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə biganə qalmamışdır. Əksinə, alman, ingilis və rus imperialist dairələrin, İran dövlət məclisinin, eləcə də ingilispərəst dövlət başçılarının riyakar siyasətini ifşa etmişdir. O, taxt-tacı devrilmiş İran şahı Məmmədəli ilə çar Nikolayın söhbətində (1909) onların müstəbidliyini, xalqa zidd siyasətini və zülmünü, eyni zamanda devrilməsi səbəblərini bədən edir. Rus çarı müraciətən deyir:

Çox möhnəti-azarə eylədi millət,
Söz dinləmədim, hərçi pəyay eylədi millət,
Axirdə gəlib qeyrə qiyam eylədi millət,
Bir də Nikolay xəttə çıxı, şah ola... heyhat!
Ta var nəfəsin—yat!
Zindan mənim, guşeyi-qərbət mənim, ey vay!
Ey vay, camm, ey vay! (səh.70-71).

Möcüz ictimai həyatda şahidi olduğu özbaşınalığı, avamlığı və dini fanatizmi öz şerlərində döənə-döənə tənqid edirdi. Feodal mühtinin, ətaləti, geriliyi, acınacaqlı həyat tərzi, yoxsulluğu onun satirik şerlərində ustalıqla ifadə olunurdu. Möcüzün yaratdığı poetik lövhələrdə İran həyatı nə qədər acınacaqlı verilərsə də, şairin gələcəyə nikbin baxışı, inamı həmvətənlilərində həyatsevərlik, vətəne bağlılıq hissi təlqin edirdi. "İnqilab olacaq" şerində anlaşılr ki, ictimai həyatda olan bütün yaramazlıq və köhnəlikdən xalqın qəti mübarizə ilə xilas olacağına şair inanırdı:

Möcüz, İranda inqilab olacaq!
Köhnə kaşanələr xərəb olacaq,

*Köhnəlik qan ilə xəzab olacaq,
Çünki xalq bu zamanə maildir (səh.39).*

"İnqilab var!" şerində də şair mübarizəni mütəliyə qarşı qoyur, inqilaba bəşəriyyətin "təkamül" yolu kimi baxır:

*Ta var cahən, bu keşməkeşü inqilab var,
Ari bəşər təkamül edər inqilabidən.
Möcüz, özün de, acizi mütləq edərdi lüt,
Əndişə olmaseydi xitabi-itabdən (səh.263).*

Möcüz xalq şairi idi. Onun əsərləri-satirası, lirik qəzəlləri el arasında geniş yayılmışdı. O, Şəbüstərdən çox-çox uzaqlardan yüz minlərlə adamın qəlbinə yol tapan şerləri ilə tanınırdı. Şairin sözləri ilə desək, o vaxt İranda "təsxib edibdi hər yeri əşəri Möcüzün" (səh.44).

Şair vətənin ağır, məşəqqətli günlərində şerin, sənətin təsir gücünə, faydasına inanırdı. Ona görə də günün tələbləri ilə səsleşən şerlər yazırdı. Möcüz iftixarla deyirdi: "Şerü qəzəl xəzinəsiyəm mən" (səh.53). Buna baxmayaraq şairin sənətinə nöinki qiymət verilmirdi, hətta təhqir və təkfirlə qarşılanırdı. "Anam təlim edən dildə" şerində Möcüz yazırdı:

*Nə məlləkəm, nə tüccarəm, nə xani-mərdümazarəm,
Mətəim şerdir ancaq, onun da yox xiridarı.
Dilim türki, sözümlə sadə, özüm səhbəyə dildədə,
Mənəm tək şairin, əlbət, olar kasad bazarı (səh.58).*

Həmin şerində şair bildirir ki, Azərbaycan dilində yazdığı məktubu İran şahına — "türk oğlu türkə" xoş gölməmişdir. Lakin bu həç də möhkəm əqidəli şairi narahat etməmişdir. Əksinə, o, ana dilində yazdığı şer dəftərinin ərməğan tək bütün Şərq ölkələrini — (Çini, Tatarıstanı və s.) gəzəcəyinə ürkədən inanırdı. Odur ki, qətiyyətlə deyirdi: "Ümidini kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə!" (səh.58). Şair xalqın ürək duyğularını, arzu və düşüncələrini sadə, aydın, doğma dildə əks etdirməyi müqəddəs vətəndaşlıq borcu bilirdi. O, xalqa, onun gələcəyinə inanırdı və bu inam da ona feodallara, möhtəkirlərə və ruhanilərə qarşı mübarizə meydanında — "sədd İsgəndər tək" möhkəm dayanmaqda kömək edirdi. Din xadimlərinin fitvası ilə məh-rumiyətlərə, maddi və mənəvi çətinliklərə məruz qalan şair döyüş meydanından bir an da geri çəkilmirdi. O özü sonralar iftixarla yazır-

di: "Bununla belə axıradək vuruşdum, yəni yazdım, özü də ana dilində yazdım..." (səh.6).

Möcüz fars dilini bilirdi, bu dildə az da olsa şerlər yazmışdı. Lakin ana dilində yazmaq onun idealları ilə — siyasət və məslək problemləri ilə bağlı idi. Şair ana dilində yazmaqda məqsədini belə izah edirdi: "...məqsədim o idi, yazılarımı kişilər və qadınlar oxuyub mətləb anlasınlar" (səh.6). Elə ona görə də Möcüz ürək sözlərinin, fikirlərinin avam, savadsız kütlələr tərəfindən başa düşülməsi, anlaşılması üçün şerlərinin çoxunu "mizahi tərzdə" yazırdı.

Möcüz Sovet Rusiyasında baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən xəbərdar idi. Azərbaycanın şimalında yaranan yeni ictimai həyat, yoxsul kəndlilərin gün-güzəranı şairin inamını artırırdı. Möcüz "Naxçıvan şuralaşdı" şerində əməkçi kütlələrin xalq hakimiyyəti qurmasını, Naxçıvana baharın gəlişi ilə qönçələrin açmasını və şeyda bülbülün ötməsini alqışlayır. Hətta "Bağı-cinan"ın (cənnət bağının) belə Təbrizin, Şəbüstərin, Xamənin — "mülki Azərbaycan"ın yeni aləmə həsəd aparmasını söyləyir. Şerin sonunda deyilir:

*Qıbtəmiz yersiz deyil, var illəti,
Orada toydur, burada matəm, ələman!
Möcüzə, qan ağlama, bir gün gələr
Şərqdə qalmaz əsarətdən nişan! (səh.56).*

Möcüz doğma vətənin, zəhmətkeş xalqın xoşbəxtliyini arzula-yırdı. O inanırdı ki, bir zaman qədir bilən fəqri-füqarə birləşəcək, ətə-ləti, fanatizmi, cəhəleti yox edəcək, əbədi, məsud yaşamağın yolunu tapacaqdır.

Bu gün doğma yurdu Şəbüstərdə, istərsə də bütün İranda Mirzə Əli Möcüzün odlu-alovlu satirik şerləri öz aktuallığını saxlayır. O, sadə adamları ayıq olmağa, həmrəyliyə, ətəletə, zülmə, haqsızlığa qarşı mübarizəyə çağırır.

Azərbaycan xalqı böyük arzular, qabaqcıl ideyalar sorağında olan Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin xatirəsini həmişə hörmətlə yad edir, onun əsərlərini sevhə-sevhə oxuyur.

AŞIQ HÜSEYN CAVAN

“Telli saz! O heç zaman susmama-
lıdır, hər gün, hər saat xalqın döyünən
ürəyi, çırpınan arzularıyla qanadlanmalı,
həyat barədə, insan barədə yeni nəğmə-
lər, yeni dastanlar deməlidir!..”

*Mirzə İBRAHİMOV,
Azərbaycanın xalq yazıçısı.*

Sazı, sözü və sənəti ilə doğma xal-
qa xidmət edən el nəğməkarı Aşiq Hü-
seyin Cavan sədəfli, telli sazında gözəl
havalər çalıb ilhamla oxuyan və serlər
yazan qüdrətli sənətkar idi. Onun zəngin
poeziyasında ana torpağın təbii gözəlliyi, ətri, xalqın hünəri, zəngin
mənəvi aləmi və böyük mübarizə əzmi əlvən və rəngarəng bədii bo-
yalarla tərənnüm edilmişdir. Qocaman ustad zəhmətkeş xalqın bəxti-
yar günlərini, arzu-istəyini və mübarizəsini “yeni nəğmələr, yeni das-
tanlar” ilə əbədiləşdirmiş, öz sənətinə ölməzlik heykəli yaratmışdır.

Hüseyn 1916-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Görməduz mahalı-
nın Ut kəndində yoxsul bir ailədə dünyaya göz açmışdır. Onun ulu ba-
bası Binyət əslən Şəmkir-Gəncəbasardan idi. Təsədüfi bir hadisə Bin-
yətini taleyini ömrürlük Ut kəndinə bağlamışdır. Sonralar Hüseyn ya-
zırdı ki, ulu babam Binyət XIX əsrin əvvəllərində Şəmkir-Gəncəba-
sarda yaşamış, Alı ağanın malikanəsində nökrçiliklə güzəran keçir-
mişdir. 10-12 yaşlarında ikən ağası onu özü ilə Təbrizə mal almağa
aparmışdır. “Təbrizdən mal alıb qayıdarkən quldurlar Araz sahilində
onlara hücum etmişlər. Alı ağa bu zaman öldürülmüş, gətirdiyi mallar
quldurlar tərəfindən talan edilmişdir. Babam Binyətin nökr olduğunu
bildikdən sonra onu sağ buraxmışlar. Kimsəsiz qalan babam oradan
Ut kəndinə gəlib çıxmış, yerli camaatla qaynayıb-qarışaraq ömrünün
sonuna qədər həmin kəndin sakinini olmuşdur” (bax: Aşiq Hüseyn Ca-
van. Tərcümeyi-halım. Əlyazması müəllifin arxivində saxlanır).

Hüseynin atası Mikayıl Əliverdi oğlu babası kimi əliqabarı,

yoxsul rəncbər olmuş, böyük bir ailəni çox çətinliklə dolandırmışdır.
1917-ci ildə Mikayılın ölümündən sonra ailənin vəziyyəti daha da
ağırlaşır. Aclıq, epidemiya tüğyan etdiyi bir vaxtda köməksiz qalan
Zöhrə kiçik qızı Nazxanımı itirir, bir yaşlı oğlu Hüseyni xilas etmək
ümidi ilə Şimali Azərbaycana pənah aparır. Zöhrənin böyük qızları
Məsmə və Xanım ərde olduqlarından Ut kəndində qalırlar.

Kimsəsiz Zöhrə bir müddət Ağdamın Şərəfxanlı kəndində, xa-
lası oğlu Musanın yanında yaşamağa olur, sonra Hüseynin ata qohum-
larının yanına -Dəliməmmədli kəndinə köçür.

Burada Zöhrə qapılarda günəməz işləyir-özüsinə çörək bişir-
rir, paltar yuyur -beləliklə, körpə balasını saxlayır. Öz diribaşlığı,
məhribanlığı ilə hamının sevimlisi olan Hüseyn 7 yaşına çatanda muz-
durluq edir, qoyun-quzu otarır. Yax axşamları, istərsə də uzun qış ge-
cələri kəndin toy məclislərində aşiqlərin çalıb-çağırması, müdrik qo-
caların şirin nağılları, sözü-söhbəti balaca Hüseynin qəlbində coşğun
bir həvəs, anlaşılmaz bir fərəh hissi oyatmışdı. O, insanlara söz de-
mək, çalıb-çağırmaq ehtiyacı duyurdu. Azərbaycanın xalq şairi Balax
Azəroğlu “Bir əlində qələm, bir əlində saz” məqaləsində ya-
zır: “...Azərbaycanın gözəl kəndlərindən birində yay fəslidir. Qoyun
otaran uşaqlar da sürünü qollu-budaqlı kirdaran ağacları altında yatı-
randan sonra heybələrindəki çörəkləri çıxarıb ortaya qoyurlar. Onlar
halay vuraraq oturur və bir ailə uşağı kimi nahar etməyə başlayırlar.
Sonra hamı bir qərara gəlmiş kimi nahar süffosinin başından qalxır və
hərə bir tərəfdə bardaş quraraq oyləşir. Uşaqlardan ortaboylu bir oğ-
lan isə oturmur. O, əlindəki ağacı sinəsinə basaraq dayanır. Oturanlar
isə öz uşaq təbiətlərinə uyğun olaraq gözəloyə bilmirlər: —Başla, baş-
la! -deyə, qışqırırlar.

Ayaq üstə duran oğlan yoldaşlarına baxır, gülümsəyərək razılı-
ğını bildirəndən sonra ciddi hal alıb başını dik tutur və get-gedə uca-
lan bir səsə aşiq havalərindən birini oxumağa başlayır. Uşaq səsini
ucaltmağa başladığıca sinəsi üstündə sazı əvəz edən ağacın üzərində
barmaqlarını gəzdirib mahnının ahənginə uyğun olaraq ortada gəzinir.
Yoldaşları: “Ay sağ ol” -dedikcə, o, daha da həvəslənir “sazı” bərkdən
çalıb daha cəld hərəkətlə ortada dolanır. O, yalnız bir dəfə, kəndlərin-
dəki toyda aşiq görmüşdü. Toy gecəsi aşiqin oynamasına, çalmasına
və necə oxumasına fikir verən uşaq eşitdiyi sözlərin hamısını yadında

saxlaya bilməmişdi. Odur ki, indi özünün bildiyi bayatları bu mahnı-ya uyğun olaraq uzada-uzada oxuyurdu.

Uşağın bu şən mahnısı çiçəkdən-çiçəyə uçan qanadı xalxı kəpə-nəklər kimi zəmilərin və çəmənlərin üstündən uçur, uzaqlara yayılır. Yaxındakı kölgəliklərdə dincələn kəndlilər yavaş-yavaş yığılıb uşaqların yanına gəlirlər. Onlar bu məlahətli səslə oxuyan uşağı bir də, iki də oxutdururlar. Hərə bir növ onu tərif etməyə başlayır, ancaq hamısı bir şeyə təəssüf edirlər ki, belə gözəl səsi olan uşağın sahibi yoxdur. Əgər onun atası və ya qayğıkeş qohumu olsaydı, uşağı oxutdurardı və yəqin ki, ondan yaxşı bir sənətkar çıxardı..." (Balas Azəroğlu. Bir əlində qələm, bir əlində saz. "Azərbaycan" jurnalı, 1967, N-12, səh. 157). Lakin Hüseynin havadarı və qəyyumu tapıldı: Azərbaycanda yeni hakimiyyətin qurulması yoxsul kəndli uşaqlarının qarşısında geniş inkişaf yolları açdı. Hüseyn həm işləməyə, həm də kənddə yenicə açılan axşam məktəbində oxumağa başladı. Yeni ictimai şərait ona öz arzularını həyata keçirməyə qol-qanad verdi. Kəndin camaatı da Hüseynə qayğı ilə yanaşdılar. Dəlilməmmədli kəndinin qocaman sakini Ələsgər kişi Aşıq sənətinin bilicisi, tədqiqatçı - alim Mürsəl Həkimovla söhbətində bu barədə demişdi: "...Bu Hüseyn də balaca uşaq idi. Zəhrə arvad uşaqçıqazı götürüb bizim kəndə pənah gətirmişdi. Məşədi Adıgözəl kişi ana-balası döşünə çəkdi, həyatında onlara sığınacaq verdi. Hüseyn beş olandı, nə olandı yaşına çatanda Məşədi onu kənddə quzuya göndərdi. Uşaqçıqaz əl-ayağımızda böyüdü. Sağ olsun üzüyö-lə uşaq idi. Haraya göndərsəydin ömründə mızacaq eləməzdi. Elə bil bugünkü kimi yadımdadır. Hüseyn bir dəfə yanıma gəldi və dedi ki, Ələsgər əmi, nə olar o cürəni (balaca sazi) mənə ver. Doğrusu Hüseynin də sesi yaxşı idi. Dedim yetim uşaqdır, qorib qurşağını burada açıb, xəteri sınmasın. Cürəni divardan götürüb Hüseynə verdim və dedim: oğul, apar öyrən. Bəlkə bu cürə sənə bir çörək ağacı yetirə, ya-zıqsan.

Oğul, elə bil ki, bu cürə uşaqçıqazı hala gətirdi. Kənddə toy olanda camaat Hüseyni oxutdu. Belə-belə Hüseyn də yalan-yanılış çalıb-oxumağa başladı. Bir dəfə Məşədi kişi Hüseynin aşıq yanına şagird qoyulması haqqında söhbət açdı, dedi: ay camaat, Allaha rəva deyil ki, belə gözəl səsi olan uşağı bu boyda kəndin ağsaqqalı və qarasqqalı bir ustad yanına göndərməsin. Gəlin Hüseyni bir ustad aşığa

şagird verək. Bu məsələyə hamıdan qabaq mən razı oldum. Elə oradaca hamı kəsində qəpik-quruş nə var idi yığıb Məşədiyə verdik. Onu da deyim ki, nə isə hər bir aşıq aşığa şagird götürmürdü. Buna görə də kəndin ağsaqqalları söz verdi ki, kəndə bir nəfər də olsun heç kəs başqa yerdən aşıq çağırmayacağıq. Sən inanırsanmı, elə də oldu.

...Nəçə il keçdi. Bir dəfə ortalıqdakı xan çinarın dibində dururduq. Şər qarışan vədələr idi. Bir də gördük ki, kəndə boylu-buxunlu bir aşıq gəldi. Məşədi aşığı öyləyib soruşdu ki, a bacı oğlu, kimlərdən-sən? Aşıq dedi ki, əmi, Aşıq Ələsgərin qardaşı oğluyam. Bu vaxt Məşədi ilə mən birdən dilləndik ki, ay bacı oğlu, elə əlinə saz alan özünü Ələsgərin bacısı, qardaşı, əmisi oğlu adlandırır. Bəyəm bu Ələsgərin tayfası mənə deyəndən - pəpə deyənə hamısı aşıqdır?

Aşıq dedi ki, mən başqasını bilmirəm, amma mən Aşıq Ələsgərin qardaşı oğluyam.

Hüseynin də baxtı belə açıldı. Aşıq Musa o gecəsi bizim kənddə qaldı, sonra da uşağı puluz-parasız özünə şəyird apardı".

Zümrüd Göycə gölünün sahilinə sığınmış Basarkeçərin (indiki Vardenis-T.Ə.) Ağkilə kəndi böyük arzularla yaşayan kiçik yaşlı Hüseynin şer-sənət məktəbinə çevrilir. 1927-1935-ci illərdə Hüseyn Aşıq Ələsgərin doğma yurdundan aşıqlıq sənətinin sirlərini, şifahi xalq ədəbiyyatını dərin-dərinə öyrənməyə çalışır. Hüseyn öz tərcümeyi-halında iftixarla yazır: "Aşıqlığa artıq dərəcədə həvəsim olduğu üçün 1927-ci ildə gözəl sözləri ilə xalq arasında şöhrət tapmış Göycəli Aşıq Ələsgərin doğma kəndi Ağkilə kəndinə gedib Aşıq Ələsgərin qardaşı oğlu Aşıq Musaya şagird oldum. 7-8 il onun yanında qalıb aşıqlıq sənətinin müxtəlif sahələrinə vəqif ola bildim. Mən ustadım Musadan başqa Aşıq Ələsgərin davamçıları olan oğlu Aşıq Talıbdan və Aşıq Nəcəfdən bilmədiyim söhbətləri, divanları, təcnisləri, müxəmməsləri və aşıqlığa xas olan el adətlərini də öyrənmişəm..." (Bax: "Azərbaycan" jurnalı, N 12, 1967, səh. 157-158). Bu dövrdə Aşıq Hüseyn Cavan öz ustadları ilə birlikdə toy-düyünlərdə, el şənliklərində arabir çıxış edir. 1936-cı ildə anasının arzusuna görə, Xanım Məhərrəm qızı ilə evlənir. Bir il sonra anasının qəflətən vəfatı gənc aşığı sarsıdır.

1938-ci ilin iyulunda Cənubi Azərbaycana köçüb Təbrizdə yaşayır. İlk aylar Təbriz mühiti 22 yaşlı gənc üçün sıxıntılı olur. O, uzun

müddət sazını köynəyindən çıxarmır. Çünki Cənubi Azərbaycanda aşıqlara rəsmi dövlət dairələrində çox pis nəzərlə baxılır, xalqın oyanması işində onlar böyük təhlükə hesab edilirdi. Məhz buna görə ən istedadlı aşıqlar belə mətbuat səhifələrində çıxış edə bilmir, öz sənətləri sahəsində çalışmağa imkan tapa bilmirdilər. (Bax: "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1948, N 8, səh.139). İctimai yerlərdə Azərbaycan dilinin qadağan edilməsi Aşiq Hüseynin qəlbində etiraz və qəzəb hissi oyatdığından, xalqı birliyə, haqsızlığa qarşı mübarizəyə çağırmaq üçün saz və sözün qüdrətinə sığınır. Onun firsət düşəndə məclis və yığıncaqlarda ilhamla saz çalib doğma dildə yanar üreklə oxumasına hamı təəccüb dolu maraqla, məhəbbətlə qulaq asır, hərarətlə alqışlayırdı.

Aşiq Hüseyn xalqa vətən torpağının keçmiş ağır, qanlı-qadalı günlərindən, ümid dolu gələcəyindən söhbət açmaqla dinləyiciləri düşünməyə vadar edir, onlarda mübarizə əhval-ruhiyyəsi oyatmağa çalışırdı. Təbrizlilər Aşiq Hüseynin söz-söhbətini eşitmək üçün hər axşam Əliməmməd kişinin çayxanasına toplanırdılar. Söhbət çox zaman gecə yarısından xeyli keçəndək uzanırdı. Bundan narahat olan Təbriz mürtəcə dairələri çayxanada "şürevi təbliğat"ından ehtiyat etmiş və onun bağlanması vacib saymışlar.

1941-ci il avqustun 25-də Sovet Ordu hissələrinin İran ərazisinə daxil olması geniş xalq kütlələri tərəfindən böyük sevincə qarşılandı. Həmin gündən Aşiq Hüseyn öz şagirdləri Aşiq Qulu, Aşiq Qəşəm, Aşiq Mirzə Əfqani və Aşiq Ələddinlə xalq arasında çıxış edir, hamını bəxtiyar həyata, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırır.

Urmiyədə, Xoyda, Salmasda, Mərənddə, Zəncanda, Ərdəbildə milli-demokratik hərəkatınin tələtümə gəldiyi hər yerdə onun nəğmələri eşidilirdi. Şair Əli Tudə yazır: "... qəsbkar Tehran ordusu Cənubi Azərbaycanın sərhədlərini təhdid etdiyi zaman, partiya Aşiq Hüseyni cəbhəyə, igid fədailərin səngərinə göndərirdi. O öz sazı ilə səngərdən-səngərə gəzir, fədailəri qələbəyə, gözəl gələcəyə inandırır, ruhlandırır. Beləliklə o, təkbaşına yüz təşviqatçının işini görürdü." Bu dövrdə Aşiq Hüseyn İran xalq partiyasına daxil olur, siyasi-ictimai fəaliyyəti ilə seçilir. O yazır: "İran xalq partiyası Azərbaycan demokrat firqəsi ilə birləşən zaman mən də demokrat partiyası üzvlüyünə qəbul olunmuşam. 12 şəhrəvar azadlıq hərəkatında mübariz bir əsgər kimi

sazımı bir silaha çevirib cəbhələrdə düşməne qarşı odlu çıxışlar etmişəm. Milli hökumət tərəfindən "21 Azər" medalı ilə təltif olunmuşam".

1946-cı ilin mart ayında Təbrizdə Dövlət Dram Teatrı təşkil edilir. Aşiq Hüseyn teatrda direktor müavini vəzifəsində çalışır, eyni zamanda radio komitətdə həftədə üç gün çıxış edir, onun inqilabi ruhlu nəğmələri efrilə yayılır.

Azərbaycan Demokratik Firqəsinin ildönümü bayram edildiyi ərəfədə, 1946-cı ilin sentyabr ayında Dövlət Filarmoniyasının açılması əlamətdar mədəni hadisəyə çevrilir. Bu münasibətlə yazdığı "Gəlsin" rədifli qoşmasında Balas Azəroğlu xalqın sevincini, bayram əhval-ruhiyyəsini belə ifadə etmişdir:

... İndi Aşiq Hüseyn gəlsin saz ilə

Sinəsi dopdolu ehtizaz ilə

O öz baharı ilə, o öz sazı ilə

Çünki çox dözmüşdür hicrana, gəlsin.

Aşiq Hüseyn filarmoniyada aşıqlar ansamblının bədii rəhbəri olur. M.C.Pişəverinin təşəbbüsü və qayğısı ilə yaratdığı aşıqlar ansamblına Aşiq Hüseyn tanınmış el aşıqlarını cəlb edir. Aşıqlar ansamblı Cənubi Azərbaycan mədəni həyatında, kütlələrin ictimai-siyasi və estetik tərbiyəsində misilsiz rol oynayır.

Azərbaycan Demokratik Firqəsi və milli hökuməti Aşiq Hüseynin xidmətlərini nəzərə alaraq ona xalq artisti fəxri adını verdi.

Azərbaycan milli hökuməti yıxıldıqdan dərhal sonra irtica qüvvələri hücumə keçdilər. Hər yerdə quldur dəstələri demokratik cəbhənin adamlarını təqib etməyə, incitməyə başladılar. Üç gündən sonra İran silahlı qüvvələri Cənubi Azərbaycana daxil olub "bütün azad fikirlili adamların qətlinə fərman verdilər. Təbrizdə misli görünməmiş qətl, qarət və edam başlandı. Bu zaman Aşiq Hüseyni də məhv etmək, susdurmaq üçün ciddi-cəhd edən mürtəcələr onu tapa bilmədilər. Çünki xalq öz aşığını göz bəbəyi kimi qoruyub ələ vermədi." (Cəfər Xəndan. Aşiq Hüseyn Cavan. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1948, səh.145).

Şəqaqinin quldur dəstələri Aşiq Hüseynin evini qarət edir, əl-yazmalarını tapıb məhv edirlər. Əli Tudə "Təbriz aşığı" şerində Aşiq Hüseynə müraciətlə yazır:

*Sənin hər bayatın, qoşman, goraylın,
Dostların dilində, dodağında.
Özün o gözlərdən uzaq olsan da,
Şəkilin könüllər otağındadır!*

*Deyirlər evləri axtardı düşmən,
Mın qalın kitabı od vurdu birdən,
Fəqət o bilmədi sənin hər nəğməni,
Duyan üroklərin varəğindədir...*

*Hələlik Təbrizdə itsə də səsin,
Yanıqlı-yanıqlı ötsə də səsin,
Diyardan-diyara getsə də səsin,
Yeni Azərbaycan torpağındadır...*

(Əli Tude. Şimal həsrəti. Azərneşr, B., 1953, səh. 97-98).

Şah xəfiyyələri Aşiq Hüseyni ələ keçirə bilmədiklərindən onun ailə üzvlərini-arvadı Həmidə xanımı və uşaqlarını həbs edib Xurambada sürgünə göndərirlər. Xurambad düşərgəsi "misli cəhənnəm" bir yer idi. Ətrafı tıkanlı mətillə hasarlanmış bu yerdə, qızmar günəş altında on minlərlə arvad-uşaq saxlanırdı. Burada hər gün 10-15 uşaq "cəhənnəm istisinə" dözə bilməyib məhv olurdu. Həmidə xanım da burada iki uşağını —Zöhrə və Həsəni itirir.

Bir müddətdən sonra həbs düşərgəsindən buraxılan Həmidə xanım sağ qalan iki uşağının ölindən tutur, kəndbəkənd Ərdəbilə, oradan da sovet sərhəddinə gəlib çıxır.

Aşiq Hüseyn 1947-ci ilin əvvəllərindən Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında saçlı qızlar ansamblında solist vəzifəsində işləyir. 1948-ci ildə Həmidə xanım ilə və uşaqları ilə bir yerdə Qasım İsmayılov rayonunun Əzizbəyov kəndinə köçür. Sovet torpağına qədəm qoyduğu vaxtdan bəri qırx ilə yaxın müddət keçsə də fədai-aşiq bir gün də sazından-sözündən ayrılmamışdır.

Azərbaycanın elə bir guşəsi yoxdur ki, orada Aşiq Hüseynin ürəkaçan nəğməsi, xoş havası səslənməsin.

Aşiq Hüseyn 1948-ci ilin iyul ayında Qasım İsmayılov rayonu xalq mədəniyyət şöbəsinin nəzdində olan aşiq ansamblının bədii rəhbəri olur.

1949-cu ildə Krupskaya adına Ümumittifaq Xalq Yaradıcılıq Evinin dəvəti ilə Moskva bayram şənliklərində iştirak etmiş, dekabrın 21-də Böyük Teatrda olan çıxışı hərərlə qarşılanmışdır. Buna görə Aşiq Hüseynə təşəkkürnamə və beş min manat pul mükafatı verilmişdir.

1950-ci ildən Azərbaycan Xalq Yaradıcılığı Evinin təklifi ilə fabrik-zavodlarda, neft mədənlərində, kolxoz və sovxozlarda əmək adamlarına mədəni xidmət göstərmiş, bədii-özfəaliyyət baxışlarında fərqlənmiş, hər yerdə müvəffəqiyyətli çıxışlarına görə fəxri fərmanla və pulla mükafatlandırılmışdır.

1953-cü ildə Aşiq Hüseyn respublika özfəaliyyət incəsənəti festivalı laureatı olmuş, birinci dərəcəli diplom almışdır. 1958-ci il 24 may tarixli fəxri fərmanda deyilir: "Sülhün və azadlığın yorulmaz müğənnisi, Cənubi Azərbaycanın görkəmli aşığı Hüseyn Cavan yaradıcılığının 25 illiyi münasibəti ilə fəxri fərmanla təltif edilir".

Aşiq Hüseyn Aşiq Ələsgərin anadan olmasının yüz illiyi yubileyində xatirə medalı və bir sıra qiymətli mükafatlar almışdır.

1959-cu ildə Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti öngünliyündə aşıqlar dəstəsinin bədii rəhbəri olan Aşiq Hüseyn "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif edilmişdir. Bu münasibətlə onu G.Markov SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə heyəti adından təbrik etmiş, ona "həyatda uzun ömür və yeni böyük yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri" arzulaşmışdır.

Azərbaycan aşiq sənətinin inkişafı sahəsində görkəmli fəaliyyətinə görə Aşiq Hüseynə 1967-ci il 6 oktyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Əməkdar Mədəniyyət işçisi fəxri adını vermişdir.

Cənubi Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin üzvü kimi Aşiq Hüseyn yorulmadan yazıb-yaradır: onun sazı və sözü zəhmət adamlarını yeni-yeni xarüqələr yaratmağa ruhlandırır. Bu vaxtadək aşiq-şairin "Azadlıq mahnıları" (1950), "Aşığın arzuları" (1950), "Şerlər" (1953), "Qoşmalar" (1959), "Sədəfli saz" (1956), "Şerlər" (1962), "Danış, telli sazım" (1966), "Bahar kimi" (1979) və s. kitabları kütləvi tirajla buraxılmış, böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Aşiq Hüseyn sinədəftər müdrik el nəğməkarı, aşiq-şair idi. O, bütün şer formalarında on mindən artıq mısraı, iyirmi xalq dastanını

əzbər bildirdi ki, bu da, onun klassik aşiq yaradıcılığına dərin bələdliyini və möhkəm yaddaşı olduğunu sübut edirdi.

O, ilk qoşmalarında "Aşiq Fərman" təxəllüsü, sonralar isə "Cavan" təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır. Aşiq Hüseyn Cavan qüdrətli el sənətkarı Aşiq Ələsgər məktəbinə mənsub ustad aşiq idi. Onun zəngin poetik yaradıcılığı Cənubi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında yeni mütərəqqi mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Onun yaratdığı aşiq şeri rəngarəng, əlvan və çoxcəhətli olması ilə seçilir.

Aşiq Hüseyn Cavan Cənubi Azərbaycan aşiq poeziyasına yeni motivlər, siyasi-ictimai məzmun, inqilabi pafos daxil etmişdir. Onun poeziyası doğma xalqın mənəvi dünyasının, odlar diyarının təbii gözəlliyinin elə möhtəşəm, heyrətamiz bədii lövhəsidir ki, orada Azərbaycan bütün özəməti ilə canlanır.

Aşiq Hüseynin yaradıcılığında siyasi lirika başlıca yer tutur.

Beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr — dünya irtica qüvvələrinə qarşı sülhsevər cəbhənin artması, Şərqi ölkələrində, eyni zamanda İranda milli azadlıq hərəkatının güclənməsi aşiqin nəzərindən yayınmırdı. O, "Ellər sənə verməz aman", "Ellər keşikcidir bu şən həyata", "Düşmənlərimə", "Eşit səsimi!" və s. şeirlərində səhər və köndləri xarabazara çevirən, müqəddəs torpaqları odlayan, insanları fəlakətlərə sürükləyən əliqanlı cəlladların yer üzündən tarixən silinəcəyinə əmin olduğunu bildirir, dünya sülhsevər qüvvələrin həmrəyliyinini, yenilməz qüvvəyə çevrilməsini alqışlayır.

Aşiq Hüseyn Cavan vətənpərvər şair idi. Onun yaradıcılığında vətən, xalq məhəbbəti bir xətt kimi keçirdi. El nəğməkarı özünü vətəndən, xalqdan ayrı təsəvvür etmirdi. O öz qoşmalarının birində yazırdı:

*Kim sevməsə vətəninini, xalqını,
Üzü gülməz, günü ahu-zar olar.
Leylinahar olar, fikir yorğunu,
Yediyi-içdiyini zəhrimar olar.*

*...Qayalar sındırır, dağları sökən,
Gözünün nurunu kağıza tökən,
Xalqı üçün şirin barlı bağ ökən*

Cavan Hüseyn kimi bəhrədar olar.

*(Aşiq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...
"Yazıçı" nəşriyyatı, B., 1979, səh. 70-71).*

Ölkəmizdə baş verən yeniliklər, mədəni yüksəliş Aşiq Hüseyn Cavanı sevindirirdi. "Həmişə baharsan", "Güllü bağ olsun", "Sənindir", "Həyat gözəlləşir, ilk bahar olur", "Sorağa düşdü" və s. şeirlərində aşiq Odlar yurdunu, onun hərtərəfli inkişafını iftixar hissi ilə tərənnüm edirdi.

"Həmişə baharsan" şerində ildən-ilə gözəlləşən, şöhrətli Azərbaycanın bəxtiyar dövrərindən könlü fərəhlənən aşiq qəlbində sıxıntı, möhnət olmasını gizlətmir:

*Təbrizin artıbdır möhnəti, qəmi,
Sənsən dar günündə dostu, həmdəmi,
Şah artırır günü-gündən sitemi
Qurub sinəsində dar, Azərbaycan!*

*Dərdli Təbriz göz yaşını siləcək,
Bu bayramda sevinəcək, güləcək.
Bakı oğlu ona qonaq gələcək,
Qoymaz gül üstünə xar, Azərbaycan!*

*Səninlə güləcək cənubun yazı,
Səninlə yüksələr Şərqi avazı,
Səndən danışacaq aşiqin sazı,
Cavanın dileyi var, Azərbaycan!*

*(Aşiq Hüseyn Cavan. Aşiqin arzuları.
Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1950, səh. 19).*

Vətənin bəxtiyarlığını, xoşbəxtliyini xalqın birliyində görəndə aşiq öz arzusunun həyata keçəcəyinə, Təbrizin ağ günlərə qovuşacağına dərin inam bəsləyirdi.

Aşiq Hüseyn Cavanın ilham mənbəyi Azərbaycanın keçmiş, bu gün və gələcəyi, xalqın mənəvi birliyi idi. O, hər bir vətəndaş vətən torpağında öz əlləri ilə xarüqələr yaratmağa çağırır. "Bahar olsun" qoşmasında aşiq deyir: yeni dövrən zəhmət adamına yüksəlməyə qolqanad verib "çalış ana yurdun bəxtiyar olsun". Odlar diyarı hünərnlə əlvan, güllü-çiçəkli lələzərə çevrilsin.

Aşıq Hüseyn Cavan iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bəsti Bağirovaya ithaf etdiyi “Bəsti, “Pambıq ustası” qoşmalarında “əmək cəbhəsinin mərd döyüşçüsü”nü, “ölkəmizin qəhrəman qızı”nı, “əmək sevir ellərin sevimlisini hamıya nümunə kimi təqdim edir”, öz zəhməti ilə şöhrət tapan Şamama, Manya, Süroyya kimi gənclərin ustadı olan Bəstiyə mürciətlə deyir:

*Sən olubsan bəxtiyar,
Adın Muğan, Mil düzünü
Dolaşır diyar-diyar.
Zəhmətinlə çiçəklənir
Qara qumlu səhralar.
Sənin pambıq cəbhəsində
Yenilməz qüdrətin var.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Qoşmalar. Azərəşr, Bakı, 1959, səh.5).

Aşıq Hüseyn Cavan “Sənətin olsun” qoşmasında Qasım İsmayilov rayonunun adlı-sanlı pambıqçısı X.Ələkbərovaya bol məhsul uğrunda inadla mübarizə aparmağa, qəhrəman Bəsti kimi qüdrətli olmağa çağırır.

“Tarla gözəlləri”, “Güllü bağ olsun”, “Hünər qalası” və s. şerlərində öz əməyi ilə səadət, sülhün, haqqın keşiyində duran kəndin adamlarını tərənnüm edir, onların qəlbini isindirən ümumxalq məhəbbətindən ilham aldığını bildirir:

*Xalqın məhəbbətin gözdirir canda
Şair də, alim də, sadə çoban da.
Xalq aşığı Aşıq Hüseyn Cavan da
İnciden sözüne min bəzək vurur.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...,
“Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1977, səh.54).

Aşıq Hüseyn Cavan təbiətin vurğundur. Onun poeziyasında başı ağı örpəkli dağlar, gur şələlələr, ceyran-cüyürlü ovlaqlar, kəklikli çöllər bütün gözəlliyi ilə canlanır.

Azərbaycan torpağının ürəkəcan səfəli yerlərini görəndə aşiq öz təəssüratını qoşmaları ilə ifadə etmişdir. Onun 50-60-cı illərdə dövrü mətbuatda çap etdirdiyi “Dağlar”, “Nə səfəlidir!”, “Kəkliklər”, “Ceyran”, “Gülür insan, gülür torpaq”, “De, dağların bu çağından”, “Laçın

dağları” və s. şerlərində aşiq bir tərəfdən heyrətamiz, ecazkar təbiətin misilsiz gözəlliyini vəsf edirsə, digər tərəfdən insanı, insan əməyini ondan ayrı təsəvvür etmir.

“İsti suyun yolları” şerində aşiq iftixarla yazır ki, Qarabağdan Kəlbəcəərə-İstisuya doğru “quşkeçməz dağlar”dan aşib keçən asfalt yolla quş kimi şütüyən maşın da hər döngə önündə bir aləm görünür. Ana yurdun gözəl baharı, insanların əməyi aşığın ürəyinə “ışıq saçır”, onun ilham pərisinə qol-qanad verir.

Bu səfəli yaylaqlar, laçın, tərən ovlaqları, sıx meşələr, özəmətli dağlar, şələləli dərələr, gənc nəslin qüdrəti, əməyi qarşısında baş eyir:

*Uca dağlar, coşqun çaylar, gur sular
İnsan qüdrətinə baş eyib durar,
Şirin düşüncələr, azad duyğular
Həmişə dolanır bir çəmənzarı.
Ekskovatorlar məğrur səsiylə,
Əridir dağları gur nəfəsiylə,
Coşur qoca Tərtər şələləsiylə
Yarışa çağırır axar-baxarı.
Dağları baş-başa vurur insanlar,
Sökülməz saraylar qurur insanlar,
Çatıb istəyinə budur, insanlar,
Ağ günlərə çıxır könül dildarı.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Səfəli saz.
Azərəşr, Bakı, 1956, səh.31).

Sədaqətli dost tək vəfəli, ilqarlı dağların yazda, qar əriyəndə gülzərə dönməsi, sərin sulu, büllür gözlü bulaqlarının xəstələrə şəfa verməsi, şələlələri və qoca Tərtəri, Dəli Qarqar çayını cana gətirməsi (“Dağlar”) Aşıq Hüseyn Cavanı da ustadı Aşıq Ələsgər kimi “sine dəftərdən” yazmağa vadar edir. “Laçın dağları” şerində aşiq təbiəti “loğman”, həm də şerlə, sənət dünyası” adlandırır, onun gülürüz, xoş-sifət adamlarının gözəlliyindən, ülfətindən danışıq. O, telli sazı götürüb (“De, dağların bu çağından”) xoş avazla qartallı dağları, yaşıl xalça bürünmüş güneyləri, Kəpəzi, Göy Gölü, Qoşqarı vəsf etmək istəyir. “Bu dağlar” şerində isə aşiq dağlara babaların məskəni, yadigarı kimi baxır, onun sinəsində “igidlərin izi” olduğunu söyləyir. Güllüstan

qalasını xatırlayır, bütün bunlar onu fikrə sahr: Savalan yada düşür.
Nə yayı, nə də qışı bilinməyən dumanlı dağlar, bəzən qəlbi intizarlı
gözü yolda olan aşığı qəlbini kövrəldir:

*Gəzirəm yer üzün diyarbadıyar -
Gözüm nəmli, könlüm qəmli, intizar.
İnsafsız təbiət, zalım ruzigar
Yalvarıram, gəlmir imana, dağlar.*

*İqbal üz döndərib, bəxtim yatıbdı,
Hicran şərbətimə acı qatıbdı.
Huş başımdan çıxıb, ağılım itibdi,
Vətənsiz olmuşam divana, dağlar.*

*Tükənibdi səbrim, yoxdur qərarım,
Kırpık çalmır, yuxu yatmır didarım.
Nə madərim vardır, nə də pəderim,
Sənətkar Hüseynə, siz ana, dağlar!*

(Aşiq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...,

"Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh.66-67).

Xalq şairi Səməd Vurğunun "Dağlar" şeirinə, cyni adlı nəzərə-
sində Aşiq Hüseyn Cavan yaylaqların yaraşığı Qoşqarı, Kəpəzi, Şah
dağına müraciətlə deyir:

*Qoynunuzda gəldim cana,
Könlüm döndü bir tər lana.
Şah dağımdan Savalana
Qanad çalım, süzüm, dağlar.*

*Mən qəlbimi sizə açım:
Hicrandan ağarıb saçım.
İntizar qardeşim, bacım
Görmək istər üzüm, dağlar.*

*Ayrılıq uzun sürməsin,
Qızlar saçın ağ hörməsin.
Xəzan nəsimi görməsin
Göy çəmənim, düzüm dağlar.*

*Təbriz, Bakı, gözəl Gəncə
Çəkməsin həsrət, işgəncə.
Sözlərimi incə-incə
Gərdəninə düzüm dağlar.*

*Hüseyn bahar sorağında,
Şən nəğmələr dodağında;
Qalsın vətən torpağında
Əbədlilik izim, dağlar.*

(Yenə orada, səh. 72).

Aşiq Hüseyn Cavanın poetik yaradıcılığında məhəbbət mövzu-
su başlıca yer tutur. El nəğməkarı taleyini saza və sözə bağladığı ilk
günlərdən saf məhəbbəti, eşqin iztirab və sevincini, əhdi-peymanı,
gözəlliyi tərənnüm edir.

Aşığın yaratdığı lirik qəhrəman, onun mənəvi aləmi, istərsə də
gözəlin zahiri təsviri, ədası klassik aşiq şeirini xatırladır:

*Şux gözəlin ayna olar qabağı,
Ağlı-qırmızılı gülgöz yanağı,
Şirin dili olar, qaymaq dodağı,
İncidən, sədəfdən, dürdən dişləri.*

*Əsil ola bilər gözəlin binası
Şölə verər yanağının lalası,
Billurdan ağ olar mərmər sinəsi,
Turunc tək baş verər təzə döşləri.*

*Əsil gözəl bəzək vurub bəzənməz,
Ay qabağa çığa tellər düzənməz,
Cavan Hüseyn məhəbbətsiz dözəmməz
Düşəndə yadına yar baxışları.*

(Aşiq Hüseyn Cavan. Sədəfli saz.
Azərənşər, Bakı, 1956, səh. 40).

Göründüyü kimi, aşığın tərənnüm etdiyi gözəl əsl, nəcabətli gö-
zəldir: onun ipək saçları, qonçə yanağı, billur buxağı, baldan şirin dil-
dodağı, ağ mərmər sinəsi, ay camalı, gün üzü, düz ilqarı vardır.

"Qara saçlar", "Bəxtəvər", "Çiçəkdən də gözəlsən", "Boylana-

boylana”, “Azərbaycan gözəlləri” və s. qoşmalarında Aşıq Hüseyn Cavanın əlvan, zərif fırçası ilə canlanan “xumar gözlü qız” “azad dövrən, xoş həyat” da boya-başa, ərşəyə çatmış Azərbaycan gözəlidir: əhdinə vəfali, gülərzüzlü, şuxbaxışlı, şirin sözlü, hilal qaşlı, etibarlı, sədətli, bahar kimi təravətli...

Aşıq “Azərbaycan gözəlləri” şerinin sonunda yazır:

*Düşmənidir ədavətin,
Aşıqidir səadətin,
Bəzəyidir xoş həyatın
Azərbaycan gözəlləri
Olubdur dillər əzbəri.
Eşqimizin qüdrətidir,
Təbiətin nemətidir,
Yurdumuzun zinətidir
Azərbaycan gözəlləri
Olubdur dillər əzbəri.
Cavan Hüseyn, de mərdana,
Fəxr eləsin ata-ana.
Şöhrəti düşüb cahana,
Azərbaycan gözəlləri
Olubdur dillər əzbəri.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. *El aşığı, Azərnaşr, Bakı, səh. 67-68*).

Aşıq Hüseyn Cavanın lirik qəhrəmanı-qəlbi dərin məhəbbətlə döyünən aşıq vəfali ülfətin, məhəbbət və vüsalm (“Şirindir”, “İnanma”) şirinliyini bildiyinə görə, sevgilisinin günəş camalını görəndə eşqin fəraqına dözə bilmir, könlü məst olur (“Dolanır”), yuxuya həsrət qalır. Məcnun sədətli, vəfali aşıq hicrana dözə bilmir, səbri-qərarı kəsilir, xəstə düşür, onun dərдинin əlacı, dərmanı loğmanda -sevgilisinə (“Biləsən”, “Yar necə oldu?”, “Qaşığı kimi kaman yoxdur”, “Yarından ayrılan aşıq”), əgər o gəlməsə, sağlığına güman yoxdur.

Lakin məhəbbət, sevgi yolunda cəfa çəkən aşıq vüsala ümid bəsləyir (“İlqara dəyər”, “Yanan varmı”, “Gözəl olar”), özünə tay ola biləcək “kamil loğman”ın, vəfadarın intizarını çəkir, onunla birgə ömrü başa vurmağı arzulayır. Aşıq öz sevgilisinin gəlişini ilk baharın gəlməsi ilə müqayisə edir, onu çırpınan ürəyi, könlü arzusu bilir. O özünü ayqabaqlı, hilalqaşlı, qumral gözlü, ceyran kimi şux baxışlı, qəlbi

saf olan istəklisindən ayrı təsəvvür etmir, “Xoş gördük”, “Naz gözəl olar”, “Ağrın alım” və s. qoşmalarında aşıqın dili ilə lirik qəhrəmanının sevgilisinə məhəbbətini bildirir:

*Könlü bağçasında açılan gülüm
İlk baharım, təzə yazım xoş gördük!
Çırpınan ürəyim, danışan dilim,
Xoş vüsalm, könlü arzum, xoş gördük!*

*Açılan nərgizim, solmayan lalam,
Ey şirin şərbətim, billur piyalam.
Bülbüləm, eşqindən bilginən lalam,
Telli sazım, xoş avazım, xoş gördük!*

*Ey əbrişin tellim, ayna qabaqlım,
Ey həbəşi xallım, gülgöz yanaqlım,
Ey billur buxaqlım, qaymaq dodaqlım
Aşıq qəlbim, gülər üzüm, xoş gördük!*

*Eşq ucundan dağ çapıram, Şirin, gül,
Dəhanından gül süzülün, şirin gül,
Şirin söylə, şirin danış, şirin gül,
Xoş söhbətim, işvə-nazım, xoş gördük!*

*Mən istərəm heç vaxt ayrı düşməyək,
Əcəl piyaləsin vaxtsiz içməyək,
Ayrılıq dəmidir, bəs öpüşməyək?
Hüseyn deyər, ver muradım, xoş gördük!*

(Aşıq Hüseyn Cavan, *Sədəfli saz. Azərnaşr, Bakı, 1956, səh. 62-63*).

“Ay nainsaf, gör cavanam ya qoca”, “Ağlama gözəl”, “Gözəl”, “Dilbərım”, “Əzizim”, “Yar üzmə, üzmə”, “Dözə bilmirəm” və s. qoşmalarında Məcnun sədətli aşıqın iztirabları, sevgisinin öz eşqi, istəyi və sonsuz məhəbbətini bildirməsi inikasımı tapmışdır.

*Eşqin fəraqına, yar cəfasına
Sevgilim, tableyib dözə bilmirəm.
Lənət gözəllərin bivəfasına,*

Mən öz ilqarımı poza bilmirəm.

*Məhəbbətin məni eyləyib əsir,
Həsrotin qəlbimi qılınc tək kəsir,
Ürəyim çırpınır, əllərim əsir,
Səni vəsf eyləyib yaza bilmirəm.*

*Çıxanda qarşıma sən gülə-gülə,
Mənim şair könlüm dönür bülbülə.
Hüseynəm, hər günüm dönür bir ilə,
Mənə kim çəkdirir coza, bilmirəm.*

*(Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...,
"Yazıçı" nəşriyyatı, 1979, səh. 98).*

"Yetirdi", "Nə qaydadır", "Baxdı tərsinə", "Qana dəymədi" və s. şeirlərində özünə güvənən, xudbin gözəlin etinasızlığı, soyuq münasibəti aşıqi sarsıdır, qəm dəryasına salır, müteoşir edir.

Aşıq Hüseyn Cavan zərif, incə qoşmalarında saf məhəbbət, eşqə sədaqət, xoş ülfət təlqin edir, ilqarsız, əhdi-peymanı pozan, etibar-sız adamları lənətləyir. "Ar olsun sənə" qoşmasında aşıq "ilqarından dönmən", "əhdinə yalançı", "üzüqara" gözəli ittiham edir.

Aşıq Hüseyn Cavan yaradıcılığında nikbin əhval-ruhiyyə, həyata bağlılıq hissi güclüdür. O, cəmiyyətdə firavan, xoşbəxt yaşayan Azərbaycan qadınlarının mənəvi-əxlaqi saflığını, sədaqətini, böyük məhəbbətini və yaşayıb-yaratmaq eşqini əlvan boyalarla, real və şairanə vəsf edir. Aşığın "Nərgiz", "Şəfiqə", "Maral", "Firəngiz", "Dilbər", "Zeynəb", "Gülxanım" və s. qoşmaları da bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Aşıq Hüseyn Cavan ayrı-ayrı gözəlləri konkret, fərdi təsvirində oxucunun diqqətini qadının təbii gözəlliyinə cəlb edir: gözəlin xumar baxışları maralı, ceyranı, yanaqları gül-çiçəyi xatırladır. Onun xəyalı çaşdıran ala gözüne, qara qaşına vəsmə, sürmə yaranışından çöküldür. Aşıq belə gözəllərin misilsiz hüsnünə, əql-kamalına vurğundur, onlara öz eşqindən, sədaqətindən danışır, xoş söz-söhbət, məhəbbət təmənnasındadır.

Aşıq Hüseyn Cavanın yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri güclüdür. Bu onun istər Cənubi Azərbaycanda yaşadığı dövrdə, istər

sə də sonralar vətən məhəbbəti, ayrılıq və həsrət mövzusunda yazdığı şeirlərdə aydın nəzərə çarpır.

Məlum olduğu kimi, 1938-ci ildə, sovet Azərbaycanından ailəlikcə Təbrizə köçüb burada yaşaması, 22 yaşlı gənc üçün ağır, sıxıntılı olur. Çünki mürtəce İran hökuməti azərbaycanlılara ana dilində oxumağı, hətta danışmağı qadağan etmişdi.

Sarı simli, sədəfli sazı sinəsində qəlblə fərəh və sevinc dolu gənc aşıq isə doğma xalqına Şimali Azərbaycandan, öz əməyi ilə xərüqələr yaradan sadə adamlardan danışmaq arzusunda idi. Müstəbid Rza şah hakimiyyəti dövründə azadlıq aşıqi susmağa məcbur idi. Buna baxmayaraq Aşıq Hüseyn yeri düşdükcə, həmvətənlərini ayıq olmağa, birliyə, vətənin, xalqın gələcəyini düşünməyə səsləyirdi. Onun "Oxuyun" (1938), "Daş olsun" (1939), "Nar olub mənə" (1939) və s. şeirləri bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu qoşmalarda Aşıq Hüseyn Cavan "Fələyin çəhrindən" "aləmə gen dünya"nın ona dar, şirin deyib-gülməyin, danışmağın qadağan olmasından, hər saatın bir ilə, iqbəlinin tərsinə dönməsindən, qüسسə-kədərlə əbədi, tənha qalmasından, ömrünün ah-vayla keçməsindən şikayətlənir. Lakin qəm-qüسسə, kədar aşığın poeziyasında öteri səciyyə daşıyır. Vətənin, xalqın xoş gələcəyinə inamı onun poeziyasına mübarizə əhval-ruhiyyəsi, nikbinlik bəxş edir.

Aşıq Hüseyn Cavan "Oxuyun" qoşmasında yazır:

*Gözəl sənətkarlar, el aşıqları,
Mənim bu nəğməmi eldə oxuyun!
Saz-söhbət məclisi yaraşıqları,
Şövqə gəlin, şirin dildə oxuyun!*

*Əlimdə danışmır sədəfli sazım,
Yetişmir dostlara şirin avazım,
Açılmır baharım, açılmır yazım,
Yaranmışam nə bəd ildə, oxuyun!*

*Hələlik İranda belədir qayda,
Ağalar aşığı sevmir, nə fəyda,
Böyük məclislərdə, nişanda, toyda
Bəzən postdə, bəzən zildə, oxuyun!*

*Bülbüləm, qəfəsim olubdur qala,
Yerə-göyə sığmır çəkdiyim nala,
Göz tikmişəm səhər-axşam Şimala,
Könlüm qalıb doğru yolda, oxuyun!*

*İqbal üz döndərdi, bəxt məndən küsdü,
Vətəninə Cavan Hüseyn məhbusdu,
Bu şəri yazmaqda budur ki, qəsdı,
Şönlə ölkədə, azad eldə oxuyun!*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Şerlər. Azərneşr, Bakı, 1962, səh. 5).

1941-ci ilin avqustunda Sovet Ordusunun Cənubi Azərbaycana daxil olması geniş xalq kütlələri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Ölkədə özbaşınalığa son qoyuldu, demokratik əhval-ruhiyyə gücləndi.

Aşıq Hüseyn sazını kökləyib el arasında çıxdı, şirin-şirin çalıb çağırmağa başladı. Onun 1941-ci ilin oktyabrından Təbrizdə Azərbaycan dilində buraxılan ilk qəzetdə — "Vətən yolunda" qızıl əsgər qəzetində də siyasi məzmunlu şerləri dərc edilir. 1941-1946-cı illərdə Aşıq Hüseyn Cavanın ictimai və ədəbi fəaliyyəti güclənir. Bu dövrdə onun yazıb-yaratdığı şerlər — "Ellərin sənəti var" (1943), "Görməduz" (1943), "Ay Seyid" (1944), "Dosta aşıqəm" (1945), "Təzə gül, təzə" (1945), "Mən də əsgərəm" (1945) və s. həyatın tələbindən doğan, əməkçi kütlələri azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyən əsərlər idi.

Aşıq Hüseyn Cavan mürtece İrən hakimlərinin, orbabların, din xadimlərinin riyakar siyasətinə, özbaşınalığına və satqınlığına dözə bilmir, Görməduzun igid oğullarını silaha sarılmağa, yadellilərə ana torpaqdan qovmağa çağırır.

"Ay seyid" qoşmasında isə mühacirətdən İrana qayıdıb xalqa amansız divan tutan ingilis çəsusı Seyid Ziyəddin Təbətəbainin hiyləsini, satqınlığını və qəddarlığını ifşa edir. Ona üz tutub deyir:

*Silaha sarılıb bu Təbriz əhli,
Gəlir vətənimin günəşli fəslı,
Bir vaxt olacaq ki, Səttərxan nəslı,
Eyləyəcək sənə divan, ay Seyid!*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Şerlər, Azərneşr, Bakı, 1962, səh. 12).

Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı güclənmişdi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi ətrafında sıx birləşən fəhlə və kəndlilər öz

azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə qoşulurdular. Belə bir dövrdə Aşıq Hüseyn Cavan inqilab fədaisi kimi ictimai fəaliyyətini gücləndirir, eyni zamanda sazı və sözü ilə ümumxalq işinə kömək edirdi. O, "Mən də əsgərəm" qoşmasında həmvətənlərini hər kəsə vətəndaşlıq borcunu qeyrətlə yerinə yetirməyin vaxtı çatdığını söyləyir:

*Ucalsın hər yanda inqilab səsi,
Qalmasın şahların qara kölgəsi,
Şimaldan nur alsın hər Şərqi ölkəsi,
Çıxsın azadlığa, gözəl dövrəna.*

*Qabağı tutulmaz qaynar bulağın,
Nuru sönməz el yandıran çırağın,
Keşiyində durmaq ana torpağın
Böyük vəzifədir hər bir insana.*

*Biz şairik, sözün düzün yazırıq,
Əhrimənə dərin quyu qazırıq,
Yurdumuza can verməyə hazırıq,
Qurban yaranmışıq Azərbaycana.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Şerlər. Azərneşr, Bakı, 1962, səh. 13).

İnqilabi döyüşlərin tufanında Aşıq Hüseyn Cavanın azadlıq mahnıları hamını ruhlandırır. Milli-demokratik hərəkat gücləndiyi zaman onun siyasi məzmunlu şerləri geniş kütlələrə ictimai hadisələrdən baş açmağa, qətiyyətli, dözümlü və cəsur olmağa kömək edirdi.

Milli-demokratik hökumətin yaranmasından sonra Cənubi Azərbaycanda baş verən yeni ictimai hadisələr, dəyişikliklər aşığın incə, zərif qoşmalarında əlvan bəyalarla təsvir olunurdu. O, "Təzə gül, təzə" rədifli qoşmasında yeni dövrənin insanların taleyinə, həyatına bəxş etdiyi bəxtiyarlığı, səadətli ustalıqla əks etdirir. Aşıq boranlı qışın yerinə gözəl yazın gəlməsi ilə gülüstanda təzə-tər güllərin ana yurdu cənnətə döndərməsinin xoş bir vaxta təsadüf etməsinə "həyat təzə, dövrən təzə, gül təzə" deyər sevinir. Sənət aləmində izi, xalqın ürəyində sözü qalacağına, gözü-könlü şad olacağına inamla sədəfli sazını sinəsinə sıxıb gur səslə deyir:

... *Baş veribdir səadətın ulduzu,
Qızarıb lələ tək həyatın üzü.
Zülmün, osarətin qalmayıb izi
Şad ol könlüm, sevin təzə, gül təzə.*

...*Baş ucalıb Azərbaycan dağları,
Gülür xalqımızın gözəl çağları,
Çiçək açıb bağçaların bağları
Bülbül təzə, gülşən təzə, gül təzə.*

*Qardaş sıxır qardaşının əlini,
Tapıb doğma, şirin ana dilini.
Nuru bürüyübür Şərqi elini,
Ölkəmizdə açıb təzə gül, təzə.*

*Açılan güllərin solmasın, vətən,
Xar gəlib gül dibin almasın, vətən,
Nə qəmin, nə qüssən olmasın, vətən,
Üstünə gün doğub təzə gül, vətən...*

(*Aşıq Hüseyn Cavan. Qoşmalar.
Azərbaycən, Bakı, 1959, səh. 104–105.*)

Aşıq Hüseyn Cavan öz xatirəsinin bir yerində yazır: "... ağı saç-
lı Seyid Cəfər Pişəvəri Həbsxandan azad olduqdan sonra Tehrandan
inqilab ocağı Təbrizə gəldi. Burada Firdovsi xiyabanında özünə bir
balaca kabinet düzəltdi: şairləri, yazıçıları, inqilabçıları ehtiramla yı-
ğıb söhbət etdi, onlara məsləhətlər verdi.

Şah qoşunları Cənubi Azərbaycandan qovulduqdan sonra Təb-
rizdə milli dövlətin sayəsində Qızılbaş ordusu yarandı. Dövlət teatrı
açıldı, filarmoniya yarandı... Xalq öz doğma sənətinə fərhlə qulaq
asmağa başladı. Filarmoniyada aşıqlar ansamblı yarandı. Əli Tudə fi-
larmoniyanın direktoru, mən də aşıq ansamblının bədii rəhbəri işlə-
dim" (Aşıq Hüseyn Cavan. Tərcümeyi-halım, əlyazması).

Aşıq Hüseyn Cavan milli hökumətin mədəni tərbirlərində fəal
iştirak edir, xalq hakimiyyətinin möhkəmlənməsi üçün var qüvvəsini
əsirgəməirdi. Yeni ictimai mühit onun poetik yaradıcılığında inqilabi
motivlərin güclənməsinə ciddi təsir göstərir. Aşığın o dövrdə yaratdı-

ğı siyasi məzmunlu əsərləri içərisində "Qüdrətimiz var" şəri xüsusilə
seçilir. Həmin qoşmanı Aşıq Hüseyn Cavan ilk dəfə 1946-cı ilin orta-
larında Təbriz Dövlət Teatrının "Şiri Xurşid" salonunda oxumuşdur.
O zaman İran şah hökuməti ilə Azərbaycan milli hökuməti arasında
Təbrizdə qızğın danışıqlar gedirdi. Şah dövlət nümayəndələrinin baş-
çısı-baş nazir Qəvam -Əs Səltənənin birinci müavini Müzəffər Firuz
öz adamları ilə konsertə gəlmişdilər. Şair Əli Tudə yazır: "Salon ağ-
zına qədər adamlarla dolu idi. Danışığ üçün Tehrandan Təbrizə gəlmiş
şah dövlətinin nümayəndələri də qabaq lojada öyləşmişdilər. Çıxışlar
arasında Aşıq Hüseyn səhnəyə gəldi. O deyəsən qəsdən üzünü loja-
ya gələnlər nümayəndələrə tutub "Qüdrətimiz var!" qoşmasını oxuyur-
du. Şərin məzmununda Azərbaycanın qəhrəmanlıqlarla dolu qüdrət-
indən danışılırdı. Aşıq şəri oxuyub qurtarırkən bütün salon ayağa qal-
xıb onu alqışladı. Elə bu zaman Tehran nümayəndələri də qeyri-ixti-
yari olaraq ayağa qalxdı və ona əl çalmağa başladı".

Aşıq Hüseyn Cavanın fərəh və qürurla oxuduğu şerddə deyilirdi:

... *Bizim kimdən qorxumuz yox
Hamımız bir can kimi,
Əldə silah dayanmışıq,
Budur nigəhbən kimi,
Ana yurdu qoruyuruq
İgid Səttarxan kimi.
Çünki bizə tərbiyəni
O mərd qəhrəman verib.
... İndi bizim ölkəmizdə
Sonsuz qüdrətimiz var,
Hər kim bizə kəc baxarsa,
Ona nifrətimiz var.
Şərqi elinə işıq salan
Milli dövlətimiz var,
Vətən bizi bu dövlətin
Yolunda qurban verib.
Cavan Hüseyn yatmagılən,
Gecə-gündüz yaz gılən,
O qan içən cəlladların
Məzarını qazgılən,*

*Çiyində saz, əldə tüfəng
Düşməni başı əzgilən
Vətəni tərif ele
O, Şərqə təkən verib.*

*(Aşıq Hüseyn Cavan. Azadlıq mahnıları.
Azərneşr, Bakı 1950, səh.31-32).*

Sədəfli sazın mübariz təraneləri aşığın kəskin, mərdi-mərdəne deyilmiş sözlərinin təsirini artırır. İrənin mürəccə hakim dairələri Aşıq Hüseyni “şurəvilərin təbliğatçısı”, “üsyankar şair” kimi tanıyırdılar. S.C.Pişəvəri Müzəffər Firuzin el sənətkarına xalqın sonsuz məhəbbətindən təəccübləndiyini görüb Aşıq Hüseyn Cavanı konsertdən sonra yanına çağırırdı, ondan soruşur:

—“Aşıq Hüseyn, Siz harahınsınız? —Bu sual gözlənilməz olsa da —Qarabağ mahalının Ut kəndindənəm—dedikdə Müzəffər Firuz təəccübünü gizlədə bilmədi:

—Siz Cənubi Azərbaycanın Ut kəndindəsiniz?

—Bəli, ağaya Müzəffər Firuz.

Sonra o, hiyləgərcəsinə gülümsəyərək əlimi sıxıb: —Yaxşı oxuduğunuz üçün minnətdaram—dedi,

Nazir müavininin hiyləsini alt-üst edən S.C.Pişəvəri Müzəffər Firuzə dedi ki, siz nə üçün Azərbaycana inanmırsınız? Bu torpaqda yüzlərlə Hüseyn kimi oğullar yaşayır. Əfsuslar olsun ki, siz onların dilini lal, qulağını kar, gözünü kor etmişsiniz. İndi isə özünü inamınız olmadığı halda onu üsyancı, şurəvilərin təbliğatçısı deyər damğalayırırsınız”.

İrənin irtica qüvvələri Cənubi Azərbaycanda demokratik idarə üsuluna dözə bilmirdilər. Onlar fürsət düşən kimi azadixahlara divan tutmağa başladılar: əyalətlərdə qırğın, dar ağacı, sürgün on minlərlə adamın həyatını zəhərlədi.

İrəni şah qoşunları ingilislərin fitnəsi ilə Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hökuməti devirdi. Bu dövrdə minlərlə qaçqınlar kimi Aşıq Hüseyn Cavan da Şimali Azərbaycana pənah gətirdi.

1946-cı ildə doğma yurdun fəlakəti, irtica qüvvələrin insanların başına gətirdiyi müsibətlər aşığın yaradıcılığına kədərli motivlər daxil etdi.

“Çoban və Lalə”, “Üroyimin parası” qoşmalarında Aşıq Hüseyn

Cavan iki istəklinin qovuşmaq həsrətindən, vüsal eşqindən bəhs edirsə, bir tərəfdən də “yar-yarıma həsrət ilə baxmasın”, “para qəlbə bir” olsun deyər, bütöv xalqı iki yerə ayıran tarixi taleyin ədalətsizliyinə etirazını bildirir. O, “Nəyin üstədir” qoşmasında Arazın “qoynunda çatılan dəmir körpülər”in, ağır dirəklərin “bir sinənin, bir ürəyin üstə” dayandığını söyləyir. Sonra yazır ki, mən də suyu ağudan acı olan Araz kimi kədərli, cəlalı dağılmış haldayam. Aşığın pərişanlılığı doğma yurdun fəlakəti ilə bağlıdır: çünki Cənubi Azərbaycanda ah-fəqan orşə qalxır, günahsız qanlar axıdılırdı...

Ürəyi qəm-qüسسə, kədərlə dolu aşıq Şimali Azərbaycana pənah gətirdiyi gün xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovla görüşür. Onun “Təbrizdə nə gördün?” sualına Aşıq Hüseyn Cavan bədahətən ürək yanğısı ilə “Gördüm” qoşmasını söyləyir. Təbrizdə min arzu ilə döyünən ürəklər qana dönmüş, gülşənlər, qönçəli bağlar pozulmuş, bülbül ovlağında kor yapalaqlar hökmranlıq edir:

*Dəhşətli bir gecə, qorxulu gecə,
Həsət ürəkləri yaxırdı, gördüm.
Təbrizin üstünə çökürdü zülmət,
Azad ürəkləri sıxırdı, gördüm.
Cəlladlar yerində yarlı- yaraqlı,
İgid oğlanların qolları bağlı,
Ağbircək analar sinəsi dağılı,
Gözündən qanlı yaş axırdı, gördüm.
Qızlar geyinmişdi qəm libasını,
Tuturdu qəlbində qardaş yasını.
Körpə səsleyirdi öz atasını,
Gözlərdə ildırım çaxırdı, gördüm...*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...

“Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh.4).

“Gördüm”, “Bəs”, “El əmanəti”, “Təbrizim” şeirlərində ayrılıq, həyəcən, iztirab el nəğməkarının dərin kədərləndiyini göstərsə də, onun gələcəyə sarsılmaz inamını ifadə edir. Onun “Təbrizi” qoşması bu cəhətdən səciyyəvidir:

*Ey insan cəlladı, qudurmuş yağı,
Nahaqdan batırma qana Təbrizi!
İntiqam günləri gələr yetibər,*

*Bəsdı, götürmə sən cana Təbrizi!
Qorxutmaz Təbrizi nə ölüm, nə dar,
Ondadır özəmət, mətənət vüqar.
O, bilir dünyada haqq, ədalət var
Qoymarıq odlara yana Təbrizi!
O qara buludlar, əsən tufanlar,
Bir zaman Təbrizin gücünü anlar.
Azadlıq uğrunda tökülən qanlar
Döndөрөcək gülüstana Təbrizi!*

*Min bir ox dəysə də yaranılmaz o,
Qılıncla kəssələr paralanmaz o,
Xalqımdan əl çəkib aralanmaz o,
Bilir Azərbaycan ana Təbrizi!*

*Ana çox istəyir öz övladını,
Unutmaq olarmı ana adını?
Hüseyn yaxşı tanıır öz ustadını,
Ayırmaz özündən yana Təbrizi.*

(*Aşiq Hüseyn Cavan, Şerlər. Azərənşr, Bakı, 1953, səh.30*).

Sonralar da Aşiq Hüseyn Cavanın poeziyasında Təbrizin gələcək bəxtiyar günlərin inam əksini tapmışdır. "El kimi" (1952), "Vətənin arzusu" (1956), "Təbriz" (1962) qoşmalarından görüldüyü kimi, Şimali Azərbaycanda həmvətənlərinin səadət dolu, xoşbəxt həyatının şahidi olan aşığın doğma yurdu, bacı-qardaşları yadına düşəndə ixtiyarsız olaraq qaşları çatılır. Buna baxmayaraq onun qəlbində sədəfli sazını sinəsinə sıxıb dilləndirmək, bahar bülbülü kimi cəh-cəh vurmaq, elləri qəm-qüssədən çıxarmaq arzusu oyanır. O, istəyir ki, Təbrizin al bayrağı uca dursun, ellər səadətə qovuşsun.

"Vətənin arzusu" şerində Təbrizin zülm, əsarət pəncəsindən xilas olmasını, zindanda əzab çəkən igidlərin məramına çatmasını, körpələrin firəvan boya-başa çatmasını, ellərin-obaların bəxtiyar yaşamasını arulayır. O, Təbrizin haqq, ədalət yolunda azadlığa çıxmasını, xoşbəxtliyini bütün yer üzündə bəşəriyyətin əbədi səadətinə ayır təsəvvür etmir. Aşiq Hüseyn Cavan istəyir ki, bütün yer üzü nura boyansın, o da bayram paltarını geyinib əlində telli saz diyarbadıyar göz-

sin, nəğmələr oxusun...

Təbrizin "körpəsayığı boynuna sarılmaq, doyunca baxmaq" həsrətində olan aşiq elləri bir-birindən ayıran, minlərlə insanların sıxıntıya, qəm-qüssəyə düşər edən şah üsul-idarəsini, mürtece fikirləri hakimləri yandırır-yaxmağa, xain ürəkləri "intiqa əşqiylə" süngüləməyə bir fədai kimi hazır olduğunu bildirir. Sonda yazır:

*Cavan Hüseyn, Gecə-gündüz intizar,
Yaralı qəlbində min bir arzu var.
Qoynunda quraydım xəzənsiz bahar—
Mən də öz borcumdan çıxardım, Təbriz!*

(*Aşiq Hüseyn Cavan. Bahar kimi
"Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 19*)

El nəğməkarının müqəddəs vətəndaşlıq borcu vətənə, xalqa əsgərsayağı xidmət etməkdir. O, Cənubi Azərbaycanda milli demokratik dövlətin yarandığı günə —21 Azər gününə həsr etdiyi "Bu gün həm fəxrindir, həm vüqarımdır" adlı şerində aşiq özünün səfərbər əsgər olduğunu söyləyir.

Aşiq Hüseyn Cavan "Ey şanlı firqəm" şerində mənsub olduğu Azərbaycan Demokratik firqəsinin yenilməz qüdrətindən, xalqa bağlılığından, "Yadigar" şerində isə partiya sayəsində bəxtiyar, xalqa, vətənə minnətdar, el içində nəğməkar, yoxsullara havadar olmasını bildirir.

"Yadigar" şerinin son bəndində yazır:

*İlham al gülgün səhərdən,
Danış hünərdən, zəfərdən,
Böyük Aşiq Ələsgərdən
Yadigarsan, Cavan Hüseyn!*

(*Aşiq Hüseyn Cavan. Şerlər. Azərənşr, Bakı, 1962, səh. 36*).

"Küsmə mөndən" (1947), "Sirdaş oldu" (1947), "Gözəl" (1948), "Qaradağ" (1949), "Gül dəstəsi" (1949), "Qızım" (1950), "Fədai dostuma" (1954), "İntizar gözlləri yollara baxır" (1955), "Həkim qız" (1961), "Yoxdur" (1962), "Loğman kimi" (1964), "Xəbər al" (1964), "Görüşmür niyə" (1978) və s. şerlərində aşiq Cənubi Azərbaycan həmvətənlərinin başına gətirilən müsibətləri, onların mənəvi iztirablarının, mübarizə əzmini, gələcəyə ümid və inamını təsirli, inandırıcı vermişdir. Aşiq Hüseyn Cavanın gözü yolda, qulağı sədə-

dir. Doğma yurdundan ayrı düşmüş aşığın könü sınıq, qəlbi yaralı quş kimi çırpınır: Təbrizin Ərk qalasına salınmış gözəlin, İrandan şəklini göndərmiş qızının, gah da cəbhədə əri həlak olmuş qadının məhzun baxışında, solğun çöhrəsində pərişanlıq görəndə aşığın ürəyi od tutub yanır. O, hətta bəzən ümitsizliyə qapılır:

*Gecələr göynəyər, gündüzlər sızlar,
İntizar könülümün yarası çoxdur.
Mın təbib yığılıb, mın məlhəm qoysa
Bilirəm dərdimin çarəsi yoxdur.
Ayrılıq könümdə buraxdıqca iz,
Ürəyimdə dərdim artır birə-yüz.
Arzularım böyük, qəzəbim dəniz,
Vətənsiz könülümün parası yoxdur...*

(Aşıq Hüseyn Cavan. *Danış telli sazım.
Azərbayc, Bakı, 1966, səh.21*).

“Xəyala düşdüm” qoşmasında Aşıq Hüseyn Cavan özündə baş verən anlaşılmaz əhval -ruhiyyənin, dörd-kədərin, sarı simdən qoparıcı notların əsl səbəbini aydınlaşdırır. Bu səpgidə qələmə aldığı bütün şerhlərində Cənubi Azərbaycanın tufanlı, qaranlıq günlərinin arxasında dan yerinin söküldüyünü, günoş şəfəqlərinin qızartısını görür. O görür ki, ana torpağın qeyrətli oğullarının köməyi ilə bir gün Təbriz qızıl bayrağı qaldıracaq, vətən azadlığa qovuşacaqdır. Aşıq Hüseyn Cavan öz xoşbəxtliyini, cəlalını və bəxtiyarlığını bunda görür.

*Gözlorim vətəni qəmli görəndə,
Dərdim təzələndi, xəyala düşdüm.
Xalqın naləsindən, xalqın ahundan
Alışdım odlara, bu hala düşdüm.
Cəlladlar əlində dağıldı vətən,
Ayrıldı analar öz körpəsindən.
Elin fəryadını eşitdikcə mən
Dolandım mahaldan- mahala düşdüm.
O zaman gülərəm, xalq ola azad,
Vətəndən kəsilə bu nalə fəryad...
Balalar boy atıb, açsa qol- qanad
Deməzlər ki, dərde, zavala düşdüm...*

(*Yənə orada, səh.43*)

Aşıq Hüseyn Cavanın Vətəndaşlıq hissi ilə dolu şerhlərində doğma xalqın, vətənin bəxtiyar, xoş həyatı ilə yanaşı, sıxıntılı, ağır günlərini əks etdirmişdir. Onun qəm -qüssə, kədər ifadə edən şerhləri belə oxucuda bədbinlik deyil, mübarizə ruhu, gələcəyə inam hissi aşılayır. Bu cəhətdən Aşıq Hüseyn Cavanın siyasi lirikası aşıq poeziyasını zənginləşdirir, onda mübarizlik motivlərini gücləndirir.

İlk gənclik dövründən el aşığı—Aşıq Hüseyn Cavan sədəfli sazı ilə xalqa xidmət etmişdir. Onun könül rübəbi yarım əsrdən artıq sarı simlərin səhri təranələri ilə doğma vətən torpağını, xalq həyatını tərənnüm etmişdir.

El nəğməkarı sadə adamların fikir və duyğularını, arzu-istəklərini, həyat eşqini və mübarizə özmini əlvan, zəif bədii boyalarla əks etdirməklə, xalqın həyatının poetik salnaməsində parlaq səhifələr yaratmışdır. Bu təsadüfi deyildir. İstedadlı aşıq sənətə böyük qayğı və tələbkərliliklə yanaşı, öz həmkarlarından xalqın mənəvi sərvətini həssaslıqla yanaşmağı tələb edirdi. Onun sənət, sənətkarlıq haqqında fikirləri bu cəhətdən maraqlıdır.

Aşıq Hüseyn Cavan şerə, sənətə elin mənəvi sərvəti kimi baxır, sənətkarı doğma xalqın nəğməkarı hesab edir. O özü də bütün yaradıcılığı boyu əsil vətəndaş şair, qüdrətli aşıq kimi doğma xalqa xidmət göstərmişdir.

Aşıq Hüseyn Cavan qüdrətli vətənpərvər el aşığı, kamil sənətkar kimi Aşıq Ələsgər ədəbi məktəbinə mənsubdur. O, kiçik yaşlarında söz və saz sənətinin korifeyi sayılan ustad Aşıq Ələsgərin doğma yurdu Göyçə mahalında təlim-təربiyə almışdır. O, böyük ustadın qardaşı oğlu Aşıq Musaya şagirdlik etdiyi müddətdə Aşıq Ələsgərin oğlu Talibin və qardaşı oğlu Nəcəfin mühitində boya-başa çatmış, onların məclislərində iştirak etmişdir. Məhz bura, səfalı Göyçə onun söz və saz sənətinin beşiyi olmuşdur. Aşıq Hüseyn Cavan Aşıq Ələsgərin tükənməz sənət çeşməsindən bəhrələnməyə həmişə can atmış, ona müqəddəs məktəb kimi baxmışdır.

Aşıq Hüseyn Cavan “Oldu” qoşmasında onun boya-başa çatdığı ədəbi mühitin bədii yaradıcılığına təsirini, eyni zamanda Aşıq Ələsgərin aşıq poeziyasının yeni çıxışı salmasını, yeni ədəbi məktəb yaratmasını və onun zəngin ədəbi irsinin yetirmələri tərəfindən qayğı

ilə öyrənilməsi və geniş təbliğini ifadə edir. O özünü el sənəti ordusunun sırası oşğəri hesab edir:

*Körpəlikdən məni məftun çöyən
Bu şirin söhbətlər, bu sözlər oldu.
Hər görəndə min bir mona söyləyən
Bu sirrli baxışlar, bu gözlər oldu.*

*Ələsgər sənətin tacidarıdır,
Aşıq ordusunun bayraqdarıdır,
Elin vüqarıdır, iftixarıdır—
Şöhrəti bu sazlar, bu sözlər oldu...*

*Hüseyn do bu yolda bir yol and içdi,
Sazın köynəyini alovdan biçdi,
Odlardan adladı, alovdan keçdi,
Könlünü yandıran bu gözlər oldu.*

(Aşıq Hüseyn Cavan, Danış, telli sazım.
Azərbayc, Bakı, 1996, səh. 21).

O, "Sənət qartalı", "Aşıqların atasıdır Ələsgər", "Danışaq" və s. qoşmalarında da böyük ustadın aşıqlıq sənətində mövqeyindən bəhs edir.

Qüdrətli aşığın məzarı önündə yazdığı "Sənət qartalı" qoşmasında Aşıq Ələsgərin "sənətin canlı heykəli" adlandırılan Aşıq Hüseyn Cavan onu eşqə təbib, ürəyə cərrah, nəğmələrə sultan, şerlərə şah hesab edir; "sənət sirrini" ondan böyük səbrlə öyrənməyi özünə şərəf bildiyini söyləyir. "Cavan Hüseyn" qoşmasında isə "aydın səhərdən" ilham alıb hünər və zəfəri tərənnüm edən aşıq özünü iftixarla böyük Aşıq Ələsgərin yadigarı hesab edir.

Aşıq Hüseyn Cavanın Aşıq Ələsgərə Azərbaycan aşıq sənətinin ən uca zirvəsi kimi pərəstiş etməsi, onun misilsiz sənətkarlıq qüdrəti ilə, xəlqiliyi ilə bağlıdır. Aşıq Ələsgərin sözün həqiqi mənasında öz tərəvətli, olvan, ecazkar sənəti ilə aşıq poeziyasında yeni səhifə açmışdır. Aşıq Hüseyn Cavan böyük ustada həsr etdiyi qoşmasında bu fikri verməyə çalışır:

*Nə qədər dünya var, bəşəriyyət var,
Günəş kimi qalasıdır Ələsgər.*

*Aşıq var, sevgi var, saf məhəbbət var,
Məhəbbətin bədəsidir Ələsgər.*

*Söz məhəki, sərrafların ustadı,
Qızıl səhifədə həkk olub adı,
Könlülər sevinci, ağızlar dadı,
Anaların laylasıdır Ələsgər.*

*Sözüylə qəlbləri edib çıraqban,
Eşqin bimarına olubdur loğman.
Kiçik sinəsində böyük bir ümman,
Bəhrlərin dalğasıdır Ələsgər.*

*Səməndimi hər tərəfə çapmışam,
Gövhərin mədənin bunda tapmışam.
Söz mülkündə bürcü-qala yapmışam,
Sözlərimin qalasıdır Ələsgər.*

*Tükənməz xəznəli, hatəm səxalı,
Kəlməsi yaqutdan, dürdən bahalı,
Cavan Hüseynin cahı-cəlalı,
Gözlərinin şölesidir Ələsgər.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...
"Yazıcı" nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 46).

Aşıq Hüseyn Cavan bir sənətkar kimi Aşıq Ələsgər sənətinə arxalanır, ondan bəhrələnməyə, ona layiq varis olmağa çalışırdı. "Ellərin sənəti var" (1943), "El aşığı" (1945), "Aşıqəm" (1949), "Sənətim" (1949), "Sənətkara aşıqəm" (1949), "Çəkicim var, orağım var" (1953), "Bilməmişəm" (1961), "Sənətlə tanın" (1961) və s. qoşmalarında aşıq vətəne, xalqa və sənətə bütün varlığı ilə bağlı olmasından döno-döno iftixarla danışırdı.

Doğma vətənidən ilham alan ("El aşığı") aşığın təbi bulaq tək qaynayır. El dərdi, el qayğısı çəkən od ürəkli aşığın vətən eşqi ("Bilməmişəm") ona könül sevinci, öyilməzlik, mətinlik vermişdir. Borana, tufana düşsə də, nə qorxu, nə ölüm onu sarsıda bilməmiş, hər yerdə o öz sözünü mərdi-mərdana deməkdən çəkinməmişdir. Onun kö-

nül rübabı sızılı bilməmişdir. Çünki o, günəşli ölkənin xalq aşığı olduğundan ("Aşıqəm") öz sənəti ilə şöhrət tapıb ucalmışdır. Bu gün də sənətkar öz sözü və sazi ilə bir əsgər tək vətənin keşiyində dayanmışdır. Savalının zirvəsindən doğma yurduna baxmaq, Təbrizin köksünə ulduzlar taxmaq ("Nakam ölmərəm"), zəfər nəğməsini zildən oxumaq aşığın arzusudur. Onun zəfər nəğməsi yer üzündə dalğa-dalğa ("Ellərin sənəti var") yayılır, əsarətdə yatanları ayıldır, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə səsləyir.

"Qaradağlıyam" qoşmasında vətəndaş-aşıq, el nəğməkarı yalnız öz mövqeyini deyil, mübarizə dolu şəərəfli ömür yolunu da obrazlı, bədii boyalarla ifadə etmişdir:

*Kim soruşa, xəbər alsə əcdadım,
Oddan yaranmışam, odlar oğluyam.
Xalqın aşıqiyəm, Hüseyndir adım
Azərbaycanlıyam, qaradağlıyam.*

*Həqiqətdən qoyulubdur təməlim,
Günəş kimi işıqlıdır əməlim.
Azad qələmim var, yaradan olim,
Körpəlikdən vətənimə bağlıyam.
Nə huşa getmişəm, nə də yatmışam,*

*Əsrlərin qəlbinə ilmə atmışam.
Gözümün nuriylə göz yaratmışam,
Zər kəson zərgərəm, zəri zağlıyam.*

*Şair kimi səmaları süzmüşəm,
Qəvvas kimi bəhrələrdə üzmüşəm.
Kitablar köksünə inci düzmüşəm,
Xəzansız bağçalı, yaşıl bağlıyam.*

*Çağlar kimi çağlamışam, axmışam,
Bəndlər uçurmuşam, sədlər yıxmışam.
Döyüşlərdə sınaqlardan çıxmışam.
İgid Səttarxanam, qoç Koroğluyam.*

*Aşığı arxasız sanmasın yadlar,
Mənimdir şən həyat quran övdlər.
Şairlər, alimlər, kamil ustadlar
Yaxşı bilir məramımda doğruyam.*

*Azadlıqda mənim haqqı-sayım var,
Xoşbəxtlər içinde şirin payım var,
Sönməz günəşim var, nurlu ayım var,
Mən Cavan Hüseyinəm, gözəl çağım var.*

(Aşıq Hüseyin Cavan. Bahar kimi...
"Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 49-50.)

Aşıq Hüseyin Cavan əsl xalq aşığı, kamil sənətkar, söz sənətkarıdır. O, aşıqlıq sənətini bütün incəliklərinə qədər bilir. Bütün el havalarını sədəfli sazında məharətlə çalmağı bacaran Aşıq Hüseyin Cavan şifahi xalq poeziyasını dərinləndirən öyrənmişdir. O, aşıqlıq sənətini öyrənlərə də tələbkarlıqla yanaşır.

Aşıq Hüseyin Cavan gənc həmkarlarına "Aşıq" (1949), "Tez öyrən" (1954), "Gör" qoşmalarında el sənətinə saf, təmiz hisslərlə gəlməyi məsləhət görür. O, hər şeydən əvvəl, aşıqdan fikirləşib danışmağı, haqq söz söyləməyi tələb edir. Çünki yalan söz sənətkarı hörmətdən salar, eldən ayırır. Ancaq gövhər-həqiqi söz aşığın üzünü ağ edər, onu ölməzliyə qovuşdurur:

*...Düz sözdür insanın əsil dayağı,
Ləkə tutmaz təmiz qəlbin varağı,
Bir şəxsin ki, haqdan yana çıraqı,
Müxənnət əliylə qaralar mı heç?*

*İnanma oğyara sən Cavan Hüseyin,
Fəxr et sənətinlə, elinlə öyün:
Xalqı sevən ürək, düşünən beyin
Özünü elindən aralar mı heç?*

(Aşıq Hüseyin Cavan. Bahar kimi...,
"Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 79)

Odur ki, Aşıq Hüseyin Cavan aşıqlıq həvəsinə düşən hər kəsə "əvvəlcə mərifət, sonra söz öyrənməyə", dost, yar-yoldaşa məhrəbən olmağı və şən həyatdan ilham almağı tövsiyə edir. Onun fikrincə, xal-

qın arzu- istəyinin ifadəsi—aşiq nikbin, mübariz, dosta-dost, düşməne-düşmənlərdir. Aşiq el adətini bilməli, “mənəm-mənəm”likdən əl çəkməlidir. Belə olmasa, aşiq Vətənin hər cəfasına dözməz, onun tərənnümçüsü ola bilməz.

Aşığın sənət palitrasında söz əsas ifadə vasitəsi olduğuna görə ona həssas münasibət, qayğı başlıca şərtir. “Söz qiymətlidir”, “Söz var...”, “hər sözün özünün öz ahəngi var”, “Söz qoşan zaman”, “Yaxşıdır” və s. şərtlərdən görüldüyü kimi, Aşiq Hüseyn Cavan eldən-oba-dan ilham alan, sənətin qədrini bilən aşıqdan tələb edir ki, sərraf ləli, gövhəri necə tanıyarsa, o da sözü elə tanımağa borcludur. Çünki söz-şer, qoşma, dastan bir sənət bəhrəsidirsə, asanlıqla yaranmır. Şair söz qoşan zaman “dəryaya, ümmanı baş vurub”, inci söz axtarmasa, “qayaları, dağları çapıb” istədiyi kəlmonu tapmasa, sözdən ləl yarada bilməz, sənət bəhrəsi görünməz. Sənətkarın adı ariflər məclisində hörmətlə çəkilməlidir, onun xalçasının-sənət əsərinin ilməsi yüz min il keçsə də sökülməməlidir.

Aşiq Hüseyn Cavan “Yaxşıdır” qoşmasında aşıqlıq eşqinə düşən sözünü-söhbətini bilməyənləri divanə, sərsəri adlandırır, onlara başa salır ki, “Qılıncın qını var, hər sözün yeri”.

Aşığa görə, kamil ustad ölməzdir. Onun dünya salnəməsində adı, yeri olması üçün böyük söz sənətkarları kimi vətən torpağını, xalqını, doğma yurdunu sevməyi bacarmalıdır. Çünki vətənə, el-obaya bağlı sənətkarın ilhamı sönür. Onun əlvan, bahar tərəvətli, gözəl sənəti uzunömürlü olur, ürəklərdə əbədi yuva salır. Kamil aşığın təsirli söz- söhbətinin mayası “cavahirdən, dürdən ucadır”. Çünki onda Nizami, Füzuli, Zakir, Sabir, Ələsgər... ənənəsi yaşayır.

Aşiq Hüseyn Cavan “Söz var...” qoşmasının bir bəndində deyir:

Əsil məhək olur göz gələsində,

Gövhər də yetişir öz gələsində.

Gör nələr qoyublar söz gələsində

Firdovsi, Füzuli, böyük Nizami?!

(Aşiq Hüseyn Cavan. *El aşığı, Azərəşr, Bakı, 1973, səh. 58*).

Aşiq Hüseyn Cavan Həyatın sirrini bilməyi, şifahi xalq ədəbiyyatını, klassik irsi öyrənməyi tövsiyə edir. Çünki biliksiz, eldən-oba-dan xəbərsiz, insanın dörd-sərindən uzaq olan ustadsız aşiq müasir həyatı doğru əks etdirə bilməz.

Aşiq dünyada və ölkədə baş verən tarixi hadisələrdən, elimdən, sənətdən xəbərsiz olan üzdnəraq aşıqlara sözün, sənətin qüdrəti haqqında deyir:

Sözdən baş tapmayan, nəgmə oxuyan,

Hər sözün özünün öz ahəngi var.

İlmə çalanmayan, xalı toxuyan

Xalının solmayan min bir rəngi var.

Söz var ki, deyəndə dodaq büzülür.

Söz var ki, ürəkdən gəlir, süzülür.

Söz var ki, ordu tək səfə düzülür,

Sözün özünün də öz sərhəngi var.

Söz var ki, gövhərdən, ləldən qiymətli,

Söz var ki, həyasız, söz var ismətli,

Söz var ki, mənalı, güclü, qüvvətli,

Söz var ki, düşmənlə açıq cəngi var.

Elə söz var — tamsında ağı tək,

Elə söz var — üryan qılınc yağı tək,

Elə söz var — böyük Ağrı dağı tək,

Sözün özünün də ağır səngi var.

Elə söz var — bahar kimi, yay kimi,

Elə söz var — günəş kimi, ay kimi,

Elə söz var — kaman kimi, yay kimi,

Elə söz var — zəhərli xədəngi var.

Elə söz var söhbətlərin tacıdır.

Elə söz var — zəhrimardan acıdır,

Söz var — Koroğlunun öz qılıncıdır,

Söz var ki, xalqına zəfər-zəngi var...

(Aşiq Hüseyn Cavan. *Qoşmalar, Azərəşr, Bakı, 1959, səh. 7-8*).

Aşiq Hüseyn Cavan “Mən xalqın sənətkarıyam” qoşmasında söz, sənət qədrini bilməyən, xalqın, vətənin dərindən, sevincinə biganə olan mənasız sözlərə bəzək vurmağa öyünən, yoxsulları bəyənme-

yən, daşürəkli, mürtece fikirli şairlərə üz tutub deyir ki, yalnız el-gün, vətən qədri bilən “könlü ilk bahar tərəvətli” sənətkar xalqın qəlbində yaşayar, sənət dünyasında iz salar. Onun fikrincə, həmişə aşığın sazı köklü, dili sözlü olmalıdır. “Niyə susmuşam” qoşmasında könül rüba-bı həyat eşqi ilə dolu olan aşıq şer sənət ələmindən ayrı düşəndə da-rıxdığını bildirir. O, şerinin son bəndlərində deyir:

*Bilirəm dünyada mən də qonağam,
Getsəm də qəlblərdə yaşayacağam.
Başı ağ buludlu vüqarlı dağam,
Tanıyır yaxınlar, uzaqlar məni.*

*Keçsə qərinələr, keçsə əsrlər,
Dəyişsə donunu illər, fəsililər,
Unutmaz heç zaman məni nəsililər,
Arayar, axtarar, soruqlar məni.*

*Hüseynəm, qəlbimdə sönməz közüm var,
Hələ deyilməmiş min bir sözüm var.
Vətən torpağında itməz izim var,
Alsa da qoynuna torpaqlar məni.*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...,
“Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 40-41)

Aşıq Hüseyn Cavan ustad aşığın sözüündən, sənətindən söhbət açanda sazı, onun ürəkaçan xoş havalarını təcrid etmir, əksinə, sazı aşığın könül sirdaşı adlandırır. “Saz”, “Danış, telli sazım!” (1949), “Aşıq şura gəlməz, sazı olmasa”, “Sazdan doymadım” və s. şerlərində aşıq sədəfli sazı ilə dərldəşir. Eyni zamanda telli, sədəfli sazın aşıq sənətində mövqeyindən, rolundan danışır. “Aşıq şura gəlməz sazı olmasa” qoşmasının son bəndində aşıq deyir:

*Qanadsız şahinlər dağlar aşarmı?
İnsan da vətənsiz, elsiz yaşarmı?
Cavan Hüseyn məclislərdə coşarmı,
SİNƏSİNDƏ TELLİ SAZI OLMASA?*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...,

“Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 59).

“Danış, telli sazım!” şerində aşığın dil bilən, söz anlayan “könlü

sirdaşı”na-saza müraciəti onun əhval—ruhiyyəsinə, mənəvi ələmini açıb göstərir. Məlum olur ki, aşıq el-obasından, can qardaşından ayrılmışdır. Doğma yurdun göyləri tutqun, adamların dili bağlı, halı sitəmli, gözləri nəmli. Burada xanımınlar zülmədən od tutub yanır, günahsız insanlara divan tutulur. Ona görə də aşığın tuti dili tutulmuş, telli sazı susmuşdur. Lakin işıqlı gələcəyə dərin inamlı sənət aşıqı gənclik dövründən ürək telləri ilə bağlandığı, illərlə sinəsi üstə çağla-yan sədəfli saza səsinə pərdə-pərdə ucaltmağı tövsiyə edir:

*Cuşa gəl qüssəni pərdələrdən at!
Səsinə eşitsin bütün kainat.
Sən də məramına, öz arzuna çat,
Danış telli sazım, danış, sən danış!*

*Nə qədər həyat var sən də zildəsen
Sənət aşıqının sinəsindəsen
Ucalt səsinə pərdə-pərdə gündə sən
Danış, telli sazım, danış, sən danış!*

*Vəfasız dost kimi unutma məni,
Könlümün sirdaşı, yaxın həmdəmi,
Dolan qarış-qarış doğma vətəni
Danış, telli sazım, danış, sən danış!*

*... On dörd pərdən, doqquz gümüş telin var,
Könüllərə, ürəklərə yolun var,
Milyon nəğmə, yetmiş iki dilin var,
Danış, telli sazım, danış, sən danış!*

*Mənim adım aşıq Hüseyn Cavanı,
Sənin kimi o da şirin zəbandı
Sözlərim xalqıma bir erməğandı
Danış, telli sazım, danış, sən danış!*

(Aşıq Hüseyn Cavan. El aşığı. Azərənşər, Bakı, 1973, səh. 63-64).

Azərbaycanın son dərəcə gözəl, təbii mənərələri, əmək adamlarının misilsiz hünəri, elin-obanın bəxtiyar günləri-ürəkaçan hər nə varsa, hamısı Aşıq Hüseyn Cavanın qəlbini sevinc və iftixar hissi ilə

doldurur, ilhamına qol-qanad verir.

“Sazdan doymadım” qoşmasında aşiq etiraf edir ki, səadət dolu həyatda min il ömür sürüb getsəm yenə də doymaram. O, aşıqlıq sənəti yolunda taleyini ömürlük bağladığı “könül sirdaşı”ndan-sədəfli sazından doymadığını bildirir. Aşiq şeirin son bəndində deyir:

*Gecə-gündüz sinəm üstə çağlayan,
Nəğməsilə durnaları saxlayan,
Cavan Hüseyni tellərilə bağlayan
Min nəğməli telli sazdan doymadım.*

(Aşiq Hüseyn Cavan. Bahar kimi...

“Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh. 43).

Aşiq Hüseyn Cavan Üzeyir Hacıbəyova (“Ustamız” 1944), Əli Tudəyə (“Qardaş” —1949), Osman Sarıvəlliyyə (“Dost nişan verdi” —1956), Aşiq İslama (“Sonnən” —1961) ithaf etdiyi, ustadı Aşiq Musanın “Nədəndi”-1948, Aşiq Əsədin (“Gərək sənətkara ölüm olmasın” —1952), Səməd Vurğunun (“Səməd vüqarımızdır” —1956) vaxtsız vəfatı münasibətilə yazdığı qoşmalarında, eyni zamanda “Əzizim” (1947), “Məhəbbət” (1948), “Sənətkar qız” (1957), “Füzuli” (1958), “Elə bilsə yaxşıdır” (1960), “Gəlsin” (1962), “Gör” və s. şeirlərində sənət və sənətkarlıq məsələlərinə və ya digər dərəcədə toxunmuşdur. Bütün bunlar göstərir ki, klassik irsdən, xüsusən zəngin aşiq yaradıcılığından sənətkarlığı öyrənmək, əks etdirmək aşığın fikrini həmişə məşğul etmişdir.

Aşiq Hüseyn Cavan lirik, epik janrdə, müxtəlif şəkil və növlərdə yazdığı əsərlərlə aşiq poeziyasını zənginləşdirmişdir. Azərbaycan xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov onun şeirlərini realizmin yaxşı nümunələri hesab edir. Aşiq Hüseyn Cavan ustadnamə, gözəlləmə, dəyişmə, dastan, qoşma, təcnis, müxəmməs, gəraylı, divanı kimi növ və şəkillərdə yazdığı əsərlərdə kamil sənətkar tək yüksək poetik zövqünü və bədii ustalığı məharətini göstərilməmişdir. Onun əsərlərində “Həm Cənubi Azərbaycanda yaşayan bacı və qardaşlarımızın həyatından, hiss və duyğularından, uca arzu və fikirlərindən, həm də Sovet Azərbaycanının əhalisinin mübarizəsindən” bəhs edilir (Bax: Mirzə İbrahimov. Aşiq poeziyasında realizm. “Azərbaycan” jurnalı, 1964, səh. 168.).

Aşiq Hüseyn Cavan öz sənəti ilə yüksək insani hisslər-mənəvi saflıq, ülvi məhəbbət, inam, etibar və s. aşılayır. Onun xalq həyatına sıx bağlı poeziyası, sözün həqiqi mənasında, müasir dövrün bədii salnaməsinin diqqətəlayiq səhifələrindən biridir.

Görkəmli maarif xadimi Əliyər Qarabağlı haqlı olaraq yazırdı ki, günün nəbzini həssaslıqla tutmağı bacaran “Aşiq Hüseyn Cavan ictimai həyatla, xalqla, partiya ilə dərindən bağlı olan bir sənətkardır. Onda “xalis” lirik mövzular ikinci plana keçir... Şair-aşiq lirik şeir formasında dərin ictimai məzmun verməyi bacarır” (Bax: Ə. Qarabağlı. Həmişə cavan aşiq. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 22 dekabr 1967-ci il). El sənətkarı aşiq şeirin bütün şəkil və növlərində yaratdığı bədii cəhətdən dəyərli, orijinal şeirlərində müasir həyat lövhələri, insana saf məhəbbətlə dolu nəcib hisslər əksini tapmışdır. İstedadlı ədəbiyyatşünas alim Məsud Vəliyev yazırdı: “Onun şeirlərində, qoşmalarında, divanilərində, ustadnamələrində və təcnislərində rəngarəng və müxtəlif həyat hadisələri, ictimai hadisələr, Vətən, partiya və xalq mövzusu özünəməxsus bir tərzdə, təsirli bir dillə təənnüm olunur. Şairin aşıqanə ruhda yazmış olduğu qoşmalarından tumuş müasir həyatı əks etdirən şeirlərinə qədər bütün əsərlərində qüvvətli bir fikir, hakim bir əhval-ruhiyyə vardır” (Bax: Məsud Vəliyev. Aşığın qəlbi. “Bakı” qəzeti, 1 sentyabr 1959-cu il).

Aşiq Hüseyn Cavanın yaradıcılığı klassik aşiq poeziyası ilə sıx bağlıdır. Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Ələsgər, Bozalqanlı Hüseyn Musa, Talib, Böhmən və s. sələflərinin şeirləri onun üçün nümunə, sənət məktəbi olmuşdur. Aşiq Hüseyn Cavan zəngin klassik irsdən yaradıcılıqla istifadə etmiş, sadə canlı xalq dilində orijinal şeir nümunələri yaratmışdır. Aşığın rəngarəng bədii forma və növlərindən istifadə edərək yazdığı “Gəraylı”, “Cığalı gəraylı”, “Qoşma”, “Ustadnamə”, “Dəyişmə”, “Müxəmməs”, “Cığalı müxəmməs”, “Divanı”, “Təcnis”, “Cığalı təcnis”, “Dodaqdəyməz təcnis”, “Nəfəs çəkmə təcnis”, “Qoşam yarpaq” və s. poetik, bitkin və təsirli olması ilə diqqətə cəlb edir.

Onun məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı (“Kimdən öyrəndin”, “Boylana-boylana”, “Gülə-gülə gələndə”, “Qəmər” və s.) gəraylılar ilə yanaşı, ictimai-siyasi məzmunlu (“Başa gəldi”, “Kolxoçu qız” və s.) gəraylıları yeni söz inciləri kimi aşiq poeziyasını zənginləşdirir. Aşiq Hüseyn Cavanın nakam sevgi, hicran, intizar, ailə-məişət,

mübarizə, vətənə, xalqa və əməyə məhəbbət mövzusunda yazdığı dərin məzmunlu qoşmaları haqqında da eyni sözü demək olar.

Aşıq Hüseyn Cavan "Dönübdür", "Kamil sərraf", "Layiq deyil" və s. ustadnamələrində də klassik ənənəyə sadıq qalmış özünün həyat, sənət, insan, dünya və s. haqqında fəlsəfi mülahizələrini söyləmişdir. "Layiq deyil" ustadnaməsində yenidən söz götürən, aşıqlıq iddiasında olan gənclərə özünün məsləhətini, sənət qayğısını bildirir.

Aşıq ustaddan dərs almayanlar, yazı-pozu, söz-söhbət bilməyən məclislərdə xar olacağını söyləyir. Ağlı kəşən hər kəse təkə özü deyil, eli-günü, sənəti sevməyi məsləhət görür. Sonra yazır:

*Sərrafların dükənunda
Satılmağa zər gələr,
Ya cavahir, yada almaz
Ya da ki, gövhər gələr.
Cavan Hüseynin qollarına,
Elindən hünər gələr.
Onun eldən əlaqəni
Kəsməsi layiq deyil!*

(Aşıq Hüseyn Cavan. Azadlıq mahnıları,
Azərneşr, Bakı, 1950, səh.12).

Dəyişmə, aşıq şer şəklində sənətkarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Onun xalq şairi Balaş Azəroğlu, Aşıq Bəhmən, Hürzad, Çoban, Sərvinaz, Həsərt, Ceyran və b. ilə dəyişməsi klassik şer formasında yazılsa da, ideya-məzmunu xalq həyatı ilə sıx bağlı olduğuna görə öz orijinallığı ilə seçilir. Aşıq Hüseyn Cavanın dəyişməsi sual-cavab, hərbə-zorba, anlaşma, özünü öymə şəklində qurulmuşdur. Bu əsərlər aşıqı yetkin, kamil sənətkar kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Sərvinaz və həsrətlə dəyişməsində aşığın təbiət, insan və siyasi azadlıq haqqında mülahizələri əksini tapmışdır.

Hürzad 1946-cı ildə aşığa Qaradağdan göndərdiyi məktubda isə bildirir ki, doğma dilinə "qıfıl vurulmuş", azadlığa həsrətdir, üzünə nə vaxt gün doğacağını bilmir, elinə-obasına nəğmələr qoşmaq, qaynayıb-coşmaq özmi ilə yaşayır. Aşıq Hüseyn Cavan öz ağıllı, müdrik cavabları ilə Hürzada təsəlli verir, onu yazıb-yaratmağa, mübarizə aparmağa ruhlandırır.

Kənd sovxozunun baş çobanı ilə dəyişməsində Aşıq Hüseyn

Cavan özünü azad ellərin, ana yurdun sənətkarı, fədakar oğlu, insan sərrafı, söz xiridarı, məhəbbət aşığı, sülh, azadlıq nəğməkarı kimi təqdim edir. Ceyranla dəyişməsində isə onun hərbə -zorbasına ağıllı cavabları verir.

Balaş Azəroğlu ilə dəyişməsində aşığın şəxsiyyəti, mübarizə əzmi, əqidəsi, doğma yurda bağlılığı və gələcəyə inamı haqqında təsvir yaranır. Təbrizin inqilabi mübarizə günləri səngərlərdə bir əlində sazı, bir əlində odlu silahı düşməne qarşı vuruşan, odlu sözsöhbəti ilə düşməni sarsıdan Aşıq Hüseyn Cavanın siması dəyişmədə dolğun əks olunmuşdur. Dəyişmənin bir yerində Balaş Azəroğlu dəyişmə günlərini xatırlayıb deyir:

*Aşıq, məclislərdə o saz çaldığın,
Gecə səngərlərdə qonaq qaldığın,
Nəğmələr qoşduğun, ilham aldığın,
Xalqın unudarmı de, bir an səni?!*

Aşıq Hüseyn

*Mən yaranmamışam ah-vay çəkməyə,
Göz dikib yollara, qan-yaş tökməyə,
Elimə, günümə keşik çəkməyə
Anam böyüdübdür pasiban məni.*

Azəroğlu

*Yətər, qəm yükünün tulla daşını,
Yenə vüqarla tut moğrur başını,
Götür öz sazını, karandaşını
Dinləmək istəyir o məkən səni.*

Aşıq Hüseyn

*Tükənməz dilimin şirin nəğməsi,
Sönməz üreyimin eşqi, həvəsi,
Azərbaycan eli, odlar ölkəsi
Qoynunda bəsləyib firavan məni.*

Azəroğlu

*Qəlbinin odunu verib hər sözə,
Zəfər nəğməsin oxu sən bizə,
Axı söz vermişik qoca Təbrizə
Yenə də qaytaraq lap cavan səni.*

Aşıq Hüseyn

*Mən tək olsam, qarı düşmən yüz olsa,
Cəbhələrdə mənle üzboz olsa,
Fırtınalar qopsa, dağlar düz olsa,
Qoparmaz yerindən hər tufan məni.*

*Azadlıq yolunu sabah aşanda,
Doğma torpaq ilə qucaqlaşanda,
Cavan Hüseyn saz çalanda, coşanda,
Təbriz görəcəkdir novcavan məni.*

*(Aşıq Hüseyn Cavan. Danış telli sazım,
Azərbaycən, Bakı, 1966, səh 109-110).*

Aşıq Hüseynin yaradıcılığında müxəmməs və cığalı müxəmməs də xüsusi yer tutur. Bu klassik şer formasında aşiq ictimai-siyasi və məhəbbət mövzusunda bir sıra dəyərli əsərlər qələmə almışdır. Onun "Bəxtikəm", "Alagöz", "Qaradağın gözəlləri", "Gözəl", "Bəxtəvər cillərdən deyim" müxəmməsi və "Qara göz", "Görmüşəm" cığalı müxəmməsi bu cəhətdən səciyyəvidir.

Məhəbbət mövzusunda olan müxəmməslərdə vüsal həsrəti ilə yanan aşiqin həyəcanları, gözəlin zahiri görkəmi, ədası, rəftarı ustalıqla təsvir edilmişdir. "Görmüşəm" cığalı müxəmməsində Aşıq Hüseyn Cavan şöhrəti dünyanı tutan misilsiz gözəlin könuülləri fəth etməsindən danışır. Sərv boylu, maral baxışlı, tuti avazlı mərifətli gözəl aşiqin da ixtiyarını əlindən almışdır. Onun sazı da dilə gəlib bülbül tək gözəlin gül camalına min nəğmə qoşur. Aşıq cığalı təcnisin bir yerində gözəli belə təqdim edir:

*Tökülbüdür ağ buxağa,
Hər yandan cığa telləri,
Sərib mərmər sinəsinə
Ətirli qönçə gülləri,
Qumru kimi şirinzəban,
Tuti kimidir dilləri.
Sərrafam, yaxşı tanıram
Mən boyasız gözəlləri.
Yanağı gözəl,
Dodağı gözəl,*

*Buxağı gözəl.
Buxağında xal,
Qaşları hilal
Ləblərində bal.
Kim sevməz balı,
Ağ üzde xalı,
Günəş cəmalı?
Gəzmişəm görməmişəm
Bir belə nazlı tərlandı.*

*(Aşıq Hüseyn Cavan. Sədəfli saz.
Azərbaycən, Bakı, 1956, səh.85).*

Aşıq Hüseyn Cavan döyüşə, mübarizəyə və yarışa çağırış ruhunda yazılan divani-cəngi və dodaqdəyməz divani aşiq şeri formasında da gücünü sınamışdır. "Gəl danışaq" (1939), "Ellərin sənəti var" (1943), "Vermişəm" (1948), "Söyləsin dərşin, görüm" (1948), "Bizik ölməz Səttərخان!" (1950), "Qanginən" (1955), "Aşıq" (1955), "Deyək" (1957) və s. divanilərində aşiq xalqın mənəvi sərvətinə yiyələnməyi, ustadların nəsihətlərinə əməl etməyi və sənətin sirrini öyrənməyi həmkarlarına məsləhət bilir.

"Vermişəm" divanısında Aşıq Ələsgərdən dərs aldığı, sənətin sirrini öyrəndiyini və ariflər məclisində imtahanı keçdiyini söyləyən aşiq, "Söyləsin dərşin, görüm" cəngi divanısında sınaq meydanına çıxma biləcəkdir aşiq axtarır.

Aşıq Hüseyn Cavan "Ellərin sənəti var" divanəsində Azərbaycanın şöhrətli tarixi keçmişini, azadlıq uğrunda həlak olanları xatırlayır. Odlar yurdunun yenilməz qüdrəti, böyük azadlığı olduğunu söyləyir. Xalqın gələcəyi üçün gecə-gündüz qılınc vuran, vicdanını, ana torpağını şöhrətə satmayan, əqidəsi, vətəni azadlığı uğrunda şərəflə həlak olan mərd oğulların yaddan çıxmadığını təqdir edir. Sonra deyir:

*Mənim sözüm dalğa-dalğa
Yer üzünə yayılır.
Əsarətdə yatan insan
Yuxusundan ayılır,
Cavan Hüseyn xalq içində
Bir sənətkar sayılır,
Onun təmiz ürəyində*

Ellərin sənəti var.

(Aşıq Hüseyn Cavan. Qoşmalar, Azərneşr, Bakı, 1959, səh.120).

“Deyək”, “Aşıq”, “Bizik ölmöz Səttarxan!” divanilərində Aşıq Hüseyn Cavan gündən-günə gözəlləşən yeni dövrəni tərənnüm etməyə, beynəlxalq hadisələrə ayıq münasibət bəsləməyə çağırır. Eyni zamanda qəhrəman keçmişimizi xatırlayırlar: Babəki, Cavanşiri, Koroğlunu, Səttarxanı yada salır, onların sələflərini mərd elləri qalib bayrağı uca tutmağa, düşməni məhv etməyə səs-ləyir. “Bizim ölmöz Səttarxan!” divanisinin sonunda deyir:

Cavan Hüseynəm, ölməmişəm,

Əziz vətən, sağam mən.

Arxayın ol, yatmamışam

Səngərdə oyağam mən.

Yel tərponməz, külüng batmaz

Çapılmaz bir dağam mən,

Vətən üçün öz sinəmi

Eyləmişəm nişana.

(Aşıq Hüseyn Cavan. Qoşmalar. Azərneşr, Bakı, 1959, səh.114).

Aşıq Hüseyn Cavanın ustalığı, sənətkarlıq bacarığı onun təcnis (nəfəsçəkənə-təcnis və dodaqdəyməz təcnis) formasında yazdığı şerlərdə də aşkar nəzərə çarpır.

“Can desin”, (“Cəmalı”, “İstərəm”, “Bilmədi”, “Min aya bil-ləm”, “Çal, gedər”, “Çal, a çal”, “Of—of...”, “Üzə bilməz” təcnis və cığalı təcnislərində obrazlılıq, şəriyyətin gözəlliyi, aşığın kamil söz sər-rafi kimi səciyyələndirir. Bu təcnislərdə vətənə məhəbbət, təbiət gö-zəlliyi, eşqə sədaqət, vüsal həsrəti, sözün qüdrəti və s. ifadəsini tap-mışdır. İctimai-siyasi hadisələrə, insana həssas münasibətin, hərtərəf-li bilik və sənətkarlığın başlıca yer tutması təsadüfi deyildi. “Üzə bil-məz” cığalı təcnisində “dəryadan dərin” həqiqət elminə bələd olan aşıq etiraf edir ki, ona zəmanə, həyat özü dərslər vermişdir.

Aşıq Hüseyn Cavanın yaratdığı dastanlar da real həyat hadisələ-rinin poetik lövhələridir. “Səttarxan dastanı”, “Qaradağ səfəri”, “Kəl-bəcər xatirələri”, “Aşıq Hüseyn və Sərvinaz dastanı”, “Aşıq Nüsret və Sevincin dastanı”, “Bakı qızları” dastanlarında aşıq Azərbaycan xalqı-nın tarixi qəhrəmanlıq mübarizəsini, keşməkeşli həyatının və yüksə-lişinin poetik lövhəsini yaratmışdır.

Aşıq Hüseyn Cavanın yaradıcılıq yolu belə bir fikri deməyə əsas verir ki, o, həqiqətən aşıq yaradıcılığı ənənəsini yaşadan, eyni za-manda milli poeziyanı və saz havalarını yeni çalarlarla zənginləşdirən bənzərsiz bir aşıq-şair olmuşdur. Aşıq Hüseyn Cavan milli ədəbiyyat-tımızda öz yeri, öz mövqeyi ilə seçilən sənətkardır.

HÖKUMƏ BILLURI

Milli poetik fikrin heç bir sərhəd, həddi-hüddud tanımadığını nəzərə alsaq, demək olar ki, Hökumə Billuri yalnız Cənubi Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Odlar yurdunun gözəl, həssas bədiî söz ustalarından biri olmuşdur. Onun taleyi, mənəvi varlığı ilə ayrılmaz olan şer yaradıcılığı doğma Azərbaycan torpağına mübariz vətəndaş şairin ölməz poetik dastanı, salnaməsidir.

*Qəlbimin tacısan, iftixarısan,
Babamın, atamın yadigarısan,
Şərqdə azadlığa oldun pasiban,
Mənim doğma yurdu, Azərbaycanım,
O tayım, bu tayım, şöhrətim, şanı.
"Azərbaycanım"!*

Hökumə Billuri 1926-cı il martın 3-də Cənubi Azərbaycanın Xəmsə vilayətinin ən səfəli guşəsində-Zəncan şəhərində dəmirçi İbrahimin ailəsində doğulmuşdur. Zəncan sıx meşə və bəhrəli bağlarla əhatə olunmuş silsilə dağların qoynunda yerləşir. Burada kiçik çayların və şəffaf bulaqların axıb töküldüyü Zəncan çayı təbiətin heyrətamiz gözəlliyini daha da artırır. İbrahim kişi bu yerlərin vurğunu idi. Lakin onu təbiətin gözəlliyindən çox ağır bir ailənin güzəranı düşündürdüyünə görə qərrib axşamlar həmişə qayğılı olardı. O öz "Büllürlü-rüşxana"sında qazandıqı gəlirlə 11 baş ailəni dolandıra bilmirdi. Odur ki, ata mülkünü satıb ailəlikcə doğma yurd-yuvasını tərk edər, İrani şəhərbəşəhər, kəndbəkənd gəzərdi: Tehran, Təbriz, Səbzivar, Qəzvin, Xorasan ... Hər yerdə dəmirçiliklə ailəsini dolandırardı. Lakin beş-altı aydan, bir ildən sonra doğma ata yurdu onu kəhrəba kimi özünə doğru çəkərdi.

"Həyat onu təbdən çıxarmışdı—deyə, Hökumə Billuri ağır günləri xatırlayır—Böyük ailəni dolandırmaq üçün atam özünə münasib yer axtarırdı. Zəncanda ev-eşiyi satar, bir avtobus tutar, ailəlikcə çıxır

gedərdik. Bir neçə ay bir yerdə yaşardıq, sonra yenidən küskün vəziyətdə doğma yurda üz tutardı." Xalqın güzəranı hər yerdə ağır keçirdi. Şah üsul-idarəsi, onun məmurları ölkəni xarabaara çevirmişdi. Hər yerdə özbaşnalıq, dərəbəylik hökm sürürdü. Hökumə Billurinin kiçik yaşlarından yoxsul kəndlilərin acınacaqlı vəziyyətini müşahidə etməsi onun həssas qəlbində anlaşılmaz duyğular oyadırdı. Bu duyğular illər keçdikcə, haqsızlığa, zülmə, şah hakimiyyətinə qarşı nifrətə çevrilirdi. Onun "zülmət səltnəti" ilə barışmazlığı vətənə, xalqa məhəbbəti ilə sıx bağlı idi. Onun uşaqlıq və gənclik dövrü füsunkar gözəlliyi olan Zəncanın qoynunda keçmişdir. Bu müqəddəs ana torpağın "Zəngin təbii mənzərələri, silsilə dağları, gur çayları, yaşıl meşələri, meyvəli bağları" onun ilham pərisinin beşiyi olmuşdu. Hökumə Billurinin yaradıcılığında Azərbaycanın ecazkar təbiəti həssas ürəklə, iftixarla, əlvan boyalarla təsvir edilir. Onun "Gözəllik ilahəsi", "Gəl dağları gözək, dostum", "Yeddi rəng", "Nərgiz", "Xəzər sahilində düşüncələr" və s. lirik şeirlərində Odlar yurdunun nəfəsi duyulur. İnsan, insan taleyi təbiətlə ayrılmaq verilir. "Xəzər sahilində düşüncələr" şeirinin bir yerində deyilir:

*Alqış torpağa, alqış günəşə!
Günəşin, torpağın, dənizin
Vurğunu doğulmuşam mən.
Torpaq-qəmi, kədəri, həsrəti
Alır qəlbimdən.
Sulara baxanda gözüm dincəlir.
Günəşə baxanda
Göylərdən başıma sanki nur ələdir.
Doğrudan,
Dünyanın zinəti yaranmış insan.
Fəqət, təbiətsiz,
Sənətsiz
Neylərdi insan!
Olmasaydı günəş,
Olmasaydı dəniz,
Bu mavi asıman
Doğrudan
Təbiətsiz neylərdi insan!*

Yer üzündə insanı məsud, bəxtiyar görmək istəyən şairənin lirik qəhrəmanı qayğılıdır, gözü yolda, qəlbi intizardadır. Tarixən iki hissəyə bölünən Azərbaycanı bütövlükdə görmək arzusu onun müqəddəs vətən sevgisini, vətən həsrəti haləsinə bürümüşdür. Hökumə Billurinin poeziyasında “qayğılı həsrət motivləri”nə vüset verən onun boya-başa çatdığı Cənubi Azərbaycandan aralı düşməsidir. Doğulduğu torpaqdan ayrıralı illər keçməsinə baxmayaraq şairə bu torpağı bir an belə unutmayıbdır” /Camal Mustafayev. Şair ömrü sözde yaşar. Bax: Hökumə Billuri. Bir də bahar gəlsə. B., Yazıcı, 1984, səh.6-7/. Hökumə Billuri Cənubi Azərbaycanı, qeyrətli, sadə əməkçiləri sonsuz məhəbbətlə sevir; kiçik yaşlarından onların adət-ənənəsinə, arzui-stəyinə dərin bələd olmuşdur. Şairə xatirəsinin bir yerində yazır: “... nənəm Suğra xanım məni özüyü getdiyi hər yerə—toy, yas mərasimlərinə, təziyə və təkiyə yerlərinə, dostların və qohumların yanına aparardı”. Hökumə Billuri ilk təhsilini də orada—doğma Zəncanda, “Azərn” qız orta məktəbində almışdı. Burada İran tarixi, fars dili və ədəbiyyatı öyrənilirdi. Firdovski, Sədi, Hafiz kimi korifeylərin əsərləri ilə yaxınlıq onun yazıb yaratmaq həvəsini artırırdı. O, hətta ilk şerlərini Hafizin təsiri ilə fars dilində yazmışdı.

Hökumə Billuri “Azərn” orta məktəbində müəllim işlədiyi dövrdə klassik Şərq ədəbiyyatı ilə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatı, milli poeziya, həmçinin Şəhriyarın dillərdə dolayan, zəmanəyə, ağır ictimai həyata qarşı etiraz dolu şerləri ilə tanış olur. Bütün bunlar gənc şairəni düşündürür. 1941-ci ildə Sovet Ordusunun İran ərazisinə daxil olması onun ədəbi-ictimai fəaliyyətinə geniş imkanlar yaratdı. Məhz bu dövrdə Hökumə Billuri öz şer və məqalələri ilə ədəbi üfqudə gөрünməyə başladı.

Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan və kürd xalqları İran irtica qüvvələrinə qarşı üsyan qaldıraraq milli demokratik hökuməti qurmaq uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi apardıqları dövrdə Hökumə Billuri ön cəbhədə idi. Bir əldə qələm, bir əldə silah vuruşurdu. O, milli demokratik hökumətin qurulduğu və fəaliyyət göstərdiyi illərdə Zəncanda nəşr olunan “Azər”, “Vətən yolunda” qəzetlərində çap etdirdiyi ilk şerlərində istiqlaliyyət və azadlığın doğurduğu sonsuz sevinci ifadə etməyə çalışırdı. “Sülhün keçiyində” şerində sübh açılması, asımanı nura qorq edən günəşin çıxması ilə gecə zülmətinin yoxa çıxmasını

bildirir. Ölkədə haqq ədalətin qol-qanad açmasına, azadlığın tər-təzə gülünün ötrinin yayılmasına, ürəklərdə “Ahu-mələl” qalmayıb cümlə cahanın sadxürrəm olmasına sevinirdi. “Kargər” şerində zülmə, “cövrü-cəfaya” son qoyulduğu bir dövrdə əmək adamlarının ictimai həyat hadisələrinə ayıq olmasına çağırış vardır. Şairə azadlıq aləminin “yanar şamın” dövrünə pərvanə” olmağa çağırır. İranın mürtəcə hakim dairələri xarici imperializmin köməyi ilə hərbi yürüş edərkən Hökumə Billuri mərd fədailəri milli demokratik hökumətin, nailiyyətlərini qorumağa, mərdliyə, hünərə səsləyirdi. O, “Ananın cəbhəyə məktubu”nda azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda döyüşən fədailərə el-obanı, vətən torpağını şərəflə qorumağa, fədakarlığa səsləyir, özü də onlarla çiyin-çiyinə Tehran quzğunlarına qarşı vuruşurdu. Hökumə Billuri doğma vətənə qırılmaz tellərlə bağlı idi. Odur ki, milli hökumətin tədbirlərinə ürəklə qoşulur, yeni açılan məktəblərdə müəllimliklə yanaşı, ictimai-siyasi fəaliyyətini də davam etdirir. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Zəncan Vilayət Komitəsinin təbliğat şöbəsinin sədr müavini və SSRİ ilə İran arasında mədəni rabitə cəmiyyətinin Zəncan şöbəsinin sədr müavini, mədəniyyət evi kitabxanasının müdiri vəzifələrində çalışırdı. 1946-cı ildə Zəncanda “Azər” qəzetində çap etdirdiyi “Azərbaycan” şerində Hökumə Billuri doğma vətənə poetik müraciətinə yazırdı:

*Arzum budur yetişsən muradına hər zaman,
Yaşayasan görüm səni tarix boyu kamiran.
Sənsən bizə əzəl gündən Səttar xandan yadigar
Çalışaram mən uğrunda nə qəder ki, canım var.*

Mürtəcə İran hökuməti xarici imperializmin köməyi ilə milli demokratik hökumətin nailiyyətlərini dağıdıb, ölkəni yenidən məhbəse çevirdiyi ağır anlarda şairə mübarizəni dayandırmadı. Ölkədə şah üsul-idarəsinin törətdiyi vəhşilikləri /“Sürgün”, “İntiqam”/, İran xalqlarının qəddar düşməni Qəvam-əş-cəltənənin riyakarlığını /“Sənin nəyin var”, “Boğar dalğasında səni inqilab”/ ifşa etdi. Bu dövr onun qələmə aldığı şerlərdə bu torpaqın tarixən dəfələrlə al qana bat-sa da, təslim olmadığını, dirçəldiyini, Səttarxan, Xiyabani, Əmi kimi oğulların yenə də mübarizə meydanına girdiyini xatırladır. Odlar yurdunda yenə intiqam tufanının qopacağına inanır: Bir vaxt gələcək xalq yenidən silahlanacaq, zülmün heykəli tarmar olacaqdır. Şairə bu inam-

la yazırdı:

*Zülmün atəşilə yanan ürəklər
Bu al qan çilənmiş güllər, çiçəklər,
Səttarxandan qalan bu şanlı bayraq,
Şəhidlər yatağı bu qara torpaq,
Qan ləkəsi alıb qaralan dodaq,
Başı əyilməyən hər təpə, hər dağ,
Hamı bir səs ilə deyir -intiqaq.
Bu səsdən alıram şerimə ilham.*

/"İntiqaq" 1946-cı il/

Doğma yurdunda təqib edilən Hökumə Billuri Sovet Azərbaycanında mühacirətdə yaşadığı illərdə yazdığı "Ana", "Vətən", "Mənim arzum", "Xatırlaram o günləri", "İnanıram o parlaq günə", "Hər kəsin həyatda bir diləyi var", "Üç il bundan əvvəl" şerlərində də azadlığın gur səfəqlərinin bütün ölkəni bürüyəcəyinə, irtica qüvvələrin hakimiyyətinə son qoyulacağına dərin inam oyadır. Bu şerlərdən göründüyü kimi, mühacirət həyatı onun poetik yaradıcılığına vətən həsrəti, kədər motivləri daxil etmişdir. Lakin Cənubi Azərbaycanda öz vətəninə azadlığa, xoş günlərə həsrət qalan, hüquqsuz, mənlili təhqir olunan, zülmə məruz qalan adamların halına ürəkdən yanan şairənin poeziyasında əksini tapan xalq kədəri oxucularda ümitsizlik, məyusluq doğurmur. Əksinə, şairənin siyasi lirikası intiqam saatının gələcəyinə, azadlıq günəsinin doğacağına dərin inam oyadır. Vətən torpağının qeyrətini çəkən igid oğlan və qızları sıx birləşməyə səsləyir. Hökumə Billuri yer üzünün bütün məzlum xalqlarının əsarətdən, zülm və istismar buxovundan həmrəylik və mübarizə əzmi ilə qələbə gələcəyinə inanır:

*Təbriz! Olmasaydı ortada Araz
Sən də işıq alıb işıqlanardın,
Boranlı qışını dəyişərdi yaz-
Şərqi mayacağı tok nurla yanardın.
Qəm yemə! Görürəm uzaqları mən:
Kür aşıb gələcək Arızı bir gün.
Hələlik olsan da qaranlıqda sən
O işıq səni də bürüyər bütün.*

/"Mingəçevirin inşaatçı qızına" 1947-ci il/

"Mənim arzum" /1949/ adlı ilk şer toplusunda kövrək, səmimi və həsrət poetik lövhələr, vətən məhəbbəti, mübarizə pafosu onun pərəstişkarlarını sevindirmişdi, oxucuların qəlbində gənc şairənin gələcəyinə inam doğurmuşdu. Çünki onun oxuculara ilk görüşdə öz şer güllüstanından bəxş etdiyi erməğan-əlvan çiçək dəstəsi tərəvətli idi. Gənc şairənin Təbriz, Zəncan və Bakıda qələmə aldığı ilk şerlərdə onun maraq dairəsi, fikir və arzuları aydın nəzərə çarpırdı. "Mənim arzum" şerlər kitabında toplanan şerlərdə sənətkarlıq cəhətdən bəzən naşılıq nəzərə çərpsə də gənc şairənin amalını, gələcək poetik yaradıcılıq yolunu müəyyən etməyə imkan verirdi. Burada toxunulan həyatı problemlər -xalqın taleyi, zülmə, əsarətə qarşı mübarizəsi, azadlıq və istiqlaliyyət əzmi onun bütün yaradıcılığında başlıca yer tutur.

Mərhum akademik Həmid Araslı Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkatın alovlandığı illərdə "əsrin yeni səsinə səs verib yazmağa, yaratmağa" başlayan gənc şairənin ilk şerlər kitabını əzab və işgəncələrə məruz qalmış böyük bir xalqın arzusu hesab edirdi. O yazırdı: "Bu arzu bir əsrdən artıq öz doğma qardaşından ayrılıb, müstəbid şahların, azgün xanların, zalım dərəcəyəllərin zülmü və əzabı altında yaşamağa məcbur olan Cənubi azərbaycanlıların arzusudur. Bu arzu Səttarxanlar, Bağırxanlar, Xiyabanilər, Pişəvərilər böyüdən bir xalqın arzusudur. Bu arzu, bu gün Amerika və ingilis imperialistlərinin ağalığı etdiyi bir ölkədə, öz vətənlərinin mənafeyini satan mürtece İnan başçılarından soyğunundan azad olub öz müqəddəratını özü həll etməyə, öz müstəqil dövlətini qurmağa can atan Cənubi azərbaycanlıların arzusudur". /H.Araslı. Şairənin arzusu. "Ədəbiyyat qəzeti", 25 oktyabr 1949-cu il. /

Bu müqəddəs arzu demək olar ki, Hökumə Billuri poeziyasının mayasını təşkil edir. Onun "Ölməz qəhrəman" /1950/, "Həyat yollarında" /1951/, "Mübarizə illərində" /1954/, "Şairin yadigarı" /1957/, "Səndən uzaqlarda" /1961/, "Səhər günəşi" /1964/, "İstərəm" /1969/, "Necə unudum" /1973/, "Çinar gözəlir məni" /1975/, "Şerlər" /1980/, "Apar məni o yerlərə" /1981/, "Bir də bahar gəlsə" /1984/ adlı şer kitabları ilə tanışlıq onun zaman keçdikcə, kitabdan-kitaba bir şair kimi püxtələşməsinə, palitrasının zəngin və əlvan olmasına açıq-aşkar sübut edir. Onun hər şer kitabı-oxucularla hər görüşü ədəbi hadisə idi. Bu təsadüfi deyildi. Bədi yaradıcılığa, poetik sənətə böyük payığı və tə-

ləbkarlıqla yanaşan şairənin Bakı ədəbi mühitinə düşməsi onun inkişafına təsirsiz qalmadı. O, burada təhsilini davam etdirdi, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti vüsət tapdı. Hökumə Billuri Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra bir müddət Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında ədəbi-bədii şöbənin redaktoru oldu /1952-1954/. Bu dövrdə çap etdirdiyi "Həyat yollarında", "Mübarizə illərində" kitablarında şairə inqilabi hadisələri xatırladır, xalqın əzmini, gələcəyə dərin inamını tərənnüm etməklə yanaşı, şah hakimlərinin özbaşınalığına məruz qalan öməkçi kütlələrin münasibətini də açıb göstərir. Hökumə Billuri Azərbaycan Ali partiya məktəbini fərqlənmə diplomu ilə bitirir /1956/. Həmin il ADF MK-nın orqanı "Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru vəzifəsinə təyin edilir. Hökumə Billuri Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdi. 1960-1963-cü illərdə Moskvada, İctimai Elmlər Akademiyasında təhsil alması və "İran Azərbaycanı realist demokratik poeziyasının inkişafı /1945-1960/" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etməsi onun yeni fəaliyyətini aşkara çıxardı. 1964-cü ildən Azərbaycan EA Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda baş elmi işçi işləyən, filologiya elmləri namizədi Hökumə Billuri Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri ilə məşğuldur. O, dövrü mətbuatda /"İnqilab və mədəniyyət", "Azərbaycan qadını", "Azərbaycan"/ bir sıra elmi məqalələr dərc etdirmişdir. Ə.Caminin qəzəlləri, Ə.Həjarın şer və rübailəri də onun tərcüməsi ilə azərbaycanlı oxuculara çatdırılmışdır.

1972-ci ildə "Elm" nəşriyyatı şair-alimin "İran Azərbaycanı" realist demokratik poeziyasının inkişafı " kitabını rus dilində çapdan buraxmışdır. Kitabda Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hakimiyyəti uğrunda mübarizə illəri klassik ədəbi ənənələr əsasında dirçələn yeni realist poeziyanın yaranması, inkişaf yolu, qaynaqları tədqiq olunmuşdur. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ciddi nailiyyət idi. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov yazır: "Bu tədqiqat əsərinə xas olan emosional qızgınlığın və səmimiyyətin dərin kökləri vardır: Hökumə Billuri İkinci Dünya müharibəsinin son illərində İrandə və Cənubi Azərbaycanda başlamış demokratik hərəkatda fəal iştirak etmiş, azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış xalq kütlələrinin ön cərgələrində gedən mübarizələrdən biri olmuşdur. Məhz buna görə

də onun əsəri vətəndaşlıq hissləri və həqiqi mübariz vətənpərvər fikirlərlə zəngindir" /Mirzə İbrahimov. Şərəfli ənənələr. Bax: Hökumə Billuri "İran Azərbaycanı realist demokratik poeziyasının inkişafı. B., Elm, 1972, səh. 3 /rus dilində/. Hökumə Billurinin "Məmmədhusəyn Şəhriyar" /1984/ əsəri də bu cəhətdən seçiyəvidir. Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin poetik incilərlə zənginləşdirən Şəhriyarın dövrü, həyatı, ədəbi mühiti və bədii yaradıcılığı monoqrafiyada ilk geniş elmi şərhini tapmışdır. Azərbaycan poeziyası və ədəbiyyatşünaslığının inkişafı uğrunda bütün qüvvəsi ilə çalışan mübariz şair-alimin Hökumə Billurinin oxuculara öz şer gülüstanından toplayıb təqdim etdiyi əlvan, rəngarəng çiçək dəstəsi-seçilmiş şerləri sübhəsis ki, yalnız onun yaradıcılığında deyil, milli ədəbiyyatın yüksəliş yolunda faydalı olacaq, ədəbi hadisəyə çevriləcəkdir.

HƏBİB SAHİR

Müasir Cənubi Azərbaycan poeziyası üföqlərində şölə saçan sönməz ulduzlardan biri də Həbib Sahirdir. O, XX əsrin təxminən 30-cu illərində ədəbiyyata gəlmiş, müəllimlik fəaliyyətinin ilk dövrlərindən yaradıcılığa başlamışdır. Həbib Sahir lirik şer və hekayələrini doğma Azərbaycan dilində yazıb yaratmışdır. İlk yaradıcılığında Qərb romantik ədəbiyyatının təsiri duyulsa da onun poeziyası zaman keçdikcə, püxtələşmiş, yad təsirlər aradan qalxmışdır. Böyük Vətən müharibəsi dövründə gərgin ictimai-siyasi hadisələr onun şerinə siyasi kəskinlik, mübarizlik; milli özünüdərkətmə ruhu daxil etmişdi. Onun vətəndaş şair kimi tarixi xidmətlərindən biri klassik poetik ənənəni yaradıcılıqla davam etdirməsi, müasir ədəbi dildə, xalq ruhunda lirik şerlər yaratması olmuşdur. Həbib Sahir öz poeziyası ilə milli poeziyanı daha da zənginləşdirmişdir.

Həbib Sahir 1903-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində xırda vətəni ailəsində anadan olmuşdur. Onun qayğısız uşaqlıq və gənclik illəri Surxab məhəlləsində keçmişdir. O, "Son söz" şerində etirafla yazırdı:

*"Surxab"ın qırmızı dağlar ətəyində böyüdüm,
Və onun ətri mənə məst elədi gənclikdə...
Sirdaşımdır o qızıl dağ və ağacsız dərələr,
Görmüşük biz qara günlər, aclıq birlikdə.*

Həbib Sahir ilk təhsilini mollaxanada almışdır. Sonra yeni üsulda açılan ibtidai məktəbi başa vurub "Məhəmmədiyyə" orta məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. 1925-ci ildə məktəbi bitirib iki ilə yaxın Kürdüstanda varlı uşaqlarına dərs deməklə müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Ali təhsil almaq arzusunda olan Həbib Sahir bu dövrdə bir qədər pul qənaət edib "Rusiya yolu ilə İstanbul"la gedir.

Burada bir müddət özü dediyi kimi, "Dəbistani" iraniyan"da fars dili və ədəbiyyatını tədris edir, həm də imtahanlara hazırlaşır. 1930-cu ildə İstanbul universitetinin coğrafiya fakültəsinə daxil olur. Buranı uğurla başa vurduqdan sonra 1933-1946-cı illərdə Zəncan, Qəzvin və Təbriz şəhər məktəblərində coğrafiya fənnini tədris etməklə yanaşı dərsliklər yazır: "İran Azərbaycanı təbii coğrafiyası"nı İstanbulda, "Coğrafiyayı xəmsə"ni Zəncanda çap etdirir. Lakin milli demokratik hökumət irtica qüvvələri tərəfindən devrildikdən sonra Cənubi Azərbaycanda tərəqqipərvər qüvvələr təqib və sürgünlərə məruz qaldı. Həbib Sahir bu ağır günləri xatırlayaraq yazırdı: "1946-cı ilin qışında mədrəsədən qovuldum! Günahım bu imiş ki, ana dilində şer və hekayələr yazmış idim. Bir müddət sonra mənə Ərdəbilə sürgün etdilər. Orada nəzarət altında olub, "Səfəvi" məktəbində dərs deyirdim. Ərdəbildə üç il yaşayandan sonra "günahımı" bağışlayıb Qəzvinə göndərdilər. Qəzvinde tam on üç il yaşadım, sonra Tehrana köçdüm..."

Təqib və sürgün illəri çəkdiyi məhrumiyyət, əzab-ışğəncə Həbib Sahiri ruhdan sala bilmir. Gələcəyə böyük ümid bəsləyən şair şah hakimiyyətini, məmurları, fərraşları ifşa edir, onları şerinin tənqid hədəfinə çevirirdi. Onun müxtəlif vaxtlarda Təbriz, Qəzvin və Tehrandə bir sıra şer və hekayə kitabları "Əfsaneyi-şəb", "Sayəha", "Şəqəyiq", "Xuşəha və əsatir", "Lirik şerlər", "Seçilmiş şerlər" (iki cildlə), "Kal meyvələr" nəşr edilmişdir.

1979-cu il İran fevral inqilabından sonra Həbib Sahirin yeni şerləri Təbriz və Tehrandə çıxan jurnallarda çap olunmuşdur. Şairin bədii yaradıcılığı Cənubi Azərbaycan demokratik hərəkatının mübarizəsini əks etdirmək baxımından çox qiymətlidir. Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü, professor Abbas Zamanov yazır: "...şairin şahlıq istibdadına qarşı bərkəməz mövqeyi, hər cür əzab-ışğəncəyə sinə gərməsi, heç nə qarşısında əyilməməsi, zülmkar hökumət quruluşunu var gücü ilə ifşa etməsi onun sözünün, nüfuzunun gündən-günə artmasına, mütləq yazıçı və şairlərin ətrafında birləşməsinə, müqavimət ədəbiyyatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Sahiri haqlı olaraq Cənubda müqavimət ədəbiyyatının başçısı və ağsaqqalı adlandırırırlar" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 28 fevral 1986-cı il).

Həbib Sahir bənzərsiz şairdir. Onu lirik şerlərində əməkçi in-

san, onun taleyi, vətən torpağının qənisiz gözəlliyi məhəbbətlə təsvir olunmuşdur. İncə duyğulu, həssas şairin lirik qəhrəmanı təbiət vürğünü, həyat aşığıdır. O, ürəyi dağlı, küskün və kədərli görünəndə, nikbindir, gələcəyə dərin inamla yaşayır. Həbib Sahir nədən yazırsa-yazsın, onu insan taleyi düşündürür. Onun dörd fəslə təsvir etdiyi şerləri bu cəhətdən səciyyəvidir. “Yaz” şerində Həbib Sahir baharın gəlişi ilə təbiətin oyanmasına, tarlada işlərin canlanmasına baxmayaraq kəndlilərin zülm əlindən qaragünlü olmasını xatırladır, Heydərbaba dağına müraciətlə deyir:

*Heydərbaba kəndli cana borcludur:
Bilmirsən ki, borclu namərd quludur!
Tüstülərsə onun bu gün ocağı
Borca gedər sabah qabr-qacağı.
...O zaman ki, duman dağı bürüyər
Palçıq damda onun camı çürüyər...*

Yay fəslə də kəndliyə xoşbəxtlik bəxş etmir. Şair “Yay” şerində deyir: uzun yay günləri qızmar günəş altında işləyən kəndlilərin ailəsi nemət içində korluq çəkir. Çünki qan-tör tökülməyə bərdiyi bar-bəhər ərbaabın anbarına dolur. Din xadimləri də fal açib avam kəndliləri vahimə içində saxlayır: sel axacaq, yurd-yuva dağılacaq, “çiçək” uşaqları “biçəcək”, qız-gölin öləcək, mal-qara qırlacaq, səmum yeli əsəcək...

“Payız” şerində ormanlara qızılı rəng çəkən fəslin lövhəsini canlandıran şair havaların get-gədə soyumasını, çöllərdən əl-ayağın çəkilməsini, quşların isti ölkələrə, kəndlilərin şəhərlərə pənah aparmasını söyləyir. Şair bu yerlərdə bir də hava-ruzgar olacağına, çöllərin yaşıla, al-əlvan çiçəyə qərç olacağına, quşların doğma yurda qayıdacağına ümid bəsləyir, təsəlli tapır. Şerinin sonunda Həbib Sahir Heydərbaba dağına dərin inamla bildirir:

*Qara günün ömrü baba, az olar
Zülmün odu sönüb, güllü tez solar.
Onda sənə mən qoşma da qoşaram
Axar çay tok həm aşaram, coşaram*

“Qış” şerində də Həbib Sahir insanların ağır gün-güzərərini ümumiləşdirib verir. Bu şerlər açıq-aşkar sübut edir ki, vətəndaş şairin taleyi doğma xalqın taleyi ilə sıx bağlı olmuşdur.

“Bir toxucu qıza”, “Yoldan kənar...” şerlərində də şairi yoxsuların taleyi düşündürür. Həbib Sahir qaranlıq kaxanada xalqa toxuyan solğun bənizli qızı göz önündə canlandırır. Varlıların məclislərini öz zərif, incə naxışlı xalçaları ilə bəzəyən bu qız ehtiyac içərisində yaşayır. Şair toxucu qıza “gəl quş kimi qanad çal uzaqlaş, qoy qızıl günəş sarı tellərini öpsün”—deyə, onu azadlıq ələminə səsəyir.

“Yoldan kənar...” şerində isə Türkmən səhra kimi təbiəti zəngin, torpağı bərəkətli bir yerdə insanların əkib-becərməsinə, mal-qara içərisində yaşamasına baxmayaraq ehtiyac içərisində çırpınmasına acıyır. Həbib Sahir məhnələrinin birində zəhməti ilə torpağı güzlərə çevirən, “dünyanı bəzəyən” əkinçinin əməyini tərənnüm etməklə, onu bu yerlərin həqiqi varisi hesab edir. “Səhənd dağı” şeri bu baxımdan səciyyəvidir. Baş dumanlı Səhənd dağı səfəli ətəklərində alaçıqlar qurub ona sığınmış el-obanı fərəhlə qarşılayır: öz zümrüd çəmənliklərini, sərən bulaqlarını, örüşlərini yaylağa gəlmiş insanlara bəxş edir:

*Gəlin için sularından doyunca
Dağın malı ellerindir, selindir,
Qayaların, suyum, otum, oylağım,
Ətəyində bəslədiyim elindir.*

Cənubi Azərbaycan milli-demokratik hakimiyyətin irtica qüvvələri tərəfindən devrilməsi ölkədə kaos yaratmışdı. Təqib, həbsxana, sürgün və digər kütləvi cəza tədbirləri insanları yurd-yuvalarından didərgin salmışdı. Belə ağır şəraitdə xalqın kədəri, vətən həsrəti, mübarizəsi və gələcəyə inamı poeziyada əksini tapırdı. Bu ictimai motivlər Həbib Sahir yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. “Keçən günlər”, “Kənd məhnəli”, “Yurd məhnəsi”, “Atlıların”, “Gecə keçmiş yarıdan”, “Məndən salam deyən gözəl Tobrize”, “Söylə, Tannı” və s. şerlərində şair vətənin pərişan halını, xalqın kədərini təsvir etməklə yanaşı, onların diqqətini gələcəyə cəlb edir, “Keçən günlər” şerində Həbib Sahir iki gəncin məsud, bəxtiyar günlərini xatırladır, onların nakam məhəbbətinə, çiçək kimi solmasına, bir-birindən ayrı düşməsinə səbəbi elin başı üstünü alan fəlakətə bağlayır:

*Xəzan oldu, xəzan bilməz Urmiyə
Söndürdülər elin yanar ocağın.*

Vətən torpağı düşmən süvarilərinin tapdağı olmuşdu, ocaqlar

sönmüş, evlər dağılmış qız-gəlinlər matəm libasına bürünmüş, el-oba qürbət ölkələrə pənah aparmışdı. Həbib Sahir xalqın bu fəlakətlərini “Atlılar” şerində ürək ağrısı ilə təsvir etmişdi. “Gecə keçmiş yarıdan...”, “Peyğam” şerlərində isə qürbətdə çoxları kimi gecələr yatmayıb yollara göz dikməsini, kölgə kimi itib batmaq vahiməsi içində Təbriz həsrəti ilə özab çəkdiyini qələmə almışdır. Şair kədər hissi ilə dostlarına yazırdı: “Mənə qürbət bir cəhənnəm yaratdı...”

“Söylə, Tanrı” şeri Həbib Sahirin Cənubi Azərbaycanda irtica dövrü xalqın başına gətirilən müsibətlərə həsr etdiyi bütün şerlərin epiqrafı sayıla bilər. Burada vətəndaş şairin kədəri, narahatçılığı əks sədasını tapmışdır:

*...Yarı-yardan hankı əllər ayırdı,
El içində ayrılığı kim saldı?
Mın əməklə çiçəklənən yurdumuz,
Bir gecədə nə tez solub-saraldı?
Ellər köçüb, yurdlar oldu viranə,
Bu yerləri sürən, əkən harda bəs?
Xəzan olmuş meşələrin içindən,
Eşidilməz nə bir səda, nə bir səs...
Həyatımız o gül açan Hədiqə,
Sərab imiş, — yoxsa Tanrı boş həvəs?*

Həbib Sahir aclıq, ehtiyac, xəstəlik burulğanında özab çəkən insanların fəlakətinə dözə bilmirdi. Onu həmvətənlərinin gələcək taleyi düşündürürdü:

*Söylə Tanrı, köçüb gedən ellərin,
Bu dünyada bir də üzü güləcək?
Gələcəyə şirin ümid bəsləyən
Könlümüz açacaqmı gül-çiçək?
Viranədə susacaqmı bu bayquş,
Verəcəkmə bahar dünyaya bəzək?*

Həbib Sahir qürbət eldə-mühacirətdə yaşayanların, eləcə də vətəndə vətənsiz olan milyonların bəxtiyar olması, azadlığı üçün xalqın inqilabi mübarizəsinə yeganə çıxış yola kimi baxırdı. O, “Kənd mah-nıları” şerində şər qüvvələrin — düşmənin yolunun kəsilməsini xəyirxah qüvvələrə günəşin yol açmasını arzulayır. “Yurd mahnisı”nda isə azadlıq günəşinin vətən üfuqlərində görünməsini el-obanın xoş-

bəxtliyi hesab edir. Gözəl yurdun, xalqın murada yetməsi, köləlik bu-xovlarından bərdəfəlik xilas olması üçün şair öz həmvətənlərini inqilabi mübarizəyə səsləyir:

*Əsarətdə yaşadığın
Keçmişlərin qəflətidir,
Yeter zindan, yeter zəncir,
Zindanı yox, zənciri qır.*

Həbib Sahir vətən torpağını, onun ecazkar təbii gözəlliyini öz şerlərində dönə-dönə məhəbbətlə təsvir etmişdir. “Axşamın kölgəsində”, “Alovlanan qürub”, “Yay axşamı”, “Könlün səsi” və s. lirik şerlərində təbiətin misilsiz lövhələri yaradılmışdır. Onun zəngin, al-əlvan palitrasında lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi çox zaman təbiət təsviri ilə sıx əlaqələndirilir. Sevgilisinin intizarını çəkən aşıqın mənəvi aləmi, həyəcanları, ülvə məhəbbəti, vüsəl həsrəti onun şerlərində təbiətin real gözəlliyi ilə sıx əlaqəli təsvir olunur. “Aynada işıq”, “Qaraca qız”, “Ay çıxar”, “Çöl çiçəyi”, “Söndürmə” şerləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar hər şeydən əvvəl, onun doğma xalqına, vətənə vurğunluğu ilə sıx bağlıdır. Həbib Sahir şerlərindən birinə də yazır:

*Meşələrin içində gecənin səsi,
Açılan səhərin sərin nəfəsi
İllərin sevgisi, vətən nəğməsi,
Şerimdə saxlanırdı yadigar kimi.*

Azərbaycanın xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn Həbib Sahiri müasir Cənubi Azərbaycan şairləri içərisində “son dərəcə orijinal istedadı malik bir şair” kimi tanıyır, onun “hadisələrə olduqca səmimi və həyəcanlı münasibət” bəsləməsini yüksək qiymətləndirir.

Həbib Sahir sadə, səmimi dildə yazmağa üstünlük vermişdir. “Həyat şirindir” şerində etiraf edirdi ki, doğma dildə yazdım “şirindəşdi sözlərim”. O öz dilinə xor baxan, onu danan yaltaq şairlərə nifrət edir, onları “cəlladlara” “xəncər verən” xəyanətkar adlandırır. “Kimlərdir?” şerinin son bəndindən görüldüyü kimi, şair hər şer dinləyəni həmdəm hesab etmir. Onun fikrincə, şerdəki gizli qalan min qəmi: anlamayan deyil könül məhrəmi”. Həbib Sahirin şer dilindən ayrıca bəhs etməsi də bu baxımdan təəccüb doğurmur. O öz şerində belə bir nəticəyə gəlir:

*Şer yalnız odlananlar üçündür,
Şerin dili atəşindir, dərindir...*

Həbib Sahir səmimi lirik şerlərində olan dərin, atəşin mənasını oxucusuna anlatmağa çalışır, xalqın qəlbinə nüfuz etməyi şairin xoşbəxtliyi sanırdı. Ona görə də heç təsadüfi deyil ki, Həbib Sahir yeri gəldikcə, onu narahat edən, düşündürən ictimai-siyasi problemlərə toxunmağı, xalqın özünüdərk etmə prosesinə kömək etmək üçün real həyat hadisələrini poetik lövhələrdə təsvir etməyi özünə borc bilirdi.

“Meharicənin qızı”, “Nərgiz”, “Mənzum məktub”, “Sürgün”, “Məktub xatirələri” poemalarında şair xalqın tarixi taleyinin poetik salnaməsini yaratmağa çalışırdı. Onun sadə, səmimi lirik şerləri həmişə oxucuların qəlbinə həyəcana gətirmiş, onu düşündürmüşdür. Bu gün də, Həbib Sahir öz şerləri ilə doğma xalqa kömək edir, onu azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə çağırır.

MÜNDƏRİCAT

Mirzə Şəfi Vazeh	3
Abbasqulu ağa Bakıxanov	25
İsmayıl bəy Qutqaşınlı	44
Mirzə Fətəli Axundov	82
Nəcəf bəy Vəzirov	95
Nəriman Nərimanov	101
Salman Mümtaz	143
Cəfər Cabbarlı	154
Böyükəğa Talıblı	179
Məmməd Səid Ordubadi	186
Süleyman Rüstəm	196
Səməd Vurğun	214
Məmməd Rahim	231
Əbülhəsən Ələkbərzadə	238
Mir Cəlal	258
Məmməd Arif	266
Mirzə İbrahimov	274
Əziz Şərif	301
Qasım Qasımsadə	308

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

Əndəlib Qaracadaği	321
Mirzə Əbdürrəhim Talıbov	331
Mirzə Əli Möcüz	344
Aşiq Hüseyn Cavan	370
Hökimə Billuri	414
Həbib Sahir	422

Nəşriyyat redaktoru: Nərgiz Rüstəmli

Texniki redaktoru: Nicat Mustafayev

Yığılmağa verilmişdir: 10.08.2001.

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2001.

Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16.

Ofset kağızı №1. Fiziki çap vərəqi: 26,875.

Sayı: 500 ədəd.

«Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Nəşriyyatı.
Bakı - 370004. Böyük Qala küçəsi, 41.

NURLAR
nəşriyyat - poliqrafiya

Hazır diopozitivlərdən «NURLAR» mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sifariş: 9. Sayı: 500 ədəd.

Bakı, H.Zərdabi pr.-78.

Tel: (994 12) 977021, 971362, 971295(faks).

E-poçtu: nurlar@azdata.net

*Teymur Əkbər oğlu
Əhmədov*

• 1930-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Şəmkir şəhərində anadan olmuşdur. 1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1954-1961-ci illərdə İrəvan şəhərində «Sovet Ermənistanı» qəzetində jurnalist kimi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aspiranturasını bitirdikdən sonra 1966-cı ildə namizədlik, 1988-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, professor elmi adını almışdır. 1966-cı ildən Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsinin müdürüdür. T.Əhmədov 35-ə yaxın monoqrafiya və kitabçanın, 500-dən artıq elmi və publisistik məqalənin müəllifidir.

• Azərbaycan MEA «Dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları problemi» üzrə Respublika Əlaqələndirmə Şurasının elmi katibi, Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi şurasının üzvüdür.

• Respublika Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

• T.Əhmədov 1995-ci ilin oktyabrından «Respublika» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışır.